

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

*Адиб ва
жамият*

Эшқобил ШУКУР

БОБОСЎЗ ИЗИДАН

Сўзлар билан сўзлашув

Тўлдирилган, қайта нашр

ТОШКЕНТ
«ADABIYOT»
2022

Тақризчилар:
Ҳамидулла Дадабоев,
филология фанлари доктори, профессор
Нурбой Жабборов,
филология фанлари доктори, профессор
Бахтиёр Абдушукуров,
филология фанлари доктори

Азиз китобхон! Мана, ниҳоят, “Бобосўз изидан” китобининг тўлдирилган қайта наشري қўлингизда. 2018 йилда бу китоб нашр этилиши билан ижобий маънодаги катта шов-шувларга сабаб бўлди, тез фурсатда ўзбек зиёлиларининг эътиборини қозонди. Республика телеканалларида ушбу китоб номи билан аталган “Бобосўз” номи остида туркум кўрсатувлар тайёрланди. Бу китобнинг биринчи наشري шоиримизни илҳомлантирди, натижада, қўлингизда турган “Бобосўз изидан” китоби тўлдирилди, янги сўзлар билан бойиди. Аввалги нашрда 269 та сўз таҳлил қилинган бўлса, бу нашрда 418 та сўз хусусида фикр айтилган. Яъни, қайта нашрга яна 149 та сўз қўшилган. Илк нашрдаги сўзлар ҳақидаги мақолаларга жиддий қўшимчалар киритилган. Она Тилимизга меҳр ва муҳаббат билан битилган “Бобосўз изидан” китобининг тўлдирилган қайта наشري сизга теран баҳрамандлик бағишлашига ишонамиз.

*Китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
ҳомийлигида чоп этилди.*

ISBN 978-9943-5161-7-5

© Э. ШУКУР, 2022
© «ADABIYOT», 2022

Меҳр ва муҳаббат билан,
азизим, меҳрибоним, суюклим
Она Тилимга бағишлайман

Жаннатга мактуб

Эркин Воҳидовга

Ассалому алайкум, қадрли Эркин ака! Бу мактубни сизга тирик чоғларингизда ёзишга бир неча бор жазм қилганман. Лекин... кечикдим. Хайр ишнинг кечи йўқ дейдилар-ку, бироқ ҳар ишнинг ўз вақтида бўлгани ундан яхшироқ. Мен бу мактубимни сизнинг вафотингиздан бир йилу бир ой кейин, рамазон ойининг сўнгги кунларида ҳайит арафасида ёзаяпман. Момола-римдан эшитганманки, ҳайитни у дунёдагилар ҳам бу дунёдагилар каби байрам қилишар экан. Тириклар ўтганларни, ўтганлар тирикларни эслашиб, айём билан қутлар эканлар. Ҳайитингиз қутлуғ бўлсин, Эркин ака!

Эсингиздами, “Бунёдкор” метроси устидаги Ёзувчилар уюшмаси биносида учрашиб қолганимизда мени алқаган эдингиз. Сўзлар ҳақидаги ишларимни кузатиб бораётганингизни айтиб, “Эшқобил, бу ишларингиз билан мени илҳомлантириб юборяпсиз”, деб лутф қилган эдингиз. Бу лутф мени қўллаб-қувватлаш учун улуғ бир донишманднинг рағбати эканини илҳоганман, самимий табассумингиздан “Тўхтаманг!” деган даъватни англаганман. Кейинчалик сизнинг “Сўз латофати” китобингиз чиқиб қолди. Мен қилаётган ишлар сизнинг бу маҳобатли ишингиз олдида, билим ва тажрибангиз олдида ғўр эканини билиб, довдира-

дим. Бир муддат ишларим тўхтаб қолди. Сизга кўри-нолмай юрдим. Бир куни укамиз Собиржон Ёқубов билан учрашиб қолганимизда, у мени сўраганингиз ҳақида, кўринмай кетганим учун ҳатто бироз хафалик изҳор қилганингизни ҳам айтиб қолди. Ўшанда сизга кўриниш бермаганимга энди умр бўйи афсуслансам керак. Дийдор қиёматга қолди.

Сўз билан ишлаш жуда машаққатли, қалтис иш экан. Лекин бу ишда шундай бир мароқ борки, у ҳар қандай қийинчиликни завққа айлантирар экан. Одам севишни ўрганмайди, севгининг ўзи келади дейишадик-ку, лекин мен сўзларни севишни ўргандим. “Девону луғотит-турк”нинг қалин ўрмонларида, том-том луғатларнинг тойғоқ сўқмоқларида, халқ тили ва устоз китобларнинг минглаб чақиримларга чўзилиб кетган йўлларида юрдим. Улар менга сўзни севишни ўргатдилар. Тангрига шукрлар бўлсин!

Кейинги йилларда Она Тил тушунчасига бошқача қарайдиган бўлдим. Йўқ, Она Тил бу тушунча эмас! У барча миллий тушунчалар, фикрлар, қарашларнинг онаси, Ватанидир. Шунинг учун “Ўзбекистон менинг, ўзбек тили эса тафаккуримнинг Ватанидир” деб кўнглимнинг паспортига ёзиб қўйдим. Мен энди тилимизни азиз ва меҳрибон Она тимсолида аниқ кўра оламан. Бу тилни севмай, яхши кўрмай бўладими, Эркин ака? Бу тил учун сиз ва сиздай устозларимиз умрларингизни бағишлагансизлар, қанча курашгансизлар. Бу курашнинг қуроли муҳаббат эканини ҳам англадим.

Қўлида қалами бор ҳар бир ижодкор Она Тил учун муҳаббат билан хизмат қилишни, ижодий курашишни бурчи деб билиши керак. Бу бурч бугунги глобаллашув замонида Гиппократ қасамидай аҳамият касб этиб бормоқда. Қалам юкини зиммасига олаётган

ҳар бир ижодкор ўз тилининг тақдирини зиммасига олаётгандай масъулиятни ҳис этиши керак бўляпти. Битта сўз, биттагина ибора ҳимоясида ҳам мустаҳкам туришимиз зарур. Мен сизнинг олисдан бизга боқиб турган теран нигоҳларингиздан шу фикрларни ўқийман. Ўша нурли табассумингиз бизга “Тўхтаманглар!” деётгандай бўлади.

Эркин ака, яна бир гапни айтиб ўтишим жоиз. Мен зинҳор-базинҳор олимлик даъво қилмоқчи эмасман. Сўзлар ҳақидаги бу китобни бир шоирнинг ўз Она Тили заминидаги сўзларга муносабати, сўзлар ҳақидаги ўй-фикрлари сифатида қабул қилишса, кўнглимдагидек бўлади. Бу китобни тайёрлаш жараёнида гарчи кўп манбаларни кўриб чиқсам-да, баъзи сўзлар масаласида хато қилмаяпманми деган хижолатга ҳам бордим. Лекин фараз фикрни ҳаракатга келтиради. Мен ижодий маънода Гейненинг, “Хаёлга ошно бўл, хатодан қўрқма”, деган чақириғини яхши кўраман.

Сизга айтар гапим кўп эди-ю, ёзолмаяпман. Сизнинг олдингизда маҳмадоналик қилгандай бўлаяпман. Худо охиратингизни обод қилсин! Бизни дуо қилинг, Эркин ака.

Устозларнинг ва устоз китобларнинг ҳаммасига минг-минг ташаккур!

*Эҳтиром билан, укангиз Эшқобил Шукӯр
2017 йил, рамазон ойининг 28-кун*

“Яйлов” билан “чайла” битта сўзми?

Дарҳақиқат, сўз ўзи ҳақида ўзи гапиради. Фақат унга диққат билан қулоқ солиш керак.

Тилимизда қишлайдиган жой маъносидаги *қишлоқ* деган сўз бор. Демак, мантиқан ёзлок деган сўз ҳам бўлган бўлиши керак. Сўзларнинг хусусиятларига эътибор берсангиз, бу сўзни ҳам топасиз. *Қишлоқ* сўзига акс маънони билдирган *ёзлок* сўзи асли “йайлов” бўлган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қадимги туркий тилда “ёз” (“йоз”) маъносини ифодалаган *йай* деган сўз бўлган. *Йай* + *лоқдан* *йайлоқ*, кейинчалик *йайлов* сўзи ҳосил бўлган. *Йайловнинг* *йайлоқ* шакли ҳам бор. Демак, қишлоқ қишлаш учун бўлса, яйлов ёзлаш учун.

Энди *чайла* сўзи билан яқиндан танишсак. Бир қарашда бу сўзнинг *йайлов* сўзига алоқаси йўқдай туюлади. *Чайла* қадимий туркий сўз. Туркий халқлардан хакаслар тилида *чайла* сўзининг *чайлағ* шакли сақланиб қолган. У ҳолда *чай* сўзининг туб илдизи нима? Хакас тили луғатида *чай* “ёз” маъносини билдиради. “Чайғи кун” – “ёзги кун” дегани. Қолаверса, *чай* билан *йай* бекорга қофиядош бўлиб қолмаган. Демак, “чайла” маъносидаги *чайлағ* сўзи ҳам “ёзлок” маъносини ифодалайди. Аслида ҳам чайладан фақат ёз пайтида фойдаланилади. Шу ўринда диққат қилиш керак бўлган яна бир жиҳат бор: шеваларимизда *ёз* (*йоз*)нинг *жоз* ёки *жаз* шакллари ҳам борки, улардаги “ж” товуши “ч” товушига яқин. Айниқса, бу сўзлар *йайлоқ* ва *чайлағ* шаклларида жуда яқин келади, ҳатто бир-бирига тутшиб кетади.

Яйлов кенг маънодаги “ёзлок” маъносини ифодаласа, *чайла* “ёзда яшайдиган жой” маъносини билдирган.

Қадимги туркий тил (VII–X асрлар), эски туркий тил (XI–XIV асрлар)да *йаз* (ёз) лексемаси “кўклам”, “баҳор”, *йай* (ёй) эса “ёз” маъносида қўлланган. Маҳмуд Кошғарий луғатида *йайлағ* “ёзги қароргоҳ, ёз мавсуми ўтказиладиган жой”ни англатган. Бу сўз *йай+ла+ғ* тарзида ясалган (*қиш+ла+ғ* каби). Кейинчалик -ғ аффикси -в га алмашган. Йайлағ – йайлав.

Эҳтимол, зукко тилшуносларимиз бу ҳақда ўзгача, яна ҳам аниқроқ фикрларни билдиришар. Юқоридаги мулоҳазалар эса бизнинг қизиқишлар асосидаги кузатувларимиз, холос.

* * *

Олти ёшга етиб-етмаган пайтларимда бир куни Маман деган ошнам билан уйдагиларга билдирмай яйловга чиқиб кетганмиз. Қишлоғимиз устидан бошланадиган яйлов кенг адирларга туташар, адирлар эса Боботоғ ўнгирларигача вазмин давом этарди. Чамаси апрель эди. Атроф қизил-яшил кийиб яйраб ётарди. Кетаверибмиз, кетаверибмиз... Йўл юрсак ҳам мўл юриб, охири адашиб қолганмиз. Юравериб, яйловга кўчган бир чўпоннинг ўтовига бориб қолибмиз. Чўпоннинг аёли билан онаси бизнинг адашганимизни билиб, ташвишланиб қолишган. “Жондор ё итлардан қўрқмадингларми?” деб сўрашган. Бизнингча, қўрқадиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Чунки олам гўзал эди. Улар бизни гўшт, нон ва қўйқатиқ билан сийлашди. Кечга яқин чўпон бизни қишлоққа етказиб келди. Уйимиздагилар жонҳалак бўлиб, бу икки ношудни излаб юришган экан. Шунда Маманнинг онаси Жамол хола атрофидагиларга куйиниб: “Айтмабидимми? Булар яйловга чиқиб кетган, яйловга чиқиб кетган демабидимми?” деганди.

Мен ўша куни яйловни бутун гўзаллиги, кўрки ва улуғлиги билан ҳис этгандай, сирларини сезгандай бўл-

ганман. Қишлоғимиздаги “Жайлов” исмли болалар отининг маъносини илғаганман.

Хуллас, ўша куни *йайлов* деган сўз менинг кўнглимга кириб келган.

И з о ҳ: *Ушбу мақола эълон қилинган, билдирилган мулоҳазалар ичида адабиётшунос Мусулмон Намознинг телефонда айтган фикри мени ўйлантириб қўйди. Бу фикр қуйидагича: “Демак, “ёз” ёйилиш маъносидаги ёй (йай) сўзидан келиб чиққан бўлса, “қиш” сўзи “қисилиш” маъносидаги “қис” сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, қишда кунлар қисилади, қисқаради, ёзда кунлар узаяди, ёйилади.*

Қўшимча қилиб айтиш мумкинки, “ёз” маъносидаги “йай” “куртак (барг) ёй” маъносидан келиб чиққан деган қарашлар ҳам бор. Ҳозир ҳам тилимизда “куртак ёзди” деган бирикма қўлланилади.

Ултонтознинг оти нега Ултонтоз?

Минг йилдан бери Ултонтознинг номи эл оғзида юради. Алпомишга душман бўлиб, ёмонотлиққа чиққан. Оти ёмон Одина деб Ултонтозни айтса бўлади.

Дарвоқе, Ултонтознинг оти нега Ултонтоз?

Ултон сўзининг маъноси нима? Нега тилимизда бу сўзга эҳтиёж бор-у, лекин у тобора истеъмолдан чиқиб, ўлиб боряпти?

Ултон сўзи ҳам қадимий туркий сўз. Сўзларнинг ҳаммаси ҳам қадимий-ку, дейишингиз мумкин, лекин ултон ўта қадимий.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ултон сўзига шундай изоҳ берилади: “Ултон шв. Қорамол терисидан тайёрланган, пишиқ, қалин чарм, тагчарм”.

Ултонтознинг оти нега Ултонтоз эканлигини юқоридаги изоҳдан ҳам биров илғаган бўлсангиз керак. Бахшилар севимли қаҳрамон Алпомишнинг душманига шундай ном топишлари керак эдики, то бу исм жисмига монанд бўлсин, асрлар бўйи қоралансин, унга паст назар билан қарасинлар, ҳатто тилга олганларида ҳам ижирғаниб қўйсинлар. Шу мақсадда бу одамчага улар Ултонтоз деб от қўйиб, муродига етдилар. Ултонтоз ултонга ўхшаган дегани, яъни у ҳатто оёқ кийими ҳам эмас, оёқ кийимининг ости, таг қисми, шунчалар паст, шунчалар тубан:

*Ойбарчиним, ёр-ёр,
Гулбарчиним, ёр-ёр,
Ултонтозга теккунча,
Ўл, Барчиним, ёр-ёр.*

Ултонтознинг оти Ултонтоз бўлиб қолаверсин-да, энди биз бошқа мулоҳазамизни баён қилайлик.

Одатда, *Этигимнинг таги ейилиб кетибди, Туфлимнинг подошваси кетиб қоляпти* деган гапларни эшитиб қоламиз, ўзимиз айтамыз ҳам. Туфли, этик, маҳси, хуллас, пойабзалларнинг таг қисми маъносини ифодалайдиган тайёр сўз тилимизда бор-ку. Нега ундан фойдаланмаймиз? “Подошва”га келган тилимиз ултонга келмайди-ми? Ҳар битта сўз ўз тилининг фуқароси. У яшаши учун ишлаши керак. Сўз эса одамлар тилида ишлайди. Сўзнинг ҳаёти учун ҳаммамиз бурчли. Чунки тилимиздаги ҳар бир сўз бизнинг сўзимиз. Ёмон бўлса, Ултонтоз ёмон бўлгандир, лекин ултон деган сўз ёмон эмас-ку. Қолаверса, *Яхши уста терини ултон қилур, яхши хотин эрини султон қилур*.

* * *

Мен туғилиб ўсган жойларда “Оти ёмон Одина”даги Одинадан кўра Ултонтозни яхши билишарди. Ёмонотлиққа чиққаннинг яна бир отини Ултонтоз қўйишарди.

Беш-олти яшарлик пайтларим... Қишнинг совуқ, қорли кечаларидан бири. Иторқа томли, уч хонали уйимизнинг бир хонасида отам, онам, опам ва мен сандалга ёпилган кўрпага белимизгача бурканиб, гурунглашиб ўтирардик. Ҳовлида безовталаниб, ит хурди. Кимдир товуш берди. Отам ўрнидан ирғиб туриб, ташқарига юрди. Келган одам биздан беш уй наридаги Улаш ака экан. У ичкарига кираётиб, устидаги қорни қоқди-да: “Ээ, қуриб кетсин бу”, деди. Ҳаммамиз гап нимадалигига қизиқиб турардик. “Бир ёмонни қувиб келаяпман. Ҳамсоянгиз Болта акамни...” – деб гапида давом этди. Болта ака Улаш аканинг туғишган акаси эди. Отам ундан нима бўлганини сўради. Улаш ака куйиниб гапирди: “Бизникидан хашак ўғирлаб келаётганда ушлаб олдим. Қочиб кетди. Орсиз”.

Ўша йили қиш қаттиқ келиб, хашак кўп танқис бўлиб қолганди. Болта ака ўз укасининг уйига хашак ўғирлагани тушибди. Шунда онам:

– Ўлсин, бу Ултонтоз одам бўлмади, – деди.

Кейин Болта акани қаерда кўрсам, у менга Ултонтоз тимсолида кўринадиган бўлди.

И з о ҳ: Мақола эълон қилинган, Жаббор Эшонқул телефон қилиб, “Ултонтоз” манқурт дегани бўлиши мумкин деган фикрни айтди. Бу сўздаги “тоз” – “кал” дегани, маълумки, манқуртлар бошига тери қопланиб қурилган ва улар кал ҳолида юрганлар деди.

Бироқ мен кейинроқ “таз” сўзи туркий тиллардан бири қарачай малкар тилида “лаган” деган маънони англатишини ўқиб қолдим. Шунингдек, Алибек Рустамов ва Ғани Абдураҳмоновнинг “Қадимги туркий тил” китобида “тоз” – “чанг” маъносини англатиши ҳам айтиб ўтилган ва “тозғақ” (“тўзғоқ”) сўзи шундан келиб чиққан дейилган. Албатта, буларнинг “Ултонтоз”даги “тозга” алоқаси йўқ. Маҳмуд Кошғарий “таз” сўзини “кал” деб изоҳлаган ва “Таз келиги бўркчига” (“Калнинг борадиган жойи дўппифурушнинг дўконидир”) деган мақолни келтирган. Ултонтоздаги “тоз” айнан шунга алоқадор бўлиши керак.

Кимсанбойнинг ўзи ким? (“Кимсан” аслида ким?)

Бугунги тилимизда “кимсан” сўзи икки хил маънода; биринчиси “Ўзинг кимсан?” деб сўраш маъносида, иккинчиси кишининг исми маъносида ишлатилади. Бу сўзни исм маъносида ишлатганимизда ҳам асосан сўраш мазмунидаги “Кимсан?” маъносида тушунамиз.

Наҳотки, аجدодларимиз чақалоққа “Сен ўзи кимсан?” дегандай Кимсан деб исм қўйишган бўлса дея ажабланамиз. Ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам *Кимсан* исми халқимиз орасида мавжуд. Бироқ бу сўзнинг киши исми сифатида қўлланишига, эҳтимол, бошқа нарс сабаб бўлгандир. Сўраб-сўраб Маккани топишибди деганларидай, Кимсаннинг кимлигини “Навоий асарлари луғати”дан аниқладик. Унда изоҳланишича, *кимсан* (*кимсон*) – *олтинга ўхшаш сариқ ялтироқ модда (бронза)*, уни майда-лаб нарсаларга олтин тусли бўёқ бериш учун ишлатишган экан.

*Ки, кимсандаин олтунни фарқ айлагай,
Қизил тобадин кунни фарқ айлагай.*

Алишер Навоий
 (“Садди Искандарий” достонидан)

Шунингдек, тилимиз тарихида кимсанлиғ (*кимсонлиғ*) сўзи ишлатилиб, у “кимсан (бронза) билан ҳаллан-

ган, ялтироқ” деган маънони билдирган. Демак, “Кимсанбой” шунчаки “кимсан” эмас, у олтин бўлмаганда ҳам, олтинга ўхшаш сариқ ялтироқ модда.

Маҳмуд Кошғарий *кимсан* сўзига шундай изоҳ беради:

Кімсән – дўппи ва қулоҳларга ишлатиладиган, тақилладиган юпка ва гирдак олтин кулчалари.

Лазарь Будагов луғатида *кимсан* сўзи араб ёзувида “кимсон” деб кўрсатилиб, “кимсенъ”, “кимсендъ” шаклларида берилиб, у чиғатойча бўлиб, “олтин рангли тери”, “шишани бўяйдиган олтин рангли бўёқ” деб изоҳланган.

* * *

Ўтмишда жониворларга ҳам “Кимсан” деб исм қўйганлар. Болалигимда онам бир ҳикоятни айтиб берган. Айтишларича, бир бойнинг бир ити бўлган экан. Унинг оти Кимсан экан. Ўғри шу бойнинг уйига тушмоқчи бўлиб, ярим тунгача ҳовлисини пойлабди. Кечанинг бир маҳалида бой итига овқат бермоқчи бўлиб, ташқарига чиқиб, “Кимсан!” деб чақирибди. Ўғри бой мени пайқаб қолди, “Кимсан?” деб мендан сўраяпти деб ўйлаб жуфтакни ростлаб қолган экан.

“Йўқла” сўзини йўқлаб

Йўқла – “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бу сўз қадимги тилимизда “мавжуд эмас” маъносини англатувчи “йоқ” сўзидан келиб чиқиб, “ўлган кишини хотирлаш” мазмунини билдирган. Демак, “йўқлаш” “йўқ бўлиш” маъносини англатган. “Сўзла”даги каби “йўқла” “йўқ деб қайта-қайта айт” дегани. Қарангки, кейинги даврларда бу сўзнинг маъноси кенгайган. Чунки у тирик одамга нисбатан ҳам ишлатилади. Масалан, **“Мени бирор марта ҳам йўқлаб келмади”**. Шу билан бирга бу сўзнинг ўлган одамга нисбатан қўлланилиши ҳам тўлиқ сақланиб қолган. Масалан, **“У отасини йўқлаб-йўқлаб йиғлади”**. Қизиғи шундаки, бу сўзни биз тирик одамга нисбатан ишлатаётганимизда, унинг туб маъноси ўлган киши билан боғланишини ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Бу сўзнинг *йўқлов* шакли фақат бир маънони – аза маросимидаги марсияни ифодалайди. Қолаверса, тирик одамга “борла” эмас-да, “йўқла”нинг қўлланилиши, “бормисан-йўқмисан” деб излаш маъносида келади. Шунинг учун ҳам тирикни йўқлаш, ҳар куни кўрадиган одамга эмас-да, онда-сонда кўринадиган одамга нисбатан қўлланилади.

Хуллас, *йўқла* сўзининг тилимизда иккинчи маъноси пайдо бўлиб, шаклланиб улгурган.

* * *

Азадаги йўқловларни болалигимдан эшитганман. Яқин қариндошлардан ё қўни-қўшнилардан кимдир вафот этганда уларнинг болалари билан уйларида бир-

га юрганман-да. У пайтда элчилик бошқача эди. Уйлар, ҳовлилар бир-бирларига очиқ, темир дарвозалар-у, баланд-баланд ора деворлар йўқ эди. Одамларнинг кўнгиллари ҳам очиқ эди...

Фотиҳага келган аёллар ичкарига, марҳумнинг яқинлари олдига киришлари билан аёллар фарёд солиб, йўқлов бошлашарди. Бу йўқловлар тирик шеър каби, қайғули қўшиқ каби қўйилиб келарди. Изтироб ва дард овози – шеър овози эшитиларди. Бу қайғули ҳолат биз болаларни ғамгин қилиб қўярди. Бундай ҳолатларни болалар кўрмагани маъқул деймиз-у, лекин кўриб, эшитиб қўйгани ҳам зарар қилмас. Йўқ, мен бу мавзунини ҳозир таҳлил қилмоқчи эмасман. Фақат, йўқловларда катта адабиёт борлигини ҳамма билиши керак демоқчиман.

Беқасам тўн кийган “чўт”

Тилимизда “хомчўт” деган сўз тез-тез ишлатилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида изоҳланишича, бу сўз таркибида *хом* – форсча бўлиб, “чала ишланган, хомаки” маъноларини англатади, *чўт* сўзи эса рус тилидаги *счёт* сўзининг ўзгарган шакли бўлиб, ҳисоб-китоб дегани. Демак, *хомчўт* – хомаки ҳисоб-китоб деган маънони билдиради. Шунингдек, тилимизда “чўтингга тўғри келса”, “чўт бермайди” деган иборалар ҳам борки, унда ҳам *счёт* сўзи ўзгарган. Қизиғи шундаки, *чўт* сўзи бутунлай ўзбекчалашиб кетган, ҳатто унинг русча эканлиги ҳам эсимиздан чиққан. Қачон қараманг, *чўт*, *хомчўт* сўзларини эгнида беқасам тўн, бошида дўппи билан кўрасиз. Худди япон бобо – Като бобога ўхшаб. Бу сўз жонли тилда жуда кўп қўлланади. Эҳтимол, бунинг сабаби ҳисоб-китоб билан боғлиқлигидадир.

Бундан ташқари, тилимизда қадимдан “теша” маъносини англатган *чўт* сўзи ҳам борки, бу бошқа мавзу.

“Чўпчак” – хас-чўпми ё?..

Чўпчак сўзи тилимизда “топишмоқ, жумбоқ, эртак, ҳикоят” маъноларини ифодалайди. **Момом қизик чўпчакларни айтиб берарди.** Шунингдек, чўпчак баъзан “енгил-елпи гаплар”, “хашаки гаплар”, “ёлғон-яшиқ” каби маъноларни ҳам ифодалаб келади. **Бу чўпчагингни бошқага айтасан.** “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кўра, бу сўзнинг яна бир маъноси “ёқиладиган майда куруқ шох-шабба, хас-чўп”ни билдиради. **“Юнус ота шитирлатмасдангина чўпчак териб юрийди”** (Абдулла Қодирий). Шунинг учун ҳам бу сўз сиртдан қараганда, чўп, чўпча сўзларига яқиндай туюлади.

Мулоҳаза қилиш учун бошқа тахминларни ҳам кўриб чиқсак. Олтойда дostonлар ва эртаклар **чөрчөк** (“чўрчўк”) деб аталади. Нима бўлганда ҳам, чөрчөк билан **чўпчак** тузилиши жиҳатидан бир-бирига яқин. Хакаслар тилида **чөпчи** деган сўз бўлиб, бу сўз “маслаҳатчи” маъносини билдиради. Бу тилда **чөп** сўзи “маслаҳат”, “кенгаш”, “тавсия” маъноларини ифодалайди. Демак, **чўпчак** “маслаҳатча”, “кичик маслаҳат” маъносини ифодалаши ҳам мумкин. Чунки эртаклар ўқувчига маслаҳат беради. Қолаверса, элда гурунгни ҳам маслаҳат дейиш бор. Эртак ҳам гурунг-да.

“Чалғай”да чалғиманг

Биз қуш қанотларини яхлит ҳолда қанот деб атаيمиз. Лекин қанотнинг ҳам қисмлари бор: ён қисм, учки қисм ва елкага ёпишган қисм. Одамларда ҳам шундай: бармоқ, кафт, тирсак, билак каби қўл қисмлари бор. Маҳмуд Кошғарий берган маълумотга кўра, **қуш қанотларининг уч қисми “чалғай”** деб номланган. Ҳозирги тилимизда қанот учини ифодаловчи яхлит сўз йўқ, фақат “қуш қанотининг учи” деб айтишимиз мумкин. Нимагадир қанот учини ифода қилган чалғай сўзини ишлатмаймиз. Лекин бу сўз ўлмаган, ҳалиям истеъмолда бор. Халқ тилида чопон ёқасининг юқори, уч қисми ҳозир ҳам **чалғай** деб айтилади. **У чопонининг чалғайини кўтариб қўйди.** Мен бу сўзни кўп эшитганман. Умуман, бу сўзга бизда эҳтиёж бор. Чунки “чалғай” сўзининг маъносини ифода этувчи бошқа муқобил сўз бизда йўқ.

“Кичик” билан “Кучук”

Кичик сўзининг маъносини изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Бу сўзнинг “кичиг”, “кичуг”, “кичий” шакллари ҳам бор. Лазарь Будаговнинг қиёсий луғатида “кичик” сўзи “кучукъ” шаклида берилган. Шундан келиб чиқиб, тилимиздаги итнинг боласи маъносини ифода этган “кучук” сўзи ҳам “кичик” сўзидан келиб чиққан деб тахмин қилиш мумкин. Чунки итнинг кичигини кучук деб айтишади.

Шу ўринда яна бир мулоҳаза келди. Болалигимда кучукни “куч-куч” деб чақирганларини кўп эшитганман. Кучукни шундай чақирсак олдимизга келарди. Эҳтимол, ит боласини “куч-куч” деб чақиришдан “кучук” сўзи пайдо бўлмаганмикин?

Олтой дostonларида кичик сўзи кичў шаклида келади. *Кичў ули энгирда қайтди.*

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзлар тилимизга форсийдан кириб келган деб изоҳланган. Лазарь Будагов уларни туркий-форсий деб кўрсатган. Халқимиз орасида “Ўзбекнинг кичиги – кучуги” деган мақол бор. Эшитганга бу мақол қўполроқ туюлса ҳам, аслида жуда самимий, унда ҳурмат ва иззат ҳисси яширинган. Яъни кичиклар ёши катталарнинг ҳурматини қилиши керак, кичик турганда катта ёшдаги одам уринмасин, кичик каттанинг қўлидаги ишини тез олсин, деган маъно бор. Шунинг учун бизда кичиклар бу мақолдан сира хафа бўлмайдилар. Таниқли тилшунос Ҳамидулла Дадабоевнинг фикрига кўра, *кичик* – “кичкина, кенжа” маъносида илк бор Турфон битигтошларида ишлатилган. *Кичиг* туб

туркий сўз, форс-тожикча кўчак (хурд, майда) сўзига шаклан ўхшаш, холос. *Кучук* “ит боласи”, “кучук” маъносида эски туркий тил (XIII–XIV асрлар), эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланган.

“Қозон”нинг болалиги

Таниқли олим Қаяом Каримовнинг “Қадимги туркий тил луғати”да *ашыч* деган сўз бор. *Ашич* – қозон деб изоҳланади. Бу сўз худди энди тили чиқаётган боланинг сўзидай содда ва гўзал. Ош ич... Идишдаги ошни ич... ёхуд ош қилинадиган идиш... Бундай сўзлар энди тили чиқаётган миллатнинг сўзлари бўлган. Шунинг учун ҳам сўзнинг туб илдизини кўриш миллат болалигини кўришдай мароқли. Шаклланаётган халқ қанчалик ёш ва қанчалик содда бўлмасин, унинг руҳига донишмандлик сингган эди. Унинг навниҳол табиатидаги зако қуйидагича мақолларни яратган эди:

*Ашич айур тубум алтун,
Қамич айур мен қайдамен?*

Яъни, қозон тубим олтин деб мақтанади, чўмич, ундай бўлса мен қайдаман, дейди.

Кошғарий луғатида *ашыч*нинг *ашач* (*aşaç*) шакли ҳам қайд этилган. Ушбу шакл айни маънода “Қиссаси Рабғузий”да ҳам мавжуд (228-7). Мазкур сўз *аша* (*aşa*) феълига (“ёмоқ, тановул қилмоқ”) + ч қўшимчасини қўшиш орқали ясалган. *Ашыч* ушбу *ашач*нинг фонетик шаклидир.

“Йиғлади” нега “йиғлади”?

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида (кейинги ўринларда “Девон”) чиланди деган сўз келтирилиб, бу сўз “намланди, терлади” маъносида изоҳланган. Йиғлади сўзининг шевада жилади шакли бор. Мантиқан ўйлаб кўрилса, чиланди билан жилади бир-бирига яқин. Қолаверса, йиғлаганда кўз намланади. Тўғри, *йиғладининг сиғтади* шакли “Девон”да бор, аммо ҳозир ҳам тилимизда “йиғлаб-сиқтади” ибораси ишлатиладиким, бунда *сиғтади йиғладига* яқин маънодаги бошқа бир сўз эканлиги аниқ бўлади. Солиҳ Муталибов *сихтади* сўзини ҳозирги тилда “қаттиқ йиғламоқ” маъносида деб изоҳлайди. “Йиғи-сиғи” ҳам “йиғлаб-сихтади”дан келиб чиққан, дейди. **“Йиғлатти мени демайки, сихтатти мени”** (Алишер Навоий).

Энди шу ўринда яна бир мулоҳаза... Йиғлади сўзи олтой дostonларида ўйлади шаклида келади. **“Кеча қоронғи бўлганда ўғлон ўйлаб сиқтаб боса берди”** (“Тектебей мерган” дostonидан). Шундан тахмин қилиш мумкинки, *йиғлаб* сўзи *ўйлаб* сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Одатда, одам куйиб-куйиб йиғлаганда, “ийи-ийи” деб товуш беради. Баъзи туманларимизда аза маросимларида йўқлов айтилаётганда “ийи-ийи” деб товуш бериш гўёки қўшиқдаги нақоратдай қайтарилиб туради. Ҳозир ҳам халқимизнинг жонли тилида, хусусан, жанубий вилоятларимизда “ий-ийлаб изиллайверди” деган иборани эшитиб қоласиз.

Қорати хоннинг дардини
Қоялар тинглаб ўйлашди.

(“Хон Будей” дostonидан)

Йиғлаб-йиғлаб йиқилдим,
Дардга даво шу билдим.
Кетган бахтимни дердим,
Кўзим ёмғур-қон сочур.

Маҳмуд Кошғарий

Кўзёшларим булоқдек
Ўйнар унда қўш ўрдак.

Маҳмуд Кошғарий

Мозийда “йиғламоқ” маъносида *ағла, ағыла, йығла, йыла* сўзлари ишлатилган.

Етти ва ҳафта

Ҳафта форсча сўз. Хўш, *ҳафта* сўзи бизнинг тилимизга киргунга қадар вақтнинг бу бўлаги тилимизда қайси сўз билан ифодаланган? Бизда қадимда ҳафтани *етти* дейишган. Ҳафтанинг бундай аталиши ҳозир ҳам тилимизда айрим ҳолатларда сақланиб қолган. Вафот этган одамнинг еттисини ўтказиш маросими бор. Бу маросим марҳумнинг вафоти-га бир ҳафта тўлганда бўлиб ўтади. “Еттисини берди” дегани марҳумнинг ҳафталигини берди дегани. *Етти* сўзи жуда қадимий бўлиб, ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгармай қолган сўздир. Энг қадимги “Култигин”, “Билга хоқон битиктошларида бу сўз “йәти” шаклида келган. Култигин “*қырқ артуқ йәти йашын*”да, яъни қирқ етти ёшида вафот этган.

Форсийдаги ҳафта сўзи ҳам асли “ҳафт” – етти маъносини англатади. Низомийнинг “Ҳафт пайкар” (“Етти гўзал”), Жомийнинг “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) дostonларидаги *ҳафт* сўзи ҳам шу маънода.

“Уйа” ва “уй”

Қушлар ини маъносини ифодалаган уя (уйа) сўзининг уй сўзига алоқаси бўлиши эҳтимолга яқин. Чунки қадимда туркий тиллар, хусусан, хакаслар тилида уя (уйа) сўзи “оила, уруғ, авлод” деган маъноларни англатган. Ҳозир тилимизда “уй” яшашга мўлжалланган қурилма маъносидан ташқари оила, юрт, авлод маъноларини ҳам англатади. “*Аввало уйингда тинчинг бўлсин*”, “*Ўз уйингни ўзинг асра!*” деган гаплар ҳам шу маънони ифодалаб келади.

Маҳмуд Кошғарийда уя сўзи икки хил маънода – “қуш ини” ва “биродар, яқин” маъносида келади.

Уйа I “қариндош”

Уйа II “уя, ин”.

Гарчи, булар омоним, шаклдош сўзлар бўлса-да, моҳиятан яқин келиши ажабланарли. Кошғарий бобомиз “уй”ни “эw” деган.

Тавар ўчўн Тэңри узалмазїб уја қадаш оғліні чїнла боғар.

Маъноси:

Мол учун Тангрини эсламай яқин биродарининг ўғлини чиндан бўғади.

Қаранг-а, бундан минг йил аввал Кошғарий замонида ҳам шундай бўлган экан-да. Ҳамон шу. Минг йилдан сўнг қандай бўларкин?

“Чаноқ”даги пахта ва мия

Чаноқ сўзининг асл маъноси – идиш. Қадимда отлар ва молларга сув ичишлари учун мўлжалланган идишни *чаноқ* дейишган. Дарҳақиқат, пахта чаноғи – пахта турадиган идиш, мия чаноғи мия сақланадиган идиш маъносида сўзнинг асл илдизига яқин боради. Яна тарихнинг маълум даврларида ёғочдан ўйиб ясалган барча идишларга нисбатан **чаноқ** сўзи қўлланилган. Маҳмуд Кошғарий чанақ сўзи иштирокидаги бир шеърни келтириб ўтган:

*Пішрілур јақрі қіјақ
Тушғурур југрі чанақ*

Маъноси:

Пиширилур ичёғи, сардаклар
Тўлдирулур тоғора ва косалар.

Ҳозир пахта қўсагининг ҳар бир хонасига ҳам “чаноқ” дейилади. Айни даврда чаноқ деганда, биз асосан пахта чаноғини тушунамиз.

Тиббий терминологияда рамзий кўчим асосида *чаноқ* “бош косаси, кўз косаси, косачасимон суяклар”ни ифодалайди.

“Чавандоз” билан “чапандоз”

Тилимизда от чоптириш, улоқ чопиш, отда ўйнаш санъатини эгаллаган одамга нисбатан *чавандоз* сўзи қўлланилади. Баъзан илғор, пешқадам одамларга нисбатан ҳам бу сўз ишлатилади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кўра, *чавандоз* сўзининг туб илдизи форс тилида “чап қўл билан ўқ (камон) отувчи, чапдаст, моҳир” маъноларини англатади. Демак, чапақайлар чаққон ва абжир бўлади деган қараш азалдан мавжуд. Энди яна бир мулоҳаза: “Чапандоз” номли доира усули жўрлигида ижро этиладиган мумтоз “Чапандози наво”, “Чапандози ироқ” каби куй ва ашулалар маъносидаги *чапандоз* сўзининг туб илдизи ҳам “чап қўлда ўқ отувчи” деб изоҳланган. Демак, *чавандоз* ва *чапандоз* сўзларининг илдизи бир хил. Лекин “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да бу сўз илдизи от устида учи эгри таёқ билан тўпни уриб ўйналадиган ўйинни ифода қилган *чавгон* сўзига бориб тақалади деб кўрсатилган. Бу фарз ҳам одамни мулоҳазага ундайди.

*Аму билан Сирдан сув ичган,
Зарафшонни лойлатиб кечган
Чавандозлар бордир бу элда...*

Ҳамид Олимжон

“Қорувли”нинг лойи қандай қорилган?

Қорувли... Болалигимдан бу сўзни кўп эшитганман. Эпчил, ғайратли, пишиқ йигитларга нисбатан одамлар шу сўзни ишлатишарди. *Қорувли* деган сўзни ўзимча “Лойи яхши қорилган, лойи яхши пишитилган” деб тушунардим. Сурхондарё қишлоқларида ҳозир ҳам бу сўз кўп ишлатилади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзга, кам қўлланилиши таъкидланиб, “удли-шудли, уддали, гавдали, норғул, қоматдор” деб изоҳ берилган. Қорув – эп, удда деб тушунтирилган. Яқинда Қарачай-малкар тили луғатида ҳам “карувли” деган сўзга дуч келдим. Унда “карув” – қувват, “карувли” – қувватли, кучли деб изоҳланган. Баъзи манбалар *қорувли* сўзини “қормоқ, аралаштирмоқ” маъносидаги *қар/қор* феълидан ясалганлигини таъкидлайди. Бу сўз жуда қадимий. Шунинг учун у бошқа қариндош миллатларнинг тилларида ҳам бор. Фақат биз ундан жуда кам фойдаланамиз.

“Амма”м билан “амаки”м

Амма билан амаки ҳаётда қариндош бўлгани каби тилда ҳам бир-бирига қариндошдир. Бу сўзлар икки томчи сувдай бир-бирига ўхшайди.

Бир қарашда *амма* сўзининг *амаки* сўзи билан туб маъноси бир хил эканлигини англаш қийинроқдай. Чунки бу сўзларнинг бири аёлларга нисбатан, бошқаси эркак қариндошга нисбатан қўлланади. Бироқ моҳият нуқтаи назаридан бу икки сўз битта асосга эгалигини илғаса бўлади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *амаки* сўзи ҳам, *амма* сўзи ҳам битта илдиздан ўсиб чиққан бўлиб, уларнинг туб маъноси арабчада “отанинг акаси” маъносини англатади. Маъно тараққиёти натижасида бу сўз иккига ажралиб, бири отанинг ака-укаси, бири эса отанинг опаси ёки синглиси мазмунини ифодалайдиган бўлиб кетган.

“Тун”даги “кун”

Тун сўзи “қоронғилик, кеча” маъносини англатиши маълум. Хўш, тунга уйқаш *туш* ёки унинг зидди *кун* сўзи қандай пайдо бўлган? Бу сўзлар ҳам бекорга оҳангдош эмас. Маълумки, тилимизда *туш* сўзининг икки хил маъноси бор, яъни туш пайти маъносидаги *туш* ва *туш* кўриш маъносидаги *туш* (*туш* феъли бундан мустасно).

Қадимда *туш* сўзи “кун, кундуз” деган мазмунда келган. “Олтой-Олатоғ луғати”да ярим тун – “ўрта тун”, туш пайти – “ўрта туш”, шимол – “тун ёни”, жануб – “туш ёни” деб ифодаланган. Шунингдек, сутка маъносидаги бир кун – “бир тун, бир туш” дейилган, бу худди “бир кеча-кундуз” каби. Демак, биз туш пайти маъносида қўлайдиган “туш” сўзи “кун” дегани.

Энди туш кўриш мазмунидаги “туш” сўзи ҳақида айрим мулоҳазаларимизни айтиб ўтсак. Маълумки, одам ухлаганда туш кўради. Модомики, “тун” – қоронғилик экан, уйқу ҳам аслида қоронғилик, яъни тун. Тушнинг туб маъноси кун бўлса, у ҳолда туш кўриш “тунда кунни кўриш” деган маънони англатар, балки. Йўқ, кейин бу ҳақда ўйлаб кўрдим. Бу фарз аниқ асосга эмас. “Туркий тиллар этимологик луғати”да ҳам *туш* сўзининг пайдо бўлиши ҳақида юракни жижиллатадиган бирор мулоҳазани учратмадим. Бу луғатда *туш* сўзи қадимги уйғур тилида “ёстик, тўшак” маъносини англатган *tü:l-it* сўзидан ёки қалмоқ тилида “башорат” маъносини ифодалаган *tölgü* сўзидан деган фарзлар бор. Лекин уларда аниқ асосни кўролмадим. Ҳаётдаги ғаройиб руҳий ҳодисани

ифода қилган туш сўзининг туб илдизи топилса, анча сирлар ойдинлашарди деб ўйлайман.

Шунингдек, “Олтой-Олатоғ луғати”да “туш” сўзининг “жой, вақт, ҳодиса, ҳолат, учрашув” каби маънолари борлиги ҳам таъкидлаб ўтилган.

Маҳмуд Кошғарий “тун” сўзи кеча маъносидан ташқари “*тинчланиш*”, “*осойишталик*” маъносини англатиши ҳақида айтиб ўтган.

Елиб келди

Тилимизда *елди* деган феъл бор. Бу сўз ўзагининг ўзи илдизи ҳақида гапириб турибди. Унинг ўзаги *ел*. Одатда, жуда тез югуриб келган одамга нисбатан “елиб келди” деймиз. Азалдан бизда катта тезлик шамолга менгзалган ва энг тез ҳаракатланувчи нарса шамол деб қаралган. Сулаймоннинг шамоли ҳақидаги ривоятлар ҳам шундан далолат беради. “Елди” феъли “елдай елиб” маъносидан келиб чиққан.

Маҳмуд Кошғарийда ел сўзининг биринчи маъноси – шамол, иккинчи маъноси – жин, деб изоҳланади. Бобомиз “эр јәлпінді” (“эр елпинди”) деган ибора “одамга шамол тегди” деган маъно билан бирга “одамга жин тегди” деган маънони англатишини ҳам айтиб ўтганлар.

Туркий тилларга хос бўлган бир хусусият борки, бир хил шаклдаги баъзи сўзлар от ва феъл бўлиб келади. Масалан: тўнг – муз, тўнг – совуқ қотган (тўнгмоқ), қари – кекса, қари – кексаймоқ, ел – шамол, ел – елмоқ.

* * *

Шамолнинг жинга, жиннинг шамолга ўхшатилиши элимиз орасида қадимдан бор. Шамолнинг исмини “Жинҳайдар” дейишлари ҳам шунга алоқадор. Ёзда кун қаттиқ қизиби, қилт этган шамол йўқ пайтлари оналаримиз:

Жинҳайдар, ҳо, Жинҳайдар,
Шамолнингни қўйиб юбор,
Ота-онанг ўлибди,
Жанозасиз қолибди,
Жинҳайдар, ҳо, Жинҳайдар, –

деган қўшиқни айтишарди. Мен болалигимдан саратонда турадиган қуюнни жин, ажина деб ўйлаганман. Аниқроғи, биз болаларга қуюнни жин деб сингдиришган. Шунинг учун болалар қуюндан қўрқар эдик. Катталар бизга қуюнда қолган боланинг боши айланадиган, оғрийдиган бўлиб қолади, уни ажина чалиб кетади деб қаттиқ уқтиришган. Бу тасаввур бизга шунчалик сингдирилганки, ҳозир ҳам қуюнни кўрсам, ажинани кўргандай бўламан.

“Турлан” қандай турланади?

Қадимда туркий тилларда *тур* сўзи “хил”, “ранг” маъносини англатган. Демак, *турли* сўзи “рангли” деган мазмунни ҳам ифодалайди. *Турланиш* эса “хилма-хил рангларда кўриниш, рангланиш” маъносини ифода қилади. Одамга нисбатан *турланиш* сифатининг қўлланишида салбий ишора бор, чунки туруми йўқ, қатъиятсиз, вазиятга қараб ўзгараверадиган кишиларга қарата *кўп турланадиган одам* ибораси ишлатилади. Бир сўз билан айтганда, турланиш гулга ярашар, одамга эмас.

Маҳмуд Кошғарий луғатида ҳам “турлуг” сўзи “ҳар хил, турли” маъносида қўлланган. Алишер Навоий асарларида бу сўз ранг-баранг, ҳар хил мазмунида келади.

Ташқаридаги “тошқин”

“Сув тошқини” маъносидаги *тошқин* сўзининг туб илдизи унинг шаклидан кўриниб турибди. Тилимизда *ташқари*, *ташқи*, *таш* сўзлари тез-тез ишлатилади. *Ташқари* сўзининг қадимда *ташқын* шакли туркий тилларда мавжуд бўлган. Демак, *тошқин* сўзи “қирғоқдан ташқарига чиқиш” деган маънони англатади. Аслида *таш* сўзи *ташқи*, *ташқари*, *тошқин* сўзларига ва *тошмоқ* феълига асос бўлган. Шунингдек, баъзи олтой тилларида *ташқын* сўзи одамни сифатлаш учун қўлланиб, “ғайритабиий, ғаройиб” маъносида ҳам қўлланган. Элимиз орасида Тошқин исмли одамлар бор.

Алишер Навоийда ҳам “ташқари” маъносида *таш* сўзи келади. Бобомиз тошқин сўзини *тошин* шаклида ифодалайди:

Ки бўлмасдин бурун бу ел зиёда,
Тошиндек бунда шоҳу шаҳзода.

Модомики, *таш* сўзи *ташқари* маъносида келар экан, унда *ташиди* феълининг илдизи ҳам худди шу *таш* сўзига алоқадор бўлиши эҳтимолга яқин. Чунки нарса ташилганда бир жойдан ташқарига олиб чиқилади.

“Керага”нинг керилгани

Ўтов керагаси – толдан тайёрланган, ўтовни тутиб турадиган панжара маъносида келади. *Керага* сўзи ҳозир ҳам жанубий вилоятларимизда халқ тилида фаол қўлланади. Бу сўз энг қадимги башоратлар китоби “Ирқ битиги”да ҳам бор. “Девону луғотит турк”да “чўзмоқ, тортмоқ, таранг қилмоқ” мазмунидаги *кер* феълидан ясалган *kerägü* сўзи *чодир*, *ўтов* маъносида изоҳланган. Бошқа туркий тилларда унинг *кереку*, *кереге* шакллари мавжуд. *Керага* сўзининг туб илдизи *кер* феълига бориб тақалади. *Кер* сўзи “қўймоқ”, “ўрнатмоқ”, “чодирни ёйиб кўтармоқ” маъносини ҳам ифода этади. Эҳтимол, *кўкракни* кермоқ иборасидаги *кермоқ* сўзи ҳам *кўтармоқ* сўзига яқин бўлиши мумкин. Чунки *кўкракни кермоқ* – “*кўкракни кўтармоқ*” маъносида келса, *керага* ҳам ўтовни кўтариб турадиган мослама маъносида келади.

Қаймоқ – қуймоқ – суймох

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”ида қаймоқ сўзи қайуқланди сўзидан келиб чиққан деб изоҳланади: **Сўт қажуқландӣ**. Қадимда ёғнинг мой дейилишидан ташқари қай шакли ҳам бўлган экан. Демак, қаймоқ сўзи “ёғланди”, “ёғли бўлди” маъноларини ифода этади. Бу ўринда қуйуқланди сўзи ҳам туб илдизга яқин келади. Энди қуймоқ сўзига келсак, бу сўзнинг пайдо бўлишига “қуйиш, қуймоқ” феъли асос бўлган бўлиши эҳтимолга яқин. Лекин қуймоқ пиширишда ҳам суюқ тухум қуюқланади. Хакас тилида қуймоққа қолипан яқин суймох сўзи бор. Маълумки, туркий тилларда “сок”, “шарбат” маъносини ифодалаган сўзни кам учратамиз. “Суймох” сўзи шу маънони, яъни “шарбат” маъносини ифода этади.

Қўлимдаги “элик”

Қирқ билан олтмиш орасидаги ўнлик дона сон маъносини англатган элик сўзи аслида қадимги тилимизда “қўл” маъносини англатган “эл”(ил) сўзига кичрайтирувчи “-иг” қўшимчасини қўшишдан ҳосил бўлган. Элик сўзи “бир қўлдаги беш бармоқ”ни билдирган, “бешинчи ўнлик сон” маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан. Бу сўзнинг тарихи “Ўзбек тилининг этимологиясига лўғати”да шундай изоҳланган.

“Элик” сўзининг туб илдизи, айниқса, Олтойдаги абақан тилида янада яққолроқ кўринади. Улар эликни “илиг” дейдилар. Ҳолбуки, “қўл” маъносидаги “илиг”, “илик” сўзлари бизнинг мумтоз адабиётимизда кўп ишлатилган, ҳозир ҳам адабий тилда бу сўз қўлланади.

Ўзга ойлардин ҳаётим нашъаси бермас илик,
Муждаи иқбол илик берса не тақсир этай.

Алишер Навоий

“Тулум”да қолган “тул”

Тул сўзи тилимизда “бева” маъносини англатади. Бу сўзнинг “қашшоқлашиш”, “ўта мураккаб вазиятга тушиб қолиш” маънолари ҳам бор. Бир қатор туркий тилларда, шу жумладан, айрим шеваларимизда ҳам тулум сўзи бўлиб, у “ўтиб бўлмайдиган жой” деган маъносини билдиради. Бу эса *тул* ва *тулум* сўзлари “ўта мураккаб вазиятга тушиб қолиш” маъноси билан бир-бирига яқин эканлигини далиллайди.

Шунингдек, боласи ўлган сигирни ийдириш учун ўлган бузоқ терисига похол тиқиб, уни тирик бузоқдай кўрсатиб, сигирни ийдириб олганлар. Худди шу терисига похол тиқилган бузоқни *тулум* дейишган. Яна ёш бўлишига қарамай, семириб кетган одамга нисбатан ҳам “тулумдай бўлиб қолибди” деган иборани қўллашган. Тулум сўзининг тилимизда “меш”, “саноч” маънолари ҳам бор.

Бедананинг туллаги

Биз одатда ёмон феълли, айёр, тубан одамларга нисбатан *туллак* сўзини қўллаймиз. Бу сўзни бировга нисбатан ишлатиш ҳақорат билан баробар. Ҳолбуки, *туллак* сўзи у даражада ёмон маънони англатмайди. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *туллак* – “бултурги, бир ёшдан ошган бедана” маъносини билдириб, унинг туб илдизи *туллаган* феълига бориб тақалар экан.

Бошқа туркий тилларда ҳам бу сўз мавжуд. “Олтой-Олатоғ луғати”да *туллак* сўзи “тулак” шаклида берилиб, мазмуни “яланғоч”, “кал”, “туксиз”, “ўтовда саҳтиён теридан қилинган тўшама” деб изоҳланади.

Нима бўлганда ҳам, *туллак* сўзи тилимизда ёмон-отлиққа чиқиб бўлган. Балки бу сўзнинг бундай рамзий маънога келишига ҳайвонларнинг туллаганда жуда хунук кўриниб қолиши сабаб бўлгандир. Ҳар ҳолда, ҳар кимни “туллак” деган номдан сақласин.

“Девон” муаллифи *тўләк* (*tüläk*) “туллаш” сўзининг “тулламоқ” маъносини ифодалаган *тўлә* феълидан ҳосил бўлганини қайд этган: Ат тўләди – от туллади.

Қулоч оч

Маҳмуд Кошғарий *қулоч* сўзини *қўл + очдан* келиб чиққан дея изоҳлаган. Яна бошқа олимлар турли тахминларни илгари сурадилар. Лекин Кошғарий фикри асосли кўринади. Чунки *қулоч* одамнинг икки қўли икки ёнга ёйилганда, қўли кенг очилганда ҳосил бўлади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да бу сўз-ни “қўл” ва “уч” отларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, *икки қўл учи орасидаги ўлчов* маъносини ифодалайди дейилган. Бу фикр ҳам мулоҳазага йўл очиб беради.

Алишер Навоийда *қулоч* сўзи *қулоч* ва *қучоқ* маъносида келади.

Қадимги даврлардан *қулоч ўлчов* бирлиги мазмунини ҳам ифодалаган. Маҳмуд Кошғарий *бир қулач барчин* – “бир *қулоч* шоҳи (ипак)” ва *ол орукни қулачладі*– у арқонни *қулочлаб ўлчади*, каби мисолларни келтириб ўтган.

Орқамдаги одам

Орқа сўзи тилимизда бир неча маънони англатиб келади: “орқа томон”, “елка”, “босиб ўтилган йўл”, “суянч” кабилар. Шунинг учун бу сўз тилимизда бадий образга айланиб, унинг тимсолида *орқасида одами бор*, *орқаси тутди*, *орқаси зўр*, *орқасига ишонади* каби мажозий бирикмалар ва иборалар ҳам пайдо бўлган. Хўш, *орқа* сўзининг бундай маъноларга эга бўлишига нималар сабаб бўлган? Қадимги сўзлар йиғилган “Олтой-Олатоғ луғати”да *орқа арга* шаклида берилиб, бу сўз “восита”, “имконият”, “ёрдам”, “қутқариш” маъноларини англатади деб изоҳланган. Олтой томонларда *аргам узилди* ибораси “нажотсиз қолдим”, “ҳалок бўлдим” мазмунини билдирган.

Тахминимча, бу образнинг пайдо бўлишига яна бир нарса сабаб бўлган: туркийлар жангу жадалларни кўп бошидан кечирганлар. Жангда орқадан бўладиган хужумни қайтариш муҳим. Одам олд томондан қилинадиган ҳамлага ўзи бас келади, чунки олд тарафдаги душман кўзга кўриниб туради. Орқа тарафдан бўладиган хужумга эса унга хайрихоҳ бошқа кўз керак. Яна бир тахмин: зарбага дош беролмай йиқилаётган одам орқага йиқилади, шундай вазиятда орқадан суяб қолинса, у яна оёққа туради.

Қадимда халқимиз орасида экстаз ҳолатига тушадиган, шомонсифат қушночларга нисбатан *орқаси бор* ва *орқаси тутди* ибораси қўлланган. Яъни бундай ғайрита-

бий хислатга эга бўлган одамларнинг орқасида руҳлар, кўзга кўринмас кучлар бўлади ва уларни қўллаб-қувватлаб, бошқалар билмайдиган сирлардан хабардор қилиб турадилар деган қарашлар бўлган. Бундай одамларга нисбатан кейинроқ *момолари бор* деган ибора қўллана бошлаган. Ҳозирги пайтда эса, асосан, қўллаб турувчиси бор одамга нисбатан *орқаси бор, танкаси бор* иборалари қўлланади.

Шунингдек, ота-оналар ва фарзандлар бир-бирларини “суянчим” маъносида *орқамдаги тоғим* деб атайдилар.

Туркман тилида ҳам “Арқадағ” (“Орқатоғ”) сўзи бор. Туркменистон Президентини улар бежизга “Арқадағ” деб ҳам айтишмайди.

“Эл”нинг “эл”лиги нимада?

Тилимизда энг кўп ишлатиладиган ва энг кўп маънога эга бўлган сўз – *эл* сўзи. Элнинг “халқ”, “одамлар”, “қабилалар иттифоқи”, “уруғ-аймоқ”, “тинчлик”, “муроса”, “дўстлик”, “давлат”, “ҳокимият” каби маънолари бор. Бу сўзнинг тарихи, туб илдизи борасида олимлар турли фикрларни билдирадилар, турли фаразларни илгари сурадилар. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *эл* сўзи “қўл” маъносидаги *ил* сўзидан келиб чиққан дейилади. Қўлнинг *ал, ил, илги* шакллари ҳозир ҳам тилимизда, шеваларимизда бор.

Сабр айласанг, муродингга етарсан,
Насиб бўлса ёр илкидан тутарсан, – дейилади “Тоҳир ва Зухра” достонида.

Баъзи изоҳларда *эл* “илгида ҳокимият, бошқарув, раҳбарлик бор” деган маънони англатади деб айтилган. *Қўли узун, илгида тутиб туради* каби иборалар ҳам қўлида қудрат бор маъносини ифодаб келади. Алишер Навоий ҳам *эл* сўзини “қўл”, “халқ” ва “лашкар” маъноларида қўллаган.

Эл бўлмаса, салтанат мумкин эмас.

“Тарихи мулуки ажам”дан

Маҳмуд Кошғарийда *эл* сўзи “эл, мамлакат, юрт, келишув, эшик” маъноларида келади: *iki bəg bīpla ʔl boldī* – *Икки бек бир-бири билан ярашди* (келишиб олди). Халқимизда “Кирари *эл*, чиқари *ёв*” деган мақол ҳам бор. Кошғарийдан яна бир мисол: *кўч ʔldīn kīrsā tōrū tūñlūktīn čīqar, yʔni, zulm ʔşikdan kīrsa, insōf tūynukdan čīqadi*. Бу мисолларда *эл* сўзи келишув, дўстлашув ва эшик маъноларида келаяпти. Маҳмуд Кошғарий қўлни *элиг* сўзи билан, қўлқопни эса, *эликлик* сўзи билан ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, одамлар бирлашган жойда *эл* пайдо бўлади. Демак, қўлда бармоқлар бирлашади, *бир мушт ҳолига келиш* деган ибора ҳам бирлашишни билдиради. Одамларнинг бирлашиб бир қўл – илга айланиши элни билдиради.

“Ўтинч” қарзми, тилак?

Ўтинч сўзи бугунги кунда “қаттиқ илтимос”, “ялиниш” маъносини англатади. **Жанобларидан оғизона ўтинчим шулки...** (Абдулла Қодирий). Қадимги Тўнжук битигтошида *ötünč* (ötünч) “илтимос” маъносида қўлланган. Лекин Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзнинг қадимги маъноси бугунги маъносидан кескин фарқ қилади. Яъни “ўтинч” бу “қарз” дир. Кошғарий луғатидаги *ötün* “илтимос қилмоқ, ялинмоқ” феълидан ясалган *ötünч* сўзининг *қарз, заём* маъноси унинг дастлабки, яъни “илтимос” маъноси асосида воқеланган. Шунингдек, бошқа манбаларда “ўтинч” сўзининг илдизи “ўт” бўлиб, бу сўз “тила” деган маънони билдирган ва “ўтинч” сўзи “тилак” деб изоҳланган. “Гуноҳидан ўтинг” дейилганда ҳам, гуноҳини тилаб олиш маъноси англанади. Кошғарийда “ўтинди” феъли арз қилди маъносида ҳам келади.

“Чигал”нинг чигили

Қадимда тугун боғланса, ип боғланса ҳам – “чигилди” деб айтилган. Демак, *ишлар чигаллашди* деган ибора “Ишнинг ечилиши керак бўлган тугуни кўпайди” деган маънони билдиради. “У оёғининг чигилини ёзди” деган гапда ҳам бир жойда ўтираверилса, томирларнинг тугун бўлиб қолишига ишора бор.

Алишер Навоийда *чигил* сўзи қадимги туркий қабилалардан бирининг номи, чигиллар иттифоқи, чигиллар мамлакати маъносида келади. “Чигил бирла яғмони айлаб убур” (“Садди Искандарий” достонидан). Маҳмуд Кошғарий ҳам *чигилди* сўзини “боғлади” дея изоҳлайди. Унинг фикрига кўра, “боғланмоқ, тугунланмоқ” маъносини ифодалаган *чекил* (*čekil*) сўзининг илдизида “тортмоқ, боғламоқ, тугун боғламоқ” маъносидаги *чек* (*ček*) сўзи ётади. Кошғарий *чигил* сўзи бир уруғ номи билдиришини ҳам таъкидлайди ва “чигилланди” сўзини “Ўзини чигил қабиласидан ҳисоблади” деб тунштиради.

Эл орасида “Чигал соқолга темир тароқ” деган мақол бор.

Қозиқ устидаги сочиқ

Ерга қоқиладиган учи ўткир ёғоч ёки темирни *қозиқ* деймиз. Сабзи ҳақида “Ер остида олтин қо-зиқ” деган ажойиб топишмоғимиз бор. “Яхши сўз – жон озиғи, ёмон сўз – бош қозиғи” каби ғаройиб мақолларимиз ҳам бор. Шимол юлдузи “Ўғузнама”да “алтун қазуқ”, Кошғарий луғатида эса, “тэмур қазуқ” бирикмаси билан ифодаланган. *Қозиқ* сўзининг дастлабки шакли *қазғуқ* бўлганлиги ҳақида “Қадимги туркий тил” китобида айтиб ўтилган. *Қозиқ* сўзи асли “қазмоқ” мазмунидаги *қаз* феълига от ясовчи “-ғуқ” қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган. *Сочиқ* сўзи ҳам *соч* феълидан шу тариқа ясалган бўлиши керак. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *сачақ* сўзи *сач* феълидан –(а)қ қўшимчаси билан ясалган, деб кўрсатилган.

“Син”нинг синчиси

Син сўзи “қомат”, “гавда” маъносини билдиради. *Сину сумбат* бирикмаси, *синчи* сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Синчи отнинг гавдаси ва ташқи кўринишига қараб, унинг қандай от эканини айтиб бера олган. Халқ тилида *одамнинг синчиси* деган ибора ҳам бор. Бундай синчилар одамнинг сину сумбати, ташқи кўриниши ва ўзини тутиши, гап-сўзларига қараб, унинг феълини, табиатини, қандай одам эканлигини айтиб бера оладилар. Хуллас, “синчи” сўзи одам ёки отнинг ташқи кўриниши, ўзини тутишига қараб, феълини айтиб бера оладиган одамга нисбатан қўлланган.

Маҳмуд Кошғарий *син* сўзини “қомат, гавда” маъносида изоҳлаб, бўйи узун одамни бозлуғ *сінліғ кіші* деган ва гўрни ҳам *син* дейишлари ҳақида тўхталиб, “Гўрни сін дейиш ҳам гўрнинг бўйи, узунлиги – одам бўйига тенг-лигидандир” деган фикрни билдирган.

“Чил берди”

Хозирги тилда полвонлар кураши пайтида фойдаланиладиган усулга чил дейилади. Масалан: **“Полвон қутилмаганда рақибига чил берди”**, яъни усул қўллади. Бироқ бу сўз қадимги тилимизда “ёмонлик” деган маънони англатган. “Чил” сўзининг “ёмонлик” мазмунини билдириши ҳақида Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк” (III том, 148-бет)да ёзиб қолдирган. Ҳозир ҳам бировга панд бериб, ёмонлик қилган одамга нисбатан **чил бериб кетибди** ибораси қўлланади. Аслида *чил* сўзи “ҳийла”, “фириб” маъносида келади. Кўпинча ёмонлик ҳийла воситасида амалга оширилади. Мамлакатимизнинг тоғолди ҳудудларида *чил* деган қуш тури ҳам яшайди. Лекин унинг ҳийла маъносидаги *чил* сўзига алоқаси йўқ.

“Ёзуқ”нинг ёзуғи не?

Халқ орасида ё адабий асарларимизда **“Ёзуғи не Хэди?”** деган гапга дуч келсак, баъзан уни “Манг-лайидаги ёзуви не эди?” деган маънода ҳам тушунамиз.

Хўш, *ёзуқ* (*йазуқ*) сўзининг ўзаги *ёз* (*йаз*) қандай маънони билдиради?

“Қадимги туркий тил” китобида изоҳланишича, қадимда *йаз* сўзи “ёмонлик қилмоқ” маъносини англатган. *Ёзуқ* сўзи эса “гуноҳ” маъносини билдирган. Демак, “Ёзуғи не эди?” деган иборани **“Ёмонлиги не эди? Гуноҳи не эди?”** деб тушуниш керак.

Юсуф Хос Ҳожибда:

Сөзүг сөзэдэчи азар ҳам *йазар*

(Сўз сўзлагувчи адашар ҳам *гуноҳ қилар*)

деган мисра бор. Кўраяпсизми, *йазар* сўзи бу ерда “гуноҳ қилар” деган маънода келаяпти. Ҳозир ҳам тилимизда биров бир фалокатга дуч келиб қолса, “Бирор ёзгани бор экан-да” дейишади, кимдир бирор фалокатдан қутулиб қолса, “Бирор айтгани бор экан-да” дейишади.

“Ёзёвон”даги “ёз”

Фарғонада Ёзёвон деган жой бор. Хўш, ёзуқ сўзидаги ёз “ёмонлик қилмоқ” деган маънони билдирса, Ёзёвондаги ёз қандай мазмунни англатади?

Ёзёвон таркибидаги ёвон сўзи аслида ёбон бўлиб, унинг маъноси “дала, дашт” дегани. Энди бу сўздаги ёз (*йаз*) сўзи ҳақида тўхталсак... Қадимда *йазы* сўзи ҳам “чўл, дала” маъносини англатган. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида шундай мисралар бор:

***Сўксўк кибиким чу бўлди суда,
Ётқай ёзи узра тўда-тўда.***

Мазмуни: Бу суяклар чўллардаги чириган саксовуллардек тўда-тўда бўлиб ётар эди.

Бундан кўринадики, Навоий ҳам *йоз* (*йаз*) сўзини чўл маъносида қўллаяпти.

У ҳолда Ёзёвонда бир хил маънодаги иккита сўз қайтарилганмикин? Эҳтимол, Ёзёвон – “дашту дала” деганидир. Чунки “дашт” билан “дала”нинг фарқи бор. Дашт ёввойи, дала эса маданийлашган маъносида. Сўзнинг маъносини изласанг фикр келаверади-да. Ёввойиликнинг ўзи табиийлик эмасми? Дейлик, ёввойи ўт табиий кўкарган ўт-ку. Нега биз табиий нарсани ёввойи деб атаймиз? Энди бу бошқа мавзу.

Саҳродаги “ёввойи”

Одам ўз қўлига кирмаган, ўз тасарруфида бўлмаган, ўзи эгалламаган нарсаларни ўзига бегона, ёт, ёв, ёввойи деб билган. Дейлик, пиёзпоядан кўкарган табиий ўтни *бегона ўт* деймиз. Балки у ердан кўкарган пиёз бегонадир. Эзоп айтганидай, деҳқон ерга қадаган уруғ ер учун ўгай фарзанд, табиий кўкарган ўт эса асл фарзанддир, эҳтимол.

Хўш, умумий маъноси “қўлга ўргатилмаган”, “инсон қўли билан бунёд этилмаган” деб изоҳланган *ёввойи* сўзининг асл мазмуни нима?

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бу сифат қадимги туркий тилдаги “саҳро” маъносини англатган *йаба* отидан -йи қўшимчасининг қўшилиши билан ясалган бўлиб, асли “ўз-ўзича яшайдиган, ўз-ўзича ўсадиган” деган маънони билдиради.

Шундан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, ёввойининг туб маъноси “саҳройи” бўлади.

Қўшимча сифатида: *йаба* сўзи “саҳро” маъносини англатса, Ёзёвондаги ёбон ҳам “саҳро” мазмунидадир, эҳтимол.

Алишер Навоий асарларида ёбон сўзи “ёвон, чўл, дашт, дала” маъноларида келади.

Гар шердурки, мўрча йўқтур ҳисоб анга,
Ким топмади кўзи бу ёбон гирдида шариф.

“Бадоеъ ул-васат” девонидан

“Тирик” нимаси билан тирик?

Хар куни қайта-қайта ишлатадиганимиз *тирик* сўзи ҳамиша тирик ва тетик. Бу сўздан ҳаракат ва меҳнат нафаси келиб туради. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра *тир* сўзи асли яшамоқ маъносини англатади. Демак, **тирик** сўзи ҳам айнан шу *тир* сўздан келиб чиққан. Ўз-ўзидан аёнки, тирик яшаши билан тирик.

Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра келади:

*Тирилсүни түркән қуты миң қутун
(Яшасин турклар бахти минг бахтлар билан)*

Кўраётганингиздек, бу мисрада *тирилсун* сўзи “яшасин” деган маънода келади.

Бу дунёя ичинда *тирилдиң* өкүш
(Бу дунё ичида *яшадинг* кўп).

Бунда ҳам Юсуф Хос Ҳожиб *тирилдиң* сўзини “яшадинг” мазмунида қўллаган.

Тутилган тутқун

Арабчадаги *асир* сўзининг соф ўзбекчаси *тутқун* сўзидир. Бу икки сўз ҳам тилимизда фаол қўлланади ва бир хил маънода юритилади. Фақат *асир* сўзини кўпроқ ишлатамиз. *Тутқун* сўзининг илдизи сўзнинг шаклидан аниқ кўриниб турибди. “Тутиб олмоқ” мазмунидаги *тут* феълига “-қун” қўшимчаси қўшилиб, “тутиб олинган” маъносидаги *тутқун* сўзи ҳосил бўлган. Ғани Абдураҳмонов ва Алибек Рустамовнинг “Қадимги туркий тил” китобида жамоа маъносидаги *тергин* сўзи ҳам шу усулда ясалганлиги айтиб ўтилган. Биз ҳозирда “терма жамоа” деймиз. Қадимда “терма жамоа” териб олинган деган маънода “тергин” сўзи билан ифодаланган.

Шу ўринда, тарихимизнинг VII–XIV асрларида “тутмоқ, қўлга киритмоқ, ўлжа қилмоқ” маъносидаги бул феълидан **-(у)н** аффикси ёрдамида ясалган ва “тутқун, банди” маъносини ифодалаган *булун* сўзининг кейинчалик *асир* ва *тутқун* сўзларининг фаоллашуви натижасида тилимиздан чиқиб кетганини ва тамом унутилганини эслаб ўтмоғимиз жоиздир.

Кесилган кесак

Кесак сўзи ўз илдизи ҳақида ўзи гапириб турибди. У кес сўзидан ҳосил бўлган ва қадимги даврларда кесак кес шаклида ишлатилиб, унга **-ак** қўшимчаси кейин қўшилган. Ҳозир тилимиздаги кесак отиш маъносидаги *кесаклади* феъли ҳам дастлаб *кеслади* шаклида бўлган. Умуман, *кесак* қуритилган лойнинг бўлаги, кесилган қисми мазмунини билдиради. Кошғарий изоҳига кўра, қадимда ҳар бир нарсанинг бўлаги, парчасига ҳам *кесак* дейилган. *Кесак нең* – нарсанинг бўлаги деб изоҳланган. Демак, мато ё ширинлик бўлагини ҳам *кесак* дейишган. Ҳозирги тилимизда бу сўзнинг фақат қуриган лой бўлаги – “кесак” мазмунидаги маъноси сақланиб қолган. “Дардсиз кесак, ишқсиз эшак” деган мақолимиз ҳам бор. Бу мақолда тепса-тебранмас, лоқайд, ўликсифат одам кесак образида ифодаланган. “Кесакдан ўт чиқди” ибораси эса ҳеч бир иши билан кўзга кўринмай, одамлар орасида бору йўқлиги сезилмай юрган кимсанинг тўсатдан катта бир ишни амалга оширишига қарата айтилган. “Кўпга кесак отма, кафансиз қоласан” деган яна бир ажойиб мақолимиз бор. Бундай бетакрор ибораю мақолларнинг унутилишини сира кўз қиймайди.

Машрабнинг “ўртар”и

Бобораҳим Машрабнинг “Ўртар” радифли ғазалини билмаган одам бўлмаса керак. Бу ғазалнинг кўшиғини хиргойи қилмаган киши ҳам бизда топилиши даргумон.

Агар ошиқлиғим айтсам,
куйиб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён қилсам,
тақи ул хонумон ўртар.

Гап шундаки, шоир ғазалда *ўртар* сўзини шу қадар маҳорат билан ишлатганки, ҳар бир байтда бу сўз туб илдизи билан тўлиқ намоён бўлган.

Қадимги тилимизда *ўрт* сўзи “ёнғин” маъносини англатган. *Ўрта* сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Ҳозирги пайтда ҳам қўлланадиган *кўнглим ўртанди* ибораси асли “кўнглим ёнғин ичида қолди” мазмунда бўлган.

Махмуд Кошғарийда “ол отуң өртәдi” деган гап “у
ўтин ёқди” маъносини ифодалаб келган.

Алишер Навоийнинг *“Кўзида сув валекин жониди ўрт”* деган мисрасидаги *ўрт* сўзи ўт, олов маъносини англатади. Бу мисрага бир эътибор қилиб қаранг-а, қандай теран, қандай қайғули! Бор-йўғи бешта сўзга қанча изтироб, қанча кечинмалар жойланган.

Қил устида “қилтириқ”

Биз одатда қилтириқ деганда, ниҳоятда озғин, жуда ориқ деган маънони тушунамиз. Ҳолбуки, “қилтириқ” сўзининг туб маъноси дон қобиғи учидаги ингичка узун қилча демақдир. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бу сўз қадимда ҳам шундай маънони англатган. “Дон қобиғи учидаги қилча” тилимизда қилтиқ сўзи билан ҳам ифодаланади. Балиқ қилтаноғини ҳам қилтиқ сўзи билан ифода-лаш шеваларимизда бор. Улар ингичкалиқда бир-бирига ўхшайди. Тук ва сочни ҳам қил деймиз. Маҳмуд Кошғарий “қилтиқ” сўзи бош кепаги, қипиғи мазмунда келишини айтиб ўтган.

Ўйлаб қарасангиз, жуда озғин одамга нисбатан бе-корга бу сифат кўчмаган. Ҳақиқатан ҳам дон қобиғи учидаги қилча ниҳоятда ингичка, қилдай нозик бўлади. Бу сифатнинг одамга кўчиши учун қанча кузатув-лар, қанча тарихлар керак бўлган.

“Ўшакчи” ушоқчими?

Ўшакчи сўзи менга болалик йилларимдан таниш. Қишлоғимизда чақимчи, майда гап, гап ташувчи одамларни ўшакчи дейишарди. Лекин чақимчиларни нега ўшакчи дейишларини ҳеч тушунолмаганман. Ҳозир ҳам жанубий вилоятларимизда бу сўз кўп қўлланади. Кейинроқ билсам, ўшак сўзининг ушоқ сўзига алоқаси бор экан.

“Девону луғотит-турк” индексида “ушоқ” сўзига шундай изоҳ берилади:

Уш а қ I – кичик, майда.

Уш а қ II – чақимчилик, маломат.

Дарҳақиқат, чақимчилик майда-чуйда гаплар билан машғул бўлишдир. Чақимчилик – майдакашлик деган маънода ушақ сўзи билан ифодаланган бўлиши мумкин.

Кошғарийда шундай шеър келган:

Атғалир оқнї азақ
Тёгмәдї бу saw ушақ.

Маъноси:

Шўх қиз менга ўқ отмоқ истайди,
Менга бу маломат гаплар етмас эдими?

Шеърда ушақ сўзи “маломат, майда гаплар” маъно-сида келаяпти.

Юсуф Хос Ҳожибда эса:

Өзүңә йағутма ушақчы кишиг.

Маъноси:

Ўзингга чақимчи кишини яқинлаштирма, –

деган мисра келади ва бунда ҳам “ушақчи” ўшакчи, майда гап ташувчи, майдакаш мазмунида келади.

Алишер Навоий асарларида ушоқ сўзи икки маънода – майда ва ёш бола маъносида келган.

“Юксак”даги пат

Бир қарашда юксак сўзи билан пат сўзининг бир-бирига тирноқчаям алоқаси йўқдай туюлади. Чунки улар тузилиш жиҳатидан ҳам бошқа-бошқа. Лекин мутолаа вақтида бу сўзларнинг бир-бирига жуда алоқадор эканини кўриб ҳайратда қолдим.

Қизиғи шундаки, юксак сўзидаги юк сўзи “қуш пати, қуш пари” деган маънони англатар экан. Кошғарий бу сўзнинг маъносини шундай изоҳлаган: “Бу қуш пари маъносидаги юк сўзидандир. Чунки юксалиш унинг табиий хусусиятидир” (III т. 53-бет) деган. Айни шу “юк” сўзига “-сак” қўшимчаси қўшилиб, “юксак” сўзи ҳосил бўлган. “Девону луғотит турк”нинг III томининг 107-бетида шундай мисол бор: “Ол оққа јўк јапчурдї” – “У ўққа пат ёпиштирди”.

Бироқ бошқа манбаларда, масалан, “Туркий тиллар этимологик луғати”, “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да юксак сўзи “баланд, юқори”, “кўтарилмоқ, юқориламоқ” маъносидаги юкса (йўксă) феълига -к қўшимчасини қўшишдан ёки “тўпла” маъносини англатувчи “йўк” феълига -са қўшимчаси қўшилишдан ясалган деган фикрлар бор. Лекин менга улардан кўра Кошғарийнинг фикри қизиқарлироқ ва асослироқ туюлди.

Ғалати-я... Биттагина сўзнинг мантиқий илдизлари ҳам қанча кечмишларга бориб тақалади.

Ўнта бўлса ўрни, қирқта бўлса қилиғи

Сўзларнинг пайдо бўлиш жараёни қизиқ. Қовун қовундан ранг олади деганларидай, сўз ҳам сўздан шакл ва маъно олади. Қуйидаги сўзларга эътибор қилинг:

Қилиқ сўзи қил феълига *-(и)қ* қўшимчасини қўшишдан ҳосил бўлиб, “қилган” деган маънони англатади. Кошғарий изоҳига кўра, худди шу каби *пишиқ* сўзи ҳам “пишган” деган мазмунни билдиради. *Бышығ кэрпич* – пишиқ ғишт. *Қўриқ* сўзи эса қўриқланадиган ер маъносида келади.

Эҳтимол, *ўлик* сўзи ҳам шу тариқа пайдо бўлган бўлиши мумкин. Бир қарашда *этик* сўзининг этимологияси шу асосга яқиндай туюлади. Этика оёқ итариб кири тилади. Балки у “итик” (“итарилган”) бўлгандир. Лекин “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *этик* сўзи қадимги туркий тилдаги “кий” маъносини англатган *эт* феълидан *-(ў)к* қўшимчаси билан ясалган, деб изоҳ берилган. Тилимизда *-иқ, -ик, -иғ* қўшимчалари билан ясалган отлар кўп. Хуллас, сўзларнинг ҳам ўнта бўлса ўрни, қирқта бўлса қилиғи бошқа экан-да. Мулоҳаза учун яна бир маълумот: Севортяннинг таъкидлашича, В.Радловда ва бошқа тадқиқотчиларда “қилиқ” сўзи арабчадаги “хулқ”, “хулиқ” сўзига муқояса қилинган. Лекин бу фараз менга шубҳали туюлди.

“Сўқоқ”даги оқ кийик

Тошкент вилоятида Сўқоқ деб аталадиган сўлим бир жой бор. Сўқоқ сўзини маҳаллий аҳоли “суви кўк” деган маънода изоҳлайди. Лекин қадимда *суқақ (соқақ)* сўзи “оқ кийик” маъносини билдирган.

Маҳмуд Кошғарий *соқақлиғ тағ* (кийикли тоғ) деган бирикмани келтириб ўтган.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да *сўқ* – *соқ* сўзи уч хил маънода изоҳланади. Биринчиси, сўқмоқдаги *сўқ* “урмоқ” мазмунида, иккинчиси, “тўқимоқ”, “газламага нақш солмоқ” ва учинчи маъноси “суқмоқ”. Менга *сўқоқ* сўзининг туб илдизи оқ кийик маъносида мантиққа яқиндай туюлган эди. Таниқли адиб Хайриддин Султонов ушбу китобнинг биринчи нашрини ўқиб чиқиб, баъзи сўзлар ҳақида мулоҳазаларини ёзиб берди. Жумладан, “сўқоқ” сўзи ҳақида ҳам. Унга кўра, “сўқоқ” сўзи қирим-татар тилида *қўча, йўл* маъносини англатади. Масалан, Навоий *сўқоғи* – Навоий *кўчаси*. Ҳозирги турк тилида ҳам “сўқоқ” сўзи *кўча* мазмунини билдиради. Агар шундай бўлса, “сўқоқ” сўзи билан “сўқмоқ” сўзи бир илдиздан чиқиб, бир хил маънога эга бўлади.

Қадимги Моюн Чур битиғида *соқақ йўли (soqaq yoli)* “жой номи” маъносида қўлланган.

Парвардигор

Хар куни ичимизда ҳам, ташимизда ҳам энг кўп мурожаат қиладиган сўзимиз бу. Шунинг учун *парвардигор* сўзига билганимизча изоҳ бериб ўтишни маъқул кўрдим. “Навоий асарлари луғати”да форсийдаги *парвар* сўзи “Сўз бирикмасида кўпинча тарбияловчи, қувватловчи, жонлантирувчи маъноларида келади” деб, *парвард* сўзи “Сўз бирикмасида тарбияланган, ўсган маъносида келади” деб, *парварда* сўзи эса, “тарбия топган, парваришланган” мазмунида деб изоҳланган. Худди шу луғатда форсча *кирдигор* сўзига “Яратувчи (Худо)” дея изоҳ берилган. Шундан келиб чиқиб, *парвардигор* сўзининг битта маъносини “оламларни парвариш этувчи, тарбия этувчи” маъносида англасак бўлади.

*Дедиларким: – Кирдигоринг ким дурур,
Холиқу парвардигоринг ким дурур?*

Алишер Навоийнинг
“Лисон ут-тайр” достонидан

“Эринчак”нинг эртаги

Эринчак сўзи тилимизда ишёқмас, дангаса, ҳафсаласиз каби маъноларни англатади. Қадимда тилимизда *эринч* (*эринж, ірінж*) деган сўз бўлиб, у Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, “маишат билан кун кечирш” деган маънони билдирган. (I т, 152) Бу сўзнинг *эринчак* сўзига қанчалар алоқадорлигини билмадим-у, лекин фақат маишат билан кун кечирган одам эринчак бўлиб қолиши табиий. Шунингдек, “эринч” сўзининг эҳтимол, зора, балки деган маънолари борлигини ҳам бобомиз таъкидлаб ўтган. “Қутадғу билиг”да *эринч* сўзи “бахтсизлик”; “бахтсиз, ночор, ғарибона” маъноларида қўлланган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *эрин* сўзи “ялқовлан” деган маънони англатади, дея изоҳ берилган. Ҳамидулла Дадабоевнинг фикрига кўра, “этиборсизлик билан муносабатда бўлмоқ” маъносидаги эр сўзига *+(u)н* ўзлик даража қўшимчаси *+ч* қўшилиб, *эр+ин+ч* ҳосил бўлган. Нима бўлганда ҳам, *эринчак* сўзининг илдизида ялқовлик, лоқайдлик, маишатпарастлик маънолари яширинган. Шунинг учун ҳам халқимиз, “Эринчак икки ишлар, охири бармоғин тишлар” ёки “Эринчакнинг иши битмас” каби мақолларни айтиб ўтган.

Бешиккертти

Яқин ўтмишгача бизда *бешиккертти* деган удум бўлган. Бу удумга кўра қиз болани чақалоқлигидаёқ кимгадир унаштириб қўйишган. Баъзи вилоятларимизда бу удум қулоғини *тишлатти* деб аталади.

Хўш, *бешиккертти*даги *кертти* сўзининг маъноси нима? Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *керттик* (*кертук*) сўзи “белги” деган мазмунда келади. *Кертти* феъли эса “кесмоқ”, “ўймоқ” деб изоҳланган. *Ол йығач кертти – У ёғочга белги қўйди.*

Умуман, бу қўшма сўз “бешигида белгили қилди” деган маънони англатади.

Совчининг сўзи кимники?

Совчи деган сўздан тўйнинг ҳиди келади. Элда ҳар ким ҳам совчи бўлавермайди. Кўриб-кечирган, сўзга чечан “сўзчи”лар бу ишни уйдлашади. Бу сўз аслан “сўзчи” деган маънони англатган. Қадимги тилимизда *сав* – “сўз” дегани. Дарҳақиқат, бировнинг эшигига совчиликка борган одам қуда бўлишни истаётган тарафнинг сўзларини олиб боради. Шунинг учун ҳам унга *сўзчи* – *совчи* дейилган. Кошғарий изоҳига кўра *савчи* сўзининг бир қанча маънолари бор. Баъзи манбаларда пайғамбарлар ҳам *совчи* деб аталган. Чунки улар ҳам Худонинг сўзини одамларга етказишган.

Юсуф Хос Ҳожиб шундай ёзган:

Севүг *савчи* бирлә қопурғыл мэни
Элиг тутгачи қыл көнилик күни.

Яъни:

Севикли *пайғамбар* билан мени кўтаргин,
(Уни) қиёмат куни қўлимдан тутувчи қил.

Юсуф Хос Ҳожибдан ҳам аввалги “Олтин ёруқ” ёдгорлигида “*сақынмыш сав*” деган бирикма “ўйланган гап” деган маънода келган. Ушбу сўз қадимги туркий тил манбаларида *саб* шаклида “сўз; нутқ”ни билдирган: *Көрүг сабы антағ*, яъни, “*Айғоқчининг сўзлари шундай*”. (Тўн-юқуқ битигтошидан). *Сабчы* сўзи “жарчи”, “пайғамбар” маъноларини ифодалаган. Кўриниб турибдики, “совчи” сўзи жуда қадимий, лекин шунга қарамай, жуда фаол ҳам.

Гапнинг “дангал”и

Хақиқатан ҳам биттагина сўзда кўп кечмишлар яшириниб ётади. Биз *дангал* сўзини бугунги кунда лўнда, бир сўзли, мард маъноларида тушунамиз. Хўш, *дангал* сўзи қандай пайдо бўлган? Унинг дунёга келишига асос нима?

Қадимда бу сўзнинг асл маъноси шундай бўлган: ***арпа, бугдой ва қамишлар ўрилгач, уларнинг даста-даста қилиб боғланган боғи “дангал”*** дейилган. Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳи бу. Қаранг-а, одам ҳам ўзини эплай олмай ҳар тарафга хасдай сочилиб ётса, бир бутун ҳолга келолмаса, у ҳеч қачон дангал бўлолмайди-да. *Дангал одам* ибораси асосан одамнинг қатъиятини ва мустаҳкам сифатларини ифодалаш учун қўлланади.

“Ичак-чавоқ”даги “чавоқ”

Тилимизда *ичак-чавоқ* бирикмаси кўп ишлатилади. Бунда *ичак* сўзининг маъноси ҳаммага маълум. Лекин *чавоқ* сўзининг маъносини ҳамма ҳам билавермайди. Кошғарий изоҳига кўра, *чабақ* сўзи “*майда балиқ*” маъносини англатган. Бу сўзнинг *ичак* сўзига қўшилиб кетишига сабаб ичак атрофидаги майда-чуйда нарсаларни ифодалаш бўлган бўлиши мумкин. *Чавоқ* сўзи кўпроқ майда-чуйда нарсаларга нисбатан қўлланилганлигини қадимий туркий тилда паст, тубан, майда одамнинг *чабақ эр* деб аталганидан ҳам билса бўлади. Шунингдек, ҳозир “гўшти чавақлаш” маъносидаги *чавақлаш* сўзи ҳам “майдалаш”ни билдиради ва “чавоқ” сўзига бориб тақалади.

“Олчоқ” сўзининг икки маъноси

Алчақ (олчоқ) – бугунги кунда ўта салбий маънода ишлатиладиган бу сўзнинг ўтмишдаги туб маъноси Кошғарий “Девон”идаги изоҳга кўра, “юмшоқ табиатли”, “ювош”, “заиф”, “нозик” маъноларини билдирган. Балки қўрқоқлик, ожизлик, мумсиклик каби иллатлар бу сўзнинг салбий тус олишига сабаб бўлгандир. Заифлик бор жойда бу каби иллатлар ҳам бўлган. Ёхуд заиф эркакларга нисбатан *олчоқ* сўзини ишлатишган бўлишлари ҳам мумкин. Чунки қадимги туркийлар эркак кишининг “юмшоқ табиатли”, “ювош”, “заиф”, “нозик” бўлишини сира ёқтиришмаган. Лекин тарихда бу сўзнинг ижобий маънода қўлланган ўринлари ҳам жуда кўп. Аниқроғи, қадимги адабиётларимизда алчақлик юксак фазилат сифатида улуғланган ўринлар ҳам бор. Маҳмуд Кошғарий *Алп йағыда, алчақ чоғыда*, яъни “Ботир душман билан тўқнашганда, олим баҳсда синалади” деган мақолни келтиради. Нега бундай? Нимага битта сўз икки қутбда ҳам кўриниш берапти? *Олчоқ* сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “ўтакетган разил, паст, ёвуз, номард, хоин” тарзида изоҳ берилган. Ёки улар бор-йўғи шунчаки шаклдош сўзларми? Қолаверса, *алчақ* рус тилидаги очкўзлик маъносидаги алчность сўзига ҳам шаклан яқин (бу бошқа мавзу).

Айни шу ўринда бошқа бир вариант юзага қалқиб чиқади. Қадимги туркий тилда *алчы* сўзи “ҳийлакор”, “маккор”, “айёр” деган маъноларни билдирган. “Девону луғотит-турк”да *ал* сўзи ҳийла, фириб, тадбир маъноларини англатиши айтиб ўтилган. Эрванд Севортян, Лазар Будагов луғатларида **ал** шу маънода келади. Демак, *алда-*

моқ феълининг туб илдизи айни шу *ал* сўзига бориб тақалади. Биз билган салбий маънодаги *алчақ (олчоқ)* сўзи ҳийла ва фириб маъносидаги “ал” сўздан келиб чиққан.

Ранги қув ўчди

Бир қарашда бу ибора бизга ҳар жиҳатдан тушунарлидай ва уни изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқдай туюлади. Бироқ бу иборадаги *қув* сўзи қандай маънони англатади? Бизга *қув* сўзининг “айёр” деган маъноси маълум. Лекин бу иборада *қув* “айёр” маъносида келса, асло мантиққа тўғри бўлмайди. Яъни “ранги айёр ўчди” дейиш бемаънилиқ бўлади. Маълумки, халқ ибораларида сўзлар қаттиқ михланади.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да *қув* сўзи “оқ-сариқ” деган маънони англатиши таъкидланган. Бошқа манбалардаги изоҳларда ҳам бу сўз шу маънога яқин шаклда шарҳланган. Қумиқлар ва қирғизлар тилида *қув* – “оқ” дегани, хакаслар тилида эса “рангсиз” маъносини билдиради. Шунингдек, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да оққушнинг ҳам *қув* деб аталиши кўрсатиб ўтилган. Тилимизда “Қув қув билан учади, ғоз ғоз билан кўчади” деган мақол бор. Бу ҳам *қув* сўзининг оққушни ифодалашини далиллайди.

Қув – оққуш. Қувчи “қушчи; овчи”; “қув қушини овловчи”. “Муҳокамат ул-луғатайн”да шундай гап бор: “Андоқки, қуш ҳунарида дағи бу истилоҳ бордур, андоқки, қозчи ва қувчи ва турначи сарт лафзида йўқтур”.

Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” асарида “оққуш”нинг қу тарзида номланиши кузатилади: *Ҳава узә бэрур шунқарка қуны*. Ҳозирги қозоқ тилида оққуш қу сўзи билан ифодаланади.

Ялангдаги “яланғоч”

Тилимизда уст-бошсиз маъносидаги *яланғоч* сўзи одамга, дарахтга, уйга, қурол-яроққа, баъзан ҳайвонга нисбатан ишлатилади. *Яланғоч яланг* сўзидан келиб чиққан бўлиши керак. Бу сўзнинг *жаланг* шакли ҳам бор. Шунинг учун *яланғочни* шевада *жалаңоч* дейишади. Қадимда “ўт тушган жой каби қора, заранг, гиёҳ битмас ер”га нисбатан *жаланг (яланг)* сўзи ишлатилган. Маҳмуд Кошғарий ўт битмас ерни *јалаң јер* деган. Шунинг учун *яланғоч* сўзи кўпинча қашшоқлик ва камбағаллик рамзи сифатида келади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *яланг* сўзи “дов-дарахтсиз, очиқ, бўш ер” маъносини англатиши билан бирга “кийимсиз, яланғоч” мазмунини ҳам ифодалайди деб изоҳ берилган. Алишер Навоийда *яланг* сўзининг ўзи *яланғоч* маъносини ифодалаган:

*Мен эллик ҳаж қилибмен – бош яланг,
аёқ яланг ва зоду ҳамроҳсиз.*

(“Насойим ул-муҳаббат”дан)

Маҳмуд Кошғарийда *јалїң, јалїндақ* сўзлари ҳам “яланғоч” маъносини ифодалаб келган. Демак, “*јалаңғач*”дан *яланғоч* сўзи дунёга келган.

Қовуқ, қовоқ, ковак...

Қовуқ ва қовоқ сўзлари ўртасида ўхшашлик бор. Бу сўзларнинг бири одам танаси аъзоси маъносини билдирса, бири полиз экини “ошқовоқ” маъносини билдиради. Қарангки, улар мазмун жиҳатидан бир-биридан узоқ, лекин товушлар уйғунлиги жиҳатидан деярли бир хил. Аммо туб маъно сари борилса, бу уйғунлик бекорга эмаслиги маълум бўлади. Яъни *қовуқ* сўзи Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, “ичи бўш нарса” маъносини англатади. Ҳолбуки, қовоқ ҳам ичи бўш нарса. “Қовоқ калла” деган ибора ҳам шундан келиб чиққан. Тилимиздаги *ковак* сўзи ҳам ичи бўш нарсага нисбатан қўлланади. Эрванд Севортян *қовуқ* сўзининг ўзаги “қов” – “ковак”, “ичи бўш” мазмунини англатишини таъкидлаган. Баъзи олимлар *қобиқ* сўзини ҳам шу илдизга олиб бориб тақайдилар. Балки *қовун* сўзи ҳам бу сўзлар билан қариндош бўлиши мумкин. Чунки *қовун*нинг ҳам ўртаси бўш бўлади. Лекин Густав Рамстед *қовун* сўзи мўғул тилидаги “гаун” сўзидан деб изоҳлайди.

Соғиниш

Ғафур Ғуломнинг “Соғиниш” шеърида шундай залворли мисралар бор:

*Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.*

Соғиниш сўзининг моҳияти шеърнинг дастлабки икки сатрида манаман деб намоён бўлган. Бу сўз ҳам минг йиллар давомида кўп тарихларни бошидан кечириб келмоқда.

Соғиниш сўзининг асл маъносига эътибор қилсангиз, унинг тарихини яхшироқ ҳис этасиз. *Соғинди* сўзи ўзининг илк даврларида “биронинг ғамини еди” деган маънони билдирган. Маҳмуд Кошғарий ҳам унинг мазмунини шундай шарҳлаган. Бу мазмун жуда қизиқ ва ғаройиб! Бунда “Мен уни соғиндим” деётган одамнинг кечинмаларидан кўра соғинилган одамнинг сиймоси олдинда туради. Дарҳақиқат, бу сўз ҳозир ҳам бирон учун куйиниш, бирон учун қайғуриш ва интилиш мазмунини англатади.

Юсуф Хос Ҳожиб *сақынч* сўзини ишлатган. Худди шу *сақынч* “соғинч” бўлса керак. Чунки Хос Ҳожибга кўра, *сақынч* ҳам қайғу маъносини билдирган.

Сэвүнчин болу тут **сақынчын** қопур.

Маъноси:

Севинчин бор қилавер, **қайғусини** кўтар.

“Қутадғу билиг”да *сақынч* сўзи асосан қайғу, ғам, ҳасрат маъносида келади. Юсуф Хос Ҳожиб доимо *севинч* сўзи билан “сақынч” (“соғинч”) сўзини бир-бирига зид усулда қўлаган. Шу билан бирга қадимги тилимизда “қайғу” сўзининг ўзи ҳам бўлган ва у *қадғу*//*қазғу* шаклида ифодаланган. “Қутадғу билиг”да шундай сатр бор:

Қалы орнасаң қутқа **қадғун** күрәш.

Яъни:

Агар бахтга эришсанг, **қайғу билан** кураш.

Кундуз ва юлдуз

Кундуз ва юлдуз сўзлари бир қолипда ясалган, лекин уларнинг лойи икки хил. *Юлдуз* сўзи *йилт* (йалт/йулт/йилт) сўзидан келиб чиққан. Кўринишда ҳам йилт этган ёруғлик юлдузга хос. *Кундуз* сўзи ҳам бу сўзга яқин. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра *кундуз* сўзи “кун ёруғи” деган маънони англатади. Шундан келиб чиқиб, *юлдуз* сўзи “йилт этган ёруғ” маъносини ифодалайди деб фараз қилиш мумкин, яъни унинг илк шакли *йилтуз* бўлган бўлиши керак. Қирим-татар тилида бу сўз *йылдыз* тарзида ёзилиши шундан бўлиши керак. Эътибор қилсангиз икки сўзда ҳам *дуз* ёруғ маъносида келяпти. Эҳтимол, “дуз” қўшимчасининг бошқа маънолари бордир. Масалан, *мундуз* сўзи “аҳмоқ (одам)” деган маънони билдирган. Бу сўздаги *мун* – “касаллик, камчилик” маъносини ифодалайди. Яна “-дуз” қўшимчаси иштирокидаги *булдузди* деган сўз “бўлдирди” маъносини билдирган. *Илдиз* сўзида ҳам шу қўшимча бор. Бу қўшимча “биланглаб буралиб кетмоқ”, “ўрмалаб кетмоқ” маъносидаги *йыл* сўзига қўшилиб, *илдиз* сўзини ҳосил қилган. Бироқ бу сўзларда -дуз қўшимчаси “кундуз” ва “юлдуз” дагидан бошқа йўналишда келади.

Куёв ва косов

“Куёв” ва “косов” сўзларининг бир-бирига умуман алоқаси йўқ бўлиши мумкин. Лекин Маҳмуд Кошғарий “Девон”и индексида “куёв” сўзи ҳам “кузäгу” шаклида, “косов” сўзи ҳам “күзäгу” шаклида берилган. Эҳтимол, бу тасодифдир ёки омоним сўзлардир. Лекин ўйлаб кўрса бўладиган ўхшашлик. Хуршид Даврон бир суҳбатида “куёв” сўзи “чиройли” маъносини англатади деган эди. Маҳмуд Кошғарий келтираётган “күзäгу” сўзига тилимиздаги *кузаш* сўзи яқин туради. Қадимда от ёлини ёки киши соқолини чиройли қилиб текислаш тилимизда *кузаш* сўзи билан ифодаланган. Бу сўз маъно жиҳатдан *чиройли* сўзига яқин боради. Э.Севортян луғатида *куёв* сўзининг илдизи “кўтарилиш”, “сақлаш”, “ҳимоя қилиш”, “чўпон” каби маъноларга яқинлиги ҳақида ҳам айтилган. *Куёв* сўзига асос сўз сифатида ***күдегү, күйегү*** сўзлари ҳам кўрсатилган. Бу ерда ***күйе/күйү*** феъли юқорига кўтарилаётган деган маънони ифодалайди. Күдегү сўзи таркибидаги “д” товуши “й”га айланган бўлиши эҳтимолга яқин. Луғатларни титиб, яна бир қизиқ тахминга дуч келдим. Манбаларга кўра, ***күде*** сўзи *меҳмон* маъносини англатар экан. У ҳолда, ***күда*** сўзи шундан келиб чиқмаганмикин? Аслида *куёв* сўзида доим кўрк ва навқиронлик бор. Шунинг учун ҳам Асқад Мухтор болалик чоғларида катта бўлганингда ким бўласан деб сўраганларга, “Куёв бўламан” деб жавоб берган бўлса, ажаб эмас.

Отарчи ўтлайдимми?

Отар деган сўз тилимизда қадимдан бор. Яйловда боқиладиган қўйларнинг йирик тўдаси *отар* деб аталади. *Отар* сўзи қир-адирларни, қўтонларни, чўпонларни эсга солади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, “ердан ўзи кўкариб чиқиб, бир йиллик яшил ўсимлик” маъносини англатган *от* (*ўт*) сўзига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган *ота* – *ўта* феъли мавжуд бўлган ва “ўт е” маъносини англатган (кейинчалик бу феъл истеъмолдан чиққан), шу феълга **-р** қўшимчаси қўшилиб, *отар* сифатдоши ҳосил қилинган. Бу сифатдош асли “ўтлайдиган” маъносини англатган, кейинчалик отлашиб, “яйлов, ўтлоқ” маъносини, сўнгра “ўтловчи ҳайвонлар” маъносини англата бошлаган”.

Хўш, унда кейинги даврларда пайдо бўлган *отарчи*, *отар* сўзларига нима асос бўлган? Эҳтимол, бу сўзга “ичкилик ичиш” маъносидаги *отар* сўзи сабаб бўлдимикин? Чунки ичкиликбозлик базми тилимизда *отар* сўзи билан ҳам ифодаланади. Масалан: “*Кеча отарда роса тортибмиз*”. Ёки *ўрта*, *ўртачи* сўзлари ўзгариб, *отарчи*га айландимикан? Балки у *ўтарчидир*. Бу ҳақда аниқ бир нарсa деълмаймиз. Лекин отарчининг отарга чиқиши рамзий маънода ўтлагани чиқиши билан уйғун келади. Адабий ўхшатишларда “отарчи отарга ўтлагани кетди”, “отарчи ўтлаб кетди” деб ишлатилса, ҳарқалай мантиқсиз ўхшатиш бўлмайди. Аслида, икки “отар”нинг илдизи икки ёқда, бир-биридан йироқда, шундай бўлса-да, уларда ғалати образли ўхшашлик бор.

“Юр” ва “юрт” сўзлари ҳақида

“Кари қарға” деган шеъримда “Ҳамон юрт оралаб юрт ва юр сўзларидаги уйғунликни сезиб қолдим. Гап шундаки, қадимги тилимизда феълдан от ясовчи **-т**” қўшимчаси бўлган. “Қадимги туркий тил” китобида “айир” маъносидаги *адыр* сўзига **-т** қўшилиб, *адырт* (*фарқ*) сўзи ясалганлиги ҳақида айтилган. Ҳозирги *ажрат* сўзи шундан келиб чиққан. Менимча, *чиқит* сўзи ҳам шунга яқин. Шундан келиб чиқиб, *юрт* сўзини *юр* феълидан пайдо бўлган деса бўлади. Қолаверса, “Туркий тиллар этимологик луғати”да ҳам *юрт* сўзи *юр* феълидан келиб чиққан деган фикр бор. Тўғриси, мен бу маълумотга юқорида айтиб ўтган мулоҳазаларимдан кейин дуч келдим. Дарҳақиқат, юрт ҳар кимнинг юрадиган-турадиган жойидир.

Маҳмуд Кошғарий *юрт* (*юрт*) сўзи *баланд жойларда сақланиб қолган бино қолдиқлари, девор таги, қўрғон аломати* ҳамда идиш оғзи маъносини англатиши ҳақида айтган. Кошғарийда мавзумизга оид яна бир маълумот бор, унга кўра, ўғузчада ҳар нарсанинг атрофи маъноси *юра* (*йура*) сўзи билан ифодаланган. Кўп йиллар аввал менга *юр* феъли *ер* сўзидан пайдо бўлган бўлса керак, чунки *йурганда йерда* юрилади-ку, деган ўй келганди. Лекин кўплаб манбалар менинг бу фаразимни рад этдилар.

Аямоқ – кафтда авайламоқми?

Тилимизда “авайламоқ” маъносини англатган *аямоқ* феъли бор. Бу феълнинг ўзаги *ая* сўзидир. Хўш, *ая* сўзи қандай маънога эга? *Ая* ёки *оя* сўзи қадимдан тилимизда “кафт” маъносини билдирган. Халқ тилида “Қўлимнинг оясида олиб юраман” деган ибора ҳозир ҳам бор. Бир қарашда авайлаш маъносидаги *ая* феъли билан “кафт” маъносидаги *ая* сўзи шаклан бир хил-у, мазмунан ҳар хилдай туюлади. Лекин авайлаш билан кафтда тутиш мазмунан бир-бирига яқин. Шундан келиб чиқиб, “кафт” маъносидаги *ая* сўзи билан “авайла” маъносидаги *ая* сўзи туб илдизи бир хил деб фараз қилиш мумкин. Қолаверса, “Олтой-Олатоғ луғати”да ҳам *айала* деган сўз келтирилиб, бу сўз “кафтда бўлмоқ” деб изоҳланган. Шунингдек, *ая* сўзининг “тақдирламоқ”, “ато қилмоқ”, “таърифламоқ” каби маънолари ҳам борлиги манбаларда таъкидланган.

Қаюм Каримов “Қутадғу билиг”нинг Қоҳира нусхасидан бир мисолни келтирган:

Йана келгил эмди йигитлик мэнэ
Айда тутайын ағы жуз тошәттим.

Маъноси:

Яна келгил қайтадан йигитлик менга,
Кафтимда қўтарай (сенга) ипак шоҳилар
тўшаб қўйганман.

Халқимизда шундай бир мақол бор:

Оғамда бўлса тилайман,
Оямда бўлса ялайман.

Бу мақолда ҳам *оя* сўзи “кафт” маъносида келган.

Тегирмоннинг теграси

Тилимизда ғаллани ун қилиб, шолени оқлаб, гуруч қилиб берадиган қурилма номини англатган *тегирмон* сўзи “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, асли “айлан” маъносидаги *тегир* сўзидан келиб чиққан. Бу қадимий сўз ҳозир ҳам тилимизда “айлана” мазмунидаги *тегра* шаклида сақланиб қолган. *Теварак* ва *тўғарак* сўзлари ҳам шундан келиб чиққан. Демак, *тегирмон* сўзи *тегра*, *теварак*, *тўғарак* сўзлари билан алоқадор сўз.

Маҳмуд Кошғарий кулча, танга, тегирмон тоши каби гирдак нарсаларнинг тэгірмә нэң (тегирма ненг) деб аталиши ҳақида ва *тэгрә* сўзи “*тегра*, *атроф*, *қирғоқ*”, *тэгрәк* сўзи эса, “*теварак*, *атроф*” маъноларини билдириши ҳақида айтиб ўтган.

Эл оғзида “Тегирмон ҳам навбати билан”, “Тегирмонга кирса бутун чиқади” каби мақол ва иборалар юради.

Соғин сигир

Тилимизда “урғочи қорамол” маъносини англатган *сигир* сўзи қадимда *сиғир* шаклида бўлганлиги “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да таъкидлаб ўтилган. Бу маълумотни ўқиб, мен *сиғир* сўзи *соғин* сўзи билан алоқадормасмикин деган мулоҳазага бордим. Балки бу сўз соғиладиган мазмунида *соғир* бўлгандир. Чунки *қўмир* сўзи “қўмилган” маъносидан келиб чиққани каби *сиғир* “соғиладиган” сўздан келиб чиққан бўлиши мумкин-ку. Бу бизнинг фаразimiz, холос.

Алишер Навоий сигирни “уй” сўзи билан ифодалаган. “Насойим ул-муҳаббат”нинг Абдурраҳим Истаҳрий ҳақидаги қисмида шундай жойи бор: “Уйида бир *уй* териси эрмишки, остиға солур эрмишким, *уйнинг* шохларини ҳам ул тери била қўйғон эрмишлар”. “Насойим ул-муҳаббат”ни нашрга тайёрлаган (2017) Ҳомидхон Исломиий бу жумладаги “уй” сўзига сигир деб изоҳ берган. Негадир “Навоий асарлари луғати”да “уй” сўзи “ҳўкиз” деб изоҳланган. Бироқ “Қутадғу билиг”да *оқўз* сўзи “ҳўкиз; буқа” маъносида келган. Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *уд йылы* бирикмаси “сигир йили” деб изоҳланган. Демак, “сигир” маъносини ифодалаган *уй* сўзи қуйидагича пайдо бўлган:

д(ud)>уэ(uz)>уй(uy) “сигир”

“Инак”нинг энаси ҳақида

Тарихимизда сигир *инак* деган сўз билан ҳам ифодаланган. Ҳозир ҳам мамлакатимизнинг жанубий вилоятларида сигирни *инак* дейишади. Бир қатор туркий халқлар *инак* сўзини қўллайди. Болалигимда шом чоғларида *инак* соғаетган аёлларнинг сигирни ийдириш учун алқаб “Хў-ўш, хў-ўш, энам-ов, хў-ўш” деб куйлашлари эсимда қолган.

Инакни эна дейиш бизда азалдан бўлган. Онам бир гал қаҳатчилик йилларидан болаларини сигирининг сути билан олиб чиққан бир аёл ҳақида гапириб берган эди. Омон-омон бўлгач, аёлнинг сигири касал бўлади, уни сўйишмоқчи бўлганларида аёл “Бу *инак* болаларимнинг энаси, ундан сут қарзимиз бор” деб сўйдирмайди. Сигир ўлгач, уни ҳурматлаб кўмадилар.

Қадимда *эна* (она) сўзининг *ина* шакли бўлган (*уни* сўзи ҳам *инага* яқин). Худди шу *ина* сўзига эркаловчи *-ак* қўшимчаси қўшилиши билан *инак* сўзи пайдо бўлган. Таниқли шарқшунослар Вильгелм Шотт, Вильгелм Банг ва Андрей Кононовлар шу маънода шарҳ берадилар. Шунингдек, қадимги туркий тилда *йени* феъли бўлиб, бу сўз “туғмоқ”, “кўзи ёримоқ” деган маънони билдирган ва аёлларга нисбатан қўлланган. Худди шу *йени* сўзи ҳам *эна* сўзига яқин.

“Олтун ёруқ” обидасида “Анча юруб янги *йенуклемиш* бир урғочи барсни кўрдилар” деган гап бор. Бу би-

тикдаги *янги йенуклемиш* деган бирикма “янги болалаган” деган маънони англатади. Бу ерда *инак* сўзига жуда яқин бўлган *йенук* сўзи “туғмоқ” мазмунида келади. *Эна* сўзи билан *инак* сўзи бир илдиз бўлиши мумкин. Чунки ҳозир ҳам жанубий вилоятларимизда *эна* сўзи *йена* шаклида айтилади.

Маҳмуд Кошғарий *йениди* (jэніді) сўзига изох бериб, *урағут jэніді* – хотин туғди, юкидан бўшанди деган мисолни келтиради ва “Бу сўз фақат хотин-қизларга хосдир, уларга нисбатангина қўлланади”, деб таъкидлайди. *Йениди* (jэніді) сўзининг ясалишига икки хил қараш мумкин деб, *йениди* енгил сўзига яқинлигини, юки енгиллашди маъносида шу сўздан келиб чиққан бўлиши ёки бадан маъносидаги йин (jін) сўзидан олингандир, хотин ўз баданидан яна бир вужудни чиқарди, деган маънода бўлиши мумкин, дейди. Эътибор қилинг, ҳар қандай вазиятда бу сўз *туғиш* маъносида келаяпти. Кошғарий бобо таъкидига кўра, сигир ҳам, урғочи тошбақа ҳам *ингак* (iңак) дейилган.

Тарғил сигирнинг тароғи

Тарғил сигир, тарғил бузоқ деймиз. “*Сигир олсанг, таниб ол, таний олмасанг, тарғил ол*” деган мақол ҳам бор. *Тарғил* сўзи сигир терисида сарғиш ва қорамтир рангларнинг кетма-кет алмашилиб келишини англатади. Тилимиздаги *чавкар* сўзининг маъноси ҳам *тарғилга* яқин. Хўш, икки хил ранг алмашилиб келса, нега тарғил деймиз?

Эътибор қилсангиз, *тарғил* сўзида “таралиш” маъносига яқинлик бор. Сарғиш ва қорамтир ранг кетма-кет алмашилиб келса, бу икки ранг тароқда таралгандай ажралиб, таралиб туради. Маҳмуд Кошғарийда *тароқ* сўзи *тарғақ* шаклида келади. Бобомиз *тарғил йилқи* деган иборани келтиради ва унга шундай изох беради: “Орқасида сепкилга ўхшаш **оқ-қора чизиғи** бор ҳайвон. Отдан бошқа ҳайвонларнинг ҳаммасига бу сўз қўлланади”.

Тароқнинг тармоғи

Тароқ ва тармоқ... Бир қарашда бу икки сўз кўри-нишидан эгизаклардай бир-бирига яқин, маъно жиҳатдан эса етти ёт бегоналардай бир-биридан узоқ туюлади. Чунки *тармоқ* сўзи “шоҳобча”, “бўлинма” маъносини билдирса, *тароқ* сўзи “тараш буюми” мазмунини билдиради.

Манбаларда изоҳланишича, бу икки сўзнинг пайдо бўлишига битта ўзак – “тараш” маъносидаги “*тар*” феъли асос бўлган. Қадимги тилимизда “тар” феъли “ажратмоқ”, “бўлак-бўлак қилмоқ” маъносини англатган. Дарҳақиқат, тароқ билан таралганда сочлар бир-биридан ажралиб текисланади. Қолаверса, ҳозирги тилимизда ҳам *сув тарари* ибораси сақланиб қолган. Бир соҳанинг бир қанча тармоқлари ҳам бир қаторда бир текис таралиб туриши шу соҳанинг миқёсини ташкил этади.

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *suv tarmaqlandī* (сув тармақланды) ибораси “дарё бир неча ирмоққа ажралди” маъносида изоҳланган. *Тарам* сўзи эса “дарё ирмоғи”; (I. 376) “сув қирғоғи” маъносини ифода этиши таъкидланган.

Кийизга қанор кийгиз

Қадимги даврлардан ишлов берилиб, турли рангларга бўялган қўй жунини қайноқ сувга бостириб тайёрланадиган қалин гулли палос тилимизда *кигиз* сўзи билан ифодаланган. *Кигиз* сўзининг *кийиз* шакли ҳам бор.

Дастлаб қўй жуни қанорга бир текис қилиб гулланган шаклда ёйилади, сўнг устидан қайноқ сув қуйилиб, кейин қанор ўралади ва ҳар бир ўрамга сув қуйиб бо-рилади, сўнг ўрам қайта-қайта думалатиб пишитилади. Кигиз шу тариқа тайёрланади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”га кўра *кигиз* сўзининг туб илдизи “*қопла*” маъносини англатган.

Яна шуни айтиб ўтишим керак, юртимизнинг баъзи ҳудудларида гулли кигизни *такинамат* ўтов устига ёпиладиган гулсиз қора кигизни *кийиз* дейишади.

Тағин бир гап, тилимизга асли лотин тилидан кириб келган *фильтр* сўзининг туб илдизи ҳам “кигиз”, “намат” маъноларини англатар экан. Дарҳақиқат, кигиз ва намат чангни ўзига қўп ютади.

“Сочилган сочингдай сочилса сиринг”

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да бошдаги соч “сепиш, сочиш” маъносидаги *соч* феълидан пайдо бўлган деб кўрсатилган. Шунингдек, юз-қўлни артадиган буюм маъносидаги “сочиқ” ва “сочқи” маъносидаги *сочоқ* сўзларининг илдизи ҳам *соч* феълидир. Дарҳақиқат, бу сўзларнинг ҳаммасида “сочилиш” маъноси бор. Сўзни ниҳоятда нозик ҳис этган Абдулҳамид Чўлпоннинг “Сочилган сочингдай сочилса сиринг” деган сатрида ҳам *соч* сўзининг туб маъносига ғаройиб ишора бор.

Маҳмуд Кошғарийда *сачланди* – сочи ўсди, *сачлашди* – соч олишди, *сачлиғ эр* – сочли одам деб изоҳланган.

Чумчуқ ва чивин

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳла нишича, тилимиз тарихида *чумчуқ* сўзининг *чибчиқ* шакли бўлган ва бу сўз “кичкина жонивор” деган маънони англатган. “Чумчуқ семирса, ботмон бўлмас” деган мақол ҳам бу қушнинг кичкиналигига ишора қилади.

Модомики, *чиб* сўзи кичкина маъносини англатар экан, у ҳолда *чибин* сўзи ҳам унга алоқадор бўлиши мумкин. Чунки чивин чумчуқдан жуда кичкина. Шунингдек, халқ тилида ёшига етмаган, ҳали туғмаган эчки ҳам *чибич* деб аталади. Чибич ҳам кичик жонивор бўлади.

Маҳмуд Кошғарийда *чіб* сўзи “кичик ингичка новда” маъносидаги *чібӣқ* сўзининг қисқаргани деб изоҳланади.

Туновун – туновкун

Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида кечадан олдинги кун маъносидаги *тунов кун* сўзининг *туновун* шакли ҳам бор. Хўш, бу сўзнинг ўзи қандай пайдо бўлган? “Китоб ат-туҳфа” китобида *туна* сўзи келтирилиб, “кеча” (“ўтган кун”) деб изоҳланган. Демак, *тунов кун* сўзи *туна* сўзига *кун* сўзининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, “кечаги кун” маъносини билдирган. Шунингдек, *Туновкун* “тундан аввалги кун” маъносини ҳам англатади.

Кенжа – кечки ҳосилми?

Халқимиз орасида азалдан кенжа фарзандга муносабат бошқача бўлган. Эртақ ва дostonлари-мизда кўпинча катталарига нисбатан кенжа фарзанд ақлли, тадбирли, довюррак, жасур қилиб тасвирланган. Масалан, “Кенжа ботир” эртагини эслаб кўринг. “Кенжа, топганимни сен же!” деган мақол ҳам бор. Эҳтимол, бу халқимиз табиатидаги кичикларга меҳрли, мурувватли, шафқатли бўлиш, кичикларни асраб-авайлаш каби тунчалардан келиб чиққандир.

Оилада энг охирги фарзанд маъносини англатган *кенжа* сўзи қадимги даврларда “кечки” деган маънони билдирган. Энг охирги, энг кейин туғилган фарзанд ўғил ё қизни кенжа деймиз. Бу одамнинг охирги ҳосили маъносида мантиққа тўғри келади. Хакаслар тилида ҳам бу сўз “кечки” маъносини билдиради.

Маҳмуд Кошғарийда *гәнч* (“кенч (кенч)”) деган сўз келади ва у “бола” маъносини англатади. Кенч *анасін эмсәді* – Бола онасини эмгиси келди. *Кенжа* сўзига шу *гәнч* – кенч сўзи асос бўлган дейиш мумкин. Яъни, умумий маъно хусусийлашган.

Тўп ва тўпиқ

Халқ тилида болдир суягининг пастки учигаги ён томонга туртиб чиққан думалоқ қисми маъносини англатган *тўпиқ* сўзининг *тўбиқ* шакли ҳам бор. “Дарё тошса тўпиғига чиқмайди” деган мақол тўпиқ тананинг паст қисмида жойлашгани учун айтилган. Хўш, бу сўз қандай пайдо бўлган? “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қадимги тилимизда *тўб* сўзи “думалоқ нарса” деган маънони англатган. *Тўпиқ* (*тўбиқ*) шу сўздан ҳосил бўлган. *Копток* маъносидаги *тўп* сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Яна шуни таъкидлаш керакки, қадимда *тўбиқ* сўзи “кичик тўп” маъноси билдирган.

Юсуф Хос Ҳожибда:

Чықарды тобық қодты Айтолды көр

Маъноси:

Ойтўлди (ёнидан) тўпиқ чиқариб қўйди

деган мисра бор.

Демак, аслида *тўпиқ* сўзи *тўбиқ*нинг бироз ўзгарган шакли. Ҳозир ҳам жанубий вилоятларимизда тўпиқ *тўбиқ* деб айтилади.

Қилич кесолмайдиган мўйлов

Тилимизда *шоп мўйлов* деган ибора бор. Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз, нега айнан *шоп*? Мўйловга шопнинг қандай алоқаси бор?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *шоп* сўзининг илдизи шундай изоҳланади: Қадимда учи орқага қайрилган тиғли қилич *шоп* деб аталган. Диққат қилинг-а, шоп мўйловнинг ҳам учи орқага қайрилган бўлади. *Шоп мўйлов* деган бирикма ҳам шу маънодан келиб чиққан. Бизда *Мурутини болта кесмас* деган матал бор. Қарангки, баъзи шоп мўйловларни қилич ҳам кесолмайди.

Мурутини болта кесмайди

Мурут ёки мурт "мўйлов" сўзининг синоними. *Мурутини болта кесмайди* деган иборани бо- лалигимдан кўп эшитганман. Бадавлат, имконияти кат- та, гапи кесадиган, кўли узун одамларга нисбатан шу иборани кўллар эдилар. *Мурут* сўзи ҳозир ҳам жанубий вилоятларимизда кўп қўлланади. "Туркий тиллар эти- мологик луғати"да изоҳланишича, тилшунос Вильгелм Бангнинг фикрига кўра, "мурут" сўзи дастлаб *бурут* шаклида бўлган. *Бурут* сўзининг илдизи *бур* бўлиб, "бу- ралган", "эшилган" деган маънони билдирган. Кейинча- лик *б* товуши *м* га ўтган.

Қадимги туркийлар бир-бирини алқаганда, *Мур- тинг товли бўлсин* деб ният билдирганлар. *Товли* сўзи "эшилган", "товланган" деган маънони билдиради. Ким- нинг мурути товланади? Албатта, ишлари ўнг келган, ўзига тўқ, пичоғи мой устидаги одамнинг мурутига ҳам мой тегади-да.

Соқол ва сақоқ

Иякда ўсадиган қилтуклар қопламаси маъносини англатган *соқол* сўзининг туб илдизи қадимги туркий тилдаги "энгак" (ияк) маъносини англатган *сақоқ* сўзига бориб тақалиши ҳақида "Ўзбек тилининг этимологик луғати"да айтилган.

Маҳмуд Кошғарийда ҳам *сақақ* сўзи ияк маъноси- да келади ва у "Сақақ охшар, сақал бичар" ("Соқолини қирқади-да, ҳийла учун иягини силайди") деган мақол- ни келтиради. Бизнинг мумтоз адабиётимизда *сақоғ* сўзи кўп қўлланган. Масалан, Алишер Навоийда шундай байт бор:

*Гаҳи кўз суртарамда йўқса ҳарён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар каби сиймин сақоғинда.*

Маҳмуд Кошғарий *сақа* сўзи "тоғ этаги" деган маъ- нони англатиши ҳақида ҳам айтган. Демак, соқолда ҳам, иякда ҳам, тоғ этагида ҳам пастга томон йўналиш ҳола- ти борлигини ҳисобга олсак, улардаги умумий илдизни илғашимиз мумкин.

Шу ўринда бир хангомани эслаб ўтгим келди. Қиш- лоғимизда Бўта бобо деган бир қария бор эди. Жуда за- монавий чол эди, феъли бор эди қурғурнинг. Ёши етмиш- дан ошиб кетганда ҳам соқол қўймаган эди. Ўтган аср- нинг олтмишинчи йилларига хос кителсифат костюмда,

хром этик ва шляпада юрарди. Бир даврада бир-иккита кекса гапчинозлар Бўта бобони олиб қочишиб, шунча ёшга кириб ҳам соқол қўймаганини таъна қилишиб устидан кулишади. Ундан: “Энди шундай юраверасизми, соқол қўясизми ўзи, йўқми, у дунёда нима деб баҳона топасиз?” – деб сўрайдилар. Шунда Бўта бобо уларга: “Менинг Худодан жон қарзим бор, жун қарзим йўқ!” – деган экан.

Гарчанд “Эрнинг кўрки соқол, гапнинг кўрки мақол” деган яхши гап бор-ку, лекин буям бир ҳангома-да.

Гап келганда бир шеъримни келтириб ўтай:

ҚАРИ ҚАРҒА

*У ёшин пеш қилиб вайсар доимо
Қари қарға каби назари кўп оч.
Оқ сочларин сотиб яшар-у, аммо
Бир кун тентакда ҳам оқаради соч.*

*Кўриб-кечирмаган сира эл бўлмас,
Ҳамон юрт оралаб юрар бир мақол:
Ҳар мўйи оқарган оқсоқол бўлмас,
Ахир эчкида ҳам оқарар соқол.*

“Музей”даги музика

Биз музика сўзини кўп ишлатамиз. Бу сўз тилимизга бошқа тилдан кириб келган бўлса-да, аллақачон бизга бутунлай сингишиб кетган. Хўш, бу сўзнинг тарихи ва кечмиши қандай?

Музика – бу сўз юнонча музика сўзидан олинган бўлиб, унинг туб илдизи “музалар санъати” деган маънони билдирган. Муза – юнон мифологиясидаги шеърят, санъат ва фан ҳомийлари саналган тўққиз маъбуднинг умумий номи бўлган. Тилимизда ишлатиладиган музей сўзининг ҳам туб илдизи шунга бориб тақалади ва у “музалар ибодатхонаси” деган маънони англатган.

Нима бўлганда ҳам, музейга кирганингизда эҳтиёт бўлинг! Бу жойлар сиз ўйлаганчалик жўн ва оддий томошахона эмас.

“Тариф”нинг таърифи ва тарихи

Олди-сотди пайтида белгиланадиган ҳақ ва баҳо-лар кўрсаткичи маъносини англатадиган *та-риф* сўзининг тилимизга кириб келгунига қадар бўлган тарихи жуда узун. Бу сўз араб тилидан француз тилига, сўнг рус тилига ва ундан ўзбек тилига ўтган. Қизиғи шундаки, товарларнинг тўлов ҳақлари тизими маъно-сини англатган *тариф* сўзи тилимизга кириб келгунга қадар ҳам бу сўзнинг азалдан тавсифлаш маъносидаги *таъриф* шакли тилимизда мунтазам ишлатилиб келган. Яъни *тариф* ва *таъриф* сўзларининг илдизи бир хил бў-либ, у “билди” деган маънони англатади.

Алишер Навоийда *таъриф* сўзи “тасвирлаш, аниқ-лаш, тавсифлаш, мақташ, танитиш” мазмунида келади:

Бўйлаким, таъриф этиб ғурбатни бисёр, эй кўнгул,
Шаҳру кишвардин маломат айлаб изҳор, эй кўнгул.

Бу ҳақда яна бошқа мулоҳазалар ҳам бор. “Бобосўз изидан” китоби нашридан сўнг андижонлик адиб Дурбек Қўлдошев баъзи сўзлар ҳақида ўз мулоҳазаларини ёзиб юборибдилар. Жумладан, у *тариф* сўзи ҳақида қуйида-ги маълумотларни келтиради: “Араб истилоси даврида-ги лашкарбошилардан бири ал Торифнинг Андалусияга босқини пайти Ўрта ер денгизи ўрамидаги илк бор забт этилган оролга – “Ал Ториф” номи берилган. Кейинчалик бу сўз европалашиб, “Тариф” оролига айланган. Гибрал-тар бўғозига кириб келган хорижий кемалардан олина-

Қоплон қопадимми?

Тилимизда мушуксимонлар оиласига мансуб, териси хол-хол, йирик сутәмизувчи йиртқич ҳайвон номини билдирган *қоплон* сўзининг туб маъ-носи ҳақида турли тахминлар мавжуд. Қадимда тили-миздаги “қоп” сўзи “тишла” деган мазмунни англат-ган. “*Ит қонди*” деган ибора ҳам шундан келиб чиққан бўлиши керак. А.Шербак изоҳига кўра, *анг* сўзи эса “ҳайвон” маъносини билдирган. Эҳтимол, *қоплон* сўзи “тишлайдиган ҳайвон” деган маънони англатар. Рамстед *қоплон*даги *лон*ни хитойчада “ҳайвон, жон-зот” маъносини англатган *лан* сўзига тақайди. Айрим манбаларда бу сўзнинг туб илдизи *қап* “маҳкам ушла”, “ўғринча бос” деган маъноларни англатади деб кўр-сатилган.

Севортян *қоплон* сўзи илдизидаги *қап* сўзини “уш-ламоқ, тутмоқ, чанг солмоқ” маъносини англатади деб изоҳлайди. Маҳмуд Кошғарийда *қанды* феъли “ечиб олди, шилиб олди, олиб қочди” маъноларида шарҳланган.

Баъзан менга ҳар бир сўзда руҳ бордай туюлади. Мен *қоплон* деган сўзни эшитишим билан бирдан ўктам-ликни, шижоатни, кучни ҳис этаман.

"Бирпас"ми, "иккипас"?..

“Биз билан бирпас ўтиринг”, деймиз. Умуман *бирпас* сўзини биз қўп ишлатамиз. Лекин унинг тарихини, кечмишини, саккиз оға-инидан бир ўзи ёлғиз қолганлигини, етти ака-укаси эса, тарих тўзонларида йўқ бўлиб кетганлигини билмаймиз. Қизиғи шундаки, *бирпас* сўзидаги *пас* қисми тилимиз тарихида “кечанинг саккиздан бири” деган маънони англатган. Шунинг учун ҳам, кечанинг бир паси, кечанинг икки паси, уч паси, тўрт паси, беш паси, олти паси, етти паси ва ниҳоят, саккиз паси каби иборалар тилимизда ишлатилган. Бир кеча саккизга бўлинган. Хуллас, улар жами саккиз оға-ини бўлишган. Шунингдек, *пас* сўзининг “риоя, эътибор”, “сақлаш, қўриқлаш” деган маънолари ҳам бўлган. *Бирпас* сўзининг пайдо бўлиш тарихи “Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи” китобида шундай изоҳланган. Японларда ҳам шунга ўхшаш ҳолат кечанинг ҳайвонлар номи билан соатларга бўлиниши бор.

Кечанинг уч пасиғача йўл юрдик.

(“Бобурнома”дан)

*Бир пос чу тундин ўтти ул хайл,
Тушлуқ туши қилди уйқуға майл.*

(Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонидан)

Лайлак ва лаққи

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, асли арабча *лайлак* сўзи дастлаб *лақлақ* шаклида бўлган ва бу сўз “тумшуғини бир-бирига уриб товуш чиқарди” деган маънони англатган. Бу этимология ҳақида аниқ бир нарса дейиш қийин. Чунки бу борада бошқа жиддий фаразлар ҳам бор. Шундай эса-да, у сўз устида мулоҳазага ундайди. Дарвоқе, тилимиздаги эзма, шаллақи маъносидаги туркий *лаққи* сўзи қандай пайдо бўлган? *Лаққи* ҳам *лақ-лаққа* шакл ва маъно жиҳатдан яқин. Изоҳли луғатда *лаққи* сўзи *лақма* сўзи билан бир хил, яъни “осонликча алданиб, ишонаверадиган” деб изоҳланган. Ҳолбуки, *лаққи* кўпроқ шаллақилик қилиб, лақиллаш ҳолатини ифодаладигандай туюлади. *Лаққи* ҳам тилини танглайига уриб тинимсиз лақиллайди.

Келин келди

Келин – бу сўз асли кел феълидан келиб чиққан. У дастлаб “келган” деган маънони англатган бўлиши керак. Чунки келин бир уйдан бошқа бир уйга кўчириб келинади. Янги турмушга чиққан ёки чиқаётган қизга келин сўзи қўлланилади. Бу сўзда ҳамиша кўрк бор, гўзаллик бор. Ундан чимилдиқнинг бўйи келади. Болалик йилларимизда қишлоқ болалари келин келган уйнинг атрофида эрталабдан кечгача гирди-капалак бўлиб юрардик. Ҳали эсини таниб-танимаган болакайлар ва қизлар учун келин тушган уй ўзга бир олам, сирли бир маъво бўлиб кўринарди. Гўзалликка интилиш одамнинг табиатида бор. Эҳтимол, ўша болакайлар гўзалликнинг номини келин сўзидан топишгандир. Бизнинг гўзаллик билан илк танишувларимиз шундай кечган.

Кўшни қуш

Кўни-қўшни илмий манбаларда изохланишича, бир-бири билан ёнма-ён яшовчиларга нисбатан қўлланадиган бу сўзнинг туб илдизи кўниш маъносидаги кўн феълидир. Кўшни сўзи ҳам кўн феълидан ҳосил бўлган, унинг дастлабки шакли кўнши бўлган. Демак, кўшни сўзи “кўнган” деган маънони билдиради.

Дарҳақиқат, сўз олами ғаройиб-а?.. Кўшним менинг ёнимга келиб қушдай кўнган. У уйимнинг ёнига келиб кўнгани ва шу ердан макон топгани учун кўшни бўлган. Одамзод сўзларни яратаётганда аввало табиатни кузатган, ўсимликлардан, дарахтлардан, қушлар ва ҳайвонлардан рамзлар излаган.

Кўшни сўзига “кўша”, “кўшилган” маъносидаги кўш сўзи асос бўлган бўлиши мумкин, деган фаразлар ҳам бор. Бунда ҳам мантиқ сезилади. Лекин кўшни сўзига кўшилиб келаётган кўни сўзи (кўни-қўшни) “кўниш” маъносида тўғри. Чунки эски манбалардан “Китоб ат-туҳфа” (XIV аср)да кўшни сўзи кўнши шаклида берилган. Навоийда эса, “кўнши” шаклида келган. Маҳмуд Кошғарий “уруғ-аймоқ”нинг қонум, кўшнининг эса, қонши, кирдāш ва қунат сўзлари билан ифодаланишини айтиб ўтади. **Ол мэнн қунатīm** – У менинг кўшним. Ҳозирги ўғуз ва қипчоқ тиллари гуруҳига оид қардош тилларда бу сўз қонши шаклида қўлланади. Кўншы сўзи метатеза ҳодисасига учраб – кўшнига айланган.

Халқимизда “Ҳовли олма, кўшни ол”, “Кўшнинг тинч, сен тинч”, “Бир қизга етти кўшни ота-она”, “Тилам сотсанг, кўшнингга сот, бир четида ўзинг ўтирасан” каби кўплаб мақоллар бор.

Тулки ясовул экан

“Бўри баковул экан, тулки ясовул экан”. Мен мансуб авлодга бу ибора қанчалар қадрдон ибора эканини яхши биламан. Бизнинг болалигимиз эртақларининг ҳар бирининг бошида шу жумлага дуч келганмиз. Тўйларда ҳурматли баковулларни кўп кўрганмиздан баковул нима эканини билардиг-у, лекин ясовулнинг нималигини билмасдик. Ҳар биримиз ясовулни ўзимизча тасаввур қилардик. Шунинг учун ҳеч бўлмаса эртақ ўқиётган бирор болага керак бўлиб қолар деб бу сўзга изоҳ бериб ўтишни маъқул топдим.

Ясовул... Қадимги тилимизда бу сўз “соқчилар бошлиғи” деган маънони англатган. Шунингдек, *ясав* сўзи “саф, қатор, жанговар тартиб” маъносини билдирган. Демак, *ясовул* сўзи *ясав* сўзидан, *яса* – “тартибга солмоқ” феълидан ҳосил бўлган.

Ясовул сўзи билан битта қолипдан чиққан бир туркум сўзлар тилимизда бор. Уларнинг аксарияти ҳарбий атамаларни ифодалаб келади. Бу ҳақда кенгроқ маълумотга эга бўлишни истаган киши филология фанлари доктори Ҳамидулла Дадабоевнинг “Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати” номли китоби билан танишиб чиқиши керак. Бу китобда *ясавул*, *қоровул*, *ҳиравул*, *чапавул*, *шақавул* каби сўзларимиз ҳақида батафсил маълумот берилган.

“Арча”ми “ардча”?

Янги йил байрамининг файзи арча билан. Янги йил кунларида йўл-йўлакай безатилган арчаларга кўп дуч келасиз. Шундай пайтларда “арча” сўзи қандай пайдо бўлганлиги ҳақида, сизга жуда яхши таниш бўлган бу сўзнинг асл маъноси ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Йўқми? У ҳолда эшитинг.

Қадимда ард номли дарахт бўлган. Бугунги *арча* шу сўзнинг авлоди. Ҳозир ҳам олтой дostonларида *ард* сўзи сақланиб қолган. Масалан, “Хон Будей” достонида шундай сатрлар бор:

*Ард учинда арканинг
Алтин сари кушканси
Алдина анинг учиб келди.*

Бу сўзнинг баъзи тилларда *ардич*, *ардиш*, *артича* каби шакллари ҳам бор. Шунинг учун баъзи олимлар ардча, ардиш сўзларини *артиш* сўзига тақаб, ҳавони тозалаш маъносига “тозалагич”, “софлаш” деб ҳам шарҳлайди. Маҳмуд Кошғарийда *ари* феъли “тозаланмоқ” маъносига келади. Ҳолбуки, айни шу *ари* феълидан ясалган *ариғ* (*arīғ*) сўзининг “тоза, соф” маъносини ифодалаши эътироф этилган.

"Гир айланиб ўйнасам, чир айланиб ўйнасам..."

Бу қўшиқни кўп эшитганмиз. Ундаги *гир* ва *чир* сўзлари қандай маънони англатади? Хакас тили луғатида *чир* сўзи "ер" маъносини билдиради дейилган. Бу албатта *ернинг жер* шаклига жуда яқин. *Гир* сўзи эса айлана, доира маъносини англатади. Ҳозир ҳам шеваларимизда *гириллак* деган сўз ишлатилади. Тилимиздаги бир нарсанинг *гирди* шу нарсанинг айланасини билдиради. Шунингдек, тилимизда *чириллаб* деган феъл ҳам бор. Бу феълнинг илдизи ҳам "ер" маъносидаги *чир* сўзига бориб тақалиши мумкин. Бу қўшиқдан ташқари ҳам тилимизда қадимдан *чир айланиб* ибораси бўлган.

Овлоқдаги ов

Мўғулча-туркча луғатда *ов* сўзининг туб маъноси "ҳийла", "ёлғон" деб изоҳланган. Айрим манбаларда *ов* сўзи "бевафо", "душман тарафга сотилган", "қарорсиз" деган маъноларни англатиши ҳам таъкидланган. "Ўзбек тилининг этимологик луғати"да эса "қуш, балиқ, ҳайвонни тутиш қуроли" *ов* сўзи билан ифодаланганлиги айтиб ўтилган ва *овлоқ* сўзи ҳам "ов қилинадиган жой" маъносини билдириши таъкидланган.

Улуғ тилшунос Қажо Каримов бу сўзни Маҳмуд Қошғарийга асосланиб, *ағлақ* шаклида келтиради ва маъносини "овлоқ, холи, кимсасиз, хилват" деб изоҳлайди. Шунингдек, *овлоқ* – *ағлақ* сўзининг "унумсиз, ҳосилсиз чўл" маънолари борлигини ҳам айтиб ўтади. Маҳмуд Қошғарий "йэри тақы ағлақ" деган гапини "Ҳолбуки, ерлари унумсиз, қурғоқдир" деган мазмунда айтган. Табиийки, бундай ерлар *овлоқ* бўлади. Шунингдек, қадимги туркий тилда *ағла* феъли "бўм-бўш қолмоқ, холи бўлиб қолмоқ" мазмунини ҳам билдирган.

Ав (ов) сўзининг "тўр, тузоқ" маъноли омоними *ав* "Қутадғу билиг"нинг Қоҳира нусхасида қўлланган ва у айни маънода *af (av)* сўзи билан синонимик қаторни шакллантирган.

Сўзларнинг яна бир ғаройиб сири бор. Бу сирнинг моҳиятини тушунтириб бериш қийин. Бирон сўз айтилганда шу сўз сизнинг хаёлингиз ва тасаввурингизни қайгадир етаклай бошлайди. Масалан, мен *овлоқ* сўзини эшитганимда кўнглим *овлоқни* тусайди, фикрим *ов*

лоққа кетади, тасаввуримнинг сокин бир буржида овлоқ бир манзил манзаралари жонлана бошлайди. Шундан ҳам сўзнинг сирли ҳодиса эканини илғаса бўлади.

Қораёғ ва ермойи

Бугунги кунга келиб нефтни *қора ёғ* деб айтсан-гиз камдан-кам одам тушунади. Ҳолбуки, кўҳна манбаларнинг гувоҳлик беришича, гарчи нефть туркий сўз бўлса-да, тилимизда қадимдан *қора ёғ*, *қора мой* деб ҳам айтилган. Масалан, Кошғарий “Девон”ининг III томи 241-бетида нефть *қара йағ* деб берилган. Болалигимда мен бу сўзларга тез-тез дуч келганман. Қишлоғимиздан саккиз чақирим нарида Какайди қасабасининг юқори томонида Боботоққа туташиб кетган адирларда нефть қудуқлари бўларди. Шу ерда бурғулаш машиналари ишлаб ётарди. Бу жойнинг номини одамлар ўзларича *Қорамой* деб қўйиб олишганди. Бу ердан шифобахш қорамойли шўрсув чиқар, одамлар унга чўмилгани боришарди. Шу тарафларга бормоқчи бўлганлар “Қорамойга бориб келамиз” дейишарди.

Мен болалигимда ермойи деб танишган нарсамнинг иккинчи юнонча отини кейинроқ билиб қолдим. Керосин экан. Юнон тилида *keros* – “мум” маъносини англатаркан. Керосинни “ер мойи” деб айтиш ҳозир ҳам баъзи шеваларимизда сақланиб қолган. *Ер мойи* сўзида образ бор. Табиат билан ҳисоблашиш ва боғланиш бор. Сигир мойи саримой бўлганидай, ернинг мойи қорамой бўлар экан-да.

“Нефть” излаб

Ёқилғи сифатида ишлатиладиган ва ундан бензин, керосин каби маҳсулотлар олинадиган қора ёғсимон суюқ минерал модда тилимизда *нефть* деб аталишини яхши биламиз. Бироқ негадир бу сўз тилимизга бошқа тилдан кириб келгандай таассурот қолдиради. Аслида *нефть* сўзи тилимизда қадимдан бўлган. Алишер Навоийнинг “Хамса”сида *нефть* сўзи бир неча ўринларда *нафт* шаклида келган.

Бўлуб икки кўзи наззора чоғи,
Нечукким нафтининг ўтлуғ булоғи.

Алишер Навоий

Не ўтким оғзидин тортиб забона,
Бўлуб нафти ёрутқондин нишона.

Алишер Навоий

Ҳа, барибир... Негадир *нефть* сўзи тасаввуримда бизга бегонадай туюлаверади. Қанча яқин олишга уринмай, ётлашгандай, тилнинг руҳига сингмаётгандай. Гўёки, ёшлик йилларида хорижга кетиб, ёши ўтиб қолганида қишлоғига қайтиб келган одамдай. Мисли у ёғдаям мусофир-у, бу ёғдаям мусофир. Ўзиям бу сўзнинг хорижга сафари беш юз йилга яқин давом этган. Лекин бу сўздан Тилнинг аразлаган жойи йўқ. От айланиб-айланиб қозигини топгандай *нефть* қайтиб келганда, Она Тил уни қулибгина бағрига олган.

Кўшимча қилиб, шуни айтиш мумкинки, нафтнинг форсча-тожикча сўз эканлиги ҳақида манбаларда айtilган. У форсийга арабийдан ўтган бўлиши ҳам мумкин. Ушбу сўз илк бор Фирдавсийда қайд этилган.

Кўча

Кўча – бу сўз тилимизда “йўл”, аниқроғи, “кичик йўл” маъносини англатади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” бу сўзнинг илдизини форсийда деб изоҳлайди. “Фарҳанги забони тожик” луғатида *кўч* сўзига “Ҳаракат кардани тоифа ё шахсони чудогона аз жое ба жое бору буна” деб, “кўча” сўзига эса “Роҳи даруни шаҳр ва деҳа, гузар, маҳалла” тарзида изоҳ берилади. Менга нимагадир *кўча* сўзи “кўчиш” маъносидаги *кўч* билан алоқадордай туюлади. Модомики, *кўч* сўзи “бир жойдан иккинчи жойга жўнаш” маъносини англатар экан, у ҳолда бу сўзнинг “йўлга тушиш” маъноси ҳам бор. *Кўча* сўзи шу тариқа пайдо бўлган бўлиши мумкин. Халқ тилида “Қани, бу ердан жўнаб қол” деган гап “Қани, бу ердан *кўч*” шаклида ҳам ишлатилади. Рус тилида “кўчиб юрмоқ” маъносидаги *кочевать* феъли, мўғул тилидаги “карвон” маъносидаги “кўче” сўзлари ҳам аслида *кўчиш* мазмунидаги *кўч* сўзи билан туташади. Нима бўлганда ҳам *кўча*ётган одамга *кўча* керак.

Кўчат сўзи ҳам худди шу *кўч* сўзига алоқадор бўлиши мумкин. Чунки *кўчат* ҳам бир жойдан бошқа жойга *кўчирилади*.

Шу жойда *кўчат* билан боғлиқ бир ҳикоя эсимга тушди. Гап келганда айтиб ўтай. Менга буни Юсуф деган бир одам айтиб берган эди:

Отам вафотидан олдин анча оғирлашиб қолган эди. Ўша вақтлар мен янги ҳовли олдим. Бозорга бориб, битта *кўчат* сотиб олдим-да, уни уйга олиб келиб, отамнинг олдига қўйиб, дуо сўрадим. Отам *кўчат* поясини қўли билан маҳкам ушлаб туриб, дуо берди. Бу *кўчат* ҳозир катта дарахт бўлиб кетган. Ҳосили жуда баракали бўлади. Болаларим ҳам уни “Бобомнинг дарахти” дейишади.

Мозийда “*кўча*” маъноси туб туркий *орам*//*урам* сўзи билан ифодаланган. “Муҳаббатнома”, “Хусрав ва Ширин”, “Наҳж ул-фародис” асарларида *кўча* *орам* сўзи билан ифодаланган. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” да ҳам: *орам* – *урам* “*кўча*” маъносида келади: Ҳарабат орамы болур авадан.

Ҳозирги турк тили шеваларида *uram* сўзи “мавзе; туман” маъносида қўлланади. Ҳозирги татар тилида *кўча* *uram* сўзи билан ифодаланади.

“Урғочи” “уруғ очувчи”ми?

Урғочи – бу сўзнинг этимологияси ҳақида “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да шундай дейилган: “Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, “ҳосил қил” маъносини англатган ур феълига кучайтириш маъносини ифодаловчи *-ға* қўшимчасини ва шахс маъносини билдирувчи “чы” қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган”. Албатта, бу изоҳда уруғ сўзининг туб илди-зига ишорани кўришимиз мумкин. Лекин шу ўринда менинг хаёлимга яна бир фикр келди. Гарчи бу фараз аниқ асосларга эга бўлмаса-да, айтиб ўтишни маъқул топдим. Урғочи сўзи “уруғ очувчи” ёки “уруғ очди” деган маънога эга эмасмикин? Ҳарқалай, бу тахминни ҳам ўйлаб кўриш керак.

“Ҳаммол” ва “ҳомила”

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонининг 53 – шахзода Шоҳғариб Баҳодирга бағишланган бобида шундай сатрлар бор:

*Бу доғи топмагунча ҳазм комил,
Баданни қилма ортиқ юкка ҳомил.*

Яъни еган овқатинг тўлиқ ҳазм бўлмагунча, ейишдан тийил. Танангни ортиқча овқатнинг ҳаммолига айлантирма!

Бу сатрларни ўқиётиб, бирдан ўйлаб қолдим, демак, *ҳаммол* ва *ҳомила*, *ҳомиладор* сўзлари бир хил илдиздан ўсиб чиққан экан-да. Сўнг бу сўзларнинг асл томирини билиш учун “Ўзбек тилининг этимологик луғати”ни ва-рақладим. Қарангки, *ҳаммол* сўзи ҳам, *ҳомила* сўзи ҳам араб тилидаги *ҳамала* феълининг “*қўтариб олиб юрди*” маъносидан келиб чиққан экан.

Магазиндаги хазина

Магазин – бир қарашда бу сўз русча сўзга ўхшайди. Лекин у асли шарққа оид, яъни арабча бўлиб, *махазин* шаклида бўлган ва бошқа тилларга кўчган. Алишер Навоийнинг машҳур:

*Йигитликда йиғилмнинг махзани,
Қариллик чоғи харж қилғил ани,–*

сатрларидаги *махзан* сўзи ҳам асли шу сўзга бориб тақалади. Бу сўзларнинг шаклига диққат билан қаралса, уларнинг таркибида *хазина* сўзининг борлигини сезиш мумкин. *Махазин* сўзининг туб илдизи “сақлади”, “тўплади” деган маънони англатган.

Мағоза сўзи ҳам “магазин” сўзига яқин. “Хўжа Насриддин” фильмида “Мағоза – алмаштириш дегани” деган гап бор.

Организм ва арғанун

Мусиқа асбоби *орган*нинг шарқона номи *арғанун* бўлган. Бир қарашда *орган* билан *арғанун* бир-биридан узоқдай туюлади. Қизиғи шундаки, *орган*нинг *арғанун* шакли қадимги тилимизда бўлган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида шундай сатрлар бор:

*Савти ноқиси навои арғанун,
Шайх дини мотамиға тортиб ун.*

Орган сўзининг туб илдизи юнон тилида “қурол”, “асбоб” деган мазмунни билдирган. *Организм* сўзи ҳам шу сўздан келиб чиққан, яъни *организм* сўзининг туб илдизи ҳам “қурол” деган маънони англатган.

Қаранг-а, биргина *арғанун* деган сўз қанча тарихларни босиб ўтиб келаяпти.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да “Орган XIV асрдан Ғарбий Европада аввал черков, кейинчалик дунёвий чолғу асбоби сифатида кенг тарқалган”, дея маълумот берилади.

“Зангори”га тушган занг

Зангорини талаффуз қилишингиз билан шуурингизда тиниқ мовий манзаралар жонланади. Лекин “кўм-кўк”, “мовий” маъноларини англатган *зангори* сўзига *занг* сўзи қандай аралашиб қолганлиги кишини ажаблантиради.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, форсийдан кирган *зангори* сўзининг асл маъноси “хаворанг”, “мовий” деган маъноларга умуман тўғри келмайди. Яъни *зангори* сўзининг туб илдизи металл сиртида ҳосил бўладиган оксид қатлами мазмунини англатувчи *занг* сўзидир. Шунинг учун бу сўз дастлаб “тўқ қизил” маъносини ифодалаган, кейинчалик унинг мазмуни ўзгариб кетган.

“Қозонди” феълидаги “қозон” ҳақида

Ғалаба қозонди, эътибор қозонди, муваффақият қозонди каби бирикмаларни тез-тез ишлатамиз. *Қозонди* феъли ёлғиз ўзи келса, ҳеч бир маъно англатмайди. Қолаверса, эътиборга эришиш маъносини ифодаладиган *эътибор қозонди* бирикмасида қозон нима қилиб юрибди, деб ўйланиб қоласиз.

“Девону луғотит-турк” 3-томининг 396-бетида қазғанч сўзига изоҳ бериб ўтилган. Изоҳга кўра, қазғанч сўзи “ишлаб топиш”, “касб”, “даромад” маъноларини англатар экан. Дарҳақиқат, ғалаба қозониш ҳам, ҳурмат қозониш ҳам ишлаб топиш орқали амалга ошади. Э.Севортян бунга қўшимча қилиб, қазан ва қазған сўзларини “эгаллаш” ва “забт этиш” маъносида изоҳлаб, бу сўзнинг илдизи “ғамлаб қўйиш” ва “мол-мулк” маъноларига яқинлигини ҳам таъкидлаб ўтади.

Гарчи ҳозир қозонди феъли ёлғиз ўзи келганда бирор маъно англатмаса-да, қадимги тилимизда у бирор сўз кўмагисиз ўзи келган. Масалан, “Тўньюқуқ” битиктошида: “Элтариш хоқон қозонмаса, агар мен ўзим қозонмасам давлат ҳам, халқ ҳам йўқ бўладиган эди”, деган ёзув бор. Қолаверса, ўтмишимизда бу сўздан олинган исмлар ва жой номлари ҳам бўлган. Масалан: Амир Қазаған, Қазанжик шаҳри.

“Ғаладон”даги ғалла

Биз одатда стол, жавон ва шу кабиларнинг нарса солиб қўйиладиган тортмасини *ғаладон* деб атаймиз. Баъзан пул ёки майда буюмлар сақлаш учун хизмат қиладиган қутичани ҳам шу сўз билан ифодалаймиз.

Ғаладон сўзининг туб илдизи аслида “ғалла идиши”, “дон сақланадиган жой” деган маъноларни англатган (“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”).

Қизиғ-а, столингизнинг ғаладонини икки юз марта тортиб кўрганда, ҳеч бўлмаса, бир мартагина нима учун унинг *ғаладон* деб аталиши ҳақида ўйлаб кўрганмисиз? Ўйлаб кўриш керак-да. Шунда жилла қурса, бу сўзнинг *ғалла* ва *донга* яқинлигини сезиб қолардингиз ва бирдан ажабланиб кетардингиз.

Бир куни шоир Ҳасан Карвонли менга *ғаладондаги*, *дон* сўзининг *ғалладонга* алоқаси бўлмаса керак деб қолди. У фикрини исботлаш учун *қаламдон*, *қулдон*, *сиёҳдон* сўзларини келтирди. Бу гаплардан сўнг мен *ғала-ғовур* сўзи ҳақида ўйлаб қолдим. Менимча, *ғала-ғовур* сўзидаги *ғала* сўзи “аралаш-қуралаш” маъносини билдирса керак. Агар шундай бўлса, *ғаладон* сўзи “аралаш нарсалар турадиган идиш” маъносини билдириши ҳам мумкин.

Бир онани эмган сўзлар

Тилимизда, асосан, “шифохонада ишловчи, ўрта тиббий маълумотга эга бўлган ходима, тиббий ҳамшира” маъносини англатган *ҳамшира* сўзининг туб маъноси тожик тилидаги “бирга” маъносини англатувчи *ҳам* олд қўшимчасига “сут” маъносини билдирган *шир* отининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Шу асослардан келиб чиқиб, *ҳамшира* сўзи “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да “бир онани эмган опа-сингиллар” деган мазмунни англатади, деб изоҳланган. Кейинги даврларда бу сўз “сингил” маъносини ифодалаган.

Жанубий вилоятларимиз шеваларида *ширхўра* деган сўз кўп ишлатилади. Бу сўз ҳам худди *ҳамшира* каби “бир онани эмган” маъносини англатади. Лекин бу сўз фақат аёлларгагина эмас, эркакларга нисбатан ҳам ишлатилади. Туркий тилдаги *қўкалдош* сўзи шу маънони ифодалаган. *Қўкалдош* – *қўкалтош* сўзи илдизидаги – *қўк* сўзи “уруғ, қавм, шажара” маъносини англатади.

Каклик каккиллайди

Товуқсимонлар оиласига мансуб, сайроқи тоғ қуши номини ифодаладиган *каклик* сўзи асли товушга тақлиддан ҳосил бўлиб, унинг туб илдизи *как-килламоқ* феълига бориб тақалади. Эҳтимол, каклик “какиллак” бўлгандир. Бу беозор қуш бир сайраса, шу даражада сайрайдики, какиллаб-какиллаб ҳамманинг эътиборини тортади. Унинг овози жуда ёқимли, ўзига хос мусиқаси бор. Изоҳли луғатда *какилламоқ* ва *какирламоқ* сўзлари бир хил асосга эга деб кўрсатилган. Халқ орасида *каклик какирлайди* ибораси бор.

Маҳмуд Кошғарийда *каклик* сўзи *кэклик* шаклида келган, *кэкйлик* шакли ҳам қўлланган. “Девон”да “урғочи каклик” маъносида *талвыр* сўзи ҳам қайд этилган.

Даккининг чаккиси

Ножўя иш, хатти-ҳаракат учун айтилган танбеҳ тилимизда *дакки* сўзи билан ифодаланади. Қизиғи шундаки, бу сўзни ҳамма ўз сўзимиз деб ўйлайди. У ҳақиқатан ўзбек сўзига айланиб кетган. Бу сўз иштирокида мақоллар ҳам бор. Масалан: “Чакки юрсанг, дакки ейсан”.

Дакки ҳинд тилидан бизнинг тилимизга кириб келган бўлиб, унинг асл шакли дҳакка бўлган ва у “зарб”, “туртки”, “изтироб” маъноларини англатган (Ўзбек тилининг изоҳли луғати). Демак, *дакки еди* деган ибора “зарба олди” маъносида, *дакки берди* ибораси эса “зарба берди” маъносида келар экан.

Далда

Тилимизда руҳни кўтарувчи, дадиллик бахш этувчи маънавий ёрдам маъносида ишлатиладиган *далда* сўзи аслида қадимда “шамол ва ёмғирдан ҳимояланган жой” маъносини англатган. Ғаройиб-а? Бировга далда бўлаётган одам ҳам уни нимадандир – эҳтимол шамол ё ёмғирдан, ё хавфу хатардан ҳимоя қилаётган бўлади. Ҳеч бир сўз ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган. Шунинг учун бу сўзнинг “пана бўлмоқ” деган мазмуни ҳам бор. “Туркий тиллар этимологик луғати”да далда сўзининг туб илдизи *дал* – “елка” ёхуд “орқа тараф” деб изоҳланган.

Кийик

Тилимизда қувуш шохли сутэмизувчилар оиласининг оху, бугу каби катта бир гуруҳининг умумий номи *кийик* деб аталади. Кийик сўзи асли “ёввойи” деган маънони англатган. Шунинг учун ҳам қадимда *ёввойи от* – “*кийик от*”, *ёввойи бугдой* – “*кийик бугдой*”, *ёввойи эчки* – “*кийик эчки*” деб аталганлиги маълум. “Олтин ёруқ” битигида катта шаҳзоданинг: “Бу ариқ чакалак ичида *йавлақ кийиклар* бор” деган гапи битилган. Битикдаги *йавлақ кийиклар* бирикмаси “ёвуз ҳайвонлар” деган маънони билдиради. Бугунги тасаввуримиздаги кийик сираям ёвуз йиртқич ҳолида кўриниш бермайди. Демак, *кийик* сўзи биз билганимиздай оху ё ғазол маъносини эмас, аслида “ёввойи” маъносини билдирган. Кейинчалик бу сўз нимагадир фақат биз билган кийиклар номига кўчган.

Бу сўз ҳам менга жуда қадрдон туюлади. Унда жозибами, кўркми, гўзаллиқми, нафислиқми, хуллас, нимадир бор. Жудаям ёқимли нимадир бор. Бир пайтлар отиб ташланган кийик ҳақида “Улар одамзоднинг сўнгги синглиси” деб ёзган эдим. Бу жонивор маъюслиги билан кўнгилга яқин.

"Қағаноқ" ва "гилағай"

Қадимдан тилимизда сигир, қўй ёки эчки туққан-да уларнинг биринчи кунда соғилиб, пиширилган оғиз сути *қағаноқ* иккинчи кунда соғилиб, пиширилган сути эса гилағай деб аталган. Қағаноқ ва гилағайнинг оддий сутдан фарқи бўлиб, қағаноқ қовурилган творог каби, гилағай эса атала каби қуюқ бўлади. *Қағаноқ* сўзининг *қақаноқ* шакли ҳам бор. Айтишларича, Андижон томонларда қўй ёки сигир ҳомиласини (она қорнида) ўраб турадиган юмшоқ парда, яъни йўлдошни *қақаноқ* дейишар экан.

Кейинги пайтларда жуда кам ишлатилиб, тобора чеккалаб қолаётган бу сўзларни эшитиб қолганимда бирдан болалигим, тўрт-беш яшарлик чоғларим эсимга тушади. Қағаноқ еб, гилағай ичиб катта бўлганман-да... Бу сўзларни эшитишим билан томорқамизнинг бир четида эндигина талтанглаб оёқ босаётган бузоқча, бузоқчани қайноқ тили билан ялаётган тарғил сигир ва сигир атрофида гирдикапалак бўлаётган ўттиз беш ёшлардаги онам ва бироз нарида уларга аланглаб қараб турган кичкинагина ўзимни кўраман... Бу манзара бир лаҳзанинг ичида лип этиб кўнглимдан ўтиб кетади.

*Ассаломалайкум, чўлда чўпонлар,
Устига кийгани эски чопонлар.
Қағаноққа тўйиб ётган гуппонлар,
Шул орага бир элибой келдими?*

“Алпомиш” достонидан

“Шағал”дан қилинган “шакар”

Шакар сўзининг қандай маънони англатишини ҳаммамиз яхши биламиз. Бироқ унинг туб илдизи жуда қизиқ. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кўра, қадимги ҳинд тилида *shakkhara* деган сўз бўлган ва бу сўз дастлаб “шағал”, “қум” маъносини англатиб, кейинчалик “қанд уни” мазмунини ифодалаган. “Ширин билан Шакар” достонида шундай мисралар бор:

*Тополмайин юрур ёрнинг ўзини,
Тўтиё қилади шакар сўзини.*

Шундай сўзлар бўладик, улар Тилнинг руҳи билан жуда тез тил топишади. *Шакар* сўзи ҳам шундай. Бу сўз тилимизга бошқа тилдан кириб келган десангиз, ҳеч кимнинг ишонгиси келмайди. *Шакар* бу ўзимизнинг “шакар” дейди одамларимиз, ундан тирноқча ҳам бегонасирашмайди.

Юқоридаги гапларни ёзганимдан сўнг, орадан анча вақт ўтиб, Олжас Сулаймоновнинг “Аз и Я” китобида қадимги шумер тилида *сакар* сўзи чанг ва қум маъносини англатганлиги ҳақидаги маълумотга дуч келдим. Алҳол, ҳинд тилидаги *shakkhara*, шумер тилидаги *сакар*, рус тилидаги *сахар*, немис тилидаги *zucker*, ўзбек тилидаги *шакар* сўзлари илдизида уйғунлик кўрдим.

“Чайир”га доир

Мустаҳкам, чидамли, бардошли, метин одамларга нисбатан *чайир одам* иборасини қўллаймиз. Тилимизда *чайир* сўзи “чиникқан”, “пишиқ” маъноларини англатади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қадимда саксовуллар оиласига мансуб, панжага ўхшаб ўсадиган ўсимликнинг номи *чайир* бўлган ва шу ёввойи ўсимлик номидан маъно тараққиёти натижасида сифат ўсиб чиққан. Шундан сўнг *чайир* сўзи “ёрилиши қийин ўтин” маъносини англата бошлаган. Кейинроқ бу сўз одамга нисбатан “чиникқан, пишиқ” маъносида ишлатилган.

Тол туш

Жонли тилимизда ҳозир ҳам қоқ туш пайтини ифодалайдиган *тол туш* бирикмаси қўлланади. Бу бирикма жуда қадимдан бизда бўлган. Ундаги *тол* сўзи “қоқ ўрта”, “тўлиқ” деган маъноларни англатган. Демак, *тол туш* бирикмаси ёз фаслидаги “туш пайтининг қоқ ўртаси” ёхуд “тўлиқ туш вақти” деган мазмунни билдирган.

Болалигимда отам мени баъзан саҳарлаб далага эргаштириб кетарди. Кун қизигандан қизигунгача отамга ияриб юраверардим, юраверардим. Сўнг кун тиккалайверганда дала бўйидаги йўлдан ҳурпиллаган иссиқ тупроққа болдирларимгача ботиб, аста-аста ўзим уйга қайтардим. Отам далада ишда қоларди. Офтоб тиғида куйиб келаётганимни кўрган жонсарак онам: “Толтушда саёқ юрма дейман-ку, ажинага учрайсан!” деб танбеҳ берарди. Ўша пайтларда толтуш пайтида овлоқларга ажиналар чиқади деган гумон фикримга ўрнашиб қолган эди. Эҳтимол, толтушда иссиқда юрган болалар офтоб уриб касал бўлиб қолган бўлса, уларни ажина чалган деб ўйлашгандир.

Санскритчани биладиган “бахши”

“Дўмбирасиз бахши бўлмас, ёмонсиз яхши бўлмас” деган мақол бор. Элимиз бахшиларни ҳаммиша яхши кўрган, қадрлаган.

Халқ қўшиқлари ва дostonларини ёддан куйловчи оқин маъносини англатган *бахши* сўзи аслида тилимизга санскрит тилидан кириб келган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да изоҳланишича, санскрит тилидаги “бҳикшу” сўзи “будда руҳонийси, донишманди; дуохон, дарвеш” деган маъноларни билдирган. Кейинчалик санскритча “бҳикшу” сўзи тилимизда “бахши”га айланиб кетган.

“Қадимги туркий тил луғати”да *baqšī (bag-ši)* сўзининг хитой тилига хос бўлиб, “устоз, мураббий” маъносини ифодалагани таъкидлаб ўтилган.

Чингизийлар ва темурийлар саройида хизмат қилган мирза, котиб, муншийлар ҳам *бахши* истилоҳи билан ифодаланган.

Улоқ ва улов

Кейинги даврларда *улов* сўзи йўловчи ёки юк ташувчи транспорт маъносини ҳам англата бошлаган. Халқ орасида машина олмоқчи бўлган одам “Мен ҳам бир улов олайин деган эдим-да” дейди. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, аслида *улов* сўзи қадимда “миниб юриладиган ҳайвон”, “иш ҳайвони” мазмунини билдирган *улағ*, яъни *улоқ* сўзидан келиб чиққан. Маҳмуд Кошғарий почта отларини *улағ* деб изоҳлаган. *Иш ҳайвони* маъносини англатган *улоқ* сўзининг эчки маъносидаги улоққа айланиши ғалати. *Улов* сўзининг иш ҳайвони маъносидаги *улоқ* сўзидан келиб чиққани диққатга лойиқ. “Эчки боласи” маъносидаги *улоқ* сўзи Маҳмуд Қошғарий луғатида *оғлақ* шаклида қайд этилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” аса-рида *оғлақ* “тоғ эчкиси буржи”ни англатган. *Улоқ* ушбу *оғлақ*нинг фонетик ўзгарган шакли. “Бўз бола, йигитча” маъносининг “Девон”да *оғла* сўзи билан ифодаланиши унинг *оғлақ* билан алоқаси йўқмикин, деган мулоҳазага ундайди кишини.

“Ўдаға”нинг ўдағайлагани

Ўдаға деган сўзга халқ оғзаки ижоди намуналарида дуч келамиз. Адабиётшунос Тўра Нафасовнинг таъкидлашича, ўдаға сўзи қадимда “бошлиқ”, “сардор”, “бек” маъноларини англатган ва ҳозир ҳам мамлакатимизнинг жанубий ҳудудларида бу сўз шу маънода ишлатилади. Момолар “бек болам” деган маънода:

*Алла, жоним, ўдаға,
Ўзим бўлай садаға, –*

деб алла айтганлар.

Эҳтимол, ўдағайламоқ деган феъл ҳам шу ўдаға сўзидан келиб чиққандир. Чунки ўдағайлаш ҳолатида бошлиққа хос жиҳат бор.

Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, ўдағайлаш сўзининг илдизи дўқлаш, дўғлаш сўзига ҳам яқиндай туюлади. Ўдаға сўзининг ўтоға шакли ҳам бор.

“Навоий асарлари луғати”да ўтоға сўзи бошга тақиладиган жиға маъносида изоҳланган. Жиға ҳамманинг ҳам бош кийими тақилавермаган. Бу нарса укпар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган зийнат буюми саналган. “Тилла жиға ярашади бошига” деган мисрадан ҳам жиғани беклар, куёвлар таққанини билса бўлади. Шунинг учун Навоийдаги жиға маъносидаги ўтоға сўзининг бошлиқ, бек маъносидаги ўдаға сўзига яқинлигини илғаш мумкин. “Садди Искандарий” достонида келган қуйидаги мисралар ҳам ўтоғани бошига сардорлар, беклар таққанини далиллайди:

*Дубулғо бўлуб тўппи янглиғ бори,
Ўтоға бош узра сориғ куш пари.*

“Ўтов”даги ўт

Ўтовнинг кўчма уй эканини ҳаммамиз яхши биламиз. Ўтов сўзининг туркий тилларда *отағ, отау, отав, отақ* каби шакллари бор. Ўтов сўзи *чайла, капа, чодир, қароргоҳ, қўналгоҳ, тураржой, ўчоқ, уй, хона*, ҳатто *юрт* маъноларини англатган. Момоларим ўтовни кўпинча “юрт” дейишганини яхши эслайман. “Туркий тиллар этимологик луғати”да изоҳланишича, кўпчилик шарқшунос олимлар ўтов сўзининг туб илдизини олов маъносидаги “ўт” сўзига тақайдилар. Демак, *ўтов ва ўчоқ (ўтчуқ)* сўзларининг илдизи бир хил. Маҳмуд Кошғарий ўтов сўзини *отағ* шаклида келтирган. Ўтов сўзи асли отағ шаклида бўлиб, кейин ўзгарган бўлиши ҳақиқатга яқинроқ. Чунки қадимги туркий тилда от ясовчи -ғ қўшимчаси бўлган. Лекин бу қўшимча билан кўпроқ феълдан от ясалган. Масалан, “*ён*” маъносидаги “*қан*” сўзига -ғ қўшимчаси қўшилиб, *қанығ* “дарвоза, эшик” сўзи ясалган.

Отағнинг “ёқмоқ, аланглатмоқ” маъносидаги ота феълидан ясалгани эҳтимолдан холи эмас. Бу сўз илдида ҳам олов маъносидаги *от (ўт)* сўзи бор. “Девон”да шундай мисол келтирилган: *ол отун отаді* – У ўтинни ёқди.

“Балчиқ”даги “балиқ”

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *балиқ* ва *балчиқ* сўзлари битта ўзакдан ўсиб чиққан. Қадимги тилимизда “намлик” ва “сув” маъносини англатган бал сўзи бўлиб, *балиқ* ва *балчиқ* ясамалари шу сўздан пайдо бўлган деб кўрсатилади.

Эрванд Севортян луғатида *балиқ* сўзи даставвал “қалъа”, “девор”, “шаҳар” маъноларида изоҳланиб, сўнг сув ҳайвони маъносида тушунтирилади ва “шаҳар”, “қалъа” маъносидаги “балиқ” сўзининг туб илдизи *бал* – лой мазмунини ифодалаши таъкидланади. Масалан, Бешбалиқ, Бойбалиқ, Болосоғун номли жой ва ҳудудлар бўлган. Маҳмуд Кошғарий *балиқ* сўзини “балчиқ”, “лой”га тақайди ва арғулар *лойли бўлган жойга* нисбатан *балиқланди* сўзини қўллайдилар, деб таъкидлайди. Алишер Навоийда ҳам бу сўзлар Кошғарий изоҳига мос тарзда қўлланади: “Гавҳар балчиққа тушган била қиймати ушалмас...” (“Муҳокамат ул-луғатайн”)

Рус тилидаги ботқоқ маъносидаги *болото* сўзи гарчи славян тилларига оид сўз бўлса-да, *балчиқ* ва *балиқ* сўзлари илдизига оҳангдошдай туюлади. Шунингдек, *балиқ* сўзини ярқираш маъносидаги *балқ* сўздан келиб чиққан дегувчилар ҳам бор. Бунда *балиқ* тангачаларининг ялтираб туришига эътибор берилган. Лекин бу фарзани рад этувчилар кўпроқ. Демак, шаҳар маъносидаги *балиқ*, “сув жонивори” маъносидаги *балиқ* ва *балчиқ* сўзларининг туб маъноси *лой* сўзига бориб тақалади.

“Қапчиғай”

Юртимизда *Қапчиғай* деб аталадиган жой номлари ҳам бор. Мен Қумқўрғонда *Оққапчиғай* деган жой борлигини биламан. Манбаларда айтилишича, *қапчиғай* сўзининг туб илдизи мўғулча бўлиб, “дара”, “тоғ йўли”, “тор, ўтиш қийин бўлган жой” каби маъноларни англатади. *Қапчиғай* сўзига асос бўлган *қапчи* сўзи “икки ёндан қисиш” деган маънони англатган.

Маҳмуд Кошғарийда дарё ва ирмоқларнинг бир-бири билан бирлашадиган, тўқнашадиган жойи *қапчақ* сўзи билан ифодаланган. Ушбу сўзнинг “маҳкам ушламоқ, тутмоқ” маъносидаги *қап* – феълидан ясалганлигини фарз қилиш мумкин.

“Қумғон”даги “қимиз” ва “қимрон”

Тарихимизда ўчоқда чой қайнатиш учун қўза-ча шаклида ясалган идиш қумғон деб аталган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қумғон сўзи таркибидаги қум – феъли “тўлқинланмоқ”, “қайнамоқ”, “чайқалмоқ” деган мазмунни ифодалаган.

У ҳолда қумғон сўзига бия сутидан ачитиш йўли билан тайёрланадиган шифобахш ичимлик маъносидаги қимиз сўзининг нима алоқаси бор дейишингиз мумкин. Бу сўзлар бир дарахтнинг шохобчаларидай гап. Қимиз сўзининг ўзаги ҳам “тўлқинлан”, “қайна”, “чайқал” маъносидаги “қум” сўзидир. Бу сўзнинг қумуз шакли ҳам бор. Туя сутидан тайёрланадиган ичимликнинг номини билдирган қимрон сўзи ҳам қимиз ва қумғонга уйқаш. Бу сўзнинг илдизида ҳам қум сўзи бор. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, қум сўзи “сув тўлқини” маъносини билдирган. Кошғарий “тўлқинланди”, “ҳаяжонланди” мазмунини ифодалаган “қумишди” деган феълни ҳам келтириб ўтган. Одатда, қимиз ҳам, қимрон ҳам мешда қайта-қайта чайқалтирилиб пишитилган. Қадимда қимизни пиштадиган идишни қурлуқ дейишган.

Тилимизда “хом сув” ва “пишган сув” деган иборалар бор. Халқимиз чўққилардан тоғу тошларга урилиб, чайқалиб, тўлқинланиб тушиб келаётган сувни *пишган сув*, турғун сувни *хом сув* деб атаган. “Сув етти думалас тоза бўлади” деган ибора ҳам шунга яқин маънода. От ва туя сути мешда чайқалтирилганда тез етилади, бу гўё

пишган сувга ўхшайди. Сигир ё эчки сутини бундай пишитиш қийин. Буни чорвадорлар туя ва отнинг янтоқ, тикан, беда, ажриқ каби пишиқ гиёҳларни ейиши билан боғлайдилар.

Қимиз ҳам, қимрон ҳам қадимдан мешда сақланган ва қайта-қайта чайқалтириб турилган. Гап шундаки, сарка (эчки) терисидан қилинган меш ва махсус лойдан қилинган кўзанинг ичимликни салқин сақлаш хусусияти бўлган. Эчки териси ҳам, кўзанинг махсус лойи ҳам атрофдаги совуқ ва салқинни сўриб олиш хусусиятига эга. Шунинг учун мутахассислар ёз ойларида эчки терисидан қилинган пойабзални кийишни тавсия этадилар.

Мен туя сутини ичиб катта бўлганлардан туя сути соғилган вақтида ҳам салқингина бўлиши ҳақида эшитганман. Бошқа жониворларда ҳозир соғилган сут илиқ бўлади. Қимиз – иссиқлик, қимрон – совуқлик саналади. Туя сутининг совуқлиги ҳам унинг ўркачи билан боғлиқ. Чунки туя ўркачи туя танасини совитиб турувчи совуткичдай гап.

Туянинг ачитилган сутини *қимрон*, ачитилмаган сутини *шубат* дейишар экан. Қарангки, биттагина қум сўзи атрофида шунча гап бор.

Ялқов ёлғон билан ёлчимайди

Бу ҳаётда ёлғон борки, ялқов бор, ялқов борки, Ёлғон бор. Улар ҳамиша ёнма-ён юрадилар, ўрда ҳам, қирда ҳам, гўрда ҳам бирга. Ёлғон ва ялқов сўзлари ҳам битта косадан сув ичишади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”га кўра, бу сўзларнинг туб илдизи *йал* бўлиб, “алдов”, “ёлғон”, “алдам-қулдам гаплар” деган мазмунга эга экан. Ялқовнинг алдам-қулдами кўп бўлади. Бироқ *ёлчимоқ* (йалчимоқ) феълининг ўзаги ҳам *йал* бўлиб, бундаги *йал* бошқа маънога эга. *Йалчимоқдаги йал* сўзи “дам”, “ором”, “хотиржамлик” маъноларини англатади. Дарҳақиқат, ҳаётда ёлчиган одам ором ва хотиржамликка эришади.

“Чиғирик” ва “чигит”

Чигит – бу сўзнинг пахта уруғи маъносини англатишини ҳаммамиз яхши биламиз. Хўш, *чигит* сўзининг туб илдизи қандай мазмунга эга? “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қадимги тилимизда “боғла” маъносини билдирган *чиғ* феъли бўлган. Шу феълга *-ит* кўшимчаси кўшилиб, *чигит* сўзи ҳосил қилинган. *Чигит* сўзи “толаларни ўзига боғлаб турувчи” деган маънони англатади. Демак, *чигит ва чиғирик* сўзлари бекорга уйқаш эмас. *Чиғирик* – пахтани чигитдан ажратиш учун ишлатилган қадимги қўл асбоби. Тажрибали, кўпни кўрган одамларга нисбатан “Минг бир чиғирикдан ўтган” деган ибора ҳам қўлланади. Адиб Хайриддин Султонов бу ҳақда қуйидагиларни ёзган: “Чиғ” деган сўзимиз бор. Қадимда балиқ тутиш учун қамишдан ясалган тўрни “чиғ” дейишган. “Чий” сўзи ҳам шундан келиб чиққан (Қамишдан тўқилган чий).”

Эътибор қилсангиз, қамишдан тўқилган тўр – *чиғ* ҳам, ўтовнинг *чийи* ҳам қамишларни бир-бирига боғлаб тизишдан ҳосил бўлади. “Девон”да ўтов чийи ҳам *чығ* тарзида берилган. Бу сўзлар туб заминидан боғлаш маъноси ётади.

Дарвозанинг қопқоғи

Қопқоқ – бу сўз идишнинг уст томонини, оғзини бекитиб турувчи қисми маъносида бизга маълум. Хўш, бу сўз қандай пайдо бўлган? Қадимги тилимизда дарвоза ва эшик *қопқа, қапағ, қапуғ, қапға, қапығ, қапқа* сўзлари билан ифодаланган.

Қопқоқ сўзи ҳам айни шу эшик маъносидаги *қапуғ* сўзидан келиб чиққан. *Қопқоқ* сўзи “ёпмоқ, қопламоқ” маъносидаги *қап* – сўзига –(а) қ (*қапақ*) ҳамда –ғақ (*қапғақ*) қўшилишидан ҳосил бўлган *қапақ//қапғақ* ясамалари заминидан воқеланган.

“Қап” феъли қадимда “ёп” ва “қопла” маъноларини билдирган. Ғани Абдураҳмонов ва Алибек Рустамов “Қадимги туркий тил” китобида “қапығ” сўзи “қап” феълига от ясовчи “-ғ” қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган деб кўрсатганлар.

Масту аласт

Маст ва аласт – кўпинча тилимизда бу сўзлар *маст-аласт* шаклида қўшилган ҳолда ишлатилади. Бизга *маст* сўзининг маъноси маълум. Хўш, унда *аласт* сўзи қандай маънога эга ва у нима учун *маст* сўзига қўшилган ҳолда ишлатилади? “Навойи асарлари луғати”да изоҳланишича, *аласт* сўзи арабча сўз бўлиб, “Мен эмасми?” деган маънони билдиради. Бироқ “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да *аласт* сўзи “азалият, ибтидосиз замоннинг дастлабки пайти; гулзори аласт – дунёнинг бошланиши” деб изоҳланган. Икки маънода ҳам *аласт* сўзи *маст-аласт* бирикмасидаги мазмундан жуда-жуда узоқ. Эҳтимол, бу ўринда *аласт* сўзи “алаҳсиш” маъносига алоқадордир деган таҳминга ҳам борасиз. Барибир, *мастга аластнинг* қўшилиб қолиши ғалати. Яна шуни таъкидлаш керакки, оятда “аласту бироббикум”, яъни “Мен роббингиз эмасми?” деган гап бор. Мумтоз адабиётда ошиқлик ишқ майидан маст бўлиш деб тавсифланади. Эҳтимол, маст-аласт бирикмаси шундан келиб чиққандир... Яъни *масти аласт* – “*аластнинг масти*” бўлгандир. “Фарҳанги забони тожикӣ”да масти аласт иборасига “масти азалий, масти ҳамешағӣ” деб изоҳ берилади. Демак, бу мастлик бошқа мастлик, ошиқлик ва муҳаббат мастлиги, ишқ сирини ўзида жамлаган мастлик. Шундай экан, уни ўзини билмай кўчада ағнаб ётган, дуч келган алкашга нисбатан қўллашдан олдин сўз юкини ҳис этиш керак. Афсуски,

ҳозирги тилимизда масти аластни биз нотўғри талқин қиламиз, уни бир пиёнистага нисбатан ҳам заррача тортинмай қўллайверамиз. *Маст-аласт* шаклида бу сўз-ни ишлатаяпмизми, ҳар хил маънога чалғиб кетмаслик учун ҳам унинг асл маъносини билиб олишимиз керак. Бу эса аниқ далилларни талаб этади. Бу борада зукко мутахассисларимиз зарур мулоҳазаларини билдирсалар яхши бўларди.

“Пичан” ва “пичоқ”

Тилимизда “ўриб, қуритилган ўт”, “хашак” маъносини англатган *пичан* сўзининг туб илдизи “кес”, “ўр” маъносидаги *бич* феълига бориб тақалади. Бу худди *пичоқ* сўзининг *бичоқ* шаклида бўлганлигини эслатади. Ғалати-я, *пичан* билан *пичоқ*ни қариндош десангиз биров ишонмайди.

Қадимги тилимизда феълдан от ясовчи -н қўшимчаси бўлган. *Пичан* сўзи кесиш мазмунидаги *бич* сўзига шу қўшимча қўшилишидан пайдо бўлган. Худди *оқин*, *ту-гун*, *тўкин*, *сочин* сўзлари каби. *Пичоқ* сўзи ҳам шу тарзда *ўроқ*, *қилиқ*, *қайроқ* сўзлари каби *бич* (“кесмоқ”) сўзига -қ қўшимчаси қўшилишдан ҳосил бўлган. Дастлаб бу сўз “бичоқ” шаклида бўлган. Ҳозир ҳам Жиззахнинг Фориш тумани аҳолиси тилида *пичоқ* сўзи *бичақ* шаклида қўл-

ланади.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида Абу Бакр Қасрий зикридаги бўлимда *пичоқ* сўзини *бичақ* шаклида ишлатган: “Алардин икки киши анга бичақ торттилар”.

Яна бир гап. Қадимда ахталанган қулни бичилган қул дейишган. Лекин *бичди* сўзи *ўлдирди*, *сўйди* маъносида ҳам қўлланган. Маҳмуд Кошғарийда бир шеър келади:

Тўнлә билә бастымыз,
Тэгмә йангақ пустымыз,
Кэсмәларин кэстимиз,
Мынглақ эрин бичтимиз.

Маъноси:

(Душманни) тунда босдик,
Ҳар томондан биқиниб кирдик.
Отларининг ёлларини кесдик,
Минглақ одамларини ўлдирдик.

Бу ерда *бич* сўзи “ўлдирмоқ, сўймоқ, кесмоқ” маъносида келаяпти.

“Синчи” ва “синчков”

Хамма нарсага эътибор берадиган, ҳеч нарсани, ҳатто майда нарсаларни ҳам назардан четда қолдирмайдиган одамларга нисбатан тилимизда *синчков* сўзи қўлланади. Бу сўзнинг туб илдизи *синчи* сўзига боғлиқ тақалиши мумкин. Маълумки, *синчи* сўзи отларнинг зотини, феъл-атворини яхши биладиган кишига нисбатан ишлатилган. Зўр синчилар бир қарашда отнинг баҳосини бера олганлар. Хуллас, *синчи*, *синчиклаш*, *синчков*, *синаш* сўзлари бир илдиздан ўсиб чиққан. Қирғиз тилида адабий танқидчини *синчи* дейишар экан. “Девон”да бу сўзга тааллуқли шундай изоҳлар бор:

син “гавда, бўй, қомат”

синчи – син-чи

синаш // *синов* – *сина* – “синамоқ, имтиҳон қилмоқ”

(Қадимги шакли *sīnar-sīnaʿ*)

Чол

Тилимизда *чол* сўзи “қария”, “кекса”, “мўйсафид” маъноларини англатади. Манбаларда изоҳланишича, қадимги тилимизда *чал* деган сўз бўлиб, бу сўз “оқ-кулранг” деган мазмунни ифодаловчи сифат саналган. Кейинчалик бу сўз “сочи оқ” маъносини ифодалай бошлаган. Одам *чол* бўлганда *соч-соқоли оқ-кулранг* тусга киради. Сўнгра бу сифат отга кўчиб, “қария” маъносини ифодалаган.

“Олтин”даги “ол” ва “тун”

Тилимизда қимматбаҳо металл маъносини англатган *олтин* сўзининг пайдо бўлиши ҳақида манбаларда турли фикрлар билдирилган. Баъзи манбаларда *олтин* сўзи икки сўзнинг, *ал* ва *тун* сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган, ундаги *ал* (ол) – “қизил”, *тун* – “мис” мазмунини ифодалаши таъкидланган. Яна баъзи манбаларда олтин сўзининг дастлабки қисми “ол” ялтираш маъносидаги *ял* сўзидан келиб чиққан дейилади.

Маҳмуд Кошғарий “Кўмўш кўнгә урса алтун азақін кэлїр” – “Кумушни офтобга қўйса, олтин ўз оёғи билан келади” деган мақолни келтиради ва бу мақолни маълум мақсадни амалга ошириш учун пулни аямай сарф қилишга ундаб айтилади, деб изоҳлаб ўтади. Юсуф Хос Ҳожибда ҳам “Соф олтин бузилган ишни ўнглайди, Соф олтин дарғазаб кишининг ҳам чехрасини очади” деган ҳикматли жумла келади.

Олтин сўзи тилимизда образ даражасига кўтарилган сўз. Бу даража унга қимматбаҳо металл маъносидан кейин ҳам ўнлаб маъноларни ифодалаш ҳуқуқини берган. *Олтин сув*, *олтин сўз*, *олтин давр*, *олтин бош*, *оқ олтин*, *қора олтин* каби қатор бирикма ва иборалар *олтин* сўзи билан зарҳалланган.

Орол

Хамма томони океан, денгиз, дарё ёки кўл суви билан ўралган қуруқлик тилимизда *орол* сўзи билан ифодаланади. Бу сўз илк бор қадимги “Ирқ битиги”да *aral* шаклида қайд этилган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қадимги тилимизда *ар* деган феъл бўлган ва у “айириш”, “ажратиб қўйиш” деган маъноларни англатган. *Орол* сўзи шу “ар” феълидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Чунки *орол* сувдан айрилиб, ажралиб туради. Яна баъзи манбаларда эса *орол* сўзи “оралиқ” маъносини англатувчи *ора* сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин деган фараз ҳам илгари сурилади. Маҳмуд Кошғарийда *ора* сўзи *ара* шаклида келган: *кiши ара кiрдiм* – одамлар орасига кирдим.

Нархнинг навоси

Кайга борсанг, гап обу ҳаво билан нарху наводан бўлиши тайин. Шунинг учун ҳам тилимизда нарху наво жуфт сўзи тез-тез ва кўп қўлланади.

Нарсанинг пул билан ўлчанадиган қиймати *нарх* сўзи билан ифодаланишини яхши биламиз. У ҳолда *нарх* сўзига қўшилиб келаётган *наво* сўзи қандай мазмунни англатади? Ҳолбуки, биз *наво* сўзини фақат куй маъносида тушунамиз.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *наво* сўзи форсийда “турмуш кечириш учун зарур шарт-шароит” маъносини билдиради. Демак, *нарх-наво* сўзи “турмуш кечириш учун зарур нарсаларнинг қиймати, нархи” мазмунини англатади. Тилимиздаги *бенаво*, *бенаво қул* ибораси шундан келиб чиққан. Абу Саид Абулхайрнинг “Бу бенаво қулга навое йўлла” деган мисраси бор. Шунингдек, *наво* сўзининг “гаров” маъноси ҳам мавжуд.

Гармсел ва гармдори

Гармдори – бу сўзнинг “қалампир” маъносини англатишини ҳаммамиз яхши биламиз. Хўш, *гармдори* сўзининг туб илдизи қандай мазмунга эга? Сўзнинг ўзига эътибор билан қарасангиз, дарров унинг асл илдинини фаҳмлайсиз. *Гармсел*, *гармдори* сўзларидаги форсча *гарм* сўзи “иссиқ”ни англатади. Демак, *гармсел* – “иссиқ шамол”, гармдори сўзи эса “иссиқ, қайноқ дори” маъносини ифодалайди.

Алишер Навоий асарларида “гарм” сўзи бир қанча маънода – иссиқ, қизиқ, қизгин, ёқимли, очиқ чехрали, жаҳли тез, чаққон, югурик, қатъийлик, жозибали, жўшқин маъноларида қўлланган. Эътибор қилсангиз, бу маъноларнинг ҳаммасида иссиқликка алоқадорликни сезасиз.

*Совуғ оҳиким, чекармен, гарм ўлур оқмоққа ашк,
Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлғоч совуғ.*

(“Ҳазойин ул-маоний”дан)

Итнинг кўйлаги борми?

Чақалоққа биринчи марта кийгизиладиган кўйлак ёки кўйлакка ўхшаш буюм қадимги даврларда *иткўйлак* деб аталган. Тўра Нафасовнинг изоҳига кўра, бу сўз ҳозир ҳам тилда сақланиб қолган. Бу сўзнинг пайдо бўлишига қадимда чақалоқни ёмон кўзлардан, инсу жинслардан асраш мақсадидаги иримлар сабаб бўлган бўлиши керак. Тарихчи Нурилла Турсунов “Кўп-каридан қайтган тулпор” номли мақоласида қизиқ бир маълумотни келтириб ўтган: “Янги туғилган чақалоқнинг илк кийими саналган “ит кўйлаги” аввал итнинг бошига, сўнгра отнинг қозиғига кийдириб олинган”. Бу ишлар бекорга қилинмаган. Бунга итнинг жони қаттиқлиги, отнинг қозиғи барака рамзи эканлиги сабаб бўлган. Халқ орасида омади бор одамларни яхши маънода *ит ирисқили* (*ит ризқли*) дейиш ҳам бор.

Қолаверса, ҳали эсини танимаган гўдак кўйлаги кир-чир бўлиши тайин. Ёш болаларни бизда кучук, ит деб эркалаш бўлган. Хуллас, *иткўйлак* ўзига хос образли сўз. Лекин бу сўз йўқ бўлиб кетаётган сўзларимиздан саналади. Гап келганда, тилимизда “иткўйлак”ка шаклан жуда яқин бўлган, “ичкўйлак” сўзи ҳақида икки оғиз сўз. “Ичкўйлак” сўзини изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Фақат бир нарсани айтиб ўтишни истардим, Алишер Навоий ичкўйлакни “терлик” деган сўз билан ифодалаган. Ғаройиб сўз. Ҳақиқатан, ичкўйлак бадандан чиқадиган терни ташқарига чиқармаслик, яшириш учун ҳам хизмат қилади-да.

Набототнинг наботи

Тилимизда шакар қиёмидан тайёрланадиган сариқ рангли кристалл шаклидаги қаттиқ ширинлик *новвот* ёхуд *набот* деб аталади. Хўш, бу сўзнинг асл илдизи қандай маънога эга? Тилимизда *наботот* деган сўз бор. Ўсимликлар олами шу сўз билан ифодаланади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да таъкидланишича, арабча *набот* – ўсимлик, форсча *набот* – ширинлик маъносини ифодалаб келади. Яъни *набот* деган сўз “ўсимлик”, “ўт” маъносини ифодалайди. Миртемир домла бу сўзни аслига яқин маънода ишлатган:

Бу ясси қирғоқларда боболар ётур,
Туғмадир ҳар ялпиз, ҳар шох, ҳар набот.

“Ширинлик” маъносида Эркин Воҳидов бу сўзни куйидагича қўллайди:

Сен борсанки, кенг воҳада ҳаёт бор,
Демак, юртнинг лабида бол, набот бор.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *новвот* сўзига “Бу от асли “ўсимлик, ўт” маъносини англатадиган тожикча *набот* (ТжРС,252) оти бўлиб, кўчма маънода “оч-сариқ ранг” маъносини англатади. (ЎКААҚЛ,229). Ана шу кўчма маъно асосида, шакар қиёмидан тайёрланган сариқ рангли кристалл шаклидаги қаттиқ ширинлик маъносини англатадиган *набот* оти юзага келган, деб изоҳ берилган.

Бугунги кунда бу ширинлик оддий, жайдари ширинлик саналади. Дунёда пайдо бўлган замонавий ширинликлар қошида камписандгина бўлиб қолган. Лекин *новвот* халқ тили ва адабиётида шундай бир образ даражасига етганки, ҳозирги минглаб турдаги ширинликларнинг биронтаси бу шоҳсупага чиқолмайди. *“Тилимнинг остида новвотим бордир”*. *Новвотим* – болам. Масалан, торт қанча ҳашаматга эга бўлмасин, ҳеч ким боласини “тортим” демайди.

Тўқмоқланган сўқмоқ

Тилимизда одамлар қатнови натижасида ўз-ўзидан юзага келган ёлғизоёқ йўл *сўқмоқ* деб аталишини яхши биламиз. Хўш, бу сўз асли қандай пайдо бўлган? “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *сўқмоқ* сўзининг илдизи “урмоқ” маъносидаги *сўқ* – феълидир. *Сўқди* феъли ҳозиргача тилимизда бор. Масалан, “Сўқолмаган сўйил кўтарар” деган мақол ва “Гап сўқиб юради” деган ибора бор.

Сўқмоқ сўзидаги -моқ қўшимчаси такрор маъносини ифодалайди. Демак, “сўқмоқ” сўзи “қайта-қайта урмоқ” маъносидан келиб чиққан. Яъни пиёда қатнов натижасида қайта-қайта тепкиланиб босилаверган жойдан *сўқмоқ* юзага келган.

Алишер Навоийда *сўқмоқ* тор, кирди-чикди йўл, ёлғизоёқ йўл маъносида, *сўқулмоқ* сўзи эса, урилмоқ, босилмоқ, зарб қилинмоқ, муҳр босмоқ маъноларида келган.

Олақор

Тоғ чўққилари ва ёнбағирларида олачалпоқ бўлиб қолган, тош устлари эриб, қорайиб кўринган қор ва ана шундай қорли жой тилимизда *олақор* сўзи билан ифодаланади. Эътибор қилган бўлсангиз, битта *олақор* сўзини изоҳлаш учун ўн саккизта сўз керак бўлаяпти. Мен бу сўзни одамлардан эшитганман. Тўра Нафасовнинг китобида унинг изоҳига дуч келдим.

Бу сўз ҳозир бизда жуда кам ишлатилади. Лекин, муҳими, ифодаланиши ўн саккизта сўзни талаб қиладиган шундай манзарани бир сўзда тасвирлаб берадиган сўз тилимизда мавжуд. Бундан фойдалана билишимиз ва уни кенг истеъмолга олиб киришимиз керак. Бу сўз халқ қўшиқларида ҳам келган:

*Тоғлар боши олақор,
Олақордан сув оқар.*

Юпатди

Фалончи пистончини юпатди гапида заррача салбий бўёқни сезмаймиз, аксинча, кўнгилга қараш, бировни алқаш, ўзгани эҳтиётлаш маъносидаги яхши жиҳатларни тушунамиз. Лекин манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу сўз аслида “алдади”, “бошқа бировга тўнкади”, “билиб туриб билмасликка олди” деган маъноларни англатар экан. Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида бу сўзга қуйидагича изоҳ берган:

Јупаттї – ишга ғофиллик қилди, бошқага юклади. Ол ішіғ јупаттї – у ишни билмасликка солди, бошқа бировга тўнкади. Јупатур, јупатмақ асли “алдаш” маъносидадир. Ўғузлар ол ані јупїладї дейдилар – у уни алдади демақдир.

Ёши ўтгани сари баъзи одамлар ёмон қилиқларини ташлаб, яхши томонга ўзгариб боргани каби баъзи сўзлар ҳам салбий маънодан ижобий томонга ўзгариб кетади.

Лекин юпатмоқ сўзида ҳозир ҳам “алдамоқ, чалғитмоқ” маъноси қисман бўлса-да сақланган. Масалан: “Алдаб-сулдаб юпатиб кўярсан”.

Йигит ва ўғит

Йигит ва ўғит сўзларининг бир-бирига қанчалар ўйлаб юраман. Эътибор қилсангиз, уларнинг тузилиши, қолипи бир хил, қуйиб қўйгандай ўхшаш. Маҳмуд Кошғарий ҳар нарсанинг ёши йигит сўзи билан ифодаланишини айтиб ўтган, демак, бир пайтлар жониворларнинг ёшини ҳам, дарахтларнинг ёшини ҳам йигит деб аташган экан-да. Кошғарийнинг бу фикрига Солиҳ Муталлибов ҳозирги ўзбек тилида йигит сўзи фақат одам боласига хос бўлиб қолганлиги ҳақида изоҳ берган.

Ўғит сўзида ўғ – “ақл”, “эс” маъносини англатишини кўпчилик билади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”идаги Ўғдулмишнинг оти ҳам шундан олинган. Маҳмуд Кошғарий ёши улуғ ва ақлларга *өгә* лақаби берилганини, тўрт ёшдан ошган отларни *өг ат* дейишларини таъкидлаб ўтган. Кошғарий *өгсўз* деган сўзни ҳам келтиради ва уни “етим, нима қиларини билмовчи, ўксиз” деб шарҳлайди, бу сўзнинг ақл маъносидаги *өг* сўздан эканлигини таъкидлайди. Бизнингча, “өгсўз” сўзи ҳозирги “ўксик” сўзига яқиндай туюлади. Бироқ Кошғарий *ўксик* сўзи *эксўк* шаклида бўлганлигини айтиб ўтган.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да йигит сўзининг ўзаги *йиг* – “яхши”, “зўр”, “енгиб ўтувчи” маъноларида изоҳланган (*йиг* сўзига *-т* қўшимчаси қўшилган, *ўғит*даги каби).

Мулоҳаза учун яна бир маълумотни қистириб ўтсам: қадимги тилимизда *йиги* деган сўз “боқувчи”, “тарбияловчи” мазмунини ҳам билдирган.

*Йигитлар халқларнинг мақтови, кўрки,
Наслнинг гавҳари, давлат таянчи.*

Ғафур Ғулом

*Уйда тинчи бўлсин йигитнинг аввал,
Сўнгра бутун бўлсин дўстнинг имони.
Инсон юрагини тилкалар азал,
Шу икки нарсанинг буюк армони.*

Абдулла Орипов

Улус ва улуш

Улус сўзи тилимизда қадимдан “халқ”, “қавм”, “мамлакат”, “уруғ”, “миллат” маъноларида қўлланиб келинган. Баъзи манбаларда улус – “Будда қароргоҳи”, “Буддавий камолотининг энг юқори босқичи” мазмунида ҳам изоҳланган. Мўғул тилида ҳам бу сўз бор.

Маҳмуд Кошғарийда улус сўзи ҳисса маъносидаги “улуш” сўзидан деб кўрсатилган. Баъзи тилшунослар улус сўзини улаш маъносидаги *ула* сўзига тақайдилар.

Улуш сўзига *улуғ* сўзи ҳам шаклан яқин. *Улуғ* сўзи “катта”, “улкан”, “буюк”, “катта ўғил”, “кекса одам”, “кучли”, “мағрур”, “муқаддас” маъноларини англатган. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *улуғ* сўзининг туб илдизи *улы* шаклида бўлган деб кўрсатилган. Яна шу луғатда *ул* сўзи “асос”, “пойдевор” маъноларини англатиши таъкидлаб ўтилган. *Улуғ* сўзининг *улуу* шакли ҳам мавжуд. Хоразм диалектида ёши улуғ маъносидаги *ёшулуу* сўзида бу шакл аниқ сақланган. Ўзбекларда *улус* деган каттагина уруғ ҳам бор. Мен улар билан кўп гурунглашганман. Бу уруғ одамлари ғаройиб табиати билан ажралиб туради.

Хуллас, тилорқа *улуш* (uluš) “Қишлоқ, шаҳар” соф туркий сўз бўлиб, мўғул тилига *улус* шаклида ўзлашган. Мўғуллар истилосидан сўнг *улус* бумеранг тарзида “юрт, мамлакат” маъносида эски ўзбек тилига қайтган. Тилолди *ўлўш* сўзи эса “тақсимламоқ, бўлмоқ”ни англатган *ўлā* – феълидан ясалган ва “улуш, ҳисса”ни билдирган.

Пайпоқ, носки ва уйуқ

Пайпоқ сўзи тилимизга тожик тилидан кирган. Кейинги даврларда тилимизда “пайпоқ” сўзи ҳам камроқ қўлланиб, рус тилига оид *носки* сўзи фаоллашиб кетди. Ҳолбуки, қадимги тилимизда *уйуқ* сўзи “пайпоқ” маъносини ифодалаган. Эрванд Севортян *уйуқ* сўзини “кигиз пайпоқ” маъносида изоҳлаган.

Бир қарашда *уйуқ* сўзи “ойоқ” сўзига ҳам шаклан яқин. Яна бир қарашда, у *уйиқ* сўзига ҳам яқин. Қолаверса, усмонли туркчасида туфли этик каби пойафзаллар “*ayak kabi*” – *оёқ қопи* деб аталар экан. Худди қўлқоп дегандек.

Шунингдек, тилимизда *жилоп* сўзи ҳам “пайпоқ” маъносини англатади. Бир куни менга Жаббор Эшонқул *жилоп* сўзини арабчадаги *жилд* сўзига боғланмасмикин, деди. Мен унга *жилоп* сўзи иссиқ мазмунидаги *жили* (или(қ) сўзига алоқадор бўлиши мумкин, дедим. (Арабча *филоф* “буюмни ташқи шикастдан сақлаш учун солиб қўйиладиган шу буюм шаклига мослаб тайёрланган махсус жилд, қути, қин” маъносини англатади.) Яна ким билсин?

Жанубий вилоятларимизда ҳозир ҳам қўлқопни *қўл-жилоп* дейишади.

Эртақнинг ўтмиши

Болаликдан энг кўп дуч келган сўзимиз *эртақ* бўлади. Ҳўш, *эртақ* сўзининг туб илдизи қандай маънони англатган? Қадимги тилимизда *эрт* деган сўз бўлиб, бу сўз “ўтмиш”, “кечмиш” деган мазмунни билдирган. Шундан ўтмиш ҳақида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган ҳикоя маъносини англатган *эртақ* сўзи келиб чиққан. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да бу сўзнинг пайдо бўлиши шу тариқа изоҳланган.

Эрта сўзи “аввал” маъносида ҳам тилимизда қўлланади. Масалан, эрта баҳор деганда баҳорнинг боши, аввали тушунилади. Эртақларимиз ҳам кўпинча “*аввал ўтган замонда*” деб бошланади.

Маҳмуд Кошғарий луғатида бу ҳақда аниқ бир гап айтилмаган. Фақат *эртаққа* тузилиш жиҳатдан жуда яқин бўлган *эрта* сўзига “эрта тонг”, *эртиш* сўзига тортишиш, *эртик* сўзига “юрилган йўл” деб изоҳ берилган. Кошғарийда “*өткүнч*” (ўткунч) сўзи ҳикоя, эртақ маъносида келган: “*өткүнч өткүнди*” деган гап “ҳикоя, эртақ айтди” деган маънода қўлланган. Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам “*өткүнч*” (ўткунч) сўзи ўтган мазмунида келяпти.

Г.Вамбери *эртақ* сўзининг туб илдизини *эрта* сўзига тақайди.

Хуллас, *эрта* сўзи “эрталаб маъносидан ташқари “олдин, илк пайтлар, бўлиб ўтган” маъноларини ҳам англатади. Масалан, “Экинни эрта эккан, ҳосилини эрта ўрар”.

“Қарз”нинг “қавола”си нима?

“Қарзи қавола” бирикмаси ҳам тилимизда кўп ишлатилади. Унинг қарз-қавола шакли ҳам бор. Арабча қарз сўзининг маъноси ҳаммамизга маълум. Ҳўш, унда унга қавола сўзи қандай қўшилиб қолган ва бу сўз қандай мазмунга эга? “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қавола сўзи асли “кафолат берди” маъносини англатган.

Қарз ва қавола сўзлари тилимизга араб истилоси давридан сўнг кириб келган. Маҳмуд Кошғарий девониде “қарз” алым, “қарз берувчи” эса алымчи сўзлари билан ифодаланган.

Кошғарий алим кэч қалса азақланур, яъни “кечиккан қарз оёқ чиқаради”, алімчі арслан, бəримчи сичған, яъни “қарз берувчи арслон, олувчи сичқон” деган мақолларни келтириб ўтади. Хакас ва қарачай-малкар тилларида алым сўзи ҳозиргача “қарз” маъносида келади. Ушбу алым сўзининг илдизидаги ал – “олмоқ” маъносида бўлиши керак.

Хуллас, қарзи қавола бирикмаси “кафолат билан олинган қарз” маъносини англатади.

“Мўлдираш” ва “мулдур”

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да мўлдираш ва мўлтираш сўзларига йиғламсираб қараш маъносида, мўлт-мўлт такрор сўзига эса, “кўзда ёшнинг тўлиб-тўкилиб турган ҳолатини билдиради”, деб изоҳ берилган. Тилимизда шабнам сўзининг мулдур муқобили ҳам бўлган. Масалан, Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида шундай мисралар бор:

Сув ёқосиғақим ёғуб мулдур,
Бу ёқо тугмаси бўлуб ул дур.

Маъноси: Сув ёқасига шабнам тушди. Гўё ўша дур бу ёқанинг тугмаси эди.

Шу ўринда бир мулоҳаза келади: шабнам билан кўзёш бир-бирига ўхшайди. Иккиси ҳам томчи-томчи бўлиб туради. Адабиётимиз тарихида бу икки нарсани бир-бирига менгзаб қўллаш ҳоллари жуда кўп учрайди. У ҳолда мўлдирамоқ феъли “шабнам” маъносидаги мулдур сўздан келиб чиқмаганмикин?.. Бу тахминимиз, холос. Агар бу сўзнинг илдизини “кўп”, “сероб” маъносидаги мўл сўзига олиб бориб тақасак, унда “мўлтираш” маъносига тўғри келмай қолади. Унинг илдизи мўлт. Маълумот учун яна бир қўшимча: мўғул тилида ҳам мўлтире (мултура) сўзи бўлиб, у “бўшашмоқ”, “заифлашмоқ”, “сусаймоқ”, “синмоқ”, “айрилмоқ”, “қочмоқ”, “кўпайтирмоқ” маъноларини англатади.

“Қошиқ” ва “қўшиқ”

Рўзгор буюми қошиқни яхши биламиз ва ундан бир кунда камида икки-уч марта фойдаланамиз. *Қошиқ* сўзининг туб илдизи ҳақида турли тахминлар бор. “Туркий тиллар этимологик луғати”да бу сўз “ёғоч пиёла” маъносини англатгани айтилади. Яна “қошиқ” сўзи *қирш*, *қиртишлаш*, *тирнаш* маъносидаги *қаш* сўзидан пайдо бўлган деб кўрсатилади. Менга шу фараз асослироқдай туюлди. Чунки *қозик* сўзи ҳам “қаз” – феълига -ғуқ (-қ) қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлганидай *қошиқ* сўзи ҳам *қаш* феълидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Чунки тилимиз табиатида шундай ҳодисалар бор. Маҳмуд Кошғарийда бу сўз *қашуғ* шаклида келган.

Қошиқ сўзи билан икки томчидай ўхшаш *қўшиқ* сўзи ҳам шу тариқа пайдо бўлгандир, эҳтимол. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *қўшиқ* сўзи “бирлаштир” маъносидаги “қўш” феълидан ясалган дейилади. Балки бунга қўшиқни қўшилишиб, жўр бўлиб айтиш ёки қўшиққа сатрлар қўшиб бориш сабаб бўлгандир. Маҳмуд Кошғарий *қўшди* сўзини “шеър ёзди” маъносида ҳам қўллаган. “Ол јір қошді”. Шунингдек, *қошар*, *қошмақ* сўзларини ҳам шунга яқин маънода келтиради. Демак, *қўшиқ* сўзи сўзларни бир-бирига қўшиш маъносидан келиб чиққан. “Қутадғу билиг”да бу сўз *қошуғ* шаклида келган ва “шеър, достон” маъносини англатган: бу тўркчā қошуғлар тўзātтим сана – бу шеърларни сенга турк тилида яратдим”.

Авваллари мен *қўшиқ* сўзи *қуш* сўзига алоқадор бўлиши мумкин, чунки қуш сайраши қўшиққа яқин деб хато ўйлаган эканман.

“Мужмал” асли мужмалми?

Тилимизга араб тилидан кирган *мужмал* сўзини биз ҳозирги пайтда “ланж, мавҳум, на у ёқлик, на бу ёқлик, тушунарсиз, тайинсиз” маъноларида ишлатамиз. Ланж, кесиб гапирмайдиган, эзма кишиларга нисбатан “Бу мужмал одам” деймиз. Ҳолбуки, бу сўзнинг туб илдизи “қисқа”, “лўнда” маъноларида келади. Бу маъно сўзнинг ҳозирги маъносига мутлақо қарама-қарши.

Алишер Навоий асарларида ҳам *мужмал* сўзи “қисқа” маъносини ифодалаган. Масалан, “Сабъаи сайёр” достонида шундай мисралар бор:

*Достонларки айтгим мужмал,
Манга йўқ ҳеч анда баҳсу жадал.*

Мазмуни: Мен бу достонларни шунчалик **қисқа** баён қилдимки, сўзларим орасида бирорта ҳам баҳсга сабаб бўладиган, тушунилмайдиган ўрни йўқ.

Шунингдек, арабча мужмал сўзининг “йиғинди” маъноси ҳам борки, бу *жумла* сўзига тўғри келади.

“Тайёр”даги “тайр”

Тайр сўзи тилимиз тарихида “қуш” маъносини билдирган. Бу сўзнинг туб илдизи араб тилида “учиш” мазмунини ифодалаган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”, яъни “Қуш тили” деган машҳур достони бор. Хўш, шакл жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган тайр ва тайёр сўзлари ўртасида қандай яқинлик бор? Гап шундаки, бирор ишга ҳозирланиб, шай туриш мазмунида келадиган тайёр сўзининг туб илдизи “учадиган”, “учувчан” деган маънони билдиради. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг 90-йилларида самолётни тайёра, аэропортни тайёрагоҳ дейиш ҳам бир муддат удумга киргандай бўлди. Лекин нимагадир тайёра тилга сингиб кетмади.

Алишер Навоий “учмоқ”нинг маъносини “тайр қилмоқ” деб ифодалаган. Тайёр сўзини ҳар биримиз бир кунда неча марталаб ишлатамиз, лекин унинг илдизига назар солиб кўрмаймиз.

*Шўх икки от қилиб эди тайёр,
Пўяда мисли кавкаби сайёр.*

Алишер Навоий

Шашвар ҳам йўқ, лекин шашпар бор

Тилимизда ҳозир ҳам ҳеч вақо йўқ деган маънода шашвар ҳам йўқ ибораси қўлланади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да таъкидланишича, аслида шашвар сўзи шашпар сўзининг ўзгарган шаклидир. “Тарихий ҳарбий терминлар луғати”да шашпар сўзи олти қиррали гурзи, чўқмор маъносини англатади деб изоҳланган. Шунингдек, учига юмалоқ ва ғадир-будур темир ўрнатилган таёқ ҳам шашпар деб аталган. Абдулла Қодирий бу сўзни “Ўткан кунлар” романида шашвар деб ишлатган: “...шашвар тутган ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар”. Алишер Навоий эса бу сўзни “Фарҳод ва Ширин” достонида шашпар шаклида қўллаган:

*Етти гардунға офат шашпаридин,
Бўлуб сув ҳут бағри ханжаридин.*

“Бобосўз изидан” китоби нашр этилгач, тошкентлик бир биродар мени излаб ишхонамга келди. У айтдики, бола суннат қилинганда, унинг чуки учидан кесиб ташланадиган қисмини шашвар дейишган. Балки “шашвар ҳам йўқ” деган ибора шундан келиб чиққандир. Битта сўз учун заҳмат тортиб, бизни излаб келган шу биродаримизга ташаккур.

Ғаройиб “ғариб”

Ғариб сўзини биз “кимсасиз, ҳеч кими йўқ, бечора, мазлум” маъноларида тушунамиз ва шу мазмунда ишлатамиз. Бироқ Алишер Навоий асарларида *ғариб* сўзи “ғаройиб”, “ажойиб” деган маъноларни англатиб келади. Масалан, “Сабъаи сайёр” достонида шундай мисралар бор:

*Сенки борсен замон элида ғариб,
Санга бўлғон жаҳон ичинда ажиб.*

Мазмуни: Сен бизнинг замонамизда яшаган кишиларнинг энг *ғаройиби* экансан, жаҳон ичидаги бор ажойиботлар сенга маълум экан.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да арабча *ғариб* сўзи *ғараба* феълининг “нотаниш бўлди” маъноси асосида ясалган сифат бўлиб, “ўзга эллик”, “нотаниш”, “мусофир” маъноларини англатади” деб изоҳланган.

Яна бир маълумот: “Навоий асарлари луғати”да *ғариб* сўзи “мусофир, кимсасиз” деган маънода ҳам изоҳланган. Масалан, шоирнинг машҳур “*Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш*” мисрасида *ғариб* сўзи *мусофир, кимсасиз* мазмунида келади. “Насойим ул-муҳаббат”ни ўқисангиз, кўп ўринларда *ғариб* сўзи “ғаройиб”, “ажойиб” маъносида келган.

“Сурбет”нинг сурлиги

Баъзи сўзларнинг пайдо бўлишига қараб, халқнинг донишмандлигига қойил қоласиз. Бундай сўзлар кузатиш, ўрганиш, билим ва тажриба асосида юзага келади. Шундай сўзлардан бири, кўриниши хунукроқ бўлсаям, маъноси теран *сурбет* сўзидир.

Тилимизда *сурбет* сўзи юзи қаттиқ, гап кор қилмайдиган, орсиз кимсаларга нисбатан қўлланади. Хўш, нега уларни *сурбет* деймиз? *Сурбет* сўзининг ўзаги, яъни *сур* дудлаб ёки осиб қуришиб қўйилган, қоқланган гўшт мазмунини ифодалаб келади. Бундай гўшт узоқ вақт қуёшда қуриб, шамолда қотиб, жуда қаттиқ бўлиб қолади. *Сургўшт*нинг ана шу хусусияти *сурбет* сўзига асос бўлган. *Сур гўшт*, *сур балиқ* бирикмалари бор. Қассоблар ҳозир ҳам *сургўшти*ни қиммат сотадилар.

Хуллас, юзи қаттиқ, гап кор қилмайдиган, уятсиз кимсаларни *сурбет* дейиш шундан келиб чиққан.

Конфетми, гулқанд?..

Қадимда қизил гул япроғи билан шакарни ара-лаштириб, офтобда қуришиб тайёрланган бир хил ширинлик тилимизда “гулқанд” деб аталганлиги ҳақида манбаларда айтиб ўтилган. Бу ширинлик конфетга ўхшаш бўлган. Навоий даврида *гулқанд* сўзининг гул-шакар маънодоши ҳам бўлган. Кейинчалик *гулқанд* сўзи аста-секин истеъмолдан чиқиб кетган ва унутилган.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида шундай мисралар бор:

*Халқ учун махлут этиб гул бирла қанд,
Табъға гулқанд янглиғ судманд.*

Қаранг-а, конфет сўзини ифодалайдиган қандай чиройли сўзимиз бор экан.

“Кечқурун”даги “қурун” нима?

Кечқурун сўзи тилимизда “оқшом” маъносини англатади. Бу сўздаги *кеч* сўзи ҳаммамизга тушунарли. Хўш, унда *қурун* сўзи қандай мазмунни билдиради? Манбаларда *қурун* сўзи қадимги тилимизда *вақт* маъносини билдирган деб изоҳланади. *Қурун* сўзи тилимизда ҳозир алоҳида ишлатилмайди. Лекин Манзар Абулхайровнинг “Навоий асарларида сўз ва иборалар” китобида Алишер Навоий асарларида “қурун” сўзи алоҳида ишлатилган ўринлар кўрсатиб ўтилган. Масалан, “Насойим ул-муҳаббат” асарида: “Ўз замонида балки бунча **қурунларда** алардек солиқ муртоз киши ёд бермас”, деган жумла бор.

Маҳмуд Кошғарийда *қурун* сўзи қурум, тутун ислари мазмунида изоҳланади ва *қурунлиғ* эв – “ис босган, қурум босган уй”, *қурунчи* – тутундан қорайган наमत маъносини англатиши таъкидланади.

Эрванд Севортян луғатида ҳам *қурун* ва *қурум* сўзлари бир-бирига боғлиқ ҳолда “қоракуя” маъносида шарҳланади.

Кечқурундаги қурун сўзи “шом қорайди” иборасидаги каби қорайиш мазмунига яқин, шу билан бирга “вақт” маъносида мантиққа ҳам тўғрироқ. “Кечки вақт” мазмуни “кечқурун”га мос.

Газетада *қурун* сўзи ҳақидаги бу қатра эълон қилин-гач, адабиётшунос олим Султонмурод Олим телефон қилиб фикрларини билдирди. Мулоҳаза учун бу фикрларни келтириб ўтишни маъкул кўрдим. “Арабчада “қурун”-

га яқин “қарн” деган сўз бор. “Қарн” аср маъносига тўғри келади. Шунингдек, “қарн” ўттиз йиллик вақт мазмунини билдириши ҳам манбаларда айтиб ўтилган”.

“Қушуйқу” ва “қишуйқу”

Мен бу сўзларни болалигимдан эшитиб келганман. Отамни қушуйқу дейишарди. Бу сўзлар изоҳига Тўра Нафасовнинг “Қашқадарё халқ сўзлари” китобида дуч келдим. *Қушуйқу ва қишуйқу...* Жуда ғаройиб сўзлар булар! Уларда поэзия бор. Тилимизда шаклан бир-бирига ниҳоятда яқин бўлган бу сўзлар мазмун жиҳатдан бир-бирига зид маъноларда келади. Одатда, ниҳоятда тез ва кам ухлайдиган, салгина шовқинга уйғониб кетадиган одамларга нисбатан қушуйқу сўзи қўлланади. Одам кексайганда қушуйқу бўлиб қолади, деган гап бор. Илон, айиқ каби ҳайвонларнинг қиш фаслида яшириниб узоқ уйқуга кетиши, умуман, узоқ давом этадиган уйқу – қишуйқу сўзи билан ифодаланади.

Ғаройиб-а, бу икки сўз бир-бирига қарама-қарши икки қутбда турибди-ю, нақадар уйқаш. Бор-йўғи битта товушда фарқ қилади. Ҳатто шу – у ва и товушлари ҳам – бир-бирига жуда ҳамоҳанг.

“Мучал” ва “муча” сўзлари ҳақида

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да мучал сўзига шундай изоҳ берилган:

“МУЧАЛ 1 Шарқий ва Марказий Осиёда кенг тарқалган, одатда 12 йилни қамраб олувчи ва ҳар бир йили бир ҳайвон (сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз)нинг номи билан аталадиган ҳамда йил боши 22 мартдан бошланадиган йил ҳисоби”.

Хўш, бир-бирига жуда уйғун бўлган *мучал* ва *муча* сўзлари ўртасида қандай яқинлик бор?

Одамнинг тана аъзолари *муча* сўзи билан ифодаланади. *Тўрт муча* бирикмаси оёқ, қўл, кўз ва қулоқни англатади. Халқимизда *Олти мучанг омон бўлсин* деган ибора бор. Эрванд Севортян “Туркий тиллар этимологик луғати”да *мучал* ва *муча* сўзларининг айнан ўхшашлигини таъкидлаб ўтган. Мўғул тилидаги *тосе* сўзи ҳам тана аъзолари маъносини англатар экан.

Мучал вақтнинг 12 йиллик бўлаги. Тана аъзолари ҳам тананинг бўлаклари саналади. Т.Бегжоновнинг “Қорақалпоқ тилида чорвадорликка оид атамалар” (1983) мақоласида: “Мучал одам танасидаги мучалар ҳисобига мос келади”, дейилган. Ҳайвонларда ҳам тана аъзолари мучага бўлинади. Одатда, ҳозир ҳам қўй ё қорамол сўйилгандан кейин “гўштини мучаланг” дейишади. Ҳайвон танаси асосан саккиз мучага бўлинади.

Сарак-сарак жонсарак

Тилимизда безовта, эсанкираган, қаттиқ куйинган, саросимага тушган каби маъноларни англатган *жонсарак* сўзининг туб илдизи қизиқ мазмунга эга. *Жонсарак* сўзидаги *сарак* сўзи тилимиздаги *бошини сарак-сарак* қилди иборасидан келиб чиққан. Одатда, чақалоқларнинг бўйни қотсин деб оналар уларга “сарак-сарак” деб бошини у ёқдан-бу ёққа қимирлатишни ўргатадилар.

Катталар эса бекорга бошини сарак-сарак қилмайдилар. Унда афсус ва ташвиш аломати бор. *Жонсарак* сўзи ҳам жонини у ёндан-бу ёнга чайқалтирди, қимирлатди, жонини силкитди мазмунида келган. Кишининг бошини сарак-сарак қилиш ҳолатида ташвишланиш, безовталиқ, куйинчаклик, нотинчлик, афсусланиш бор экан, *жонсарак* сўзида ҳам шу ҳолатларга ишора бор.

Ишқирмоқ, ушқурмоқ ва ўшқирмоқ

Биз болалигимизда хуштак чалсак, ота-онамиз “Ишқирма, ёмон бўлади”, дер эди. Сабаби хуштак чалганда жинлар айланар эмиш. Мен 54 ёшимгача хуштак чалиш маъносидаги *ишқир* сўзини торгина бир шевадаги сўз деб билганман. Чунки қишлоғимдан бошқа жойда бу сўзни эшитмаганман. Лекин бу сўз жуда кенг миқёсда ишлатилган экан. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *ушқур* сўзига изоҳ берилган ва унинг биринчи маъноси “хуштак чалмоқ” деб кўрсатилган. *Ушқур* сўзи товушга тақлид *уш* сўзига - *қир* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган.

Бу сўзнинг яна “ғижғижламоқ”, “итни олқишламоқ”, “дам солиб даволамоқ” каби маънолари ҳам бор. Болалигимда бироз тобим қочса, отам ё онам қишлоғимиздаги эшон бобонинг олдига олиб борар эди-да, “Ўғлимизнинг мазаси қочибди, бир ушкириб қўйинг”, дер эди. Кимдир акса урса ҳам “ушқирди” дейишарди. Тилимиздаги *ўшқирди* феъли ҳам шу сўзларга қариндош бўлиши керак. Чунки Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк”да *ўшқирди* феълини “қичқирди”, “ўшқирди”, “акиллади”, “вишиллади” тарзида изоҳлаган.

Бошни қоплаган “қалпоқ”

Бугунги кунда биз *қалпоқ* сўзини “бош кийими” маъносида ишлатамиз. Қадимда ёш болаларнинг ҳали тиғ тегмаган сочи, яъни биринчи марта олингунга қадар бўлган сочи *қалпоқ* деб аталган. Ҳозир ҳам ўсиб хурпайиб кетган сочга нисбатан *сочи қалпоқдай* ибораси қўлланади. Баъзи манбаларда *қалпоқ* сўзи дастлаб “қаплақ” шаклида бўлиб, унинг туб илдизи “қопла” сўзига бориб тақалади, деб изоҳланган (“Туркий тиллар этимологик луғати”). Яна баъзи манбалар бу сўзни *қалибақ* шаклида бўлган ва унинг туб илдизи “кўтарилиб турадиган” деган маънодаги *қали* сўзидан деб кўрсатганлар.

Ўзбек азалдан бош кийимсиз юрмаган. XV асрда Навоий бобомиз:

*Шоҳу тожу хилъатиким, мен томошо қилғали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эгнида ширдоғи бас, –*

десалар, XX асрга келиб, Эркин Воҳидов:

*Қайга бормаи бошда дўппим,
Ғоз юрарман гердайиб,
Олам узра номи кетган
Ўзбекистон ўзбегим, –*
дейди.

“Иноқ” ва “инон” сўзлари дўстми?

*И*ноқ сўзини асосан аҳил маъносида тушунамиз. “Туркий тиллар этимологик луғати”да бу сўзнинг биринчи маъноси “дўст” деб изоҳланади. Демак, “иноқ дўст” дегани асли *дўст* сўзининг икки марта такрорланишидай гап.

Иноқ сўзининг “умид, ишонч, бошпана, содиқ, ҳукмдорнинг ишончли вакили, вазир, ҳукмдор маслаҳатчиси” каби маънолари ҳам борлиги манбаларда таъкидлаб ўтилган. Бу маъноларнинг ҳар бирида дўст маъносига яқинлик бор. Шунингдек, Бухоро амирлигида *иноқ* – юксак ҳарбий унвон маъносини билдирган. *Иноқ* ва *инон* сўзи бир-бирига яқин сўзлар. Лекин арабчадаги “жилов”, “тизгин” маъносидаги *инон* сўзини туркийдаги ишонч мазмунидаги *инан*, *инон*, *инонч* сўзлари билан аралаштирмаслик керак. Булар бошқа-бошқа сўзлар. *Иноқ* сўзи туркийдаги *инон* сўзи билан бир хил илдиздан ўсиб чиққан. Шу ўринда яна бир гап, *иноқ*, *қўноқ* ва *қувноқ* сўзларининг илдизи ҳар хил, лекин ясаиш қолипи бир хил. Энди бу бошқа мавзу.

Озиқ тишдаги озуқа

Озиқ ва озуқа сўзлари “овқат бўладиган маҳсулот, емиш” маъносини англатишини ҳаммамиз яхши биламиз. Нима учун овқатни озиқ деймиз? Хўш, *озиқ* сўзи ўзи қандай пайдо бўлган?

Қадимда туркий тилларда *азы* сўзи бўлган. Бу сўз аввало “жағ тиши”, “тиш” ва “ёғоч мих”, “игна”, “тикан учи” каби маъноларни англатган. Азу сўзи эса “қозик тиш”ни билдирган. Маҳмуд Кошғарий азёғ сўзини “ҳайвоннинг озиқ тиши” деб изоҳлаган. Эрванд Севортян луғатида *озиқ ва озуқа* сўзлари асли “овқатни чайнамоқ”, “чайналиб кетмоқ” маъноларида келади деб изоҳланган. Ҳар қандай ҳолатда ҳам *озиқ* сўзининг туб илдизи “тиш”га бориб тақалиши мантиққа яқин.

Ўнг қўлнинг ўнглиги нимада?

Ўнг қўл, чап қўл деймиз. “Ишинг ўнгидан келсин”, деб ният билдирамыз. “Бугун ўнг ёнидан турган”, “Худо йўлини ўнглабди” каби ибораларни ишлатамыз. Хўш, нима учун *ўнг*? Ўнгнинг афзаллиги нимада? Нега биз *ўнг* сўзини яхши кўрамыз? Бу сўз асли қандай маънони англатади?

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *ўнг* – оғ сўзи “қулай, осон” маъносида изоҳланган. Демак, *ўнг томон* дегани аслида “қулай томон” дегани, *ўнг қўл* ҳам *қулай қўл* дегани. Дарҳақиқат, дунёнинг 95 фоиз аҳолисига ўнг тараф қулай келади.

Ҳайвонларга аталган сўзлар

Қадимдан боболаримиз отлар ва тойларни “қурей-қурей” деб чақиришган. “Алпомиш” дostonида Ойбарчиннинг Бойчиборга қарата “Қурей-қурей, ҳайда, тўрамнинг оти” деган чақириғи бор. Туяни чақириш ёки тўхтатиш учун “Ҳарров ҳайт!” деган ундовдан фойдаланишади. “Алпомиш” дostonида туяни “Ҳала! Ҳала!” деб чақирганлари ҳақида айтилган. Эчкиларни “чиги-чиги”, қўйларни эса “пфай-пфай” деб чақирганлар ва қўйни соғаетганларида “тўрай-тўрай” деб, эчкини соғаетганларида “чурей-чурей” деб алқаганлар. Маҳмуд Кошғарий лочинни чақирувчи сўз “маҳ-маҳ” бўлганлиги, хўкизни суғоришда “ош-ош” сўзи қўлланганини таъкидлаб ўтган. Итларнинг ҳар бирининг алоҳида исми бўлсаям, чақиришда “баҳ-баҳ” деганлар.

Одамзод азалдан ҳайвонлар билан мулоқот қилишга ҳаракат қилган. “Ўсимликлар менинг сингилларимдир”, деган эди ҳинд донишманди Шакунтала. Шу каби инсоният ҳайвонлардан ҳам оға-инилик излаган. Ҳайвонлар ҳам ўзларига аталган сўзларни қайта-қайта эшитавергач, уларга ҳаракатлари билан жавоб беришга мослашганлар. Болалигимизда қўйларга “қўра-қўра” десак, улар қўрага томон, товуқларга “катак-катак” десак катак томон борардилар. Ҳайвонларга аталган бу сўзлар эндигина тили чиқаётган болаларга аталган сўзлар каби содда ва самимий эди.

Қадимда опа-сингиллар ва ака-укалар бир-бирларини қандай алқаганлар?

Бурунги замонларда опа ё сингилни *эгачи, муштипар, тиловчи, донакар, бича* деб ҳам атаганлар. Ака-укани эса *уни, ойна, оға, қанот* деб айтишган. Бир она туғиб, бир эмчакни эмган қариндошларга нисбатан *эмчакдош, қўкалдош ва ширхўра* дейишган. Опа-сингиллар ўз оға-иниларини мана бундай алқаганлар:

*Учар бўлсам қанотим,
Қўнар бўлсам работим,
Бўйнимдаги ҳайкалим,
Оралаб юрган пайкалим,
Устимда шойи қўйлагим,
Бошимда балхи рўмолим...*

“Бобурнома”да *эмикдош* сўзи ҳам бор. Асли бегона бўлса ҳам, бир она кўкрагини эмиб, қариндошлашганларга нисбатан шундай дейишган.

“Оппоқ” ва “сап-сарик” сўзлари ҳақида

Оппоқ сўзининг асоси *оқ* сўзидир. Бу сўз *оп+оқ* шаклида ясалган ва “Таржумон”да “оппоқ” маъносида туркий ва ажамий ва мўғулий”да акс этган, дейилган. Хўш, унда *оппоқ* сўзининг бошидаги *оп* нимани англатган ва нима учун у *оққа* қўшилиб қолган? Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, қадимги тилимизда *ап* шаклидаги кучайтириш кўмакчиси бўлган ва бирор нарса жуда ошириб мақталса, унга *ап* кўмакчиси қўшилган. *Сап-сарик* сўзи ҳам дастлаб *апсарик* шаклида бўлган бўлиши мумкин.

Демак, *оппоқ* сўзи “жуда оқ” мазмунини билдиради.

“Таржумон” муаллифи “тўқ қизил, қўнғир қизил” маъносидаги *хамри* сўзини изоҳлар экан, “Улар (туркий)да рангни таъкидлаш ва муболаға билан айтиш учун араб тилидагидек, ишлатиладиган қўшимчалари бордур. Улар *апақ* “оппоқ”, *қап қара* “қоп-қора”, *қып қызил* “қип-қизил”, *сап сару* “сап-сарик”, *кўз кўк* “кўм-кўк”, яшилни муболаға сифатида *йам йашыл* деб айтадилар”, дея мулоҳаза билдиради.

Ували-жували

“Ували-жували” тилимиздаги энг ёқимли сўзлардан. Шунинг учун у ҳамма дуоларга қўшилиб юради.

Қадимги туркий тилларда “уй” *эв, ўв, эб, эф* сўзлари билан ифодаланган. *Ували-жували* бирикмаси “уй-ли-жойли” деган мазмунни ифодалайди деган қарашлар ҳам бор. Энди *ува* сўзининг ўзига тўхталсак. *Ува* сўзининг “майда” деган маъноси ҳам бор. *Ушоқ* маъносидаги *увоқ* ҳам майдани ифодалайди. Шунинг учун *ували-жували* сўзи “бола-чақали” маъносига ҳам яқин. Ҳозирги шеваларимизда ҳам бола-чақаси кўп одамларга нисбатан “майдагиналари кўп” дейишади. Маҳмуд Кошғарий *ува* сўзини *ув* – майдаламоқ феълидан ясалган деб изоҳлайди. Бу изоҳ ҳам майда ва майдалаш маъносига бориб тақалади.

Эҳтимол, *увада* сўзи ҳам шунга яқин бўлиши мумкин. *Увада* ҳам увалиб туради, майдаланиб, бурда-бурда бўлиб кетади.

Қўшимча қилиб яна бир фаразни қистириб ўтсам, *жува* арабчада “кийим” маъносидаги *жуббанинг* ўзгарган шакли ҳам бўлиши мумкин. Унда *ували-жували* бирикмаси “уйли-жойли, кийим-кечакли” маъносини ифодалайди. Лекин барибир *ували-жували* деганда, “уйли-жойли, бола-чақали” маъноси асосли туюлади.

Оломон

Тилимиздаги оти ёмон сўзлардан яна бири – *оломон* сўзи асосан “тўда” маъносини англатади. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *оломон* сўзи “қароқчилар босқини”, “отлиқлар тўдаси” ва бир турдаги йиртқич қуш номи маъносида келиши таъкидланган. Шунингдек, *оломон* сўзининг ўзаги *ола* “ўғирлик”, “ўлжа”, “босқинчилик” мазмунини билдирган деб кўрсатилади. Бу сўз ҳақида фикр билдирган баъзи тилшунослар *оломонни алақмон* сўзига алоқадор деб ҳам тўхталадилар ва “алақмон” – “ағдариб ташлаш”, “синдириш”, “бузиш” маъноларини англатишини таъкидлайдилар. Ҳерман Вамбери ва бошқа тилшунослар *оломон* сўзининг ўзаги “босиб ол” мазмунидаги *ол* сўзидан деган фаразни илгари сурадилар. Нима бўлганда ҳам *оломон* сўзининг илди-зида яхшилик кўрмайсиз. Лекин бунинг учун сўз айбдор эмас.

“Навоий асарлари луғати”да *оломон* ва *алоҳон* сўзлари бир хил изоҳланиб, таланган, хонавайрон, уй-жойсиз маъноларини англатиши таъкидлаб ўтилган.

Хонумондин айириб, қилганда зиндон ичра ҳибс,
Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо.

(“Бадоеъ ул-васат”)

Ит бўйнидаги тасма

Ит бўйнига осиладиган тасмани ифодаладиган яхлит сўзни ҳозирги пайтда тилимизда учратмаймиз. Лекин бундай сўз тарихимизда бўлган. Уни истеъмолга олиб кирса ҳам бўлар. Мумтоз адабиётимизда ва тарихимизда ов итларининг бўйнига боғланадиган тасма *қалода* деб аталган. *Қалода* сўзи асли арабча бўлиб, Навоий ундан бир неча бор фойдаланган.

“Лайли ва Мажнун” достонида Мажнуннинг Лайлининг итига қарата айтган шундай гаплари бор:

Бир чоғ неки лутф этиб арода,
Солиб эди бўйнунгга қалода.

(Мазмуни: Лайли бир пайтлар сенга лутф қилиб, бўйнингга қалода боғлаган эди).

Маҳмуд Кошғарий *кәсгүк* деган сўз ит бўйнига боғланадиган ёғоч маъносини англатиши ҳақида айтиб ўтган. Лекин бу қалода эмас, бошқа нарсаси. Узум пишган вақтида тоқзорнинг атрофидаги тўсиқдан ўтолмасин деб ит бўйнига боғланган ёғоч. Кошғарий ўғузлар ҳақида гапириб, “Ўғузлар форслар билан аралашгач, баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсийча сўзлар қўллаш бошладилар. Масалан, улар туркча *қумған* ўрнида форсча *офтоба*, *бақан* – бўйин тумор ўрнида форсча *қалида* сўзини қўллайди, бунинг арабчаси *қилада*” дейди.

“Анач” ва “эгачи”

Қадимда зийраклиги билан ҳамманинг онасидай чинкиллаб ақл ўргатадиган қизчаларни эркалатишиб, *она қиз* маъносида “анач” деганлар. Умуман, етти ёт бегона бўлган қизчаларни ҳам “она қизим”, “эна қизим” деб аташ миллатимизнинг ёрқин фазилатларидандир.

Қишлоғимиздан бир чол Тошкентга келганда, мен у кишини бир дўконга олиб кирганимда, чол сотувчи қизга қараб, “Энажоним, мана бу атласинг қанча туради?” деб сўраганида, тўлқинланиб кетганман. Ҳеч танимаган, исмини ҳам билмаган қизни “Онам!” деб ардоқлаш қандай яхши. Ўғил болаларни эркалатиб, *улич* дейишган. *Эка* (екә) сўзи “опа, хола” маъносида ҳам ишлатилган. Ўзининг ортиқ зийраклиги билан одамларга худди ўз синглисидек туюлувчи ёш қизга *экәч* дейишган, бу сўз ёш қизларни севиш, эркалаш учун қўлланилган (Девон, I, 86). Катта кишилардек ўзини улўсифат қилиб кўрсатувчи болага *атач оғул* дейишган. Ҳозир ҳам Тошкент шаҳрида қиз фарзандга қарата *онаш* деб эркалаб мурожаат қилишади, бу аначга яқин.

Кошғарий таъкидига кўра анач ва *улич* (*уліч*) сўзларида ўзак сўзга **-ч** қўшимчаси қўшилаяпти. Демак, опа, сингил маъносидаги *эгачи* сўзи ҳам шу усулда ясалган бўлиши мумкин. Қадимда опа ё сингил мазмунида *эга* деган сўз бўлганмикин деб ўйланиб қолдим. Болалигимдан менинг қадрдонимга айланган *эгачи* сўзини мен “эга чиқувчи” маъносида тушунганман. Бу сўзда ҳам миллий руҳ намоён бўлади. Опа-сингилларга одам ўз кўнглини,

жонини, руҳини, сирларини, ҳаётини ишонади ва уларни шу азиз нарсаларининг эгасидай қарайди.

Муҳими шундаки, боболаримиз қариндош бўлмаган аёлга ҳам, етти ёт бегона аёлга ҳам ҳурмат ва эҳтиром маъносида “эгачи” деганлар. *Эгачи* сўзининг ичига бир кириб кўринг, ундан меҳр-оқибатни, муҳаббатни топишингизга ишонаман.

Ойнадаги ойнажон

Ўсмирлигимизда опаларимиз ё холаларимиз бизга “Ойнажон!” деб мурожаат қилишларини бот-бот эслайман. Кўпинча аёллар ўзларидан кичик ёшдаги эркакларга *ойнам* дейишган. “*Омон-эсон юрибсизми, ойнажон?*”, “*Бўйингиздан айланай, ойнам*” каби меҳрли алқовларни кўп эшитганман. *Ойна* сўзининг бу каби ғаройиб талқинида ҳам теран маъно, ўзига хос миллий кайфиятни кўрасиз. Бу талқинда *ойна* сўзи меҳр ва самимиятга йўғрилади. Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг, сизга кимдир, “Сиз менинг ойнамсиз. Мен сизда ўзимни кўраман”, деса кўнглингиздан меҳр иймайдими? *Ойнам* дейиш “Мен сенда акс этаман” деганидир. Бунда қанча теран маъно бор. Бу жуда қадимий талқин.

Ўртоқлар ўртасидаги ўрталик

“Дўст, тенгдош” мазмунидаги ўртоқ сўзининг асоси “ўрталик”, “давра”, “ора” маъносидаги ўрта сўзига яқин. “Туркий тиллар этимологик луғати”да изоҳланишича, ўртоқ сўзи ўрта сўзига -қ қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган. “Ўртоқларнинг моли-жони ўртада” деган гап ҳам шундан. Шунингдек, тилимизда қадимда ўртоқ, дўст маъносида эш сўзи ҳам фаол ишлатилган. Менинг исмидаги эш ҳам шундан. Ўртоқ сўзи ортуқ шаклида “Кутадғу билиг”да мавжуд бўлиб, “шерик” маъносини ҳам ифодалаган.

Собиқ иттифоқ даврида ўртоқ сўзи сиёсийлашиб, анчагина сохталашди, совуқлашди. Бу сўз бегонага, ҳатто душманга нисбатан ҳам ишлатиладиган бўлди. Унда киноя, совуқлик, ҳатто зуғум маънолари ҳам пайдо бўлиб қолди. Бироқ ўртоқ сўзининг илдизи тоза – *топганимиз* ўртада маъносида самимий.

Илғор ва илғари

Илғари борган одам илғор бўлади. Илғор ва илғари сўзлари бежиз яқин эмас. Туркий лаҳжаларда *ылға* деган феъл бўлиб, бу феъл “тез” ва “тезкор” маъноларини англатган.

Шунингдек, “Туркий тиллар этимологик луғати”да *ылғар* деган сўзга “отлик аскарларнинг қўққисдан бостириб кириши”, “сақраб чопиш”, “елиб югуриш” деб изоҳ берилган. Қадимги тилимизда тезлик билан бостириб келмоқ, шиддатли ҳужум қилмоқ *илға* сўзида, ғорат, босқин, ур-йиқит; отликлар ҳужуми; тез ҳаракат қилувчи (гуруҳ), *илғор* сўзида *ифода*ланган. Бу бугунги “*авангард*”га тўғри келади.

Тилимизда “илғаш, англаш” маъносидаги *ылға* феъли ҳам қадимдан бўлган. Бу сўз танлаш, сезиш, ақл билан ажратиш олиш, навларга ажратиш деган маъноларни англатади.

Нима бўлганда ҳам *илғари* сўзи “олдинга олға бориш”, *илғор* сўзи эса “олдинда бориш” маъносида бир-бирига жуда яқин.

Яна бир гап, қадимги тилимизда *-gärü* қўшимчаси асли жўналиш келишиги қўшимчаси бўлиб, ҳозирги *-ga* қўшимчаси ўрнида ишлатилган. Масалан, ергärü – ерга, эвгärü – уйга, биргärü – жанубга маъносини билдирган. Шундан келиб чиқиб, *илғари* сўзидаги *ил* олд маъносини англатса, бу сўзга жўналиш келишигининг *-gärü* қўшимчаси қўшилиб, “олдга” мазмуни келиб чиқиши мумкин. Қадимги *-gärü* қўшимчаси ҳозир ҳам тилимизда сақла-

ниб қолган. Бунга мисол тариқасида *ичкари* ва *ташқари* сўзларини келтириш мумкин. *Ичкари* сўзи “ичга” дегани. “Ичкари киринг” дейиш тўғри. “Ичкарига киринг” деганда *ич* сўзига *-га* қўшимчаси икки марта қўшилиб қолади.

Отюрак

Тилимизда қўрқмас, ўта довюрак одамларга нисбатан *отюрак* сўзи қўлланади. Бу сўзнинг пайдо бўлишига халқимиз қадимдан отни мард ва вафодор ҳайвон сифатида қадрлагани сабаб бўлган бўлиши керак. Тилимизда *довюрак* маъносидаги “юрагида ёли бор” деган иборанинг пайдо бўлишига ҳам қўрқмас кишиларни отга менгзаш сабаб бўлган.

Шунингдек, халқимиз орасида пасткаш кимсаларни, баднафс одамларни итфеъл, *итюрак* деб аташ ҳам бор. *Отюрак* сўзи *итюрак* сўзига қарама-қарши маънода қўлланади. Бахшиларимиз айтишади-ку:

*Яхши одам қариса, қут бўлади,
Ёмон одам қариса, ит бўлади.*

Кунгай ва терскай

Кейинги пайтларда *кунгай* ва *терскай* сўзлари тилимизда жуда кам ишлатиладиган бўлиб қолди. Улар йўқ бўлиб кетаётган сўзлар сирасига киради. Ҳолбуки, бу сўзларга сўзлашув жараёнида эҳтиёж бор. Тилимизда қуёшга қараган, қуёш тик тушадиган жой *кунгай* сўзи билан ифодаланади. Қуёшга тескари, қуёш тушмайдиган жой эса *терскай* деб аталади.

Кунгай ва терскай, айниқса, адирларда, тоғларда яққол ажралиб туради. Чунки бундай жойларда кунбет ва соябетни кескин ажратадиган унгурлар ва қоялар бор.

“Чўпон” ва “чўлиқ”

Менга болалигимда “Ким бўласан?” дейишса, “Чўпон бўламан” дер эдим. Отам раҳматли ҳам кўп йиллар чўпонлик қилган. Болалигимизда катталар билан баҳорда қирдаги чўпонларникига меҳмонга борардик. Чўпонлар бизни қўйқатиқ ва боғана (барра гўшти) билан сийлашарди. Табиат сабабми, қўй-қўзилар сабабми, бу касбни орзу қилганман. Шунинг учун чўпон сўзи менга қадрдон туюлади.

Чўпон сўзи дастлаб чобан шаклида бўлиб, “қишлоқ оқсоқоли ёрдамчиси” деган маънони билдирган. Бу сўзнинг маъноси Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида шундай деб изоҳланган. Албатта, чорвадорлик билан шуғулланган қишлоқларда чўпоннинг ўрни оқсоқолдан кейинги ўринда турган бўлиши керак ёки бу сўз кейинроқ қўй боқувчини ифодалай бошлагандир.

Чўлиқ сўзи “кичик чўпон, чўпон ёрдамчиси” маъносини англатади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўз шевада деб кўрсатилган. Бироқ адабий тилда ҳам, аynиқса, дostonлар ва эртақларда бу сўз кўп қўлланилади.

Боботоғда бир чўпондан эшитгандим: “Қўй айтар экан: мени туёғимдан қаттиқ одам боқа олади”.

Мушук ва шумшук

Мушук сўзига шук сўзи асос бўлган. Мен бу ҳақда аниқ маълумотга “Навоий асарлари луғати”нинг 1973 йилдаги нашрида дуч келганман. Ўша манбада шук сўзи “писиб, пойлаб, тикилиб ётган” маъноларини англатади деб изоҳланган. Бунга шумшук сўзини ҳам қиёслаш мумкин. “Шумшайма!” дегани “писиб турма” деган маънони билдиради.

*Ғайри улким, ётибон йўлунгда шук,
Қормобон қонингни ичкан бир мушук.*

(Алишер Навоийнинг
“Лисон ут-тайр” асаридан)

Маҳмуд Кошғарийда шук сўзи “тинчлантирувчи”, “тўхтатиш” сўзи сифатида изоҳланган. Яъни, кўрсаткич бармоғини лаби устига қўйиб “Тсс!” деганларидай. Эътибор қилсангиз, Кошғарий изоҳида ҳам “писиш, пойлаш” маъносига яқинлик бор.

Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра бор:

Нэлўг шўк турур-сә на болды өзўң

Маъноси:

Нега жим турибсан, сенга не бўлди?

Хос Ҳожиб бу ерда шўк сўзини “жим туриш” маъносида қўллаган.

XI–XIV аср эски туркий тил манбаларида “мушук” маъноси *мачы* ҳамда *чэтўк* зоонимлари билан ифодаланган. Мўшўк (мōшўк) сўзи илк бор “Қиссаси Рабғузий”да қайд этилган.

“Олқинди” ва “қолдиқ”

Кирсовунни биласиз. Ҳажми бир ғиштнинг ярим бўлагидай келади. Кирга ишлатилавергач, кирсовун ейилиб адо бўлиб боради. Кирсовуннинг ишлатилавериб, бошбармоқдай бўлиб қолган қолдиғини *олқинди* дер эдилар. Мен бу сўзни болалигимда онамдан кўп бор эшитганман. Кейин кўп йиллар мобайнида бу сўзга дуч келмадим.

Ниҳоят, Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”ида йўқотиб қўйган бу сўзимни топиб олдим. Кошғарий изоҳига кўра, *олқинди* сўзи “*тамом бўлди*”, “*туғади*” деган маънони англатар экан. Суриштирсам, бу сўз ҳозир ҳам жонли тилда мавжуд экан. Юртимизнинг жанубий ҳудудларида совундан қолган кичик қолдиқни ҳозир ҳам *олқинди* дейишади. Тошкент вилояти, чунончи, Хўжакент қишлоғи аҳли тилида ҳам олқинди юқоридаги маънода ҳануз қўлланади. Водий тарафларда бу нарсаяланди сўзида ифодаланади.

Эрамизнинг 712–716 йиллари орасида тошга ўйиб ёзилган “Тўнжук” битигида: “*Тўрк бодун олди, алқынды, йоқ болды*” – *Турк халқи ўлди, туғади, йўқ бўлди* деган ёзув бор. Бу битигдаги *алқынды* сўзи “туғади” деган маънони англатади.

Қаюм Каримов домланинг “Қадимги туркий тил луғати”да *алқ*- сўзи “емирмоқ, йўқ қилмоқ, хароб қилмоқ, чек қўймоқ, маҳв этмоқ” маъноларида изоҳланган.

Юсуф Хос Ҳожибда *осалық мэни алқты* деган гап бор. Бу гапнинг маъноси “Ғофиллик мени *емирди*” дегани.

Овқат ва ақвот

Кизиғи шундаки, *овқат* (*авқот*) сўзи *вақт* сўзининг кўплик шакли бўлиб, *вақтлар* маъносини англатади. “Таом” маъносидаги *овқат* сўзи асли *ақвот* шаклида бўлиши керак. Чунки *ақвот* сўзи арабча *қувват* сўзининг кўплигидир. Табиийки, овқат қувватга дахлдор. Миртемир домла бу ҳақда айтиб ўтганлар. “Овқат – қувват” деган ибора ҳам шундан келиб чиққан. Демак, биз таом маъносида ишлатадиган *овқат* сўзи асли *ақвот* бўлиб, “қувватлар” маъносида келади.

Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида *авқот* сўзининг ишлатилишига эътибор қилинг:

Базм ичра демайки барча авқот,
Махлуқ анга лутфи маҳздин зот.

(Яъни фақат базм *вақтларида* эмас, лутф унинг зотида бўлгани учун у билан доим биргадир).

“Оёқ”ми, “адоқ”ми?

Оёқ сўзининг ўзи катта тарихий йўлни оёқда босиб ўтган. Бу сўз асрлар мобайнида тошдай чархланавериб *оёқ* ҳолига келган. Ҳозир ҳам жонли тилда одамнинг оёқ томонини *оёқсери* дейиш билан бирга адоғи дейиш ҳам бор. Масалан: *адоғимдан ўт* ибораси оёқ томондан ўтишни билдиради ёки *бошдан-оёқ* бирикмаси гоҳи *бошдан-адоқ* тарзида ҳам ишлатилади. Оёқ сўзи одамнинг адоғи – одамнинг охири деган маънони англатади. Қадимги туркий тилда *адоқ* сўзининг *адақ*, кейинроқ эса азақ ҳолати ҳам бор. Тилимиз тарихида “з” товушининг “й”га айланиши ҳам кузатилади. Аниқ манбаларга кўра, *оёқ* сўзининг келиб чиқиши бундай:

адақ – азақ – айақ – ойоқ.

Мумтоз адабиётда *айақ* (аёқ)нинг шаклдоши *айақ* “коса; пиёла” маъносини ифодалаган.

Марварид хизматкор

Инжу сўзи тилимизда “дур, марварид” маъносини англатади. Бу сўз асли хитойча *чинчу* сўзидан келиб чиққанлиги манбаларда айтилган. Шунингдек, бу сўз қадим замонларда “ҳукмдор мулки, ери”, “ўз хоҳиши билан бек хизматиға кирган хизматкор”, “мол-мулк”, “мерос” маъноларини ҳам билдирган. Маҳмуд Кошғарий бокира канизакларни ҳам *инжу* дейишлари ҳақида айтиб ўтган. Инжунинг мол-мулк маъносини англатиши унинг қимматлиги ва қадрлилиги билан боғлиқ.

*Кўруб Жавҳар бу қимматлиқ гуҳарни,
Кўзиндин салди барча инжуларни.*

(Лутфийнинг “Гул ва Наврўз” достонидан)

Тилимизда *инжу* сўзига ниҳоятда яқин *инжа* деган сўз бор, бу сўзларнинг кўриниши, сину сумбати деярли бир хил. Баъзан бир қарашда баъзи эгизакларни ажратиб бўлмаганидай, бу сўзларни ҳам фарқлаш маҳол. Лекин *инжа* бошқа сўз. Инжа “нозик, ёқимли” маъноларини англатади. *Инжиқ* сўзи ҳам *инжа* сўзидан бўлиши керак. Бу сўзни Миртемир домла яхши кўрганлар.

*Ҳар гул алоҳида айласин баён,
Инжа муҳаббатим, тошқин севгимни.*

Инжитиш сўзи ҳам қитиқ парига тегиш мазмунида “нозик” маъносига яқин. “Мен сени инжитмайман”, дейди Миртемир.

Инжу сўзи Кошғарийда *јінју* шаклида берилган.

Жиғовул ва шиғовул

Жиғовул сўзи ҳам, шиғовул сўзи ҳам бугунги кунда деярли истеъмолда йўқ. Лекин бу сўзлар яшашга ҳақли.

Қадимда ов қушининг бўйнига тақиладиган бўйинбоғи жиғовул деб аталган. Бу сўзга кўпроқ халқ достонлари ва эртакларида дуч келамиз. *Жиғовул* сўзига *жиға* сўзи асос бўлган бўлиши керак. Чунки бош кийимига тақиладиган, уқпар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган зийнат буюми тилимизда *жиға* сўзи билан ифодаланган. **“Тилла жиға ярашади бошига”** дейилади “Эрали ва Шерали” достонида.

Шиғовул сўзи эса Бухоро ва Хива хонликларида элчиларни кутиб олиш, улар билан боғлиқ қабул маросимларини уюштириш ва назорат қилиш билан шуғулланадиган мансабдор шахсга нисбатан қўлланган. Одатда -вул қўшимчаси фақат феъллардан от ясайди, қоровул, ясавулдаги каби. **“Шиғовул”** сўзи мўғул тилидаги “уюштирмақ, назорат қилмоқ” маъносини англатган *ишға* феълидан ясалган.

“Хушкелди” достонида бу икки сўздан бир жойда қофия шаклида фойдаланилган:

*Қарчиғай бўйнига тақдим жиғовул,
Хизматимда саф ҳудайчи, шиғовул.*

Жиғибийроннинг жағи бийронми?

Биз одатда куйиб-пишиб, тутакиб, ўртаниб, асабий ҳолатда юрган одамга нисбатан *жиғибийрон* бўлди деган иборани қўллаймиз. Бундай одам, шубҳасиз, куйиниб гапиради, кўп арзи ҳол қилади. Кимни кўрса, қайта-қайта дардини айтгиси келаверади, хуллас, жағи тинмай қолади.

Менимча, *жиғибийрон* сўзи асли *жағи бийрон* бирикмасининг ўзгарган шакли бўлиши керак. Бизнинг тилимизда кўп гапиришни жағ билан боғлаш аввалдан бор. Масалан, *жағига суяниб қолган, жағи тинмайди, Худо унинг жағига берган, жағ-жағ бўлиб қолган* каби иборалар шундан келиб чиққан.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да жаҳлланиб гапириш *жағи очилди* иборасида ифодаланиши айтиб ўтилган. Абдулла Қаҳҳор ҳам жаҳл билан гапиришни *жағи очилди* иборасида ифодалаган. *Шу ваздан кампирнинг жағи яна очилди, Сиддиқжоннинг ўтмишини, қизининг қилмишини яна таъна қила бошлади* (“Қўшчинор чироқлари” асаридан).

Тилимизда яна *жиғимга тегма* деган ибора бор. Бу иборадаги *жиғ* асаб ва жаҳл маъносида келади. Агар *жиғибийрон* сўзини шу маънодан келиб чиқиб изоҳладиган бўлсак, у ҳолда бу сўз “жаҳли бийрон, жаҳли тез” мазмунида келади. Чунки форсийдаги *бийрон* сўзи “сайроқи” маъносидан ташқари “ўткир, кескир, қовурилган” маъноларини ҳам билдиради.

Қўшимча тарзида мулоҳаза учун шуни айтиш мумкинки, “Қутадғу билиг”да “қониқмаслик, норозилик” маъноси *чығ* сўзи билан ифодаланган: қалы бэрсә бегләр

эрәтқа асығ, тәгүрсә апы болмаса йүздә чығ, яъни беклар лашкарга ин`ом берганида, (хазиначи) юзида норозилик белгиси бўлмаслиги лозим.

Мис чақа ва чақалоқ

Тилимиздаги *чақа* сўзида “жуда кичик” мазмунини ифодаловчи маъно бор. *Мис*, *жез* каби маъданлардан қилинган *танга* маъносидаги *чақа* сўзи ҳам энг кичик пулни англатади. Бир тийинни ҳам чақа дейишган. Чақа жуда майда пул бўлгани учун қиймати ҳам жуда паст бўлган. Шунинг учун арзимас, майда нарсаларни бир чақа, бир чақага арзимаиди дейиш урф бўлган.

Бола-чақа бирикмасидаги *чақа* сўзи ҳам “кичик бола” мазмунида келади. Лекин бу ерда *чақа* сўзи арзимас, майда маъносини эмас, “қимматли” маъносини билдиради. Шунинг учун одамларимиз ҳол-аҳвол сўрашганда, аввало, бола-чақани сўрашади. Бола-чақа бирикмасига *чақа* сўзининг “жуда кичик” маъноси асос бўлган. *Чақалоқ* сўзи шундан ҳосил бўлган. *Чақалоқ* сўзидаги *-лоқ* қўшимчаси “қизалоқ”, “тойлоқ” сўзларидаги каби янада кичрайтириш ва эркалатиш учун қўшилган.

Лекин “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да танга маъносидаги *чақа* сўзи “мис парчаси” маъносини англатади дейилган. Барибир, бу изоҳда ҳам “кичкина” мазмун бор. Чунки парча ва бўлак кичик бўлади-да.

Эскартиш: Мақола эълон қилинган, Бухоронинг Олот туманидан шоир Абдунаби Ҳамро телефон қилиб, “чақа” сўзи ҳақида қизиқ бир маълумотни айтиб қолди. Туркманларда жория ва канизакдан туғилган болани “чақа”, “чаға” дейишган экан.

Ундамоқ ва уннамоқ

Ундамоқ – бу сўзни биз кўп ишлатамиз. Атрофимиздагиларни ёхуд ўз-ўзимизни нималаргадир чақирамиз, ундаймиз, даъват қиламиз. Хўш, асли бу сўз қандай келиб чиққан? Ундамоқ феъли ун сўздан пайдо бўлган. Ун “товуш” дегани. *Уни чиқмай кетди*, *уни ўчди* деган ибораларимиз бор. Демак, ундамоқ – “товуш чиқариб чақирмоқ” дегани.

Алишер Навоийда ун сўзи “садо”, “оҳанг” ва “йиғи”, ун *тортмоқ* – “садо, оҳанг чиқармоқ” маъносида келади. “Лисон ут-тайр” достонида *Шайх дини мотамиға тортиб ун мисраси бор*.

Ундамоқ феълига жуда уйқаш *уннамоқ* феъли ҳам аслида “бирон нарсанинг ҳаракатини қилиш, бирор ишга киришиш” маъносида келади. Тилимизда минг *уннасанг* ҳам деган ибора бор. Бу *минг ундасанг* ҳам гапига яқин туради. Бироқ *уннамоқ* сўзининг моҳияти ундаш маъносини эмас, балки “уриниш” мазмунини билдиради.

Йогурт

Йогурт сўзини бугунги кунда эндиgina тили чиқаётган болалар ҳам биладилар. Инглиз тилидаги *yoghurt* сўзи мева мураббоси аралаштириб тайёрланган сут-қатик маҳсулоти номини билдиради.

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, қадимги тилимизда бу сўз **йоғурт** шаклида бўлиб, “ивиган сут, қатик” маъносини англатган. Бобомиз суюқ қатикни *сувуқ жоғурт* деб ифода қилган. Ҳолбуки, бугунги кунда бу сўзни аксарият инглиз тилига оид деб ўйлайди.

Аслида *йогурт* ҳам *айва* ва *кирпич* каби ўз сўзимиздир. Фақат у дунёни етти марта айланиб, кийим-бошини ўзгартириб қайтиб келган.

Наждак қайроқтошми?

“Русча-ўзбекча луғат”нинг 1983 йилги нашрида наждак сўзига шундай изоҳ берилган:

“НАЖДАК *м.р.* -а наждак, жилвир, қумқайроқ”.

Қумқайроқ сўзи бизга тушунарли. *Жилвир* сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича изоҳ берилган:

“ЖИЛВИР, жилвир қоғоз қайроққум қопланган қоғоз ёки мата (буюмларнинг сиртини силлиқлаш, сайқаллаш, жилолаш учун ишлатилади)”.

Кошғарий “Девон”ида берилган изоҳга кўра, бу сўз *ниждағ* шаклида қўлланилиб, “қайроқтош” маъносини англатган. Демак, кўпчиликка русча бўлиб туюлган *наждак* сўзининг ҳам туб илдизи туркий тилга бориб тақалади.

“Бошоқ” ва “машоқ”

Бошоқ сўзида қандайдир ёқимли оҳанг бор. Ундан ризқ ҳидини сезасиз. Буғдой бошоғини пишиққа кирганда кузатганмисиз? Мен кузатганман. Боғни сайр қилгандай буғдойзорни сайр қилганман. Кейин “Буғдойзорни оралаб” деган туркум ёзганман. “Олтин боши эгик бошоқлар” каби мисралар келган ўшанда.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *Бошоқ* сўзининг илдизи *бош* бўлиб, унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи *-ақ* қўшимчаси қўшилиб, ясалганлиги айтилган. Дастлаб “ўқ ва найза учидаги темир” *бошақ* сўзи билан ифодаланган экан.

Шунингдек, тилимизда *бошоқ* сўзининг укаси *машоқ* деган сўзи ҳам бор. Буғдойни ўриб-йиғиб олиш пайтида, ўримдан кейин ерга тўкилиб қолган дон ва бошоқларни элимиз *машоқ* дейди. Уруш йилларида одамлар *машоқ* териб кун кўришган. Бу сўз халқ тилида ва адабий асарларимизда тез-тез учраб туради. *Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир* деган машхур мақолимиз ҳам бор.

Қаҳатчилик йилларида одамларнинг уйларида бир ҳовуч буғдой қаҳат бўлганида одамлар буғдойзор атрофидаги чумоли инларини ковлашиб дон топган эканлар. Чумоли ерга тўкилиб қолган *машоқдан* кўп захирани жамғарар экан-да. Онам айтарди:

Чумоли айтар экан:

*Отангнинг олти ботмон ғалласини
олти тоғдан ошираман,
Жеззангнинг жети ботмон ғалласини
жети тоғдан ошираман.*

“Ҳисор” тоғми, қўрғон?

Мен тўрт-беш яшарлигимдан *Ҳисор* сўзини эшитта бошлаганман. Кейинроқ катталар унинг тоғ эканлигини айтишган. Бу тоғ бўлгандаям, етиб бўлмас афсонавий бир тоғ бўлиб туюлган менга.

Онам бизга мусичанинг қариқизга қарата “Муса тўй келтирар, ўттиз қўй келтирар” деб сайраганини, токнинг “Агар йўлимда дарё бўлмаганида Маккагача етиб борардим” деган гапларига ўхшаш гапларни “Ер айтар экан”, “Сув айтар экан”, “Тоғ айтар экан”, “Йўл айтар экан” деб айтиб, шу кабилар қаторида “Ёмғир айтар экан” дер эди-да:

*Ғузорда томчилайман,
Ҳисорда қамчилайман, –*

деган шеърни айтарди. Биз Ер, Сув, Тоғ, Йўл, Ёмғир ва атрофимиздаги бошқа нарсаларнинг гапиришларига ишонар ва бунга шубҳа қилмасдик.

Тожикистонда *Ҳисор* деган катта ҳудуд бор. *Ҳисор* тоғлари шу заминдан бошланади. Тошкент вилоятидаги Кумушкон атрофида *Ҳисорак* деган қишлоқ бор.

Тилимизда *Ҳисор* тоғлари, *ҳисори* қўй каби бирикмалар ишлатилиб туради. “Навоий асарлари луғати”да арабча *ҳисор* сўзи “қўрғон, қалъа, истехком” деб изоҳланган. “*Олти жиҳатдин анга бўлғай ҳисор*” (“Хамса”дан).

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *Ҳисор* сўзи “ўраб олиш”, “қуршов”, “қамал” маъноларини англатиши ҳақида айтилган.

Хуллас, *Ҳисор* – “Тоғли ҳудуддаги қўрғон, қалъа” маъносини англатган.

Тол ва канизак

Отам томорқамизнинг четларига тўлдириб тол экарди. Тол жуда чиройли дарахт. Айниқса, баҳорда барглаган пайтларида у янада кўркамлашади. Барглари ингичка ва узун, ўзгача ярқираб яшилланади. Новдаси жуда чиройли. Қомати тик. Сояси роҳатбахш. Бу дарахтнинг қоратол, самбиттол, мажнунтол деган турлари бор. Сувни яхши кўргани учун сув бўйига экилади.

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *тол* сўзи аслида “хўл новда” деган маънони англатар экан. Бу сўз “Қутадғу билиг”да *дал* шаклида келган. Толнинг новдаси доим серсув, хўл, шунинг учунми, ерга қадасангиз бўлди, томир олиб, барг чиқариб кетаверади. *Тол* деганда биз фақат тол дарахтини тушунамиз. Кошғарийнинг айтишича, қадимда нозик ва хушқомат канизакларни ҳам *тол* деб атаганлар. Бундай дейишларига уларнинг қоматларини нозик ва чиройли толга ўхшатиш сабаб бўлган.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да тол сўзининг “узун” ва “ингичка” маънолари борлиги ҳам айтиб ўтилган. *Сочларим толим-толим* деган иборадаги *толим* сўзи ингичка ва узун мазмунидаги *тол* сўзига бориб тақалади.

Ёш ва кўкат

Тилимизда энг кўп қўлланадиган сўзлардан бири *ёш* сўзидир. Бу сўздан ҳамиша навқиронлик нафаси уфуриб туради. Ёш – ҳамиша ғайрат-шижоатга тўлиқ сўз.

“Ёш” қадимда “кўкат”, “янги”, “соф” деган маъноларни билдирган.

“Ёш ўт куймас, ялафар (элчи) ўлмас” деган мақолни келтиради Кошғарий.

Қадимда “кўкат едим” деган жумлани *йаш едим* деб айтишган. Баъзи шеваларимизда кўкатни йаш дейиш ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Йаш-йуш сўзи сабзавот маъносида қўлланган. Шунингдек, бу сўзнинг одамнинг “ёши, кўзёши” маъносини англатувчи шаклдошлари ҳам қадимдан тилимизда қўланиб келмоқда.

Жамбил, кашнич, шивит каби шифобахш ўтларнинг қуритилганини водий тарафларда *кўкйаш* деб ҳам аташар экан.

Боди ва бодринг

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *бодринг* сўзининг туб илдизи асли форсча *бодиранг* бўлиб, ундаги *боди* (бадеъ) сўзи арабчада “янги”, “ажойиб” деган маъноларни англатган. Демак, *бодринг* сўзи “янги, ажойиб рангли” деган маънодан келиб чиққан.

Тилимизда *боди* деган сўз ҳам бор. Одатда, олиф-та, янги русумда кийинишга ўч, димоғдор, кеккайган, моданинг кетидан қувадиган аллатавир йигит-қизларга нисбатан бу сўзни қўллашади. Эҳтимол, уларга *боди* деб сифат берилиши *бодринг* сўзидаги *боди* сўзи билан боғлангандир. Чунки янги ва ажойибни салбий маънода ҳам ишлатиш мумкин-да. Аниқроғи, уларнинг шамолдай беқарорлиги-ю бетайинлиги учун шундай дейишар. Чунки *боди* сўзи “шамолга оид” деб ҳам изоҳланган. Яна ким билади дейсиз? Бу сўзлар туб илдизи ўрганиладиган сўзлар.

Жиззаки ва жизза

Сал нарсага аччиқланиб, жаҳли чиқаверадиган, бурнидан баланд гапни кўтара олмайдиган, бўлган-бўлмаганга ловуллаб кетадиган одамга нисбатан *жиззаки* дейилади.

Жиззаки сўзи асли *жизза* сўзидан келиб чиққан. Бунда муайян боғлиқлик бор. Чунки *жизза* ҳам ўз ёғида ўзи қоврилади, *жиззаки* одам ҳам. Шундан келиб чиқиб, худа-беҳудага тутаб кетавериб, ўзини-ўзи қийнайдиган одамга нисбатан *жиззаки* дейилган.

Жизза сўзининг *жиззиқ* шакли ҳам тилимизда бор. “*Жиззиқдай* бўп изиллаб қолаверди”, деган гапларни кўп эшитганман.

Жиззаки сўзининг *жизза* сўзидан пайдо бўлганининг ўзи бир сўзнинг дунёга келиши учун қанча мантиқ ва кузатишлар керак бўлишини кўрсатади. Бу ерда аввал кўй думбаси олинган, майдалаб тўғралган, қизиган қозонга солинган, қовурилган... ва қайсидир фаросатли одам қуйруқнинг ўз ёғига ўзи қоврилишини жаҳли тез одамга нисбатан қиёс қилган. Ўша одамга раҳмат.

Панд-насиҳат

Панд-насиҳат тилимизда ўғит маъносини англатишини ҳаммамиз яхши биламиз. Бироқ ундаги *панд* сўзи бошқача маънога эга. Яъни *панд* сўзининг туб илдизи “ёлғон”, “алдов” маъносини англатади. Шунинг учун тилимиздаги “панд бериб кетибди” ибораси “ўғит берибди” мазмунида эмас, “алдаб кетибди” мазмунида тушунилади. Лекин *панд-насиҳат* бериш деганда, дастлаб “алдаб-сулдаб йўлга солиш” маъноси англашилган. Қолаверса, *панд* сўзининг тилимизда иккинчи маъноси пайдо бўлган. Яъни биринчи маъноси “алдаб кетиш”, иккинчиси “дакки бериш, танбеҳ бериш”. *Панд-насиҳат*даги *панд* сўзи дакки бериш маъносини ифодалайди.

Куз

Тилимизда йилнинг охирги фасли маъносини англатган куз сўзининг туб илдизи ҳақида турли манбалар ҳар хил фаразларни илгари сурадилар.

Баъзи манбаларга кўра, қадимда куз сўзи “*қуёш тушмайдиган ер*” мазмунини англатган. Бу фараз мантиққа яқинроқ. Чунки кузда қуёш ердан узоқлашади. Маҳмуд Кошғарий замонида ҳам бу фаслнинг номи куз бўлган. *Кўз келиди йазла белгүрүр – Кузнинг келиши кўк-ламда маълум.*

Шунингдек, ҳозир ҳам тилимизда *кузаш*, *кузамоқ* феъллари бор. Отларнинг ёлини қирқиб, текислаш ёки дарахтлар ва буталарга манзарали тус бериш учун ортиқча шох-шаббаларини кесиб тартибга солиш, одамларда соқол ва мўйловни текислаш *кузаш* сўзи билан ифодаланади. Шундан келиб чиқиб, куз сўзи “қирқилиш, тўкилиш” маъносидан келиб чиқмаганмикин деган хаёлга борасиз.

Тўқол ёки шохсиз хотин

Кишлоғимизда аёллар *шўр тўқол* деган иборани шўр, буларни билмасдим. Лекин *шўр тўқол* иборасини қайсидир бир хотинга қарата айтишганини билардим. *Тўқол* сўзи менга ҳамиша ёқимсиз ва хунук эшитилган.

Тўқол сўзи ҳозир тилимизда кам ишлатилади. Лекин халқ оғзаки ижоди намуналарида, дostonларда унга кўп дуч келасиз. Ўтмишда хотин устига олинган иккинчи хотинга нисбатан *тўқол* сўзи қўлланган.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзнинг яна бир “шохи йўқ, шохсиз” деган маъноси борлиги ҳақида ҳам айtilган. Шохсиз эчкини *тўқол эчки* дейишган. Балки бу сўзнинг икки хил маъносида ҳам қандайдир боғлиқлик бордир. Гарчанд “иккинчи хотин” билан “шохи йўқ” сўзлари ўртасида мувофиқлик сезилмаса-да, бу ерда қандайдир рамз яширинган бўлиши мумкин. Чунки биринчи хотинга нисбатан иккинчи хотиннинг ҳуқуқлари анча чекланган бўлган. Биринчи хотин уйга эгалик борасида устунликка эга бўлган.

Маҳмуд Кошғарий шохсиз *тўқол* ҳайвонни – тоқ йилқи, бошида туки (сочи) йўқ, одамни – тоқ эр деб айтган. Бунда *тоқ* сўзи *тўқол* сўзининг илдизига яқин келади. Чунки *тўқол*даги ў қаттиқ талаффуз қилинади.

Сутхотин ва сузхотин

*Сусхотин, сузмахотин,
Кўланкаси майдон хотин,
Ёмғир ёғдир қўл бўлсин,
Ризқ-рўзимиз мўл бўлсин!*

(Халқ қўшиғидан)

Қадимда ёгин ёғмай, баҳор қуруқ келиб, узоқ вақт қурғоқчилик бўлган пайтларда қабиладагилар кампир тулумини ясашиб, устига жанда кийдириб, бошидан сув қуйиб кўчада кўтариб юриб, ёмғир сўраш одати бўлган. Юқоридаги қўшиқ ўша маросимда айtilган. Бу одат *сутхотин*, айрим жойларда эса *сузхотин* ёки *сустхотин* деб аталган. Хўш, сутхотинми, сузхотин ёки сустхотинми?

Сутхотин деганда ёмғирни сутга ўхшатиб, сут берувчи хотин тимсолида тушунган бўлишлариям мумкин. Ёки ёмғирни сузмада сузиб берувчи хотин маъносида *сузхотин* дейишгандир.

Демак, қадимда ёмғир илоҳига топиниш бўлган. Бу илоҳни *сутхотин* ёки *сусхотин* деб атаганлар.

Сутхотин сўзи ҳақида ўйлаб юрган кунларимда фольклоршунос олим Шомирза Турдимов билан телефонлашиб қолдим. Ундан шу сўз ҳақида сўрадим. У бу сўз хусусида олимлар турли фикрларни билдиришларини айтди. “Лекин, менинг фикримча, – деди у, – “Сусхотин, сузма хотин, Кўланкаси майдон хотин” дейилганда, гап булут ҳақида бораяпти. Чунки булутнинг кўланкаси (со-яси) майдон бўлади”. Шомирза аканинг бу фикри менга жуда мантиқли туюлди.

Сурув ва уюр

Баъзан ёзувларда *қўй подаси* деган жумлага дуч келаман. Бу нотўғри. Ҳозирги тилимизда “қўй подаси” дейилмайди. Тилимизда фақат қорамол подаси *пода* сўзи билан ифодаланади. Қўй-эчки тўдаси *сурув*, отлар галаси эса *уюр* дейилади. Сурув сўзининг туб илдизи “тўдалаш” маъносини англатган. *Уюр* сўзининг илдизи “уймоқ” маъносидаги *уй* ҳам “тўдала”, “тўпла” деган мазмунни билдирган. Отлар сони ўнтадан ошган гуруҳи *уюр* дейилган.

Лекин Маҳмуд Кошғарийда ҳар қандай ҳайвон тўдаси *сурук* дейилган:

Ўғўр сўрўк қој тэwэј јундї білә јумурлају эркәнін сўтін сағар

Маъноси:

Бир *тўда* қўй ва туялари ҳамда бир қанча отлари бўлган киши уларни соғиш учун тўплайди.

Ажриқ

Ажриқ кўп йиллик, серилдиз ўсимлик. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *ажриқ* сўзининг туб илдизи *ажрат* сўзига бориб тақалиши ҳақида айtilган. Эҳтимол, бунга ажриқнинг ер бағирлаб тармоқланиб ўсиши сабаб бўлгандир. Бу ўсимлик бир илдиздан бино бўлиб, ҳар томонга ёйилиб, шохларга ажралиб, илдиз отиб кетаверади. Шунинг учун у – ажриқ.

Ажриқ ниҳоятда чидамли ўсимлик, яшовчанлик бора-бора бунақасини топиш қийин. Уста Жўра деган қадрдонимдан эшитганманки, ажриқ айтар экан: “Агар қирқ йил лайлакнинг уясида ётсам-да, бир кун ерга тушиб, бағрим сувга тегса, бас, кўкараман”. Биласиз, лайлак уясини ердан жуда баланд жойларга қўяди. Сирдарё дала-ларида юқори қувватли симлар тортилган энг баланд симёғочлар устидаги лайлак уяларига кўзингиз тушган бўлиши мумкин.

Ажриқ шунчалар чидамли ва тиришқоқки, ҳатто асфальтни ҳам, бетонни ҳам ўйиб чиқиб кетади. Унинг ўзи айтганидай, ерга, сувга бағри тегса, бас, йўл топади. Бундан кўп йиллар бурун Ёзувчилар уюшмасидаги бир йиғинда таниқли адиб Одил Ёқубов ёш қаламкашларга қарата бир гапни айтгани ҳеч эсимдан чиқмайди. Одил ака шундай деганди: “Ижодкор ажриққа ўхшаши керак. Зарур бўлса, бетонни ҳам тешиб чиқиб кетиши керак”.

Маҳмуд Кошғарий ҳам, Алишер Навоий ҳам бу сўзни ишлатганлар. Кошғарий араблар бу ўсимликни (“азріқ”-ни) “сил” дейдилар деган ва “Девону луғотит-турк” ҳошиясида бунга шундай изоҳ берилган: “Ўт йиғувчи та-

библар уни ўз вақтида териб оладилар. Бир турли шиш (совуқдан бўлган шиш), истисқо касалига фойдалидир, қовуғига тош келганлар уни ичадилар, у қовуқдаги тошларни эритиб юборади ва ювиб кетади”.

Кошғарийда яна шундай изоҳ бор: ажриқ – ажрик; у юмшоқ бир ўт. Турклар *азриқ* дейдилар. Ўғузлар “з” ҳарфини “й”га алмаштирадилар.

Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида *ажриғ* шундай келади:

*Орада бўлган ўлса туффроқ руст,
Асраған бўлса ажриғ ани дуруст.*

“Чапани”нинг чаплиги

Кейинги вақтларда *чапани одам* деганда, дангал, кшаддод, чарс феълли, ҳатто гапнинг тўғриси айтиб қўя қоладиган танти одамни тушунадиган бўлиб қолдик. Баъзан кимларнидир “У чапани одам” деб мақтаб қўямиз. Ҳолбуки, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу форсий сўзнинг асл маъноси бошқача изоҳланган, яъни “жулдур, увада кийинган, жулдурвоқи, безори-намо, олифта, енгил-елпи ҳаётга ўрганган одам” чапани дейилган. Демак, бу сўз асл маъносидан анча йироқлашиб бораяпти. Аслида яқин тарихимизда ҳам *чапани* сўзи асосан салбий маънода қўлланган. Лекин бугунги кунда *чапани* сўзида салбий жиҳат унчалик кўринмай қолаяпти.

Бигиз

Тилимизда пойабзалдўзларнинг кўн, терини тешиш учун ишлатадиган ёғоч сопли, нина учли металл асбоби *бигиз* сўзи билан ифодаланади. “Ўзбек тилининг этимологик луғатига кўра, *бигиз* сўзи “найза”, “ўткир нарса” маъносидаги *би* сўзига *-зи* ва *-з* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган. Яна бошқа манбаларда таъкидланишича, қадимда тилимизда “тиғ” маъносини англатган *би* сўзи бўлган, бу сўзга мис, руҳ ва қалай қотишмаси маъносидаги *жез* сўзи қўшилиб, *бизез* ҳосил бўлган ва у *бигизга* айланган.

Халқимизда “Хунари йўқ кишидан бигизи бор ямоқчи яхши” деган мақол ҳам бор. Мен бу сўзнинг *бугиз* шаклини ҳам эшитганман. “Навоий асарлари луғати”да бу сўз *бийиз* шаклида келган. *Бийизни дирафш дерлар* (“Муҳокамат ул-луғатайн”дан).

Дўзах дарахти

Тилимизда *заҳар-заққум* бирикмаси тез-тез ишла-тилиб туради. Ҳатто керак, керак эмас жойда ҳам ишлатаверамиз. Ошнинг тузи ошиб кетган бўлсаям, тап тортмай *заққум бўлиб кетибди* дейверамиз. Бизга *заҳар* сўзининг маъноси аён. Хўш, унда *заққум* сўзи қандай маънога эга? Бу сўз арабча сўз. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да изоҳланишича, *заққум* асли заҳарли дарахт. Унинг сутсимон ширасида ўткир заҳарли модда бўлар экан. Ривоятга кўра *заққум* дўзахда ўсадиган дарахт дейилади. Унинг меваси гуноҳкорлар учун овқат бўлар эмиш. Алишер Навоий ҳам бу сўзни *заққуми жаҳим* – “дўзах дарахти” маъносида қўллаган.

*Чун харита бошини очти лаим,
Ким йиғилмиш эрди заққуми жаҳим.*

(“Лисон ут-тайр”дан)

*Ўғри, каззоб келиб эмиш қошига,
Заққум қуяй ичаётган ошига.*

(“Юсуф ва Аҳмад” достонидан)

Ёро, яроқли ва ярамоқ

Тилимизда “ишга ярайди”, “кунингга ярайди” каби бирикмалар қўлланади. *Яроқли* сўзи ҳам шу мазмунда келади. *Ярамоқ* ва *яроқли* сўзларининг илди-зида *яра* сўзи манадан деб кўриниб турибди.

Қизиғи шундаки, Алишер Навоий асарларида *ёро* деган сўз қўлланган ва бу сўзнинг асл мазмуни “қувват”, “мадор”, “илож” деган маъноларни ифодалаган. Демак, *ярамоқ* сўзи ҳам “қувват бўлмоқ” деган маънодан келиб чиққан. У *йоромоқ* шаклида аслига тўғри бўлади.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида-ги қуйидаги мисраларга эътибор қилинг:

*Бу ўтдин сув бўлиб хороси онинг,
Вале йўқ сўрғоли ёроси онинг.*

Яъни, бу ўтдан унинг тошлари сув бўлди, лекин бу сувни ичишга ҳам мажоли йўқ эди.

Бу ерда ҳам *ёро* сўзи қувват ва мажол маъносида келяпти.

Маҳмуд Кошғарийда бу сўз ҳозирги шаклда *йара* кўринишида келади:

Ол нэң аңар јарадї – у нарсa унга яради (мувофиқ бўлди.) Кошғарий яна бир мақолни ҳам келтириб ўтади:

Ота тўни ўғилга яраса, отасин тиламас.

Чўмич ва чўмилиш

Чўмич сўзининг туб илдизи унинг шаклидан кўри-
ниб турибди. Бир қарашда бу сўзнинг чўмилиш
сўзига алоқаси йўқдай туюлади. Бироқ бу икки сўзнинг
ҳам ўзаги битта чўм феълидир. Чўм сўзи “суюқликка бо-
тирмоқ” маъносини англатган. Ўйга чўмиш деган ибора
ҳам шундан келиб чиққан. Суюқ овқатни шопириш, су-
зиш учун ишлатиладиган узун дастали рўзғор буюми-
нинг номи бўлган чўмич сўзи шу тариқа пайдо бўлган.
“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да суюқликка бо-
тир маъносини англатувчи чўм феълига эски ўзбек ти-
лидаги -ч қўшимчаси қўшилишидан чўмич сўзи ҳосил
бўлган деб таъкидланади.

Халқимизда чўмич билан боғлиқ ибора ва мақоллар
мўл. Масалан: *Қозонда бори чўмичга чиқади, Чўмич қўли-
да бўлса.* Кошғарий ҳам *Қозон айтар тубим олтин, чўмич
айтар мен қайдаман* деган мақолни келтириб ўтган. Чў-
мич деганда аввало кўз олдимга ёғоч чўмич келади. Чун-
ки болалигимизда биз фақат ёғоч чўмичдан овқат сузи-
лишини кўрганмиз.

Қоя ва қия

Икки томчи сувдай бир-бирига ўхшаган бу икки
сўз бекорга ўхшаш эмас.

Қаттиқ, туб жинслардан иборат тик қўтарилган
чўққи тилимизда қоя сўзи билан ифодаланади. Қия сўзи-
нинг маъноси ҳам ҳаммамизга маълум.

Қоя сўзи ҳам, қия сўзи ҳам “қия кесилган” маъно-
сидаги қий феълидан пайдо бўлган. “Қутадғу билиг”да
қыуа бақ ибораси “ёнга қарамоқ, ён тарафга кўз ташла-
моқ”ни англатган.

Қояда қиялик бор. Бир қарашда қоя қия кесиб қў-
йилгандай таассурот беради.

*Нафис чайқалади бир туп наъматак
Виқор-ла ўшайган қоя лабида.*

Ойбек

Қийиқ сўзи ҳам қия кесилган деган маънони билди-
ради. Кўзи қиймади иборасидаги қиймади сўзи “кесмади”
мазмунини англатади.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да қоя ва қия
сўзларининг ўхшашлиги ҳақида сўз боради. Лекин бу
аниқ эмас деган хулоса берилади ва баъзи тилшунос
олимлар фикрига кўра, қоя сўзи мўғул тилидаги “қия
нарса” маъносини англатган қада сўзига алоқадор деган
фараз илгари сурилади.

Ташриф

Мен бу сўз ҳақида тўхталмоқчи эмас эдим. Чунки кўпчиликка кўп жиҳатдан таниш сўз бу. У ҳақда қизикроқ гап айтиш қийин. *Ташриф* расмий дипломатия услубига хос термин. Бирор жойга, элга, хонадонга, бирор киши ҳузурига қисқа муддатга бориш тилимизда *ташриф* сўзи билан ифодаланади. Бироқ *ташриф* сўзини билиб-билмай кўп ишлатамиз. Ҳатто чиройли гап қиламан деб “Мен сизникига ташриф буюраман” деган дабдабагача борамиз. Телеэкрандаги ёшгина мухбир “Биз фалон хонадонга ташриф буюрдик!” деб тортинмай айтаверади. Бироз камтарроқ бўлайлик. Эътибор қилсангиз, арабча *ташриф* сўзининг таркибида *шараф* сўзи борлигини илғайсиз. Демак, *ташриф* сўзининг луғавий маъноси “шарафлаш”, “шарафланмоқ”дир. “Мен фалон уйга ташриф буюрдим”, дейишдан олдин шарафланишга қанчалик муносиблигимиз ёки шу уйга қанчалик шараф келтира олишимиз ҳақида ҳам ўйлаб кўрсак ёмон бўлмасди.

Айил ва айланай

Бир қарашда *айланай* сўзининг маъносини изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқдай туюлади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да унинг “садағанг кетай, қурбонинг бўлай, ўргилай” маъноларини англатиши ҳақида айтилган. *Айлана* сўзи эса “теварак-атроф” мазмунини билдириши таъкидлаб ўтилган. Барибир *айланай*даги образнинг пайдо бўлиши қизик. Парвона шамнинг атрофида айланади, ер қуёш атрофида айланади. Одам эса яхши кўрган одамнинг теграсида айланади. Нима учун айланар экан-а? Бутун коинот шундай бир мезонга бўйсундирилган.

Шу жараёнда *айлана* сўзи билан *айил* сўзи ҳам бир-бирига алоқадорлиги сезилиб қолади. *Айил* – эгарнинг усти билан отнинг қорнидан айлантириб боғландиган қайиш” деб изоҳланган изоҳли луғатда. Эҳтимол, *айлана*, *айланиш*, *айланай* сўзлари айил сўзидан келиб чиққандир. Балки аксидир. Бу фикрлаб кўриш учун бизнинг фаразимиз, холос.

Мен эски луғатларда “уйингга бор” деган гап Олтойдаги туркий тилли халқларда *Айылынга бар* шаклида қўлланиши ҳақида ўқидим. *Айылынга бар* деган гап менга ўзимиздаги *овулингга бор* гапи билан жуда ҳамоҳанг туюлди.

Йалпи, йалпай ва йалпоқ

Бир қарашда *йалпи*, *йалпай*, *йалпоқ* сўзларининг ўртасида маъно жиҳатидан ҳеч қандай яқинлик кўрмайсиз. Дарҳақиқат, *ялпи* қаёқда-ю, *ялпоқ* қаёқда? “Ялпи мажлисда Ямин ялпоқ ялпайиб ўтирибди” деб тез-айтиш тўқисак ҳам бу уч сўз ўртасидаги қариндошликни, яхлитликни илғаш қийин. Лекин улар бир-бирига жуда яқин ва битта илдиздан ўсиб чиққан.

Эътибор билан қаранг: *йалпи* сўзи “энига ва ёнига ҳаммаси, “умумий” деган маънони англатса, *йалпайиш* сўзи “энига ва ёнига кенгайиш”, *ялпоқ* сўзи эса “энига ва ёнига кенг” деган маънони билдиради.

Маҳмуд Кошғарийда жалбӣ сўзи “ясси, ялпоқ” маъносида келган: *жалбы нэң* “ясси нарса буюм”. (III, 37)

Чалтов ва дўнгса

Қир ва адирларда ўт ўсмайдиган, усти қум ё майда тошчалар билан қопланган ер тилимизда *чалтов* деб аталади. Мана шундай жойни ифодалаб берадиган қандай сўзимиз бор? Яланглик демоқчимисиз? Йўқ, яланглик дов-дарахт ўсмайдиган каттагина жой. Бу бошқа манзара.

Чалтов сўзи ҳозир жуда кам ишлатилса-да, ундан фойдаланишга кўп эҳтиёж бор. Чунки биттагина *чалтов* сўзида ифодаланадиган манзара мазмунини изоҳлашга ўнтacha сўз керак бўлади.

Одатда қўйлар қорни тўйгандан кейин ер бағирлаб чалтовда ётишни яхши кўрадилар.

Тилимизда пастак тепалик *дўнгса* сўзи билан ифодаланади. Бу сўзнинг асл маъноси “тепаликка ўхшаш” деган мазмунни билдирган. Шунингдек, кичик дўнглик *дўнгсалик* дейилади. Бу сўз ҳозир тилимизда камроқ қўлланади, бироқ пастак тепалик маъносини ифодалайдиган бошқа сўз йўқ. Бу сўзга ҳам худди *чалтов* каби эҳтиёж бор.

Ашқол-дашқол

Рўзгорда ёки касб-кор ишида керак бўладиган майда нарсалар, лаш-лушлар тилимизда *ашқол-дашқол* сўзи билан ифодаланади. *Дашқол* – “майда-чуйда нарсалар” деган маънони билдиради.

Алишер Навоий асарларида *ашқол* сўзини ишлатган, бу сўз “турлар, шакллар, хиллар” маъносини англатган. Масалан, “Ҳайрат ул-аброр” достонида шундай мисралар бор:

*Базлу карам шевасининг ҳоли бор,
Лек нечукким керак ашқоли бор.*

Ашқол кейинроқ *ашқолга* айланган бўлиши мумкин. Демак, *ашқол-дашқол* сўзи “турли хил майда-чуйда нарсалар” мазмунини билдиради. Лекин *ашқолнинг ашқолдан* эканлиги аниқ маълумот эмас, тахмин. Мен бу тахминни мулоҳаза учун ўртага ташлаяпман. Эҳтимол, бу ерда *ашқол* шунчаки *дашқолнинг* қисқарган шаклидир, худди *бозор-позордаги* каби.

Бу отларнинг ёши нечада?

Азалдан бизда одам умри мавсумларга бўлинган ва уларнинг ўз номлари бўлган, бу мавсумлар одамнинг ёшига қараб белгиланган. Энди туғилган гўдакни чақалоқ деймиз, сўнг полапонни бола, бўзболани ўспирин ва ўсмир, ўғлонни йигит, бола-чақали одамни ўрта ёш, оқсоқолни кекса ёш ва ниҳоят, нуронийни қари деймиз. Худди шундай отлар ҳам ёшига қараб турли номлар билан аталади.

Отнинг янги туғилган боласи бир ёшгача қулун дейилган, бир яшар бўлгани *тойчоқ* ёки *тойлоқ*, икки яшари – *той*, уч яшари – *ғўнон* (ёки қунон), тўрт яшари – *дўнон*, беш яшари – *тўлон* дейилади. “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да олти яшар от *чирға* дейилган. Лекин кейинги пайтларда гапимиз ифодасида шунчалар эринчоқ ва эътиборсиз бўлиб бораяпмизки, қулунни ҳам, дўнонни ҳам бирваракайига от деб қўя қоламиз. “Э, барака топгур, чақалоқ билан қариянинг фарқи бўлганидай қулун билан дўноннинг ҳам фарқи бор”, дейдиган одамнинг ўзи йўқ. Ахир, “Дўноннинг тойлиги бўлмас”, деган мақол бекорга айтилмаган.

*Йўл-йўлакай бепоён анғиз,
Гала-гала кезар тувалоқ,
Салт ғўнонда бораман ёлғиз.*

Бу ғаройиб сатрлар Миртемирнинг шеъридан. Миртемир ҳар бир сўзини моҳир заргардай ишлатган. Устоз-

нинг шеърларида ўзбек тилининг тирик луғати яшири-
ниб ётибди. Бу алоҳида мавзу.

Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида
отларнинг ёши ҳақида алоҳида тўхталган:

“Яна от анвоидаки, *тубучоқ* ва *арғумоқ* ва *яка* ва
ёбу ва *тоту* *йўсунлиқ* – борини туркча-ўқ айтурлар. Ва
отнинг ёшин дағи кўпракин туркча айтурлар. Бир *қулун*-
ни “курра” дерлар. Ўзга: *той* ва *ғўнан* ва *дўнан* ва *тулан*
ва *чирға* ва *ланға* дегунча фасихроқлари туркча дерлар
ва кўпраги муни ҳам билмаслар”.

Отлар ранг-тусига қараб ҳам номланади. Масалан,
“Алпомиш” достониди шундай қаторлар бор:

*Тарлон бия Бойчиборнинг энаси
Чибарнинг товушин тўқайда билди.*

Тарлон деб ола-тарғил, хол-хол, чавкар тусдаги отга
айтилган.

Яқинда О.Бўриев ва Р.Холовнинг “Ўзбекларнинг от
билан боғлиқ эътиқодлари” мақоласини ўқиб қолдим.
Унда отларнинг туркум номланиши ҳақида яхши маъ-
лумотлар берилган экан. Масалан, “арғумоқ деб учқур,
чопқир отга айтилган; асби този – чопқир от; бедов –
тезюрар от; бия – ургочи от; жийрон – қизғиш, маллатоп
от; йўрға – тез ва равон юрадиган от; тўриқ – қорамтир,
қизғиш тусли от; уғор – йилқи тўдаси; човкар – ола-була,
қора холли от”.

Кўшимча қилиб яна қуйидаги маълумотни айтиб
ўтиш мумкин.

Тилимизда оддий ҳашаки от *чўбир* деб аталган. Бу
сўзнинг шеваларимизда *чубур* шакли ҳам бор. (“Девон”да
чўбўр сўзи кераксиз нарса, чиқинди маъносини англата-
ди).

*Бир тулпорни нодон олса,
Туёғидан эгар солса,
Чубур қилиб миниб олса,
Бедовнинг қадрин на билсин.*

(“Гўрўғлининг туғилиши” достонидан)

Йўрға сўзи ҳақида яна шуни айтиш мумкинки, йўрға
от тез ва равон юриш билан бирга майда қадам ташлай-
ди. Шунингдек, бешикнинг бир текисда, осон тебраниши
учун унинг орқа ва олд оёқлари остига кўндаланг ўрна-
тилган ёйсимон ёғоч мослама ҳам *бешикнинг йўрғаси* деб
аталади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги изоҳга кўра, уч
ёшни тўлдирган туянинг ҳам *дўнон* деб аталиши бор.

Шунингдек, *дўнон* сўзи уч ёшга қадам қўйган қўй
ёки эчки маъносини ҳам ифодалайди.

Бу сўз одамга нисбатан ҳам кўчирилган. Бунга сабаб
от ёки туя айна шу ёшда кучга тўлади. Шунинг учун *дў-
нон* сўзи “бўйга етган, вояга етган” деган маънода одамга
кўчирилган.

*Қиқирлашиб қулишади
Сатта бирдай дўнон қизлар.*

(“Тулпорпар” достонидан)

Бу қўйларнинг ёши нечада?

Қўйлар ҳам ёшига қараб турли хил номлар билан аталади. Қўйнинг эндигона туғилган қўзисини *барра* деб аташади. Сут эмиб юрган қўзини *ширбоз* дейишади. *Ширбоз* сўзидаги шир “сут” дегани. *Чиқдим тоғлар бошига, тўйдим ширбоз гўшига* деб қўшиқ айтади-ку Маҳмуд Намозов. Ширбоздан сўнг қўзи тўқлига айланади. Бир ярим ёшга етмаган, қочирилмаган урғочи қўзини *тўқли* дейдилар. Бир-икки ёшли қўйнинг эркагини *шишак*, урғочисини *тусоқ* дейишади. *Тусоқ қўй* деб ҳали қўчқорга яқинлашмаган қўйга айтилган. Тўрт яшар қўйни *чориқўй*, беш яшарини *панжиқўй* деб атайдилар. Айтишларича, чориқўйнинг олд тишлари тўртта, панжиқўйнинг олд тишлари бешта бўлади. Ундан катталарини *монғи* дейишса керак.

Энди бу сўзлар умрининг шомини яшаяпти деса бўлади. Чунки камдан-кам ҳолларда уларни ишга чақирамиз. “Ширбоз нима-ю, тўқли нима, ҳаммасиям бир қўй-да” деб осонини кўзлаймиз. Ҳолбуки, тилдаги ҳар бир сўз шу тилнинг фуқаросидир. У яшаши учун тилда ишлаши керак.

“Бу қўйларнинг ёши нечада?” деб савол қўйиб, Эргаш Жуманбулбулнинг момоси Султон кампир ҳақидаги бир ривоят эсимга тушиб кетди. Бу ривоятни адабиётшунос олим Узоқ Жўрақулов “Кавабата – эл одами” мақоласида маромига етказиб ёзиб ўтган. Шу ривоятни сизга ҳам илингим келди. Эшитинг, қойил қоласиз:

“Ривоят қилишларича, Мойлихўжа деган бир қозоқ оқини Жуманбулбул бахши билан куч синашиш учун

унинг юртига келади. Тақдир тақозоси билан унга бахшининг ўзи эмас, момоси учраб қолади. Бу Қўрғон достончилик мактабининг йирик вакили халқ бахшиси Эргаш Жуманбулбулнинг момоси Султон кампир эди. Оқин кампирга салом беради. Қудуқ олдидаги новдан отини суғораётиб, “Бу элнинг одами қандай экан, билай-чи”, деб ўйлайди. Кампирни шеърый савол билан синамоқ бўлади:

*Сендан савол сўрайман турган зайил,
Ўси турғон товларинг неча яшар?*

Султон кампир унга қуйидагича жавоб беради:

*Худойимнинг ишин кўр,
Фалакнинг гардишин кўр,
Мен билмайман ёшини,
Оғзин очиб тишин кўр.*

Бундай жавобни кутмаган оқин: “Бу элнинг номи чиқмаган аёли шундай чечан бўлса, Жуманбулбули қандай экан...” деб изига қайтиб кетган экан.

Гап келганда *совлиқ* сўзи ҳақида ҳам тўхталиб ўтсам. “Девон”да *сағлиқ* “насл берувчи қўй” маъносида изоҳланади. Шу ўринда бир мулоҳаза келди: “Урғочи қўй” маъносини ифодалаб келадиган *совлиқ* сўзининг туб илдизи сутни соғиш маъносидаги соғ феълига бориб тақалмасмикин? Чунки *соғ* феълининг шеваларимизда *сов* шакли ҳам бор. Умуман, *совлиқ* сўзи “соғиладиган” деган маънони ифодалаши мумкин.

Суқ ва суқбармоқ

Суқ, суқланиб қараш ибораси ҳозирги пайтда кўпроқ “яхши кўриш, қараётган нарсасига эга бўлиш” маъносини англатади. Дейлик, *йигит қизга суқланиб қаради* каби. Асл илдизга эътибор қилсак, суқ сўзи “очкўзлик билан қараш” деган маънони билдирган. Очкўз одамни суқ эр дейишган. Қадимда шаҳодат бармоғини суқ бармоқ дейишган. “Чунки у овқатга ҳаммадан олдин узалувчи очкўз бармоқдир”, деб изоҳ берилган “Девону луғотит турк”да.

Кўрсаткич бармоқни суқбармоқ деб аташ ҳозир ҳам айрим шеваларимизда сақланиб қолган. Фаросатсизлик билан дуч келган жойга тумшуғини тиқиб юрадиган кимсаларга нисбатан суқбармоқдай суқилиб юради иборасини ишлатадилар.

Кўрсаткич бармоқнинг айбдор бўлиб қолишига яна бир сабаб бор. Одатда, одамлар ёмон кўрган одамини кўпинча шу бармоғи билан нуқиб кўрсатадилар. Гўё бутун нафратини кўрсаткич бармоқнинг учига тўплагандай.

Тилимизда суқбармоқ – ўқ бармоқ деган мақол ҳам бор.

Бармоқ ва тирноқ

Қўл ва оёқ панжаларини бармоқ деймиз. Шунингдек, бармоқ сўзининг “ўсимлик новдаси ва пояси”, “ўлчов” маънолари ҳам бўлган.

Ҳерман Вамбери бармоқ сўзини бармоқ феълидан дейди. Густав Рамстед бу сўзни мўғул тилидаги “ушламоқ” маъносидаги бары феълига олиб бориб тақайди.

Маҳмуд Кошғарий “бармоқ” сўзини эрңяк шаклида ҳам қўллаган.

Тилимизда бармоқ сўзи иштирокида кўплаб ибора ва мақоллар борлиги бу сўзнинг жуда фаол эканлигини кўрсатади. Бу ўринда Бармоқ орасидан қарайди, Бармоғини тишлаб қолди, Беш бармоғини оғзига тиқади, Икки бармоғини бурнига тиқиб қайтибди, Бармоғини бигиз қилди каби иборалар ёки Бешта бало недан келар, икки бармоқ, тилдан келар, Кимга бармоқдай, кимга тирноқдай каби мақолларни эслаб ўтиш жоиз.

Яна бир нарсага эътибор қилиш керак, бармоқ сўзи иштирокидаги ибора ва мақолларнинг аксарияти баднафслик ва очкўзликка қарши қаратилган. Бу бекоргамас, чунки одам неники олса бармоқ иштирок этади, ҳар нарсага бармоқ билан узалади.

Бармоқ сўзининг барнақ шакли ҳам қадимда бўлган. Демак, “тирнамоқ” маъносидаги тир феълидан келиб чиққан тирноқ ва барнақ сўзларининг ясаиш қолипи бир хил. Бармоқ ва тирноқ сўзлари ҳамини бир-бирига ҳар жиҳатдан яқин бўлган.

Болалигимда момоларимиз билан зиёратларга кўп борардим. Ўшанда улар бефарзанд аёлга фарзанд тилаб

илтижо қилишса, “Шугинагаям бир тирноқ берингизлар”, деб сўрашларини кўп эшитганман. Бу гап менга ёд бўлиб кетган. Қўшнимиз Рўзихол опанинг фарзанди йўқ эди. Кейин мен қайси зиёратга борсам, “Хўшбоқ тоға билан Рўзихол опамга тирноқ берингизлар”, деб қайта-қайта сўрашни одат қилганман.

Фарзандни тирноққа ўхшатишда катта маъно бор. Бу рамз *эт билан тирноқ* иборасидан келиб чиққан. Тирноқ эт орасидан ўсиб чиқади, фарзанд ҳам одам вужудида пайдо бўлади. Бу ҳол бармоқдан ўсиб чиққан тирноққа ўхшатилади.

“Сарт” сўзига қайтиб

Бехбудийнинг “*Сарт сўзи маълум бўлмади*” деган мақоласи бор. “Бу исм шимол халқи, яъни тотор ва қозоқ қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар халқига берилган исмдур”, деб ёзади Бехбудий. “Девону луғотит турк”да кўрсатилишича, бу сўз *савдогар* маъносини англатади. *Сартнинг азуқи арғ болса, јол ўзә јәр*, яъни “Савдогарнинг моли ҳалол ва тоза бўлса, йўл устида ёяди”.

XX асрнинг бошларида *сарт* сўзининг маъноси устида зиёлилар кўп баҳслашганлар. Бехбудийнинг бу ҳақдаги мақолаларида бу сўзнинг қабила ё элат номи ни англатиш-англатмаслиги борасида анча мулоҳазалар билдирилган. У бу сўзнинг этимологик маъноси ҳақида ҳам турли олимларнинг турли мулоҳазаларини келтириб ўтган. Масалан, айрим мутахассисларнинг *сарт* сўзи *шарт* сўзидан келиб чиққан деган мулоҳазаларини келтиради, айримлар эса бу сўз “маданий” ёки “тожир” маъносида деб айтганларини ҳам таъкидлаб ўтган. Маҳмуд Кошғарий ҳам *сарт* сўзининг қабила ё элат маъносини англатиши ҳақида маълумот бермаган.

XIV асрда тузилган луғат “Китоб ат туҳфа”га кўра *сарт* сўзи “ўтроқ аҳоли, доим бир жойда яшовчи, муқим турувчи, шаҳарлик киши” маъноларини англатади. Аслида бу сўз санскритдан *sartha* сўзи “тожир, савдогар” маъносида ўзлашган, деган қараш асосли кўринади. “Қутадғу билиг”да “карвон боши” *сартлар* башы бирикмаси билан ифодаланган.

Қайин ва қайнона

Қайнона, қайнота, қайнука, қайноға, қайнсингил, қайнопа... Бу сўзларнинг илдизи битта – қайин.

Худди шу “қайин” сўзига “она”, “ота”, “ука”, “оға”, “сингил”, “опа” сўзларининг қўшилишидан юқоридаги бутун бошли бир оилага айланган сўзлар пайдо бўлган.

Бу сўзлар аслида “хотиннинг туғишганлари” ёки “эрнинг туғишганлари” маъносини англатади.

Машхур тилшунос Василий Радлов қайин сўзини хотин сўзидан пайдо бўлган деган фикрни илгари суради, бу сўзнинг илдизини “хотин” сўзининг қады шаклига олиб бориб тақайди. Яъни “хотин” маъносидаги “қадын” сўзи таркибидаги “д” дастлаб “з”га, кейин “й”га айланиб, қайын сўзи пайдо бўлган. Шу фикрга асослансак, қайнона сўзи қадын она, “хотин она”, “хотиннинг онаси” маъносини англатади. Лекин баъзи тилшунос олимлар бу фаразни рад этадилар ва бу сўзнинг этимологияси аниқланмаган дейдилар. Нима бўлгандаям, Василий Радлов илгари сурган фараз мулоҳаза қилишга ундайдиган фикр. Лекин “Қутадғу билиг”да “қайнота” қадын\|қаъын “Девон”да қаъын\|қайин сўзи билан англашилган.

Гибралтар бўғозидаги бўғоз сигир

Тилимизда икки сув ҳавзасини туташтирувчи тор сув йўлига бўғоз дейилади. Масалан, Гибралтар бўғози, Беринг бўғози деймиз. Бу бўғозлар икки сув ҳавзасини туташтирувчи кичик сув йўлидир.

Қизиғи шундаки, қорнида боласи бор ҳайвонга нисбатан ҳам шу сўз қўлланади. Бўғоз сигир, бўғоз қўй деймиз. Қўполроқ туюлса-да, баъзи ҳудудларимизда ҳомиладор аёлга нисбатан ҳам бу сўзни қўллаш кузатилади. Мен ўзим бунни эшитганман. Қолаверса, Абдулла Қодирий “Обид кетмон” асарида бўғоз сўзини хотинларга нисбатан ишлатган экан. “Ҳасанхон” достонида:

*Бир неча бўғоз хотинлар
Кулишиб ўзидан кетди, –*

деган гаплар бор экан.

Хўш, бу икки сўз ўртасида, аниқроғи, Гибралтар бўғози билан бўғоз сигир ўртасида қандай боғлиқлик бор?

Гап шундаки, “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бўғоз сўзининг туб илдизи “боғлаш” маъносидаги боғ сўзидир.

Дарҳақиқат, бўғоз орқали икки сув ҳавзаси боғланапти. Шунингдек, бир танада икки жоннинг боғланиши ҳам бўғоз сўзи билан ифодаланяпти. Демак, икки нарсани боғловчи бирор воситага нисбатан шу сўз қўлланган бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганда, икки маънода ҳам бир-бирига боғлиқлик бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

“Сайл” ва “сайр”

Биз жуда кўп ишлатадиган *сайл* сўзи борасида мени ўйлантириб юрган бир мулоҳаза борки, шуни айтиб ўтиш учунгина бу сўз устида тўхталаяпман.

Аслида *сайл* эмас, *сайр* бўлиши керак. *Гул сайли* эмас, *гул сайри*, *сайлгоҳ* эмас, *сайргоҳ* тарзида қўлланиши тўғри. *Сайр* сўзи арабчада “*юриш, ҳаракат, кезиб, айланиб томоша қилиш*” маъносини англатади. Сайрнинг туб илдизи “*юриш*” деган мазмунни билдирган.

“Навоий асарлари луғати”да *сайл* сўзи “*сел, қаттиқ ёққан ёмғир, кучли оқим*”, ҳатто “*офат*”, “*кўп йиғлаш*” маъноларини англатиши айтиб ўтилган.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да ҳам *сел* сўзининг асл шакли *sayl (un)* тарзида берилган.

Гап шундаки, *сайр* сўзи товуш ўзгариши натижасида *сайл*га айланган ва шу шаклда қабул қилинган. Ҳолбуки, унинг асл маъноси анча ёқимсиз.

“Лўнда” эзмалигини қачон ташлаган?

Хаммамиз ҳам гапнинг лўндасини яхши кўрамыз. Эзма гапдан қочамиз. *Лўнда* сўзи асосан “қисқа, ихчам ва аниқ” деган маъноларни англатади. Буниям яхши биламиз. Қизиғи шундаки, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да изоҳланишича, *лўнда* сўзининг туб маъноси ҳозирги мазмунига мутлақо тескари бўлган. Яъни форсийдаги бу сўзнинг асл илдизи “жавраш, вайсаш, минғирлаш” каби маъноларни билдирган.

Мени ажаблантирган нарса сўзнинг асл маъносидан бутунлай тескари маънога ўтиб кетиш ҳодисаси бўлди. (Ҳозирги тилимизда “ланж, эзма” маъноларини англатадиган *мужмал* сўзининг асли “қисқа ва ихчам” маъноларини англатиши ҳақида айтиб ўтган эдик.) Баъзан Эшматни кўп йиллардан кейин кўриб, умуман таний олмай қолганимиздай, *лўндани* ҳам сўзларнинг ўзи танитай қолган. Эндиги *лўнда* бошқа *лўнда*. У ё ўзини-ўзи ўзгартирган, ё одамлар уни ўзгартирган.

Бўзлаётган бўзтўрғай

*Осмондаги бўзтўрғай,
Бўзламасанг на бўлғай?
Муштаккина жонингга
Куйламасанг на бўлғай?*

Бу ғамгин халқ қўшиғида бўзтўрғайнинг бўзлаётганини эшитгандай бўласиз. Бўзтўрғай сайраганда бўзлаб сайрайди.

Бу қуш чумчуқсимонлар туркумининг тўрғайлар оиласига мансуб бўз рангли, асосан қумлоқ ва шўр жойларда яшовчи қуш. Бу сўзда бўз сўзи “кулранг” маъносида англатиши билан бирга “бўзлаш”, “сайраш” маъносида ҳам ифода этаётган бўлиши мумкин.

Тўрғай сўзи “Девону луғотит турк”да *ториға* шаклида келган.

Маҳмуд Кошғарий *боз* сўзини “кулранг” маъносида изоҳлаб, оқ ва қизил ранг орасидаги рангда бўлган ҳар бир ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади, дейди.

Изуқуллу бўлсин!

Мен *изуқуллу бўлсин* иборасини болалик чоғларимдан бошлаб онамдан эшитганман. Онам бу сўзни кўп қўлларди. Шундай деб дуо қиларди. Лекин кейин бошқа жойларда *изуқуллу* сўзини эшитмадим. Мен *изуқуллу* сўзини “изи қуллуқ бўлсин” деб тушунганман. Чунки кексалар биров олган яхши бир нарсани муборак қилишаётганда шу сўзни ишлатишарди.

Қарангки, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”ида болалигимнинг олис манзилларида қолиб кетган, мен йўқотиб қўйган шу сўзга яна дуч келдим. Кошғарий *ызуқ* сўзини “*муборак, муқаддас, қутлуқ*” маъносида изоҳлаган. Ҳар бир қутлуқ нарсани *ызуқ* деган. Шунингдек, “Ўз ҳолига қўйилган ҳайвонга *изуқ* дейдилар. Унга юк ортилмайди, сути соғилмайди, юнги олинмайди. Эгаси уни назр қилгани туфайли шундай қилади”, дейилган.

Демак, *изуқуллу* сўзи *изуқ* ва *қутлуқ* сўзларидан пайдо бўлган. Лекин араб тилидаги *из* сўзи ҳам иззат, азизлик, қадр-қиймат маъноларини англатади.

Тилимизда деярли ўлиб бўлган, мамлакатимизнинг олис ва чекка ҳудудларида умри поёнига етиб бораётган уч-тўртта кампир тилидагина сақланиб қолган бу сўзни келтириб ўтишимдан мақсад одам хотираси бўлгани каби сўзнинг ҳам хотираси бўлади. Бир пайтлар университетга ўқишга кирган чоғларимда, уйланганимда, илк китобим чиққанида момоларим мени *Изуқуллу бўлсин!* деб қутлаганлар.

“Қутадғу билиг”да ҳам *їзуқ қут* | *ызуқ қут* “муқаддаслик, табарруклик” маъносида келган.

Хужрадаги хужайра

Хужайра сўзининг туб илдизи жуда қизиқ экан. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да арабча *хужайра* сўзи ҳақидаги изоҳни ўқий туриб, тилло топгандай қувониб кетдим. Қарасам, *хужайра* сўзи *хужра* сўзидан экан. Билмаган эканман. *Хужайра* “кичкина хона, хужрача, катакча” маъноларини англатар экан. Одатимни канда қилмай, *хужайра*нинг изидан тушдим. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *хужайра* сўзи “алоҳида хона” маъносини, *хужра* сўзи эса, “янги яшаш жойи” мазмунини англатишини билиб олдим.

Сиз биласизми, йўқми, айтиб ўтай, шоир одам сўз билан яқиндан танишганда яйраб кетади, айниқса, сўзнинг илдизини кўрганда яна яйрайди.

Шунча гапдан сўнг, изоҳли луғатда *хужайра* сўзи ҳақидаги умумий изоҳни ҳам келтириб ўтай: “Ўсимлик ва ҳайвон организмнинг такомиллашиши, тузилиш ва яшаш жараёнларининг асоси бўлган элементар тирик система хужайра деб аталади”.

Қишлоқ ва қушлоқ

Тилимизда *-лоқ* қўшимчаси билан ясалган сўзларнинг аксариятида поэзия бор. Мабодо сўзларни ҳам лириклар ва физикларга ажратиш керак бўлиб қолса, бу сўзлар лирик сўзлар тоифасига кирарди.

Қишлоқ... Қадимда одамлар қишлайдиган жой *қишлоқ* деб аталган.

Маҳмуд Кошғарий *қушлоқ* (*қушлағ*) деган сўзни ҳам келтирган. *Қушлоқ* – қушлар кўп бўладиган жой мазмунида келган. Қушлар овладиган жой ҳам шу сўзда ифодаланган.

Сувлоқ... Тилимизда дарё ва умуман сув ҳавзаларининг ҳайвонлар, моллар сув ичадиган жойи *сувлоқ* сўзи билан ифодаланади.

Сувлоқ сўзидан Шукур Холмирзаевнинг қандай усталик билан фойдаланганига эътибор қилинг:

Турналар гоҳо сувлоққа бориб чўмилганидан кейин ҳам илиқ қумлоқда туриб, патларини шу хилда қуритишар эди.

Хуллас, *ўтлоқ*, *тошлоқ*, *овлоқ* каби сўзларнинг ҳаммасини, таъбир жоиз бўлса, лирик сўзлар деб атаган бўлардим. Ёш шоирларимиз бу сўзларни яхши кўришлари, теран ҳис этишлари керак.

Тўқсон

Гап 90 рақами ҳақида эмас, қиш ҳақида бораяпти. Менга *тўқсон* деган сўз сирли ва маҳобатли туюлади. Болалигимдан бу сўзни афсонавий сўз сифатида қабул қилганман. Тирамоҳнинг сўнгги кунларида “тўқсон кираяпти” деган гапларни эшитардим. Ўтмишда одамлар ёзда ё баҳорда кўп кун санашмаган. Чунки бу фаслларда куннинг ўтиши қийин бўлмаган. Лекин қишда ҳар кунни санаганлар. “*Ялдо кечасидай рутубатли қиш, Солди руҳимизга оғир бир сурур*”, – дейди Абдулла Орипов. Бу ҳам қишнинг узоқ давом этишига ишора. Қишнинг кундузи бир тутам бўлса, кечаси жуда узун бўлади. Боболар ёзда асрдан кейин кун ботгунга қадар вақтни, “Ҳали шомгача қишнинг бир куни бор”, дейишарди.

Тилимизда қиш фаслининг 1 декабрдан 1 мартгача бўлган давридаги 90 куни тўқсон деб аталади. Бу қиш фаслининг иккинчи номидай қабул қилинган. Бу сўз халқ оғзаки ижодиётида, эртақларимиз ва дostonларимизда, халқ тилида шу маънода кенг қўлланган. Тилимизда тўқсон ҳақида **Мевани тўқсонда суғорсанг, тўқсон ботмон ҳосил қилади** деган мақол ҳам бор.

Қишнинг охирги ҳафтаси сўнгида *Ажуз момо* деган кун келади. *Ажуз* сўзи арабчада “қари хотин”, “кампир” мазмунини билдиради.

Ривоят қилишларича, *Ажуз момо* баҳорни келтирмаслик учун олишар экан. *Ажуз момо* куни кирган вақт жуда совуқ ва кучли шамол, бўрон бўлади. *Ажуз момо*

тўқсонга қараб айтар экан: **Тўқсон, бир кунимча йўқсан.** Баъзи манбаларда *Ажуз* мавсуми олти кун давом этади дейилади. Бу билан боғлиқ мақол ҳам бор: “Айёми *Ажуз* олти кун, қаҳр айласа – қаттиқ кун”.

Болалигимизда биз билан бирга ўйнаб юрадиган ақли заифроқ *Худойқул* деган бола бўларди. У қарсиллаб турган тўқсонда қизамиққа йўлиқди. Биз томонларда кимга қизамиқ чиқса “гул чиқибди” дейишарди. Овулни қор босган бир тунда *Худойқул* гулдан вафот этди.

Қор босган бир тунда онам айтганди:

*“Худойқулга гул чиқибди... Иссиғи ўткан”.
Шундан сўнг биз уни сира кўрмадик,
Билдик, Худойқулни гул олиб кетган.*

*Тўқсон ўртасида... Овоқ овулда
Худойқул ҳаммадан олдин гуллади.*

Анғиз ва андиз

Баъзан бу икки сўзни алмаштириб юбориш ҳоллари кузатилади. *Анғиз* бошқа, *андиз* бошқа. Ҳатто баъзи хонандаларнинг “Анғиз ўсган ерларда” деб қўшиқ айтишганини эшитганман. Гап шундаки, анғиз ўсмайди, андиз ўсади. Андиз кўкатнинг бир тури. Унинг *қора андиз* деган хили ҳам бор.

Маҳмуд Кошғарий андизни *ангдуз* шаклида келтиradi.

“*Ангдуз* – ердан қазиб олинадиган ўсимлик илдизи. Отларнинг қорин оғриғига даво қилинади”, деб изоҳлайди.

Қадимги даврларда “Андиз бўлса, от ўлмас” деган мақол бўлган. Азим Суюннинг “Андиз ўсган ерларда отлар бевақт ўлмағай” деб бошладиган шеъри бор.

Экини ўриб-йиғиб олинган ер, майдон *анғиз* дейилади. Ўрилган экинларнинг далада тиккайиб қолган поясини ҳам анғиз дейишган.

Сувлуқ ва сўлиқ

Тилимизда *сувлуқ* сўзининг *сувлиқ* ва *сўлиқ* шакллари бор. Муҳаммад Юсуф “*Тишларимда ғичир-ғичир сўлиғимсан, Ватаним*” деб ёзган.

Сувлиқ сўзини изоҳлаш учун аввал юган сўзига изоҳ бериш керак. *Юган* – отни бошқариш учун унинг бошига солинадиган тизгин. *Сувлиқ* эса юганнинг от оғзига солинадиган металл қисмидир. Отни бошқаришда юган тортилса, сувлуқ тишларга тегиб ғичирлайди. От жағини йириб юборгудек ҳолатга келтиради. Сувлуқли от ўжарлик қилолмайди. Юган тортилдими, бас, от қулларча тинчиб қолади. Сувлуқ отнинг оғзида тургани учун доим сувли бўлади. Бу от учун оғир ҳолат. Шунинг учун *сувлиғини чайнаб* деган ибора оғир ибора. От югуриб кетаётганда ёки йўрғалаб бораётганда сувлиғини чайнаб боради. *От сувлиғини чайнаб, бекни обқочиб келяпти.* (“Гўрўғлининг туғилиши” достонидан.)

Эл орасидаги *оғзига сувлуқ солиб олган* деган ибора кимнидир бўйсундириб, жиловлаб олиш маъносида келади. Оғзига сувлуқ солиб олинган киши эркидан айрилади.

Даҳанаки жанг

Кеча телевизор кўриб ўтирсам, типратикон билан илон ўртасида кетаётган ҳаёт-мамот жангини кўрсатишди. Улар ўртасида даҳшатли, қонли жанг кетарди. Илон захрини сочарди, типратикон эса уни аямай қизил қонига беларди. Тасвир ортидан бошловчи бу ҳолатни *даҳанаки жанг* деб атади. Бу асло даҳанаки жанг эмас. Даҳанаки жанг дегани нима эканини бошловчимиз биладими ўзи? *Даҳанаки жанг* даҳан, яъни оғиз билан, тил билан бўладиган оғзаки жанг, хуллас, жағлар жанги. *Даҳанаки* сўзи форсийда “оғизда бажариладиган” деган маънони билдиради. Унда биров қўл ё оёқ билан жанг қилмайди, балки бақир-чақир, дўқ-пўписа ва қаттиқ сўзлар билан жанг қилинади, холос.

Бундай бошловчиларимиз икки душман армиянинг бир-бирини тўпга тутаетганини ҳам *даҳанаки жанг* деб айтишдан тап тортишмайди.

Водий томонларда *даҳанаки* сўзига мазмунан яқин бўлган *дамкалтак* деган ғаройиб сўз бор экан. Бунда айбдорни оғзаки, сўз билан, дам билан “калтаклашади”.

Ўсимлик ва ўсмир

Бир қарашда бу икки сўзнинг бир-бирига алоқаси йўқдай туюлади. Ҳолбуки, *ўсимлик ва ўсмир* сўзларининг илдизи битта бўлиб, бу ўзак “ўсмоқ” маъносидаги ўс феълидир. Ўсимликда ҳам, ўсмирда ҳам навқиронлик тимсоли бор.

“Балу-балу”

Кошғарий “Девону луғотит турк”ида *балу-балу* сўзига дуч келдим. Алломанинг изоҳига кўра, қадимги туркий тилда бу сўз “оналар боласини бешикда ухлатиш учун қўллайдиган алла ўрнидаги сўз” экан. Бу сўз русларнинг алласи *баю-баю* билан нақадар яқинлиги мени ажаблантирди. Ким билади дейсиз, балки бу сўзларнинг илдизи бир-бирига яқиндир. Дунёдаги тилларнинг барчасида *она, ота, бола* сўзларида меҳр тафти сезилиб туради. Дунё аллаларининг оҳанглари эса бир кўнгилнинг турфа хил товушларидай таралади.

Гунг

Гунг сўзини эшитишим билан тасаввуримдан аввало болаликдаги тенгдош дўстим Авазнинг қиёфаси чақмоқ тезлигида ялт этиб ўтиб кетади. Биз бирга униб-ўсган Аваз гунг эди. Шунинг учун Аваз менга гунг сўзининг одам сифатидаги тирик тимсолига айланиб қолган. Йиллар ўтиб мен у ҳақда “Аваз сукунатнинг боласи эди” деб бошладиган “Гунг ҳикояси” номли шеъримни ёзганман. Шу самимий ва меҳрибон Аваз сабаб бўлибми гунг менга унчалик қаттиқ сўз бўлиб туюлмасди.

Гунг... Бу сўз ҳозир эшитмайдиган ва гапиролмайдиган ногиронларга нисбатан ишлатилади. Бироқ қадимда *гунг* сўзи “*жория, хизматкор аёл, чўри*” деган маънони англатганлиги ҳақида Маҳмуд Кошғарий айтиб ўтган. Чунки жориялар, яъни чўрилар тилсиз ва қулоқсиз бўлишлари керак эди. Улар эшитмасликка ва гапирмасликка, не буюрилса, итоаткорлик билан бажаришга маҳкум эдилар. Бундай қараш кейинги даврларга қадар маълум маънода сақланиб қолган. Масалан, баъзи оналар бўйга етган қизларини кўзи кўр, қулоғи кар, гунг деб мақташлари ҳам шундан қолган бўлса керак.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилларда гунглар, яъни кар ва тилсизларни *тунгу* деб аташгани ҳақида айтиб ўтган. Бу сўз Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ҳам қўлланган: *тунгу болса тэзмас билигкэ элиг* – у кар бўлса, унинг қўли билимга тегмайди.

Жайдари жавдар

Биз “ўзимизники”, “маҳаллий”, “оддий”, “содда”, “дўлвор” маъноларида келадиган *жайдари* сўзини ишлатганимизда, бу сўзнинг асли бўлган *жавдар* сўзи ҳақида ўйламаймиз ҳам. Мундоқ синчиклаб қарасангиз, *жайдари* сўзининг ортида *жавдар* сўзи турганини кўрасиз.

Манбаларда *жавдар* сўзи *ёввойи қора буғдой* деб изоҳланган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бу сўз *жайдари* сўзи билан бир хил бўлиб, асли “маҳаллий” деган маънони англатади. Демак, *жайдари* сўзи асли *жавдар, жавдари* сўзларидан келиб чиққан.

Данак донаси

Каттиқ пўчоқ ва мағиздан иборат уруғ маъноси-ни англаган *данак* сўзи ҳақида тўхталиб ўтишимдан мақсад, кўпчилигимиз бу сўзнинг шундоқ юзада кўзга ташланиб турган илдизини кўрмай ўтамиз.

Бу сўз тилимизда фаол қўлланади. Шунинг учун ўз маъносидан ташқари рамзий маъноларга ҳам эга. “Данагидан мағзи ширин” каби мақол ва ибораларимиз талайгина. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, тилимизга форсийдан кирган *данак* сўзининг туб илдизи бошоқли ўсимлик ҳосили мазмунини билдирадиган *дон* сўзига бориб тақалади. Бир қарашда *данак* сўзи *дона* сўзига яқиндай туюлади. Бу бежизмас, чунки *дона* сўзи ҳам *данак* сўзи билан битта илдизга эга бўлиб, *дон* сўзидан пайдо бўлган.

Мулоҳаза учун яна бир маълумотни қистириб ўтмоқчиман. Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *таня**тана* деган сўзни келтиради ва уни “кунжут, ҳар хил уруғ турлари, Уч ва Арғулар тилида”, деб изоҳлайди.

Супрадаги супрақулоқ

Тилимизда хамир ёйиш, нон яшаш учун ишлатиладиган дастурхонсифат рўзғор буюми *супра* деб аталади. Илгарилари *супра* ошланган мол терисидан тайёрланар эди. Мен кичикроқ гиламдай келадиган доира шаклидаги супраларни кўрганман. Супрани нондай, дастурхондай азиз тутишарди. Ҳозир ҳам янги тушган келинга аввало *супрада* хамир қордириш одати мавжуд. Тилимизда *Ҳар супранинг ўз нони бор, Нони улуғ, супраси қуруқ* каби мақоллар бор.

Асли араб тилидан келган *суфра* сўзининг туб илдизи “очди” деган маънони англатади. Шунингдек, бу сўзнинг “сафар озуқаси”, “тушлик дастурхон” деган маънолари борлиги ҳам манбаларда таъкидланган.

Халқ тилида *супрақулоқ* деган сўз ҳам кўп ишлатилади. *Супрақулоқ* сўзи асосан болаларни эркалаш маъносида қўлланади. Бу сўз ёшига ва гавдасига нисбатан қулоқлари катта болаларга қарата эркалаш оҳангида айтилади. Бундай болаларнинг қулоқлари *супрага* ўхшатилади. Хуллас, *супрақулоқ* сўзининг пайдо бўлишига *супра* сўзи асос бўлган. “Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари” китобида *супра* сўзи иштирокида ҳосил бўлган бир неча қўшма сўзлар келтирилган. Масалан, *супрақоқди* сўзи. *Супрақоқди* сўзи халқ тилида “кенжа фарзанд” маъноси-ни англатади. *Супрақоқдининг* яна “тўй, базмдан кейин ёзиладиган дастурхон, меҳмондорчилик” деган маъноси ҳам бор.

“Қисаси Рабғузӣ”да *суфра**сўфра* айнан “дастурхон, зиёфат” маъносида қўлланган.

Булдуруқ

Тилимизда *булдуруқ* сўзи бир неча маънони англатиб келиши мени ажаблантирди. Чунки бу маъноларни бир-бирига яқин ҳам, узоқ ҳам деб бўлмайди. *Жавдар* билан *жайдарининг* яқин-узоқлигини тушунса бўлади. Лекин ўзингиз ўйланг, майда қаттиқ қировга чўл қуши – қорабовурнинг нима алоқаси бор? Ёки балиқ тухумининг-чи?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *булдуруқ* сўзига шундай изоҳ берилади:

"БУЛДУРУҚ. 1. Аёзли, совуқ кунлари ёки туман пайтларида нам ҳаво зарраларининг музлаши натижа-сида ҳосил бўладиган майда қаттиқ қор; қиров".

Қарангки, “чўл қуши қорабовур” ҳам *булдуруқ* деб аталади. Бундан ташқари, бу сўз оқарган соч, балиқ тухуми маъноларини ҳам ифодалаб келади.

Бу ўринда соч оқини қировга ўхшатиш мумкин. Бу асосли.

Балиқ тухуми *увулдуруқ* ўзгариб, халқ тилида *булдуруқ* деб кетган бўлса керак.

Болалигимда қорабовурни кўрганман. Унинг қора тўши устида қаттиқ қор дончаларидай ялтироқ холлар бўларди. Шу белгиси билан қорабовур *булдуруқ* деб аталдимикин? Ёки бунга қорабовурнинг сайрашига ишора бормикин?

Нима бўлганда ҳам *булдуруқ* ғаройиб сўз. Бирдан диққатни жалб қиладиган сўз.

Лаган ва лағун

Лаган сўзи ҳам ҳаммамизга қадрдон. Айниқса, тўйларимизда лаган-лаган ош тортамыз. Лаган-лаган ошни паққос туширамыз ҳам. Жилла курса, ошдан кейин қоринни силаб, “Ўзи бу *лаган* деган сўз қандай сўз экан? Маъноси нима экан?” деб ўйлаб қўйсак ёмон бўлмасди.

Асосан қуюқ овқат солинадиган катта ясси идиш маъносини англатган *лаган* сўзининг туб илдизи “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *лағун* деган сўздан келиб чиққан. Қадимда *лағун* сўзи “ёғочни ўйиб ясалган идиш” деган маънони билдирган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзга шундай изоҳ қолдирган:

Лағун – ичи чуқур ёғочдан қилинган идиш. Унда сут, қатиқ ва шунга ўхшаш нарсалар ичилади. Ёғоч товоқ.

Сандал атрофидагилар

Ўрта Осиё, Яқин Шарқ мамлакатлари ва Японияда маълум бир жойни иситиш учун мўлжалланган манқал *сандал* деб аталганлиги “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да айтиб ўтилган. Сандал ўтов ёки хонанинг ўртасига ўрнатилган, у хонтахта шаклида бўлиб, устига кўрпа ёпилиб, атрофига кўрпачалар тўшалган. Сандал остидаги ўчоққа қаттиқ ўтиннинг чўғи солинган. Совуқда одамлар сандалга қўл ва оёқларини тикиб исинишган.

Сандал сўзи менга жуда қадрдон. Бу сўз билан боғлиқ хотираларим мўл. Болалигимда қишнинг узун кечаларида момоларим айтган эртак ва афсоналарни, узундан-узоқ гурунглари мен сандал атрофида тинглаганман. Сандал устига ёпилган катта кўрпага оёғимизни тикиб, ярим кечагача гурунглашардик.

Сандал сўзи арабча бўлиб, “курси, стол” маъноларини англатган. Манбалар бу сўзнинг ҳиндий ва форсийга ҳам тааллуқлилигини айтиб ўтадилар.

Бундан ташқари, юнончада ҳам *sandalon* сўзи бўлган. Бу сўз “доимий яшил, кўп йиллик хуш исли дарахт” маъносини билдирган. Балки бу арабий сандал билан биттадир. Чунки сандал ёғочидан курси, миз, ҳасса, бошқа шу каби нарсалар яшашган. “Изоҳли луғат”да: “САНДАЛ. II (юн) “sandalon” <a. + ф< санскрит” деб изоҳ берилган.

Шунингдек, ковушнинг бир турига ҳам сандал дейилган.

Сандал сўзи тилимизда “ранг” маъносини ҳам англатган. Маълумки, сандал дарахти ёғочининг ранги жигаррангга мойил бўлган, шунинг учун жигарранг *сандалий* сўзи билан ифодаланган.

Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида шундай байт бор:

*Бирининг тўни сандали ойн,
Сандали уй аро топиб тамкин.*

(Яъни, яна бирининг тўни жигаррангга мойил бўлиб, у шу рангдаги кошопада турарди).

Гупсардай одам

Болалигимдан *гупсардай* бўлиб қолибди ибора-сини эшитганман. Бу ибора ёшига нисбатан тез семириб кетган одамларга нисбатан ишлатиларди. Ҳар қандай ибора халқнинг кузатувлари асосида пайдо бўлади. Кейин билсам, *гупсар* сўзи “кечувдан ўтишда хизмат қиладиган, махсус усулда қўй ва мол терисидан тайёрланиб, ичига ҳаво тўлдирилган мешга ўхшаш мослама”-ни англатар экан. “Изоҳли луғат”да *гупсар* эскирган сўз сифатида кўрсатилган. *Гупсар* сўзининг этимологияси ҳақида аниқ маълумотларга дуч келмадим. Тилимизда *гуппи* деган сўз бор. *Гуппи* қалин пахтали калта чопон маъносини билдиради. Гуппини кийган одам ҳам гупсардай бўлиб қолади.

Шунингдек, *гупсар* қадимий ўзбек ҳарбий атамаларидан бири. “Тарих атамалари луғати”да изоҳланишича, қўй ёки қорамол терисини ёрмасдан, саноч қилиб шилиб, жунини тозалаб, ичини ҳаво билан тўлдириб, устига миниб, сувдан, дарёдан кечиб ўтадиган мешга ўхшаш мосламага *гупсар* дейилган. Дарёдан жуда кўп киши ёки отлар, кўплаб чорва молларини ўтказиш чоғида бир қанча гупсарларни бир-бирига боғлаб, устига қамиш ташлаб, сўнгра сузиб ўтилган.

Термизда тарих муаллимларидан бири менга Бибихоним набираси Улуғбек Мирзони Амударёдаги Пайғамбар оролига олиб борганида улар гупсарлар устида оролга ўтишгани ҳақида гапириб берган эди.

Жаноби жануб

Тилимизга араб тилидан кирган *жаноб* ва *жануб* сўзлари битта сўздан пайдо бўлган экан. Бу жуда ажойиб! *Жаноб* сўзи мартабали одамга нисбатан ишлатилади, *жануб* эса “шимолнинг тескари томони”, “Ер шарининг пастга йўналган тарафи” маъноларини билдиради. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *жаноб* ва *жануб* сўзларига араб тилидаги “четга суриб қўймоқ” мазмунини англатган *жанаба* феъли асос бўлган.

Кўраяпсизми, сўзнинг туб маъносини кўриш одамни ўйлашга, тафаккур қилишга ундайди. Хўш, нега шимолнинг қарама-қарши томонини *жануб* деб аташган? Нега мартабали одамни *жаноб* дейишган? Нечун бу икки сўзга “четга суриб қўйиш” деган маъно асос бўлаяпти? У ҳолда *жануб*нинг акси *шимол* қандай маънога эга? *Шимол* ва *шамол* сўзлари бир-бирига алоқадорми? Бундай саволлар изма-из келаверади. Саволлар эса жавобдан ҳам олдин фикрни чақиради.

Гап келганда, *шимол* ва *шамол* сўзларига ҳам тўхталиб ўтсам. Қарангки, худди *жануб* ва *жаноб* сўзларига ўхшаб, *шимол* ва *шамол* ҳам битта илдиздан ўсиб чиққан сўзлар экан.

Шимол ва *шамол* сўзлари араб тилида “ўра”, “ўралди” маъносини билдирган *шамала* феълидан пайдо бўлган.

Бу сўзлардаги уйғунлик ва ўзгаришларни Самарқанддаги Боғи шимолнинг Боғи *шамолга* айланиб

кетганидан билса ҳам бўлади. Самарқанддаги 12 боғдан биттаси Боғи шамол вилоятнинг шимолида жойлашган, шунинг учун уни “Боғи шамол” аташган. Шарафиддин Али Яздий ҳам уни “Боғи шамол” эмас, “Боғи шамол” тарзида келтириб ўтган. Лекин бу боғнинг икки номи ҳам бир-биридан гўзал.

Шимол ва шамол сўзларининг туб илдизи бир хиллигини билмасимдан олдин ҳам менга негадир шимол шамоллар ватани бўлиб туюлган.

Жавлон урмоқ

Кейинги йилларда “Жавлон уриб пахта термоқда”, “Жавлон уриб меҳнат қилмоқда” деган гапларни мухбирларимиз, айниқса, телемухбирлар тилидан кўп эшитдик. Билмадим, меҳнат қилаётган одамга нисбатан *жавлон қилапти* ибораси қачон ва қай тарзда пайдо бўлиб қолди, тушуниксиз. Гап шундаки, пахта тераётган одам жавлон уриши мумкин эмас, меҳнат қилаётган одам ҳам жавлон қилолмайди. Бунинг иложи йўқ. Чунки *жавлон қилмоқ* бирикмаси аслида “сайр қилмоқ” деган мазмунни ифодалайди. *Жавлон* сўзининг туб маъноси “юриш, сайр қилиш, адашиш”. Энди ўйлаб кўринг, пахта тераётган одам пахта терадими ё сайр қиладими? Устозларимиз ҳамisha сўзнинг моҳиятини билиб ишлатганлар. Масалан, Ойбек домла:

“Мана бу от-арава сизники, сизга бердим, қани, ўтириб бир жавлон қилиб келинг”, деб ёзганлар.

Бозордаги бози

Болалигимизда катталар ҳам, болалар ҳам айтиб юрадиган бир қўшиқ бўларди.

*Бозорга бордим, бозини кўрдим,
Қулоғи узун тозини кўрдим.
Ўйга келдим, маяк жедим,
Хотинимдан таёқ жедим.*

Хўш, “Бозорга бордим, бозини кўрдим” қаторидаги *бози* сўзининг маъноси нима? Бозорга борган одамнинг кўрган бу нарсасининг нимаси қизиқки, уни қўшиқ қилиб айтиб юрибди. Усмон Азим ва Абдумажид Азим билан Оҳангаронга бораётганимизда, йўлда улардан шу қўшиқдаги *бози* сўзининг маъноси ҳақида сўрадим. Икковлари ҳам бараварига *бози* бу “ўйинчи” дегани дейишди. Демак, бозорга борган ўша одам ўйинчини кўрган. Алишер Навоийда ҳам *бози*, *бозий* сўзлари “ўйин, алдов” маъносида, *бозигар* сўзи эса, “ўйинчи, масхарабоз” маъносида қўлланган.

Изоҳ: Китобнинг илк нашридан сўнг Бухоронинг Олот туманидан адиб Абдунаби Ҳамро телефон қилиб, бози сўзи ҳақида шундай фикр билдирди: “Бизда бозордаги даллоларни “бози”, “бозигар” дейишади. “Бозорнинг бозиси” деганда, бозорнинг даллолини айтишади”. Демак, халқ қўшиғидаги “Бозорга бориб, бозини кўрдим” деган мисрада “даллол” назарда тутилган бўлиши ҳам мумкин. Чунки бозорда энг кўп бақир-чақир қилиб, энг кўп кўзга ташланадиган одам бозорнинг даллоли бўлади.

Қозоннинг юқи ва юқори

Юқори сўзининг маъносини ҳаммамиз биламиз. Изоҳга ҳожат йўқ. Лекин гапнинг қизиги бошқа ёқда. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” ида “йук йер” (јук јер) сўзи “юқори ер, баландлик ер” деб изоҳланган. Кейинги нашрларда јук јер јоқ јер деб тўғирланди. *Юқ* сўзи қозон ё идиш тагида қолган овқат қолдиғини англатади ва ҳозиргача “қозоннинг юқи”, “идишнинг юқи” бирикмалари қўлланади. “Қозоннинг юқи” деганда қозон тагининг сатҳидан юқорироқ турган жуда кам миқдордаги овқат қолдиғи тушунилади. Юқори сўзи текис ер сатҳидан баланд турган жойни англатади. Унда қозон юқи билан “юқори” сўзи бир-бирига алоқадормикин деган тахминга бориш ҳам мумкин. Лекин мутахассислар *йук* ва *йоқ* сўзларини бошқа-бошқа сўзлар деб изоҳлайдилар.

Мен мактабга боргунча *шимол, жануб, ғарб ва шарқ* сўзларини эшитмаганман. Бу сўзлар менга бегона эди, чунки қишлоғимизда дунёнинг тўрт томонини билдирадиган бошқа сўзлар бор эди. Одамларимиз Шарқни – Кунчиқар, Ғарбни – Кунботар, Шимолни – Юқори, Жанубни – Одоқ деб аташар эди. Боболаримнинг Юқорининг шамоли деган ибораси ҳалиям эсимда. *Юқорининг шамоли* куруқ бўларди. Улар “Юқорининг шамоли Одоқдан уч кунда қайтади. Булутларни ҳайдаб, ёғингарчилик олиб келади” дейишарди. Биздан ўтган шамол уч кунда Одоқдан семиз булутларни олиб қайтар эди. Қаёқларга бориб келар эди бу шамол?

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам Шарқни – Туғар, Ғарбни – Батар деб ёзган:

Қаюсы **Туғардын** тутар минг таңуқ,
Қаюсы **Батардын** тапуғчы ануқ.

Маъноси:

Қайсилари **Шарқдан** минг-минг ҳадялар тутмоқда,
Қайсилари **Ғарбдан** келиб хизматда турмоқда.

“Қадимги туркий тил” китобидаги изоҳга кўра, юқори маъносидаги *йоқ* сўзига қадимги тилимизда жўналиш келишиги қўшимчаларидан бўлган *-қару* қўшимчаси қўшилган ва *юқори* сўзи йўналишни ифодалаб, “баланд томонга”, “юқори томонга” маъносини билдирган.

Яна бир кичик мулоҳаза: Агар “йуқори” сўзининг ўзаги *йоқ* “томон” маъносини билдирса, қадимги туркий тилда *өрү* сўзи тик, тикка деган мазмунда келган. Шундан келиб чиқиб *юқори* тик томон маъносини билдирган бўлиши эҳтимол.

Маҳмуд Кошғарийнинг эски зонтиги

Зонтик голландча сўз бўлиб, “қуёшдан ҳимояланиш воситаси” деган маънони англатади. Хўш, зонтик сўзининг соф туркийчаси борми? Соябон дейсизми? Йўқ, соябон форсча сўз.

Токи дунёда қуёш иссиғи ва ёғингарчилик бор экан, демак, ҳамма жойда улардан ҳимояланиш воситаси бўлган. Ҳамма жойда шундай восита ишлатилган экан, унда ҳамма тилларда бу нарсани ифодаладиган сўз ҳам бўлган. Фақат бу сўзлар унутилган бўлиши мумкин.

Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк”да *јаңалдуруқ* сўзини ёмғирдан, қуёш иссиғидан бошни сақлаш учун восита эканлигини изоҳлаб кетган. Ўангалдуруқ налатдан тикилган экан. Бу нарса ёмғирпўш ё оддий ёпинчиқ эмас. Чунки ёпинчиқ қадимги туркий тилда *жоғурқан* сўзи билан ифодаланган. Кошғарий *Ол аңар жоғурқан эшўди* – “У унга ёпинчиқ ёпди” деган мисолни келтириб ўтган. Шунингдек, Кошғарий ёмғирдан сақланиш учун чўпонлар ёпинадиган ёпинчиқ *йаптач*, ёмғирда кийиладиган ёпинчиқ *кэзук* дейилгани ҳақида айтиб ўтган.

Қозоқлар зонтикни *қўлчодир* дейишар экан.

“Ўғиди” сўзи ҳақида

Хозир ҳам Сурхондарёда “қусиш, қайт қилишни” *ўғиди* сўзи билан айтадилар. Мен бу сўзни шу ҳудуддаги шевага хос сўз деб билардим. Лекин Маҳмуд Кошғарий *ўғиди* сўзини *уқиди* (*уқиди, эр уқиди* – одам қусди) шаклида келтириб ўтган. Менимча, *уқи* “кўнгли беҳузур бўлмоқ, кўнгли айнимоқ” сўзи товушга тақлидан пайдо бўлган. Чунки қаттиқ қайт қилаётган одам “уқ-уқ” деб овоз чиқаради. Болалик пайтларимда маза-си қочиб қусаётган одам ҳақида “Ҳоли йўқ, тинмай ўғиб ётибди” деган гапларни кўп эшитганман. Адабий тилимиздаги *ўқчиди* сўзи ҳам Кошғарий келтирган *уқи*-сўздан келиб чиққан.

Қовуз ва памперс

Мен ҳақиқий қовузни болалигимдан кўриб ўсганман. Қовуз – бешик тўшаги. Бу тўшакнинг ичига тозаланган тарик солинади. Тарик ошга солинаётган гуручдай яхшилаб тозаланиши керак. Қовузга тарик пўстини солади деган гапни ҳам ўқидим. Лекин мен тарик пўсти солишганини кўрмаганман. Тарик топилмаса, супурги уруғини солишларини биламан. Супурги уруғи солинган қовуз яхши бўлмайди. Чунки тарик юмшоқ келади, супурги уруғи қаттиқроқ бўлади. Боланинг бада-нига ёқмайди. Қовузга пахта ё унга ўхшаш нарсаларни солишмайди, чунки бола сийдигидан пахта тезда дўққи бўлиб қолади. Бу тўшакнинг ўртасида тувакка мўлжалланган кафтдек ўйиқ бор. Бешик тўшагига тарик солишларига сабаб тарик бола сийдигини тез шимиб олади, намни яхши тортади, кўп ҳид чиқармайди, офтобда тез қурийди. Бу гўё замонавий памперсга ўхшайди. Лекин бир марталик эмас, доимий памперсга ўхшайди. Тарик пўстини қовуз дейиш ҳам бор. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қовуз сўзининг туб илдизи “ўраб турувчи нарса”, “идиш” деган маъноларни билдирган. Бу сўзнинг тилимизда қовузлоқ, қовузоқ шакллари ҳам бор.

Шунингдек, тилимизда қовузга уйқаш қовзоқ сўзи ҳам бор. Дуккакли ўсимликларнинг дони турадиган пўсти қовзоқ деб аталади. Бу сўз “ўрамоқ, ёпмоқ, беркитмоқ” маъносини ифодалаган қавса феъли асосида ясалган.

Лаваш ва ош

Гўшти кабоб қилиб, юпқага солиб тайёрланган егулик лаваш деб аталади. Манбалар лаваш сўзини туркий сўз деб кўрсатадилар. “Туркий тиллар этимологик луғати”да “Л” ҳарфи лаваш сўзи билан бошланади. Луғатда Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида “тузатилган, безатилган дастурхон” лив аш терги деб ифодалангани таъкидлаб ўтилади. Яна шунини таъкидлаш керакки, лаваш сўзи лав ҳамда ош сўзларидан таркиб топган. Ош ҳаммамизга маълум. Лав ёки лив сўзлари ҳақида эса турли хил фаразлар айтиб ўтилган. Жумладан, хитой тилидаги ли дон, араб тилидаги лив овқат маъносини, шунингдек, “қурбонлик таоми ва бошоқли экинлардан тайёрланган егулик” маъносини билдириши мумкинлиги тахмин қилинган.

Лаваш сўзининг қадимги тилимизда “қозон” маъносида ҳам келганлиги манбаларда таъкидланган.

Тантиқ ва танти

Ортиқ даражада эркалатиб, талтайтириб юборилган, бўлмағур қилиқлар қилиб ҳамманинг жонига тегадиган одамга нисбатан тилимизда *тантиқ* сўзи қўлланади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”га кўра, “тантиқ” сўзининг туб илдизи *танты* сўзи қадимги тилимизда “беҳуда гапларни гапирадиган” деган маънони англатган экан. Бироқ тилимиздаги *танти* сўзи жуда ижобий маънода қўлланади. Бу сўз тилимизда “сахий”, “ҳалол”, “мард”, “кўнгли ва қўли очик”, “ажойиб инсон” маъноларини англатади. Миртемир домла айтганларидай: “Йигитлик кўрки эса, мардлик, тантилик”. Барибир, бу икки сўзнинг бунчалар яқинлиги ўйлантириб қўяди. Уларнинг иккиси ҳам туркий сўз. Қолаверса, туркий тилда “-қ” қўшимчаси қўшилиб сўз ясалиши бор. Масалан: *тортиқ*, *сўроқ*, *қайроқ* кабилар. Лекин бундай ҳолда маъно яқинлиги сақланиб қолган. *Танти* ва *тантиқ*да эса, биттагина -қ қўшилиши билан икки сўз бир-бирига қарама-қарши бўлиб қолаяпти. Эҳтимол, *танти* сўзининг илдизи бошқа бўлиши мумкин. Маҳмуд Кошғарий *таң* сўзининг “ажойиб”, “ғалати”, “қизиқ” деган маънолари борлиги ҳақида айтиб ўтган. Мен *тантиқ* сўзи *тен*так сўзига яқинмикин, *тен*такнинг ўзгарган шаклимикин деб ҳам ўйлаб қолдим. Лекин бунга асос тополмадим. Барибир бу ҳақда аниқ бир гап айтиш қийин.

Овчи қуш ва долбой

Қадимдан овчи қушлар билан боғлиқ турли аталар ва сўзлар тилимизда фаол қўлланган. Бундай сўзларнинг ҳар бирининг ўз тарихи бўлган. Шундай сўзлардан бири *долбой* сўзидир. Ҳозирги пайтда *долбой* сўзи кўпроқ бадий адабиётларимизда учрайди. Бу сўз халқимизнинг қадимий қўшиқларида, достонларида сақланиб қолган. Масалан, “Гўрўғлининг туғилиши” достонида *долбой* сўзи “овчи қушни қўлга келтириш учун унга кўрсатиладиган гўшт” маъносини англатиши ҳақида айтилган.

“Гўрўғлининг туғилиши” достонида “Долбой келса талпинади қарчиғай” деган сатр бир неча бор ишлатилган:

*Долбой келса толпинади қарчиғай,
Мусофирлар тортар экан оҳу вой.
– Вой тўрам! – деб бўзлаб турди жойидан, –
Тағдиргинам қурсин, – деди Ҳилолой.*

Экин ва кашта

Бир қарашда *экин* ва *кашта* сўзларининг орасида қандай боғлиқлик бор, деб ўйлашингиз мумкин. Тилимизда игна билан матога тикиб туширилган гул, расм, чизиқ ва шу кабилар *кашта* деб аталади. *Экин* сўзи эса, “далага экиладиган ўсимликлар” маъносида келади. Гап шундаки, форсийдаги *кашта* сўзининг туб илдизи ҳозирги мазмунидан фарқ қилиб, у “экилган”, “уруғ қадалган”, “ишлов берилган” деган маъноларни англатар экан. Мантиқан, каштада ҳам тикилган гулларнинг барқ уриб очилган тасвирини кўраимиз.

Ўсмирлик йилларим дала бошида дам олишиб, меҳр билан кашта тикаётган қизларни кўрганман. Бу қизлар кашталарга гулларни тикмас, экар эдилар, илк игнани уришидан то тўлиқ очилгунича тинмай ишлов бериб, парвариш қилар эдилар. Каштада ўсиб-унаётган гуллар қизларнинг кўнглидаги гуллар эканлигини сезгандай бўлардим. Боғбонларга хос бу меҳр уларнинг қўшиқларига кўчар эди:

*Эрта билан тураман наҳори нашта,
Ўнг қўлимда игнаю, тиззамда кашта.*

Басир ва басират

Тилимиз тарихида араб тилидан кирган *басир* сўзи “кўрувчи”, “кўра оловчи”, “кузатувчи”, “сезгир”, “ўта сезгир” маъноларида ишлатилган. Бу сўзнинг зидди *сўқирдир*. Бироқ негадир кейинги даврларда *басир* сўзи “кўзи кўр” маъносида ҳам қўлланадиган бўлган. *Басират* сўзи ҳам “кўрувчанлик”, “зийраклик”, “сезгирлик”, “ўтқир зеҳнлилик” мазмунини ифодалаб келган. Навоий даврида олимлар донишмандлар аҳлини *басират* аҳли дейишган. Шоир “Ҳайрат ул-аброр” достонида шундай ёзган:

*Сирри ҳақиқатдин ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар.*

Орадан беш аср ўтиб, *басир* сўзи бошқача маънога келади.

Бу сўз “кўзи кўр” мазмунини ҳам ифодалайди.

“Навоий асарлари луғати”нинг 1973 йилдаги нашрида ҳам, мукаммаллаштирилган 1983 йилдаги нашрида ҳам *басир* сўзига бирор нуқтада “кўзи кўр” маъносида изоҳ берилмаган. 1983 йилдаги нашрда луғатга *басар* сўзи қўшилади, бу сўз “кўз”, “кўриш”, “кўра олиш қуввати”, “кўз қуввати” маъноларида изоҳланади. Навоийнинг: “Ким басар ҳисси қоронғу кечада қилди ғалат” деган мисрасида ҳам *басар ҳисси* “кўриш сезгиси” мазмунида келади.

Қумғоғ ва саксовул

Саксовул қумли жойларда, чўлларда ўсади. Бу дарахтнинг илдизи янтоқ томиридан ҳам узоққа кетади, қақраган чўлда ҳам сувга етади. *Саксовул*... Бу чиройли сўзнинг этимологияси ҳақида аниқ маълумотлар учратмадим. *Саксовул* сўзи таркибидаги “саксон”даги *сакс* ва *овул* сўзлари ҳақида ўйладим, *саксовулни ясавул, жиғовул, шиғовул* сўзлари билан солиштириб кўрдим, лекин бирор жўялироқ тахминга келолмадим. Аммо *саксовул* сўзининг маънодошини учратиб қолдим.

Манзар Абулхайровнинг “Навоий асарларида сўз ва иборалар” китобида тарихимизда саксовулни *қумғоғ* деб ифодалаш ҳам бўлган деб кўрсатилган. Бундай номланишга саксовулнинг чўлда, қумда ўсиши сабаб бўлган бўлиши керак. Хусусан, бундай ифода Алишер Навоий асарларида учрайди.

*Гарчи қуёшдин парвариш олам юзига оmdур,
Саҳрода қумғоғу тикан, бўстонда сарву гул бутар.*

(Алишер Навоийнинг
“Бадоеъ ул-васат” девонидан)

Маҳмуд Кошғарий *қамғақ* деган ўт ҳақида бўйи баланд, барглари нозик бир ўт, уйнинг очиқ жойларига солинади деб, *қумлақ* деган ўсимлик ҳақида, “Қипчоқ ерларида ўсадиган печакка ўхшаган бир ўт. Уни асалга аралаштириб ичимлик қилинади. Бу ўт кемага тушиб қолса, денгиз тўлқинланади ва кема чайқалиб, ундаги одамлар ғарқ бўлаёзидилар”, деб изоҳ беради.

Улапа ва улуфа

Болалигимизда бирор бола айб иш қилиб қўйса, унга катталар: “Бу боланинг улапасини бериб қўйиш керак”, деган гапни ишлатишарди. Умуман, *улапа* сўзи “жазо” маъносида қўлланарди. Биров кимдандир хафа бўлса, “Шошмай турсин, ҳали улапасини қўлига бераман”, деяр эди. Хуллас, *улапасини бериш* халқ ибораси даражасига кўтарилган гап эди. Лекин *улапа* сўзининг аниқ маъносини яқин-яқингача билмасдим. Ҳатто, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам бу сўз ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Болалигимдан менга таниш бўлган бу сўзнинг асл маъносини бошқа жойдан топдим.

“Тарихий ҳарбий терминлар луғати”да изоҳланишича, ўрта асрларда ҳарбийларга бериладиган иш ҳаққи, маош *важҳ* сўзи билан ифодаланган. *Улуфа* сўзи “амалдорлар ва лашкарбошиларга бериладиган ойлик маош” мазмунини билдирган. Бобур “Бобурнома”да бу сўзни ишлатган экан:

“Беҳрада бўлгон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи *важҳ* ва улуфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдуқ”, жумласини келтиради.

“Навоий асарлари луғати”да *улуфа* сўзи маош маъносидан ҳам олдин асли “ҳайвон емиши, озиғи” мазмунини билдириши айтиб ўтилган.

Улуфа бериб олти юз минг сипоҳ,
Фалак авжидин ўткариб боргоҳ.

“Садди Искандарий” достонидан.

Халқ орасидаги “Улапасини бериб қўяман” ибораси эса киноя маъносида қўлланар экан.

Кезанак

Кезанак сўзи кўпроқ чорвадорларимиз тилида ишлатилади. Бу сўз тилимизда жуда кам қўлланса-да, унга эҳтиёж бор. От, қўй, қорамолларнинг тўпиқдан юқори, почасининг ингичка қисмини халқимиз *кезанак* деган. Ҳозиргача *кезанак* сўзи чорвадорлар, қас-соблар, ошпазлар тилида бор. Лекин бу бечора сўз ҳатто “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га ҳам кирмай қолган. Бугунги кунда туёқ, тўпиқ, пойча, кезанак каби мол оёғининг қисмлари биргина *мол оёғи* деган сўз билан ифодаланади. Бундай сўзлар тилимиз боғида турса, ҳеч кимдан нон-ош тиламайди, аксинча, бу боғни бойитади.

Чўпонлар сўйилиб, калла-почаси пиширилган қўйнинг кезанагига қараб ҳам бу қўйнинг қандай қўй эканлигини айтиб бера олганлар.

Овул

Ўтмишда кўчманчи чорвадорлар ўрнашган жойлар ёхуд одамлар муқим яшайдиган кичик қишлоқлар *овул* деб аталган. Хуллас, ўн-ўн беш уй бирикса, *овул* бўлган. Манбаларда таъкидланишича, *овул* сўзининг туб илдизи “ҳар тарафдан йиғилиб келиш” маъносини англатган. Маҳмуд Кошғарийда *аваладӣ*, *эвлашдӣ* сўзлари “тўпланди”, “уйилди” деган маънони билдирган. Шунингдек, қадимий тилимизда *айил* деган сўз бўлиб, бу сўз ҳам “яшаш жойи”, “оила”, “иҳота қилинган” каби маъноларни англатган.

Менга кейинроқ яна бир мулоҳаза келди. Балки, *овул* сўзининг илдизида қадимги тилимизда уй ва чодир маъноларини англатган “эв” сўзи ётгандир. Чунки *эвлашдӣ* сўзи “тўпланишди” деган мазмунда келади.

Галагов

Ўтмишда буғдой янчиш пайтида бир тўда ҳўкиз ёки отларни бир-бирига маташтириб, хирмондаги буғдой устидан қайта-қайта айлантириб ҳайдаганлар. Шу йўл билан донни похолдан ажратиб олганлар. Ана шу жараён “галагов” сўзи билан ифодаланган. Тилимизга форсийдан кирган “галагов” сўзи асли “сигир галаси” деган маънони англатган.

Мен галаговни кўрганман. Кичикроқ маросимга айланиб кетадиган бу ишда қайта-қайта қатнашганман. Қишлоғимиз чеккасида Хирмонжой деган бир жой бор эди. Буғдойпишиғида Хирмонжойда галагов бўларди. Оталаримиз отларни маташтириб, буғдойни янча бош-лашлари билан қишлоқ болалари ўша ерда тўпланардик. Ҳар куни кечгача текин томоша. Фақат болалармас, катталар ҳам имкон топди дегунча хирмонжойда ҳозир бўлишарди. Кимдир галаговнинг қўшиқларини айтар, кимдир отларга қамчи босар, кимдир похолдан ажралган буғдойни қопларди. Кун бўйи ғаройиб гурунглар бўларди.

Энди галагов йўқ. Лекин “галагов” деган сўз бор. Ҳатто бу сўз халқ тилида иборага айланган. Кимдир саранжомгина жойни тўзителиб кетса ё бировнинг экинини пайҳон этса, ё бузғунчилик қилса, *галагов қилиб кетди* иборасини қўллайдилар.

Майна қушми ё мия?

Биз кўпинча *майна* сўзини қуш маъносида тушунамиз. Чунки шу ном билан аталадиган қуш бор. Халқимиз бу қушни ёқтирмайди, у жуда жанжалкаш, безбет қуш. Қувиб ҳайдасангиз ҳам сизни майна қилгандек безрайиб тураверади ёки бетгачопарлик қилиб қичқиради, сайрамайди, қичқиради. Балки халқ орасидаги масхара қилиш маъносидаги майна қилди ибораси шундан келиб чиққандир. *Бу сизга майнавозчиликми?* деган гап ҳам бор.

Майна сўзи тилимизда мия маъносида ҳам ишлатилган. Бу ўриндаги “майна” *мия* сўзининг ўзгарган шакли бўлиши керак. *Майнаси ишламайди, майнасини еб қўйибди* деган иборалар ҳам бўлган. Масалан, “Алпомиш” достонида *майна* сўзи “мия” мазмунида бундай қўлланган:

*Фойдаси йўқ, ғириллашиб юради,
Бекорга ўзини аҳмоқ қилади.
Бари гап майнага йиғилиб келади,
Асил тулпор бунда пайдо бўлади.*

Мия, бош мия маъноси “Девону луғотит турк”да *мэңи*, “Қутадғу билиг”да *мэңә*, қадимги туркий тилда *мэйи* сўзлари билан ифодаланган.

Нўхта ва нуқта

Тилимизда от-уловни боғлаш, етаклаш, ҳайдаш учун бошига солинадиган абзал нўхта сўзи билан ифодаланади. Халқ орасидаги ўз эркини бировга бериб қўйган одамга нисбатан *"Бошига нўхта солиб олибди"* деган кинояомуз ибора ҳам шу маънодан келиб чиққан.

"Туркий тиллар этимологик луғати"да "нўхта" сўзи "ноғта" шаклида келтирилиб, бу сўзнинг туб илдизи мўғул тилига бориб тақалиши ҳақида айтилган. Мўғулчада *нойто, ногт, ногто* сўзлари от бошига солинадиган абзал маъносини англатган.

Тиниш белгисини билдирган арабча *нуқта* сўзи гарчи мутлақо бошқа тилга, тамоман бошқа илдизга оид бўлса-да, баъзи ўринларда қофиядоши нўхтага яқин келиб қолиши қизиқ. Халқимиздаги *Гапининг нўхтаси (нуқтаси) йўқ, Бу гапга нуқта қўйинг* каби ибораларда арабча *нуқта* сўзи *гапни бошқариш, йўлга солиш* мазмунида келади. Бу нўхтанинг отни бошқаришига ўхшайди. Гап шундаки, тил табиати баъзан бир-биридан моҳиятан жуда йироқ бўлган сўзларни ҳам табиатан аста-секин яқинлаштириши мумкин.

Маҳмуд Кошғарийда ёзувдаги нуқтани ифодалаган *чэкик* сўзи бор. *"Чэкді"* сўзи "нуқта қўйди" деган маънони билдирган. *Ол бітік чэкді* деган гап "У хатга нуқта қўйди" мазмунида келган.

Ўрдакнинг хўрози

"Ўзбек тилининг этимологик луғати"даги изоҳга кўра, *ўрдак* сўзининг туб илдизи "шўнғи" деган маънони англатган "өр" феълидир. Қадимги тилимизда *ўрдак* сўзи "кўп марта шўнғувчи" деган маънони билдирган. "Туркий тиллар этимологик луғати"да ҳам *ўрдак* сўзининг "шўнғиш", "сув қуши", "сузиш" маъноларидан келиб чиққанлиги таъкидланган.

Биз жонли тилимизда ва ёзма ишларимизда *ўрдакнинг хўрозини* ҳам, *макиёнини* ҳам битта сўз билан – *ўрдак* сўзи билан ифодалаймиз. Ҳолбуки, товуқларни хўроз ва товук деб, қўйларни совлиқ ва қўчқор деб, қорамолларни сугир ва хўкиз деб жинсларга ажратамиз. Агар бошқа паррандалар ва ҳайвонлар жинсларга ажратилиб номланган экан, у ҳолда *ўрдаклар* ҳам қатордан қолмаган бўлишлари керак.

Тарихимизда *ўрдакнинг хўрози сўна*, *макиёни бўрчин* деб аталгани ҳақида аниқ маълумотлар бор. Бу ҳақда Навоий бобомиз "Муҳокамат ул-луғатайн" асарида ёзиб кетганлар: "Тағи турк *ўрдакнинг* эркагин *"сўна"* ва тишисин *"бўрчин"* дер".

Ўркач

Туянинг ўркачини ҳаммамиз кўрганмиз, биламиз. Туянинг туялиги ҳам унинг ўркачида-да. Ўркач сўзининг ўзаги ўр. Қадимги тилимизда ўр сўзи жуда кўп сўзларга оналик қилган. Қарангки, ўрнинг “чукур ҳандақ (ўра)” маъноси ҳам ва бунга бутунлай тескари “дўнг”, “тепалик” маъноси ҳам бор, *Ўр келса, ўрмалади* деган ибора ҳам шундан келиб чиққан. Ўркач сўзи худди шу “дўнглик” маъносидаги ўр сўздан пайдо бўлган. Яъни, “ўр” сўзига -ка ва кичрайтирувчи -ч қўшимчалари қўшилган. Эрванд Севортян ҳам ўркачдаги ўр илдизини “кўтарилиш” маъносида деб изоҳлаган.

Шунингдек, тилимизда тепалик, тоғ чўққиси, қир елкасини ҳам ўркач деб аташ удум бўлган. “*Қирнинг ўркачи нари четда юксалган тоғнинг белига етиб турар эди*”, – дея чиройли тасвирни чизади Шукур Холмирзаев.

Эрванд Севортян маълумотига қараганда, қадимда шаманлар чилдирмасининг қорни устидаги овоз кучайтиришга ёрдам берадиган бўртиқни ҳамда тағон, яъни учоёқли темир ўчоқни ҳам ўркач сўзи билан ифодалашган.

“Девону луғотит турк”даги изоҳга кўра, *ўркач* (өр-кўч) сўзи баланд тўлқин, пўртана, долға маъносини ҳам англатган экан. Демак, ҳозирги тилимиздаги *ўркач-ўркач тўлқинлар* деган ибора Кошғарий замонидан қолган. Бобомиз *сув тўлқинланди* деган гапни *сув өркүчланди* деб ифодалаган.

Тетик чол ва тетапоя гўдак

Тетик ва тетапоя сўзларини кўп ишлатамиз. Тетик ва тетапоя сўзлари ҳам тузилиши, ҳам маъноси жиҳатдан бир-бирига жуда яқин. Бу уларнинг шакли-шамойилидан манаман деб кўриниб турибди. Бу сўзларнинг иккисида ҳам кучга эниш мазмуни яширинган. Тетик сўзи кўпроқ кексаларга, тетапоя сўзи эса энди юра бошлаган кичик болаларга нисбатан ишлатилади. Чол ҳали тетик ёки боласи тетапоя бўлиб қолибди деймиз.

Бу сўзларнинг илдизидан *англамоқ, фикр қилмоқ* маъносидаги *тети* сўзи ётади. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, қадимда тилимизда *тети* деган сўз бўлган ва у “англаш, фикрлаш қобилятини намоён қил” мазмунини англатган. Умуман, “тетик” сўзи “соғлиқ, дадиллик, куч-қуввати бор, қобилиятли” маъносида келади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам “тэтиг” сўзини “идрокли”, “фаросатли, доно” маъносида қўллаган:

Тақы бир сун алтун кэрэк, эй *тэтиг*.

Яъни:

Яна бири ёмби олтин керак, эй *идрокли киши*.

Оғам ва тоғам

Оға сўзининг тилимизда “ака” маъносини англатишини ҳаммамиз яхши биламиз. Бу сўзнинг туб илдизи “катта” деган маънони англатган. Қадимда тоғани ва отани ҳам *оға* деб аташган даврлар бўлган. Шунингдек, ўтмишда маликалар ва сарой аёлларининг исмлари охирига *оға* сўзи қўшиб айтилган ҳолатлар ҳам кузатилади. Манбаларда таъкидланишича, қадимги туркий тилларда *она* сўзининг *тай* шакли ҳам бўлган. Худди шу она мазмунидаги *тай* сўзи билан *оға* сўзининг қўшилишидан *тоға* сўзи ҳосил бўлган ва бу сўз “онанинг акаси” маъносини англатган. Кошғарий бу сўзни *тағай* шаклида келтирган.

Бир-бирига мазмунан яқин бўлган *оға* ва *тоға* сўзлари шакл жиҳатдан ҳам бежиз уйқаш эмас. Баъзан менга *тоға* сўзи *тоғ* сўзи билан *оға* сўзининг қўшилишидан ҳосил бўлгандай туюлади. Бу шунчаки хаёлим, холос. Эҳтимол, болалигимдан тоғаларим менга тоғдай бўлиб кўрингани учун шундай туюлар. Мен ҳозир ҳам тоғаларимни болалик тасаввурим билан эслайман. Улар кўз олдимда Одамтоғлардай гавдаланадилар.

Қадам ва қадим

Қадам ва қадим сўзларининг маъноси ҳаммамизга маълум. Бири “қадам ташлаш” маъносини англатса, бири “узоқ ўтмиш, мозий” мазмунини ифодалайди. Икки сўзда ҳам поэзия бор. Икки сўз ҳам фалсафий руҳга эга. Қизиғи шундаки, маъно жиҳатдан бир-биридан жуда узоқ туюладиган бу икки сўз битта илдиздан ўсиб чиққан. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”даги изоҳларга кўра, асли арабча бўлган *қадам* ва *қадим* сўзларининг туб илдизи “олдинга борди”, “олдида борди” маъноларини англатади.

Бу икки сўз араб тилидаги жуда қадимий *қадама* феълининг болаларидир.

Бу икки сўз қадим-қадимдан то бугунга қадар не-не замонларни бўйлаб сокин қадамлаб келмоқда.

Бу икки оға-ини не-не асарларнинг тилбоғларида сўзларнинг олдида боради, олдинга боради.

Бу икки сўз қадимиятнинг вазмин қадамларига ўхшайди.

Сумалакдан сўз топдим

Наврўз таоми маъносини билдирган сумалак сўзини форсийда “ўттиз малак” маъносидаги *сумалак* сўзидан келиб чиққан деган тахминлар ҳам бор. Биз шу пайтгача шу тахминга асосланардик. Аслида бу талқин ҳам эътиборга лойиқ. Бироқ “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да қадимги тилимизда *сума* деган сўз бўлиб, бу сўз “ивитилган буғдой” деган маънони англатиши ва “сумалак” сўзи шундан пайдо бўлган деган фикр таъкидлаб ўтилган. Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк”да шундай изоҳ беради: “Сума – ивитилган буғдой номи. Уни қуришиб туйилади. Сўнг ундан угра ош ва нон қилинади. Шарбат учун қилинган, ундирилган арпа учун ҳам бу сўз қўлланади”. Дарҳақиқат, буғдой ивитишиб, ундирилгач, ундан сумалак тайёрланади. Яна ким билади дейсиз. Сўзда сир кўп.

Шунингдек, қорнинг эриб оқиб, қайта музлаши натижасида ҳосил бўлган найсимон, чўзинчоқ муз ҳам тилимизда *сумалак* сўзи билан ифодаланади. Албатта, тарновдаги найсимон музнинг сумалак таомига алоқаси йўқ. Муз сумалак этимологияси ҳақида бирор манбада аниқ маълумот учратмадим. Лекин *сума* сўзининг яна бир маънони англатишини “Туркий тиллар этимологик луғати”дан билиб олдим. Эски милтиқларга ўқ ва дорилар оғзидан солинган ва ингичка, силлиқ шомпол билан жойланган. Шомпол тилимизда *сумба* дейилган. *Сумба* сўзининг илдизи *сума* сўзидир. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *сумба* сўзига шомполдан ташқари яна шундай

изоҳ берилган: “Тешик тешиш ёки белги солиш учун хизмат қиладиган учи найза пўлат асбоб”. Муз сумалаги ҳам найза учли, силлиқ ва сумбага ўхшаш бўлади. Эҳтимол, найсимон музнинг *сумалак* деб аталишига сабаб шудир. Бу ҳам бир тахмин.

Яқинда ижодкор укаларимдан Фаррух Жабборов билан шу мавзуда гаплашиб қолдим. Фаррухнинг тахминича, *сумалак* сўзи таркибида *сум* сўзи бор.

“Ақча”ми, “оқча”?

Кўча-кўйда кўп қўлланадиган *ақча* сўзининг асл маъносини ҳамма ҳам билавермагани учун бу сўз ҳақида ўқиганларимни айтиб ўтишни маъқул топдим. Бу маълумот ҳам кимгадир асқотиб қолса, ажаб эмас.

Ўтмишда Туркистонда савдо-сотик, тўлов муомаларида нарх, баҳо, қиймат ўлчови бўлган пулнинг умумий номи *ақча* деб аталган. Аксарият ҳолларда *ақча* қумушдан зарб қилинган. Манбаларда таъкидланишича, қумушнинг ранги оқ бўлганлиги учун ҳам мазкур пул номи *оқ* сўзига *-ча* қўшимчасининг қўшилишидан ҳосил бўлган.

Халқимизда “Оқчалининг қўли ўйнар, оқчасизнинг кўзи”, деган мақол бор.

Хаспўши ва хаспўшлаш

Тилимизда кимдир ўзининг хато ва камчиликларини яширишини, айбини сездирмасликка ҳаракат қилишини ёки шунга ўхшаш уринишларни *хаспўшлаш* сўзи билан ифодалаймиз. Қизиғи шундаки, жанубий вилоятларимизда қадимда усти қуриган хашак билан ёпилган вақтинчалик тураржой, қапа *хаспўши* деб аталган. Хаспўшини ҳозиргача баъзи жойларда учратиб қолиш мумкин. Умуман, бу сўзнинг туб илдизи “хас-хашак билан ёпиш” деган маънони англатган. Айбини хаспўшлаётган одам ҳам рамзий маънода айби устига хас-хашак ёпишга уринади.

Типратиканнинг киприги

Типратиканни баъзи ҳудудларимизда *кирпи* дейишади. Маҳмуд Кошғарийда ҳам типратикан *кирпи* шаклида берилган ва жайрани *оқлуғ кірпі* “типратиканнинг жуда катта хили” деб изоҳлаган. Туркий тиллар этимологик луғати “да *кирпи* сўзининг пайдо бўлишига туркий диалектлардаги “хурпаймоқ”, “тиккаймоқ” маъносидаги *kirpiş* феъли асос бўлган деб кўрсатилади. Бир қарашда *хурпайиш* ва *kirpiş* (“хурпиш”) яқин туюлади.

Кирпи сўзи қадимги тилимизда “кўп тикан” маъносини англатганлиги ҳақидаги маълумот ҳам манбаларда қайд этилган. Эҳтимол, типратикан *кирпи+тикан* сўнг *тирпи+тикан*, кейинчалик типратикан бўлган бўлиши мумкин. Тил табиатида бирикмаларда иккинчи сўзнинг биринчи сўз товушларини мослаштириб олиш ҳодисаси бор. Масалан, *тунпа-тузук* сўзидаги каби. А.М.Щербак *типратикан* сўзини типпатикан сўзидан келиб чиққан деган фаразни илгари суради. Бу фараз ҳам диққатни тортади. Чунки типратиканнинг тикани типпа-тик бўлади.

Кирпи ва *киприк* сўзлари шакл жиҳатдан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам уйғун сўзлардир. *Киприк* сўзи *кирпи* сўзидан келиб чиққан ва бу сўз дастлаб *кирпи* бўлиб, Кошғарий ҳам, Навоий ҳам бу сўзни *кирпи* шаклида қўллаган. “Кўзи кофиргина, ул кирпичи наштаргина” (Навоий). Навоий давридан сўнг *кирпи* киприкка айланган.

Маҳмуд Кошғарий яна *кірпіләнді* сўзини келтириб, *кіші кірпіләнді* иборасини “кирпи каби бўлди, ғазабланди, қаттиқ юзли бўлди” деган маънода изоҳлаган. Бу ўриндаги *кирпи* сўзи “хурпайиш” маъносидаги *kirpiş* сўзига тўғри келаяпти.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *кирпи* сўзи “кўп тикан” маъносини англатган бўлиши керак деган фараз илгари сурилган.

Типратиканнинг шевада *кирпитикан* деган шакли ҳам бор. *Кирпитикан* – “хурпайган тикан” дегани. Демак, бу ҳашаротхўр сутэмизувчи жонивор тилимизда *типратикан*, *кирпи*, *кирпитикан* сўзлари билан ифодаланади. Халқимизда “Типратикан ҳам боласини юмшоғим дейди” каби мақоллар ва “Ер тагида қубба игна” каби топишмоқлар бор.

Бир тошбақа ва қирқ эшак

Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк”нинг 3-томида тошбақани *мўнўз бақа* деб аталганлигини айтиб ўтган. Хўш, “*мўнўз*” сўзи қандай маънони билдирганки, у бизнинг тошбақага тўғри келса. Менимча, бунга қадимги тилимизда қўл қавариғи маъносини билдирган *мўнўзгак* сўзи асос бўлган бўлиши мумкин. Чунки тошбақанинг устидаги тошсифат коса чизиб

чиқилгандай қавариқ-қавариқ ҳолатда бўлади. Косанинг ост қисми ҳам қавариқ бўлади. Тошбақанинг *мўнўзбақа* деб аталишига шу сабаб бўлган бўлиши керак. Кошғарий бу жониворнинг номини *тошбақа* деб келтирмаган. Демак, бу жонзот кейинги замонларда *тошбақа* номини олган бўлиши мумкин.

Болалигимизда қир-адирларга чиққанимизда қирда ўрмалаб юрган тошбақаларга кўп дуч келардик. Ҳамма болалар тошбақаларни ўйнатишни яхши кўрарди. Бу беозор жонивор яқинлашишимиз билан кичик бошини косасининг ичига тикиб олиб, жимиб қоларди. Баъзилар уларнинг косасини чаппа қилиб қўйишни хуш кўришарди. Тошбақани шундай ҳолатда ташлаб кетганлар ҳам бор. Мен ҳалигача кимсасиз адирларда ўша тошбақаларнинг ҳоли нима кечган экан, улар ўзларини ўнглаб олганмикинлар деб ўйлаб қоламан. Тошбақага зулм қилганларга қараб оталаримиз “Тошбақанинг жиғига тегманглар, тишлаб олади”, дейишарди. Болалар “Тошбақа тишламайди-ку”, деса, катталар “Тошбақа тишлайди. Тишлагандаям шунақа тишлайдики, тишлаган жойини қирқ эшак ҳанграгунча қўйиб юбормайди”, дейишарди. Ҳали бировни тошбақа тишлаб олибди деган гапни эшитмадим. Лекин тошбақа тишласа қирқ эшак ҳанграгунча тишлаб туриши ҳақидаги гап сира эсимдан чиқмайди.

Халқимиз орасида тошбақа ҳақида ажойиб топишмоқлар ҳам бор:

*Эмгаклаган тошни кўрдим,
Тошдан чиққан бошни кўрдим.*

*Ости тош, усти тош,
Ўртасида чандир бош.*

Болдиз – қайнсингил

Мен болдиз сўзига дастлаб Миртемир домла шеърларида дуч келганман. Кейинроқ:

*“Езнам мени таниса, болдизиман, ёр-ёр,
Балдоғига қистирган қундузиман, ёр-ёр”, –*

деган ажойиб халқ қўшиғини эшитиб қолдим. Болдиз сўзи жуда чиройли ва ёқимли сўз. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўз шева сўзи деб кўрсатилган. Йўқ, бу сўз шева сўзимас. Бутун туркий дунё сўзи. Маҳмуд Кошғарий бу сўзга: “балдиз хотиннинг сингиси. Эрнинг сингисига балдиз дейилмайди, сингил дейилади”, деб тушунтириш берган. Бугун эрталаб шу сўз ҳақида ўйлаб ишга кетаётган эдим, тасодифни қарангки, йўлда қорақалпоғистонлик ёзувчи Байрам Айтмурад дуч келиб қолди. Ундан болдиз сўзи ҳақида сўрадим. Ҳозир ҳам Қорақалпоғистонда эркалар қайнсингилларини болдизим, аёллар қайнсингилларини бекишем дер эканлар. Қандай чиройли-я!

“Туркий тиллар этимологик луғати”да болдиз сўзининг ўзаги бал асли “қиз” дегани, унга сўз ясовчи “-диз” қўшимчаси қўшилган деб изоҳ берилган. Туркий тилларда балдиз сўзининг балтыр шакли ҳам бор. Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида ўғай қиз – балдир қиз деб аталганлиги ҳақида маълумот қолдирилган.

Болдир

Биз оёқнинг тизза билан тўпиқ орасидаги қисмини болдир деймиз. Болдир тилимизда бўрбой ҳам дейилади. Талабалик йилларимизда поездда Тошкентга ўқишга қатнаганимизда Сурхондарё чегарасидан чиқиб, Туркменистонга киргач, Болдир деган бекатдан ўтар эдик. Биз Болдирдан кўпинча тунда ўтганмиз.

Маҳмуд Кошғарий бу сўзга шундай таъриф берган: балдир – тоғ бурнига ўхшаш кўтарилиб чиққан нарсаси. Тоғ “балдир” – тоғ бурни. Мен Туркменистон Болдирида тоғ бурни бор-йўқлигини билмайман.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да болдир сўзи яна поя, “тизза бўғими”, “билагузук”, “туртиб чиққан жой”, “бўртиқ” каби маъноларни англатиши ҳақида ёзилган. Кошғарий яна болдир – балдир сўзининг ўғай, эртачи маънолари борлигини ҳам айтиб ўтган ва балдир қиз – ўғай қиз, балдир қози – эртачи қўзи мисолларини келтирган.

Табулға ва таволга

Бир табулға юз бўлди,
Юз табулға минг бўлди,
Минг табулға туман бўлди,
Билиб қўйинг: фойдаси бор, бу яхши.

Юкоридаги шеър эрамизнинг IX асри бошларида яратилган “Ирқ битиги”дан келтирилди. “Қадимий ҳикматлар” китобида берилган изоҳга кўра, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича, *табулға* қизил пўстлоқли дарахт бўлиб, Фарғона тоғларидан бошқа ерда учрамайди. Маҳаллий аҳоли ундан ўқ ва таёқ ясашади. Маҳмуд Кошғарийда *табулға* сўзига дуч келмадим, бироқ *тавилқу* деган сўз бор. Бобомиз *тавилқу* сўзига *қизил тол дарахти* деб изоҳ берганлар. Бобур ҳам қизил пўстлоқли деган. Рус тилида бу сўз *таволга* дейилади. “Русча-ўзбекча луғат”да *таволга* сўзининг таржимаси “тобулғи, тубулға” деб кўрсатилган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да эса, **ТОБУЛҒИ**, тўбилғи раъногулдошларга мансуб, тоғли ерларда, жарликларда учрайдиган бута ўсимлик, деб изоҳланган.

XIV асрда *табулға* сўзининг тилимизда *тавлуғач* шаклида қўллангани ҳақида “Китоб ат-туҳфа” луғатида маълумот бор.

Самарқандликлар, қашқадарёликлар ва бошқалардан табулға дарахти ҳақида сўраганимда аниқ бир гап айтишолмади.

Қирғоқ

“Девону луғотит турк”да изоҳланишича, қадимги тилимизда бу сўз “тўн жияги, чалмаси” деган маънони англатган. Кейинчалик маъно кенгайиши натижасида “нарсанинг чети, ҳошияси” мазмунини билдира бошлаган. Ҳозирги тилимизда бу сўз “катта оқин сув ёқаси” маъносини англатади. Хуллас, *қирғоқ* сўзи “чет” деган маънони англатувчи “қир” сўзидан келиб чиққан. *Кўз қирини ташлади* ибораси ҳам, “кўзининг чети билан қаради”, деган мазмунда келади.

Маҳмуд Кошғарийда *қир* сўзи “тўғон, сув тўпланадиган жой ва ясси тоғ” маъноларида, *қирғоқ* сўзи эса “тўн чети” мазмунида келган.

Ўчоқ ва очаг

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да ўчоқ сўзи олов маъносидаги ўт сўзига кичрайтириш маъносидаги -чуқ қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган деб кўрсатилади. Яъни ўт + чуқ. Бу сўз *отчуқ* шаклида қадимий “Олтун ёруқ” обидасида ҳам тилга олинган.

Болалигимда “Ўчоққа ўт жоқ (ёқ)” деган гапни кўп эшитганман. Болалик тасаввури билан ўчоқни ўт жоқдан бўлса керак деб ўйлаганман.

Рус тилидаги *очаг* сўзи “ўчоқ”, “оила”, “уй”, “марказ” маъноларини англатади. Тилимиздаги ўчоқ сўзининг асл шаклини Маҳмуд Кошғарий *очақ* деб кўрсатган ва *очақлиқ жер* – ўчоқли ер, *очақлиғ эш* – ўчоқли уй каби ибораларни келтириб ўтган. Девон мутолааси вақтида *очақ* ва *очаг* сўзлари нақадар ўхшашлиги мени ҳайратга солди.

“Ўксиган” ва “ўксик”

Хафа бўлган, эзилган, қайғули кишиларга нисбатан ўксик сўзини қўллаймиз. Хўш, ўксик сўзининг туб илдизи қандай маънони билдирган?

Маҳмуд Кошғарий ўксик сўзини *эксўк* шаклида берган. Қадимги тилимизда *эксўди* деган феъл “камайдиган” деган маънони англатган. “Қутадғу билиг”да *ёксў* сўзи “озаймоқ, камаймоқ” мазмунида келган. Демак, *эксўди* феълининг илдизи “кам” мазмунини билдирган. Дарҳақиқат, ким ўксиган бўлади? Бир ками бор одам ўксийди.

Қўшимча қилиб айтиш мумкин бўлган яна бир гап бор. Тилимизда ота-онасиз, етим болани ўксиз ҳам дейишади. Бир қарашда ўксиз сўзи ўксикка жуда яқин туюлади. Лекин Кошғарий изоҳига кўра, ўксиз аслида өгсўз бўлган ва бу сўз ўгит, ақл-идрок маъносидаги өг сўзидан ясалган. Демак, етим маъносида келадиган ўксиз сўзи йўл-йўриқ кўрсатувчиси йўқ, ақл ўргатувчиси йўқ деган маънони ифодалайди.

Алишер Навоий ҳам ўксук сўзини “кам”, “оз”, “ноқис” маъноларида қўллаган. “*Ва яхши-ёмонни ҳақ яратқандин ортуқ ва ўксук билмас.*” (“Маҳбуб ул-қулуб”дан.)

“Ирганч” ва “жирканч”

Бу икки сўз тилимиздаги этни жунжиктириб юборадиган сўзлардан саналади. Одам ҳазар қиладиган даражадаги нарсалар шу *ирганч* ва *жирканч* сўзлари билан ифодаланади. Тил уларни сўзлашдан қочади. Лекин дунёда шундай нарсалар бор экан, уларни ифодалайдиган сўзлар ҳам тилда бўлади.

Аслида *ирганч* ва *жирканч* битта сўз. Уларнинг илдизи *ир* сўзидир. Маҳмуд Кошғарий *ир* сўзини “уялиш, изза бўлиш, хижолат тортиш” маъноларида қўллайди. Одамнинг изза бўлиб, уятга қолганини *Эр ир болдї* жумласида ифодалайди.

Кўряпсизми, уятга қолиш қандай мудҳиш сўзларда ифодаланган. Дунёдан уят пардалари кўтарилаётган бир пайтда, *уят* сўзи қувғиндидай четга сурилиб қолаётган бир вазиятда уятга қолиш ирганч ва жирканч ҳолат эканини эслаб қўймоқ фойдали бўлади.

Ичкуяр

Бу сўз тилимизда асли қадимдан бўлган, лекин кейинги пайтларда камроқ ишлатилади. Албатта, ҳар кимнинг ғамхўри, сирдоши, тушунадигани ва жонкуяри бўлади. Ана шундай кишига нисбатан тилимизда *ичкуяр* сўзи қўлланган. Момоларимиз бошида қораси йўқ, кимсасиз, қариндош-уруғсиз кишига қарата *ичкуяри йўқ* деган иборани қўллашар эди.

*Ёшлигимда етимлик билан ўсдим,
Менда ҳеч йўқ эди ичкуяр дўстим.*

(“Элат ботир” достонидан)

Кошғарий бобомиз *ич* сўз деб кўнгилдаги яширин сирни айтган.

Тонг қолиш ва тўнглаш

Болалигимдан тўнглади деган сўзни кўп эшитганман. Совуқ пайтлари шўрва тез совиб, музлаб қолса, *шўрва тўнглаб қобди* дейишарди. Қаттиқ хафа бўлиб тунд ҳолга тушган одамга *тўнглаб ўтирибди* дейишган. Бирор нарсадан ажабланиб, ҳайратдан қотиб қолган кишига *тонг қолди* иборасини ҳозир ҳам қўллаймиз. Алишер Навоийда ҳам бу сўз “ажаб, таажжуб, ҳайронлик” маъносида келади:

Навоий, ўн саккиз минг олам бор эса расво,
Тонг эрмас, чунки бўлмиш маҳвашим ёши ўн саккиз.

Маҳмуд Кошғарийда *таң* – “мўъжиза”, *таңла* – “ажабланмоқ” *тоңдӣ* – “музлади” маъносини билдирган.

Навоийда “тўнг” сўзи муз, қаттиқ совуқ мазмунини англатган:

Оҳу ашкидин эрур ўту сув ичра ошиқ,
Зоҳидо, не ғам анга гар қизиғ ўлғил, гар тўнг.

Елда қолган желак

Желак сўзини болалигимдан биламан. Ҳозирги адабий тилимизда “желак” форсийдаги *яктак* сўзи билан ифодаланади. Қишлоғимизда ёши улуғлар желак кийишарди. Оқ, кулранг желаклар уларга ярашарди. Желак эркаклар кийими бўлиб, чети мағизланган, астарсиз, узун кийим. Аниқроқ айтганда, чопоннинг астарсиз ва пахтасиз шакли. Кейин бу сўзга адабий тилимизда дуч келмадим ва *желак* ҳам торгина шевадаги сўзлардан бири экан деб қўя қолдим. Ҳолбуки, бу сўз тарихи билан Г.Рамстед, М. Рясенен каби улкан шарқшунослар ҳам шуғулланган эканлар. Бу сўз бир қанча туркий тилларда бор экан. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *желак* сўзи *йелек* шаклида келтирилган ва унинг *желак* шакли борлиги ҳам таъкидлаб ўтилган. Лекин *йелек* аёллар киядиган кийим ҳам дейилган. Татарлар ва бошқирдларда эркаклар желаги безаксиз бўлади, аёллар желаги тангалар ва кашталар билан безатилади. Аёллар бошига ташлаб юрадиган куртта, ёпинчиқни ҳам баъзи ҳудудларимизда желак дейишган. “Бошида желаги бор, қўлида малаги бор”. (Миртемир.)

Желак (йелек) жуда енгил кийим. Баъзи тилшунослар унинг илдизини ел сўзига тақайдилар. Елдай енгил деган гап ҳам бор-ку. Эҳтимол, елдан сақланиш маъносидадир. Шунингдек, И. Г.Добродомов фикрига кўра, рус тилига араб, испан, француз тиллари орқали кириб борган *жилет* сўзи ҳам асли *желакка* яқин бўлиши мумкин.

Қарангки, шунча тариху таърифга эга *желак* сўзи адабий тилимизга кирмай қолган.

Адабиётшунос Тўра Нафасов Яккабоғда икки енг учи тикилиб ва ўртасидан ип тасма билан туташтирилиб, аёллар бошига ташлаб юрадиган, астарсиз, бош ва елка қисмига кашта тикилган уст кийимни *желак*, Деҳқонободда эса, эркаклар яктагини *желак* дейишади деб ёзган.

*Бобомдан қолган желагим,
Эгнимдан энгган дирагим.
Кийганда титрар журагим...
Бобомдан қолган желагим.*

Қўймич

Қадимги “Ирқ битиги”да, “Қадимий ҳикматлар” китобидаги таъкидга кўра, “қадимги турк даврига оид қоғозга ёзилган якка-ю ягона ёдгорлик”да шундай бир шеър келади:

*Тўриқ от боқиладиган ерини
Эслаб югуриб борди.
Рўпарасида бир ўғри дуч келиб
Уни тутиб минди,
Яғринигача яғирлашган,
Қўймичигача қўтирлашган,
Юришга ҳолсизланиб туради, дейишади,
Билиб қўйинг: бу – ёмон.*

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *қўймич* (*қўймуч*) сўзига “думғаза”, “гавданинг бел билан думғаза ўртасидаги орқа қисми” деб изоҳ берилган. Бу сўз ҳайвонга ҳам, одамга ҳам баравар қўлланади. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *қўйруқ* сўзига берилган изоҳда *қу* сўзи “орқа томон” деган маънони англатиши ҳақида айтиб ўтилган. Мен шу маълумотни учратгунимча *қўймич* сўзи “қуйи мича” маъносида бўлса керак деб ўйлаб юардим. “Мича” бўлак дегани. Балки *қўймич* сўзи “орқа томондаги мича” маъносини англатар. “Девону луғотит турк”да *қудучақ* сўзи “думғаза, дум суяги” маъносида изоҳланган.

Қуюшқондаги қуйруқ

Қуйруқ сўзининг маъносини яхши биламиз. *Қуюшқон* сўзи эгарнинг олдиға силжимаслиги учун от думи остидан айлантирилиб эгарға бириктириладиган қайиш маъносини билдиради. Манбалар бу икки сўзнинг илдизи бир-бирига яқинлигини таъкидлайдилар. Дж.Клосон *қуйруқ* сўзини *kudur* ва *kudurgak* сўзларига тақайди. *Kudurgak* сўзи қадимда “кенг халатнинг узайтирилган орқа этаги” маъносини билдирган экан. Менимча, бу фарздан кўра, “Туркий тиллар этимология лугати”да *қуйруқ* сўзига берилган изоҳда *қу* сўзи “орқа томон” деган маънони англатиши ҳақидаги фарз ўнғайроқ. *Қуюшқон* ҳам шу илдизга мос келади. Мен бу ҳақда ёш ижодкорларга гапириб берганимда ёш ёзувчи Азим Рўзиев *қувлаш* сўзи ҳам шу маънодан келиб чиққан бўлиши мумкин деб қолди. Модомики, *қуйруқ* ва *қуюшқондаги* туб илдиз *қу* “орқа томон” маъносини билдирар экан, унда *қувлаш* феълига ҳам шу сўз асос бўлиши мумкин-да. Чунки одамни қувлаганда уни олдидан қувлаб бўлмайди-ку, орқасидан қувлашади. *Қулаш* сўзи ҳақида ҳам шу фарзни айтиш мумкин. Маҳмуд Кошғарийда *қуйруқ қудруқ* ва *қузруқ* шаклида, *қуюшқон қудузғун* шаклида келади.

Тан олиш ва тан бериш

Бир нарсага қойил қолсак, *тан бердим* деймиз. Бировнинг кучини эътироф этиш ҳам *тан бериш* ёки *тан олиш* сўзлари билан ифодаланади. Мен шу пайтгача *тан беришни* “танини бериш” маъносида бўлса керак деб тушунганман. Чунки қадимда жанглarda енгилиб, таслим бўлганлар ғолибларга хизмат қилишган, бир сўз билан айтганда, танини топшириб асир тушганлар. Қадимгиларнинг ўғлини устага шогирдликка топшираётганда “Эти сизники, суяги бизники” деган гапи ҳам шу маънога яқинроқ. Мен шоир Шодмонкул Саломдан *тан бериш*нинг илдизини қандай тушуниши ҳақида сўраганимда у ҳам “танини бериш” маъносида бўлса керак деди. Бироқ мен Ғани Абдурахмонов ва Алибек Рустамовнинг “Қадимги туркий тил” китобида қадимги тилимизда тан сўзи “хайрат” маъносини англатган деган маълумотга дуч келдим ва *тан бериш* бирикмасининг туб илдизини илғагандай бўлдим. Тан бериш – қойил қолиш, тан олиш – қойил бўлиш мазмунида келади ва бунда лол қилиш маъноси ҳам бор. “Тан” сўзининг “хайрат” маъноси ҳозирги тилимизда ҳам сақланиб қолган. Масалан, тилимизда фаол қўлланадиган *тансиқ* сўзи ажойиб, камёб маъносини билдиради. Ажойиб ва камёб нарса эса хайратланарли бўлади. *Тансиқ* сўзининг илдизи хайрат маъносидаги тан сўзидир, унга -суқ қўшимчаси қўшилган. *Тан бериш* бирикмаси ҳам “хайратланиш, қойил қолиш” маъносидаги тан сўздан пайдо бўлган.

Тилимизда *тонг (таң)* қолди ибораси ҳам “хайрон қолди, “лол қолди” маъносида келади. *Тонг (таң)* сўзи “мўъжиза, хайрат, ажойиб маъноларини англатиши ҳақида айтиб ўтган эдик.

Юсуф Хос Ҳожиб “ўзим ҳайратда қолдим” деган гап-ни *өзүм таңладым* шаклида ифодалаган.

“Чағот” сўзи бизга керакми?

Қир-адирларда баъзан кумликлар ўртасида, қўпроқ тоққа яқин жойларда майда-майда оқ, қизил пайраҳа тошлар тўпланган жойни *чағот* дейишган. Бу сўзнинг *чоғот* шакли ҳам бор. *Чағот* сўзи ҳозирги луғатларимизда умуман учрамайди. Бу сўз ҳам ўлаётган сўзларимиздан бири саналади. Лекин тоққа яқин жойларда майда-майда оқ ё қизғиш тошлар тўпланган жойни ифодалаб бера оладиган яхлит бир сўзнинг ўзи ҳам ҳозирги тилимизда йўқ. Мен яқинда Сурхондарёда бўлганимда халқ бахшиси Абдиназар бахшидан *чағот* сўзи билан боғлиқ бир тўртликни эшитдим. У киши шундай термани айтди:

*Миниб олди қўк отди
Оралаб кетди чағотди.
Таваккал қилиб ўқ отди
Ов барини жўғотди.*

Чағотда какликлар кўп бўлади. Чунки какликлар бошқа қушларга ўхшаб дарахтлар ё камарларга эмас, ерга, тошлоқ жойларга, буталар орасига тухум қўяди. Бу тўртликда каклик овига чиққан одам тасвирланяпти.

Эҳтимол *чағот* сўзи билан *чақир тош*, *чағир тош*, *чақир тикан* сўзлари бир-бирига алоқадор бўлиши ҳам мумкин. Чунки чағотда чақилгандай суйри тошлар кўп бўлади. Шунингдек, *чағир* сўзи “ола-була, кулранг” маъносини ҳам англатади. Чағотдаги тошлар ҳам шу рангда кўринади.

Туянинг қўшани ва қўйнинг қўшоғи

Халқимизда, “Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани билан кирибди”, деган мақол бор. Бу мақол “чақирилмаган қўноқ, йўнилмаган таёқ” деган мазмунда келади. Бунинг устига чақирилмаган бу фаҳмсиз қўноқ қўшани билан келади. Хўш, *қўшан* сўзи қандай маънога эга? Тилимизда бу сўзга яқин қўшоқ сўзи ҳам бор. Одатда чўпонлар қўйларини бозорга олиб чиққанида уларни қўшоқлаб боғлайди ва ўн-ўн беш қўйни бир жойга шу ҳолда тўплайди. Яъни қўйларни бўйнидан боғлаб, бир-бирига бириктириб қўяди. Бундай ҳолатда қўйлар бошига солинадиган махсус арқон ҳам бўладики, у *кўган* деб аталади. *Кўганлади* феъли ҳам *қўшоқлади* феълига яқин маънода келади. Кўганнинг ҳар бир қўй бошига солинадиган халқаси *бурчоқ* дейилади. Битта кўганнинг ўн беш-йигирмата *бурчоғи* бўлади. Кўганланган қўйлар бошидаги арқоннинг икки учи қозиққа бойланади. Шунда қўйлар қочиб кетолмайди, йўқолиб қолмайди. Шунингдек халқимиз орасида *Қўшоқ* деган исмлар ҳам бор. Одатда оёқ ё қўл бармоқларининг бир жуфти бирикиб туғилган болаларга шу исм қўйилган.

Демак, “Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани билан кирибди” мақолидаги қўшан сўзи “йўлдош”, “жуфт”, “шерик” маъноларида келади.

Иссиқ-совуқ ва севги

Одамлар орасида “иссиқ-совуқ қилиш” деган ирим бор. Унга кўра, йигит ва қизни ёки аёл ва эркакни бир-бирига яхши кўрсатиш учун сеҳру жодудан фойдаланишиб, “иссиқ” қиладилар, уларни бир-бирига ёмон кўрсатиб ташлаш учун “совуқ” қиладилар. Бундай ҳийлаларга неча чаламулло-ю неча оми хотинлар аралашадилар. Бирлари чангал-чангал пул тутадилар, бирлари қуруқ нафас-ла “куф-суф” этадилар.

Хўш, нима учун аёл ва эркакни бир-бирига яхши кўрсатишни *иссиқ* деб атаганлар? Бирининг юлдузини бирига *иссиқ* кўрсатиш учунми?

Гап шундаки, қадимги тилимизда *исіклік* сўзи “иссиқлик” ва “ҳарорат” маъносини билдириш билан бирга “севги” маъносини ҳам билдирган. Маҳмуд Кошғарий *исіклік* сўзини севги мазмунида изоҳлаб, қуйидаги мисолни келтиради: *көңүл ісікligі кэрәк* – кўнгил муҳаббати керак. Биз исиниш деганда оловга исинишни назарда тутамиз. Ҳолбуки, севиш ҳам исиниш экан. Кошғарий бобомиз келтирган *мэн аңар ісіндім* деган гап ҳам “мен уни севдим” деган гапнинг қадимги тилимиздаги шаклидир.

Дарҳақиқат, *севги* сўзи туркий тилдаги энг қадимий сўзлардан саналади. *Олар іккі сәwішді* – Улар иккови севишди (Маҳмуд Кошғарий). Этимологик луғатларда *сев* сўзининг туб илдизи ҳақида турли фаразлар айтилган. Менга улардан биттаси – тунгусчадаги “шодланиш” маъносидаги *сёвзе* сўзи мақсадга мосроқ туюлди. Чунки севгида шодланиш бор. *Севинч*, *суюниш* сўзлари шу маънога яқин келади.

Киндикдан кўкарган ғаров

Ғаров қамишнинг каттаси, бамбукнинг кичиги. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *ғаров* сўзига “Пояси қаттиқ ва бўғим-бўғим, ичи ковак, қамишга ўхшаган тропик ўсимлик; бамбук” деб изоҳ берилган. Лекин ғаров қамиш ҳам эмас, бамбук ҳам эмас. Бу ўсимлик анҳор бўйларида, сув мўл жойларда, кўпроқ зовур атрофларида ўсади. Ғаровнинг бўйи индамайгина 4–5 метргача боради. Бу сўзни ёшларимизнинг кўпчилиги билишмайди. Ғаровни кўрса қамиш деб кетаверишадди. Мен бир йигитдан синаш мақсадида, “Ғаров дегани нима?” деб сўраганимда, у, “Сиз нотўғри айтаяпсиз, “ғаров” эмас, “гаров”, деб гаров сўзини тушунтира кетди.

“Навоий асарлари луғати”да бу сўз ғарав шаклида берилган ва “қалам учун ишлатиладиган қамиш, ғаров” деб изоҳланган.

Ғаровни ўриб уй устига ёпишган, кейин ширдон қилишган. Унинг поясидан қармоқ учун ҳам фойдаланишган. Ғаров жуда чидамли ўсимлик. Жони қаттиқ. Таг-туғи билан ўриб ташласангиз ҳам, ҳатто янчиб ташласангиз ҳам яна кўкараверади, яшараверади, енголмайсиз. Шунинг учун жуда қариб кетиб, ўлмай юрган одамга нисбатан “Унинг киндигидан ғаров кўкарган” деган ғаройиб иборани қўллайдилар. Яна қариб, ўлар ҳолга келган, ўлиши аниқ бўлган одамга нисбатан “Энди киндигидан ғаров кўкараармиди” деган иборани ишлатадилар. Бу ибора жуда ноёб ибора. Лекин ундан ҳозир деярли фойдаланмаймиз.

Ўтмишда қаттиқ қийнаш учун тирноқ орасига ғаров югуртириб азоблайдиган жазо усули бўлган. Қуритилган ғаров қия қилиб кесилгач, олмосдай ўткир бўлади. Энди уни тирноқлар орасига солишни тасаввур қилиб кўраверинг. Шу жумлани ёзаётиб, этим жимираб кетди. Шу ўринда мулоҳаза қилиш учун яна бир маълумот: Кошғарий изоҳига кўра ўғузчада *гэрәй* деган сўз бўлган ва бу сўз “устара” маъносини англатган.

Манбалар ғаровнинг туркий сўзлигини таъкидлайдилар. Бироқ қадимги туркий тилда *ғ* товуши фақат сўз ўртаси ва охирида учраганлигини ҳисобга олсак, *ғаров*даги *ғ* бошқа товуш бўлиб, кейин ўзгарган бўлиши мумкин. *Ғоз* ҳам аслида *қаз* бўлган. Шундан келиб бир тахминни айтиш мумкин. Қадимги тилимизда *қор* сўзи “тўп, йиғин” маъносини ҳам англатган. Ғаров ҳам бир жойда тўп-тўп бўлиб ўсади. Бу бир тахмин, холос.

Сабов, сабоғ, сабачўп

Мен сабовни болалигимдан биламан. Пахта ёки жунни саваш учун ишлатиладиган қамиш поясини *сабов* дейишарди. Бу сўз “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кирмаган. Ҳатто, шевада деб ҳам кўрсатилмаган. Лекин, “Навоий асарлари луғати”да *сабов* сўзи сабоғ шаклида келтирилган ва “даста”, “тана”, “чўп”, “савағич”, “хипчин” маъноларида изоҳланган. “Изоҳли луғат”да *савағич* сўзига шундай изоҳ берилган: **САВАҒИЧ II** от 1 Қамишсимон бўғимли, ичи пўкаксимон моддадан иборат сув ўсимлиги. **2 от** Савағич ўсимлигининг пояси.

Менимча, *сабов* сўзи бизда қадимдан бўлган. Навоийнинг бу сўздан фойдаланиши ҳам буни далиллайди. “Лайли ва Мажнун” достонида бу сўз *сабоқ* шаклида қўланган:

Соатни чу ихтиёр қилди,
Лавҳ узра сабоқ нигор қилди.

Онамдан сабов ҳақида сўраганимда, менга янаям қизиқарлироқ шундай гапларни айтди: “Сабов фақат эркак қамишдан чиқади. Эркак қамишнинг ичи ғовак бўлмайди. Худди илик ёғидай оқ пўкакка тўлиб туради”.

Сабов сўзи илдизидида “саваш” маъноси бўлиши керак. Чунки, *саба~сава* – “савамоқ, урмоқ” мазмунида келган. Тожикистонга чегара ҳудудларда бу сўзни “сабачўп” дейишади.

Қамиш

Қамиш сувда, тўқайзорда ўсадиган узунпояли ўсимлик эканини биламиз. Жуда қадимий қамиш сўзининг пайдо бўлиши ҳақида турли фаразлар бор. “Туркий тиллар этимологик луғати”да келтирилган бир неча тахминлардан асослироғи шуки, қамиш сўзи таркибидаги қам, қамы ўзаги “тўқимоқ”, “ўрмоқ” (сочдай ўриш мазмунида), бирлаштирмақ маъноларини англатади. Қамчи сўзида ҳам шундай. Чунки, ҳақиқий қамчи қайишдан ўрилган. Ўрма қамчи ибораси ҳам шундан қолган. Дарҳақиқат, қамиш ҳам табиатан тўқилишга мойил. Ундан чий тўқилади, бўйра тўқилади. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, “Ҳар бир букилган ва эгри нарсага “қамғи” дейишган”. Тўқилган ва ўрилган нарсаларда букилиш, бўртиш ва эгилиш бўлади. Бу сўздаги қам ҳам қамишдаги қамнинг ўзи бўлиши мумкин.

Чийқамиш бор, эркак қамиш бор. Чийни биласиз, ўтовнинг паст қисмини ўраб турадиган бир метрлик қамиш девор, ихота. Ўтовга чий чийқамишдан тўқилади. Бўйра ҳам шундан қилинади. Чунки ҳашаротлар қуриган қамишдан қўрқади. Эркак қамишнинг ичи пўкакка тўлиб туришини, ундан сабов олинишини айтиб ўтганмиз. Чийқамишнинг ичи ғовак бўлади. Чийқамиш эркак қамишга нисбатан анча ингичка бўлса-да, пишганда уни синдириш қийин. Эркак қамишдан чўпонлар қўйларга кўра қилишган. Эркак қамиш пишиб қуригандан

сўнг унинг қиёғига (ер бағирлаб ётган узун баргига) қўл текизиб бўлмайди, кесиб юборади. Бу қиёқ олмоснинг тиғидай ўткир бўлади. Шунинг учун уни олишни эплаганлар уй устига ёпишган ва кейин сувашган. Ҳашароту илон-чаёнлар бу қамишининг яқинига ҳам йўлай олишмаган-да. Ўтмишда одамлар эркак қамиш ва чийқамишдан қапа қилишган. Тўқилган чийқамиш устини лой билан суваб чиқишган. Чийқамиш капани қишда эркак қамишга кўра иссиқ сақлаган, ёзда эса салқин тутган. Ҳозирда эркак қамишни ҳам, чийқамишни ҳам, баъзан ғаровни ҳам қамиш деб кўя қоламиз. Қолбуки уларнинг бир-биридан анча фарқи бор.

Қарғиш асли қоралашми?

Ўзбек халқ оғзаки ижодида қарғиш кичик бир жанр даражасига етган десак муболаға бўлмайди. Фақат улар етарли даражада тўпланмаган, сочилиб ётибди. Муҳаббат бор жойда алқаш бўлгани каби, нафрат бор жойда қарғиш ҳам бор. Қарғишни биз асосан лаънатлаш маъносида тушунамиз. Манбалар ҳам бу сўзнинг асосини шу мазмундаги илдизга олиб бориб тақайдилар. “Туркий тиллар этимологик луғати”да ҳам бу сўз илдизидаги *қар*, *кар*, *қара* сўзлари “лаънатлаш, орқадан зарба бериш, ғийбат, ҳақорат” маъноларида келади дейилган. Тилшунос М.Рясянен бу сўз илдизини мўғул тилига тақайди.

Менимча, *қарғиш* сўзининг илдизиди *қора* сўзи бор. Чунки қадимдан “гўрни” *қора ўрин*, “фожиани” *қора кун*, “толесизликни” *бахти қора* каби аташлар бизда бўлган. Ҳозиргача барча ёмонликларга *қора* сўзи аралашиб келади. “Туркий тиллар этимологик луғати”да фақат бир ўринда *қарғиш* сўзининг илдизи “қорага бўяш” маъносида изоҳланган. Халқимизда *Оқ дегани* – *олқиш*, *қора дегани* – *қарғиш* деган кўҳна мақол ҳам бор.

Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида *Қулоғим ёлқибон эл қарғишидин* деган мисрани битган. Мисрадаги *ёлқи* сўзи “батанг қилмоқ”, “қулоқни чарчатмоқ”, тилимиздаги бир ибора билан айтганда, “қулоқни еб қўймоқ” маъносини англатади. “Девону луғотит турк”да *қарға* қарғамоқни, *қарғақ* эса қарғиш, лаънатлаш ва ғазабни англатиши ҳақида айтилган.

Ўпиш ва ҳўплаш, ўпка ва ўпқон

Ўпиш, ҳўплаш, ўпқон, ўпка... Ҳўш бу сўзларни нима бир-бирига боғлаб туради? Уларда қандай яқинлик бор?

Шавкат Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да шундай гап бор: “Қадимги туркий тилда, масалан ич томонга торт” маъносини англатган **оп** – (**ўп**) феълидан “бўса ол” маъносини англатган **өп** (**ўп**) феъли... унли товушининг юмшоқлиги билан фарқланган”. Бу таъкид менда бошқа бир мулоҳазани уйғотди.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да **оп** сўзи *еб қўймоқ*, *комига тортмоқ*, *ямламай ютмоқ* маъноларини ҳам англатади дейилган. Бу маъноларда ҳам барибир “ичга тортиш” мазмуни бор. Одам сувни ҳўплаганда ҳам ичига тартади. Ўпишда ҳам шу ҳолат сезилади. Ўпқон – сувни тортиб кетадиган ер остидаги кўринмас чуқурлик, гирдоб дегани. Демак, ўпқонда ҳам ичига тортиш маъноси бор. Нафас олиш аъзоси – ўпка ҳам нафасни ичига тартади.

Шунингдек тилимизда сакраш, ҳатлаш пайтида айтиладиган *Ҳўп!* деган ундов сўзи бор. Аслида сакраётган одам “Ҳўп!” деб нафасни ичига тортиб олади-да, сўнг сакрайди. Бунда ҳам нафасни ичга тортиш, кучни ичга йиғиш маъноси бор.

Белбоғ ва белқарс

Жанубий вилоятларимизда *белбоғ* билан бирга *белқарс* сўзи ҳам ишлатилади. Лекин уларнинг бир-биридан фарқи бор. Белбоғ доим, хоҳлаган вақтда белга боғланадиган мато. Белқарс эса тўйларда, тантанали кунларда куёвлар, қудалар, ҳурматли кишиларнинг белига боғланади. Белбоғ оддий матодан ҳам бўлиши мумкин, белқарс эса, қиммат матолардан тикилади, махсус безаклар ва нақшлар билан безалади. Бу қадимий сўз ҳам изоҳли луғатимизга кирмай қолган.

“Белбоғ” маъносидаги *белқарс* сўзидаги *бел* ҳаммамизга маълум. Хўш, унда қарс қандай маънони англатади? *Белга қарс* сўзи қандай қўшилиб қолган? Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *қарс* сўзи “туя ёки қўй жунидан қилинган кийим” мазмунини англатади. Демак, *белқарс* “белга боғлаш учун махсус тикилган ё тўқилган кийим қисми” маъносида келади.

“Камбағал”нинг “бағал”и нима?

Камбағал сўзини кўп ишлатамиз. Бу сўз иштирокида тилимизда мақол ва иборалар ҳам бисёр. “Камбағални туянинг устида ит қопади”, “Камбағалнинг ови юрса ҳам, дови юрмас”, “Камбағалнинг бир тўйгани – бой бўлгани” каби ўнлаб мақолларимиз бор. Хўш, *камбағал* сўзининг асл илдизи қандай маънони англатади?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *камбағал* сўзи форсий ва арабий бўлиб, *қашшоқ*, *йўқсил* маъноларини англатади дейилган. *Камбағал* сўзидаги тожикча *кам* сўзининг маъноси бизга тушунарли. Хўш, унда *бағал* дегани нима? “Навоий асарлари луғати”да *бағал* форсийдан дейилиб, “қўлтиқ”, “қўйин” маъноларини англатиши таъкидланган. Ўз-ўзидан савол туғилади: Хўш, камлик ва қашшоқликнинг қўйинга нима алоқаси бор экан?

Бундан қўйидагича хулосага келиш мумкин. Азалдан одам бир нарсани яширмоқчи бўлса, қўйнига тикқан. “Қўйнида нони борнинг қорни тўқ” деган мақол ҳам бор. *Қўйин чўнтаги* деган махсус чўнтак ҳам борки, ҳар ким зарур ҳужжатлари ё пулини шу чўнтакка солган. Шунингдек, тилимизда *қўйни-қўнжи тўла* ибораси ўзига тўқ одамга нисбатан ишлатилган.

Эҳтимол, *бағал* сўзининг бошқа маъноси ҳам бордир. Лекин бизнинг билганимиз шу.

Шу ўринда *камбағал* сўзининг туркий тилдаги ифодаси ҳақида икки оғиз сўз. *Қашшоқ* сўзи оддий кам-

бағални эмас, ўта камбағални англатади. Бироқ Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”ида камбағал *чығай* сўзи билан ифодаланган. “Халал дунйа қазған чығайқа ула” (Халол дунё топиб, камбағалга улаш) дейди шоир. Маҳмуд Кошғарий ҳам *чығай* сўзи камбағални билдиришини айтиб ўтган ва “*көңүл кімің болса қалі жоқ чығай*” (“*кўнгли оч камбағал киши*”) деган мисолни келтириб ўтади. Алишер Навоий ҳам бу сўздан фойдаланган:

Тиндурур бою чығайни ҳокими равшанзамир,
Уйни ёрутмас кўсов ўн қатла ёритсанг ани.

Маҳмуд Кошғарий “Қирқ йілқа тэгін бај чїғай тўзләнүр”, яъни “Қирқ йилда бой билан камбағал тенглашади” деган мақолда “чїғай” сўзини қўллаган.

Муҳтарам олимимиз Солихқори Муталлибов “ХІ аср тилида *камбағал* маъносида, асосан, *чығай* сўзи қўлланган” деган фикрни айтган. Қадимги туркий тилда: йоқ\уоқ чығай\сїғау жуфт сўзи “қашшоқ, камбағал, йўқсил” маъносини англатган.

Йилқи

Отлар подасини *йилқи*, *жилқи* деймиз. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *йилқи* сўзи “Туркий тиллар этимологик луғати”га кўра “бир жойга тўпла” маъносини англатган **-йыл** феълига **-қы** қўшимчаси қўшилиши билан ясалган, деб изоҳланган. Шарқшунос А. Вамбери йилқи сўзидаги **йыл** ўзагини **йығыл** феълининг қисқаргани деган фаразни айтади. Маҳмуд Кошғарийда *йилқи* сўзи *јілқі* – “тўрт оёқли ҳайвон” маъносида келади, дейилган. *От подаси* маъносида эмас, умуман *тўрт оёқли ҳайвонлар* маъносида. Таниқли тилшунос олим Ҳамидулла Дадабоев “Девону луғотит туркнинг тил хусусиятлари” китобида: “Ҳайвонот” маъноси Турфон матнларида *йылқы қара* бирикмаси билан ифодаланган”, деган маълумотни келтириб ўтади. Негадир Алишер Навоийда бу қадимий сўзга дуч келмадим, балки бордир. “Муҳокамат ул луғатайн”да ҳам отларнинг тури ва ёши ҳақида сўз боради, лекин *йилқи* сўзи ишлатилмайди. Шу ўринда яна бир тахмин: Ғани Абдурахмонов ва Алибек Рустамовнинг “Қадимги туркий тил” китобида айтилишича, *ёл* сўзи қадимги тилимизда йил шаклида бўлган. Йилқи ёлли бўлади. Қолаверса, тилимизда от ясовчи **-қу (-қи)** ва **-ғу** қўшимчалари бўлган. Бу бир тахмин. Лекин асосий манбаларда *йилқи* сўзи **йылқы** шаклида берилган.

Тилимизда, “Йилқи – молнинг пошшоси, туя молнинг қашқаси”, “Тўқсон тўқай йилқиси бор” каби мақол ва иборалар мўл. Юсуф Хос Ҳожиб “йилқи” сўзини бошқача ишлатган:

Асл кишилар икки турлидир, кўргин,
Бири – бег, бири – доно, кишилар боши,
Бундан бошқа барчаси *йилқи* саналади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўқимаган, ўқмаган билимсизларни
шундай таърифлайди:

Уқушсиз кишилар қамуғ йилқы-ул.

Яъни:

Заковатсиз кишилар тугал йилқидир.

Бу ўринда *йилқи* сўзи пода маъносида келаяпти. Бу
Кошғарийнинг “тўрт оёқли ҳайвон” мазмунидаги изоҳи-
га яқин.

Олқиш ва олқиш

*О*лқиш сўзи “мақтов, қутлов” маъноларида кела-
ди. Бировни мақтасак, қарсақлар билан қутла-
сак, *олқишладик* деймиз. Тилимизда *олқиш* сўзига жуда
уйқаш бўлган “олқиш” сўзи ҳам бор. Бу сўз итга қарата,
“Итни итга ёки бирор кимсага тезлаганда, гижгизлаган-
да” (“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”) айтилади. Бу икки
сўзнинг бир-бирига нақадар уйқашлиги мени ўйланти-
риб келади. Чунки туркий тилларда *олқиш* сўзининг *ал-
қиш* шакли ҳам бор.

Тилимизда мақтов *алқаш* сўзи билан ифодаланган.
Маҳмуд Кошғарий “алқалди” феълени “олқиш қилинди”
маъносида, “алқш” сўзини эса, “мақташ, яхшилаш” маъ-
носида изоҳлаган. Алишер Навоийда ҳам бу сўз *алқиш*
шаклида келиб, мақтов ва дуо мазмунини ифодалайди.

Жонимға қарғишимдуру, жононға олқишим (Ҳазойин
ул-маоний)

Хуллас, *олқиш* сўзи *алқа* феълидан пайдо бўлган.
Алқа сўзининг ўзаги *ални* манбалар “яхши”, “зўр”, “наму-
нали” маъноларида изоҳлайдилар. Лекин *алнинг* алдов
маъноси ҳам бор. Ҳерман Вамбери бу сўзни “алп” сўзига
тақаган. Менимча, бу асоссиз.

Олқиш сўзига келсак, бу сўз *олқишга* қанчалик уй-
қаш бўлмасин, уларнинг илдизи бошқа. *Олқишнинг* ўза-
ги *олмоқ* маъносидаги *ол-* феъли бўлиб, у “босмоқ, ол-
моқ” мазмунида келади. Ҳайвон ё парандани ҳайдаганда
одатда “кишт-кишт” деб ҳайдайдилар. *Олқишдаги* “қиш”
шундан бўлиши керак.

Мен бу сўзлар иштирокида қуйидаги шеърни ёзган-
ман:

Шоирни бемаврид ёлғон олқишлаш,
Гўё итни алдаб ҳарён олқишлаш.
Қачон шоир хоин олқишга қўнар,
Шунда у “Кишт-кишт!”у “Олкиш!”га қўнар.

Арлон, арслон, сиртлон

Тилимизда ғайратли аёлларни “арлон хотин” дейиш бор, *Арслоннинг оғзидан ов олинмас, Икки сиртлон бир сиртлоннинг сиртин йиртар, сиртлон йигит* каби мақоллару иборалар бор.

Тилимизда бўрининг эркагини арлон дейдилар. Тўдани арлон эмас, урғочи бўри бошқаради. Бизда *арлон, арслон, сиртлон, қоплон* сўзлари борки, уларнинг ҳаммасига лон қўшилган. Ҳолбуки, *ўғлон* сўзида ҳам лон бор. Лекин “Қадимги туркий тил” китобида *ўғлон* сўзи *ўғил* сўзига етуклик маъносидаги (а)н қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган деб кўрсатилган.

Хўш, *арлон* сўзининг туб илдизи қандай маънога эга?

Маҳмуд Кошғарий *а:р* бўри – *ёлдор* бўри, *сиртлон* деб изоҳ берган. Демак, *ар* сўзи *ёл*, *ёлдор* маъносини ифодалаши мумкин. Арслон ҳам ёлли бўлади. Лекин Эрванд Севортян изоҳига қўра, *арслондаги арс* йиртқич хайвонлар товушига – ҳарсиллашга тақлидни билдирган ва унга *-лон* қўшимчаси қўшилган. Изоҳли луғатимизда “ҳарсиллаш – ҳарс-ҳарс қилмоқ” деб изоҳланган. Кошғарий бобо *а:р* сўзининг “қўнғир ранг” маъноси борлигини ҳам айтиб ўтганлар.

Атоқли

Таниқли, алоҳида эътиборга эга, жамиятда *ўз* мавқеи ва ўрни бор олимлар ва адибларни *атоқли* адиб, *атоқли* олим деган нисбатлар билан алқаймиз. Кошғарий “Девон”ида *а:т* сўзи одамнинг исмидан ташқари унвон маъносини ҳам англатиши таъкидланган. Менимча, *атоқли* олим ибораси шундан келиб чиққан бўлиши керак. Бунда *атоқли* “унвонли” мазмунида келади. “Қутадғу билиг”да *атлығ* сўзи “атоқли, машхур, донгдор” маъносида келади.

Шунингдек, Қайом Каримов домланинг “Қадимги туркий тил луғати”да *атық* деган сўзга “ном чиқармоқ, донг таратмоқ, машхур бўлмоқ”, дея изоҳ берилган. “Қутадғу билиг”да шундай сатр бор:

Нэгә тер атықмыш йағычы эшит.

Маъноси:

Нима дер донг таратган жангчи эшит.

Эмаклаш – меҳнат қилишми?

Эмаклаш феълининг маъносини ҳаммамиз биламиз. Дустаман тушиб қўл ёрдамида бутун гавдани судраб бориш, аниқроғи дустаман ётиб юриш. Икки қўл кафти ва икки тизза билан ҳаракатланиш ҳам шу сўз билан ифодаланади. Бу анча қийин иш. Хўш, нега бу ҳолатни эмаклади, эмгаклади деймиз? Маҳмуд Кошғарий *эмгак* сўзи “меҳнат” ва “машаққат” маъноларини англатишини таъкидлаган. *Эмганди* сўзи “қийналди” мазмунини билдирган.

Ҳақиқатан ҳам эмаклаётган одам қийналади, машаққат чекади. Фақат қўлга таяниб бутун гавдани ҳаракатга келтириш осон эмас. Демак, *эмаклади, эмгаклади* сўзлари “қийналди, меҳнат қилди, машаққат чекди” маъноларидан келиб чиққан. “Навоий асарлари луғати”да ҳам *эмгак* сўзи “машаққат, кулфат” маъносида изоҳланган. “Не ажаб сорғорса юз, еткан сойи эмгак менга” дейди Навоий. Давр ўтиши билан *эмгак* сўзининг “кулфат” маъноси истеъмолдан чиққан, “меҳнат” маъноси кейинги замонларгача сақланиб қолган. Миртемир ёзади:

Сен учун даланинг чокини сўқдик,
Бола ўстиргандек эмгаklar тўқдик.

Тилимизда эмгакчи деган сўз “меҳнатчи”, “меҳнат килувчи” маъносида келади.

Кўшкнинг сояси

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да кўшк сўзига шундай изоҳ берилган: **КЎШК** (Туркий+ф – да-лаҳовли; шаҳар ташқарисидаги қаср) Қадимда баланд, баҳаво қилиб солинган енгил иморат.

Маҳмуд Кошғарий *көшіклік жәр* иборасини келтир-
ди ва уни “соя ер”, “кўланкали ер” деб изоҳлайди. Көшік
сўзининг “ёпиш”, “бекитиш” “ёпинчиқ” деган маънолари
ҳам борлигини таъкидлайди. Ёпинчиқда ҳам сояланиш
маъноси бор. Демак, кўшк “ёзги далаҳовли” дегани экан,
унда унинг туб илдизи “соя” бўлиши мумкин. Юсуф Хос
Ҳожибда шундай мисра келади:

Қайу сығну келди тиләди көшик.

Яъни,

Баъзилари сиғиниб келиб, (ундан) кўшк – паноҳ тиладилар.

Бу ерда ҳам *кўшик* – *қўшқ* сўзи *паноҳ*, *соя* маъносида келаяпти.

Баъзи тилшунослар *қўшқ* сўзининг илдизини мўғул тилидан излайдилар ва бу тилдаги “пашшахона” маъносини англатувчи *kōšāgā* ва “парда” маъносини билдирган *kōsige* сўзларига тақайдилар. “Туркий тиллар этимологик луғати” ҳам *қўшқ* сўзининг асл маъносини “кучсиз

соя” маъносида изоҳлаган. Буларнинг ҳаммасидан кўра Кошғарий бобо изоҳи аниқ ва ҳақиқатга яқиндай туюлади.

Алишер Навоий “Вақфия” асарида “кўшки Марғаний”ни бир неча бор тилга олади: *“...тарих секиз юз сексон бирдаким ул ҳазрат Кўшки Марғани ёнида бу фақирға саро ва ҳовли ясағали ер иноят қилди ва бу фақир анинг иморатиға машғул бўлдум*”. “Вақфия”да кўшки Марғаний ҳақида ўқисангиз, у ернинг тоғ бағридаги ниҳоятда баҳаво жой бўлганлигига амин бўласиз: *Ул ернинг ҳавоси руҳпарварликда жаннат ҳавосидин нишона айтур ва ели ҳаётбахшликда фирдавс насимидин намуна кўргузур*. Навоий бу жойда боғ қилишни не-не амирзодалару, не-не шаҳзодалар орзу қилганлигини айтиб ўтади. Шундан ҳам Кўшки Марғаний ёзда ором оладиган шаҳар ташқарисидаги соя-салқин жой эканини билса бўлади.

Қадимги ойлар

Бизда йил ойлари январдан то декабргача XX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб асосан лотинча номлар билан номланган. Ундан аввал ойлариимиз Ҳамалдан то Ҳутгача (Ҳамал – қўзичоқ, Савр – буқа, Жавзо – эгизак, Саратон – қисқичбақа, Асад – арслон, Сунбула – бошоқ, Мезон – тарози, ўлчов, Ақраб – чаён, Қавс – ёй, Жадий – эчки боласи, Далв – қовға, Ҳут – наҳанг) арабий сўзлар билан ифодаланган.

Ўз-ўзидан савол туғилади: Ундан олдин-чи? Бу ойлarning соф ўзбекча номлари бўлганми, бўлса улар қандай аталган?

Ҳамални йилбоши дейишган. Ҳамал кирса, йилбоши кирди, дейишарди момоларимиз. Сўнг улар бирор кишининг туғилган ойини эсламоқчи бўлишса, “Қовун пишиғида туғилган эди”, деб эслашарди. Июлни қовун пишиғи дейишган. Тўра Нафасов қишнинг биринчи ойини қовус деб келтирган. Лекин бу, менимча, арабча қавснинг ўзгарган шакли бўлиши керак. Жанубий ҳудудлардаги баъзи қишлоқларда қишнинг биринчи ойини қовус дейишади. *Сабзини қовусда қазишади, Қовус қаттиқ келса, қовға музлайди* деган гаплар шундан. *Қовға* дегани қудуқ тубидан сув олиб чиқадиган мешга ўхшаш мослама.

Туркий халқлардан хакасларда ҳар бир ойнинг ўз номи бор. Мен уларни номма-ном келтириб ўтаман. Бундан мақсад зинҳор ўзимни билимдон қилиб кўрсатиш

эмас, балки қардошларимиз хакасларда ибтидоийлик ва соддалик нечоғли сақланиб қолганини ўқувчига ҳавола этишдир. Уларда январь – кўрген, чил ойи, яъни шамоллар ойи деб аталади. Бу ерда *чил* – *жел* – *ел* бўлиши керак. Чунки шамол маъносидаги елни баъзи шеваларимизда *жел* дейишади. *Жел* чилга яқин. Феврални *позиг* дейишади. Бу азығ – айиқ ойи. Март – *хааң*. Улар мартни ҳам бир неча номда аташади. Қайтаётган қушларнинг қий-чуви ойи; ёлғончи какку ойи, қарға ойи; катта бурундуқнинг куйикиш ойи – улуғ кўрик ойи. Апрельни *хосхар* ва қўйларнинг жуфтлашиш ойи дейишади. Бу ойнинг яна шундай номлари бор: иш боши ойи; чин кўк ойи – *сын кёк айы*; кичик бурундуқнинг куйикиш ойи – *кичиг кўрик айы*. Майни силкер дейишади. Майнинг бу тилда кичиг изиг айы – кичик иссиқ ойи ва *хандых* (қандиқ – еса бўладиган ўт) ойи аталиши ҳам бор. Июньни уларда *тос* ойи дейишади. Яна улуғ ай – катта кунлар ойи, *улуғ изиг айы* – катта иссиқ ойи ва қайин пўстлоғи ойи каби номлари бор. Июлни ўт-ўлан ойи, пичан ўрими ойи дейишади. Августни *орғах айы* – ўрим-йиғим ойи, *ас айы* – дон ойи – дейишади. Сентябрни эса *ўлгер айы* – хулкар ойи, Орион (Хулкар)нинг чиқиш ойи дейишади. Бундан ташқари сентябрнинг уларда ўртўн айы – дон янчиш ойи, *сарығ пўр айы* – сариқ япроқ ойи, *чарыс айы* – бўлиниш (ёзнинг қишдан ажралиши) ойи деб аталишлари ҳам бор. Октябрни *кичкер* дейиш билан бирга *кичиг соох* – кичик совуқ ойи, кун қисқариши ойи деб ҳам аташади. Ноябрьни эса *хырлас* (хириллаш) ойи, совуқ ой, *улуғ соох* – катта совуқ, хуртуйах айы – кампирлар ойи, *кичиг хырлас* – кучсиз совуқнинг хириллаши ойи дейишади. Декабрни *улай ай* – қаҳратон совуқдан дод-вой, фарёд қилиш ойи, *кичиг ай* – калта кунлар ойи, *улуғ хырлас* – кучли қаҳратоннинг хириллаши ойи деб аташади. Хуллас, бу тилда ҳар бир ой бир неча номлар билан аталади ва улар шундай номларки, ҳар бирида табиат билан тугашув бор, тарих бор, шеърият ва донишмандлик бор. Шу-

нинг учун ҳам уларни номма-ном атай келтириб ўтдим. Менга булар жуда қизиқ туюлди. Бизнинг тарихимизда ҳам ойларнинг ўз табиатимиз ва ҳаётимиз билан боғлиқ шундай номланишлари бўлган бўлиши керак. Фақат бизда қадимдан форсий ва арабий таъсир кучли бўлганидан энг қадимги ой номлари йўқ бўлиб кетган бўлиши керак. Уларни топсак, билсак, тарихимизни яхшироқ ҳис этишимизда фойдали бўларди деб ўйлайман. Шомирза Турдимовнинг “Ҳамал буржининг азиз меҳмони” номли мақоласида бу ҳақда жуда муҳим маълумотлар бор: “Ўн икки бурж (укак) қадимда шундай номланган: Қўзи (Ҳамал), Уз (Савр), Эрандиз (Жавзо), Қучиқ (Саратон), Арслон (Асад), Буғдойбоши (Сумбула), Улгу (Мезон), Чазан (Ақраб), Ёй (Қавс), Ўғлақ (Жадий), Кўнак (Далв), Балиқ (Хут)”. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”ида ҳам бу ойларнинг номи худди шундай келтирилган. Шунингдек, Шомирза Турдимов йил фасллариининг қадимги номланишлари ва ойларга бўлинишлари ҳақида ҳам қимматли маълумотларни келтирган: “Халқда йилни тўртга бўлиб, 22 март – 22 июнь оралиғини кўклам (Қўзи, Уз, Эрандиз ойлари), 22 июндан 22 сентябргача ёз (Қучиқ, Арслон, Буғдойбоши ойлари), 23 сентябрдан 22 декабргача (Улгу, Чазан, Ёй ойлари), 23 декабрдан 21 мартгача бўлган даврни қиш (Ўғлақ, Кўнак, Балиқ ойлари) деб ҳисоблашган”.

Широқми, Чироқми, ё?..

Машхур қаҳрамонимиз Широқнинг номи асрлардан-асрларга ўтиб келаяпти. Хўш, Широқнинг асл маъноси нима? Мен болалигимдан Широқни Чироқ бўлса керак деб ўйлаганман. Бу мантиқан тўғри бўлса керак. Чироқ нур таратади, қаҳрамон ҳам нур улашади. Прометей ҳам, Данко ҳам шундай. Широқ ҳам! Қолаверса, туркий тилларда чироқнинг *ширақ* шакли бор. Мулоҳаза учун *широқ* сўзининг бошқа маънолари ҳақида ҳам тўхталиб ўтсам. “Олтой-Олатоғ луғати”да *шырак* сўзи икки хил маънода изоҳланади. Биринчиси, арпа ёрмаси, иккинчиси ҳайвонлар оёғининг туёғидан тиззасигача бўлган қисми. Иккинчи маъносида бу сўз *шырак* ва *шыйрак* шакллариغا эга. Бу бизнинг тилимиздаги *сийроқ* билан бир хил. *Сийроқ* ҳам айнан ҳайвон оёғининг туёғидан тиззасигача бўлган қисмини англатади. Юртимизда *Сийроқ* деган қишлоқлар ҳам бор.

Лекин барибир менга *Широқ* сўзи қоронғиликда нур таратиб турган чироқ бўлиб кўринади.

Озарбайжон олими Мирали Сейидов қадимий манбаларга кўра, қадимги сак қабилаларида *Сыраг* сўзи одамнинг исми маъносини ифодалашини таъкидлаган. Унга кўра, Широқнинг оти дастлаб *Сыраг* шаклида бўлган. Мирали Сейидов *ёруғ* сўзи илдизидagi *йар* сўзи “нур” маъносини англатади, дейди. Баъзи туркий тилларда, жумладан, саклар тилида *й* товуши ўрнида *с* товушини қўллаш ҳодисаси бўлган. Шунинг учун улар *ёруғдаги йар*

сўзини *сар, сыр, сир* шаклида ишлатганлар. Широқнинг қадимий номи *Сыраг* шундан.

Қўшимча қилиб яна шунини айтиб ўтишни истардим, *йоруғ* сўзидagi *йар* нурни билдиради дедик, *йар*(нур)ни озарлар *шуа* дейишади. Мен бу ҳақда Шомирза Турдимовга айтганимда у киши яхши бир гапни айтиб қолди: “Ўзимизнинг тилимиздаги “чувақ” (“чувоқ”) сўзи билан озарлардаги “шуа” сўзи яқин бўлиши керак”. Бу гапда жон бор. Чунки баҳорда одамлар нур истаб чуваққа чиқадилар. Чувақда нур ғужғон ўйнайди. Буни офтобчувоқ ҳам дейишади. Абдулла Ориповнинг шу номли шеъри ҳам бор.

“КАТТА” сўзининг катталиги

Катта сўзи ўз оти билан катта. У ҳамма сўзларга катталик қилади. Мен болалик йилларимдан қишлоқдаги одамлар раҳбар ва амалдорларни *катта* дейишларини эшитганман. Ҳозиргача бу русум бор. Ҳеч ким раис ё ҳокимнинг исмини айтмайди, фақат *катта* дейди. Амма-холалар “Каттажон” дейишади. Эл орасида ҳурмат-иззати баланд кишиларни ҳам *катта* дейишади. Одамлар бундай кишиларга мурожаат қилаётганларида ҳам ҳурмат билан “Катта!” деб мурожаат қилишади. Хўш, катта сўзининг тилдаги ўрни нечоғлиқ катта? Унинг илдизи қаерлардан сув ичади?

Озарбайжон олими Роза Эйвазова “Афғонистонда турк маншали топонимлар” номли китобида *катта* сўзи қадим хетт тилида *шоҳ, хоқон, ҳукмдор* маъносини англатади деган маълумотни келтиради ва М.Таҳмазовга кўра, *катта* сўзи “сув”, “кўл”, “денгиз” маъноларини англатишини таъкидлаб ўтади. Ҳолбуки, бу сўзнинг “буюк”, “қудратли”, “муқаддас” деган маънолари ҳам бор экан. Таниқли олим Мирали Сейидов Василий Радлов қарашларига таянган ҳолда *хета, хетайи* қабиласи номини “катта” сўзига олиб бориб тақайди. *Хетай* сўзининг илдизи *хет* – *маҳкам, кучли, асосли* маъноларида, *ай* сўзи эса, *яратмоқ*, Тангри мазмунида келишини таъкидлайди. *Хетай* сўзи асосида *катта* сўзи бор деган фараз ўртага ташланади. Бизда ҳам Хитой қишлоқ деган қишлоқлар бор. Лекин бу биз ўйлагандай Хитой давлати билан алоқадор эмас экан-да. Озарбайжон тилида кучлини *гаты* дейишади. Баъзи туркий тилларда “катта”

Сой ва Сайрам

Икки адир ё тоғ оралиғидаги сув йўлини *сой* деймиз. Тилимизда *бой бойга боқар, сув сойга оқар, Чой тўкилиб сой бўлмас, юлдуз йиғилиб ой бўлмас* каби мақоллар ҳам бор. Туркистонда Сайрам деган қутлуғ бир жой бор. Хўжа Аҳмад Яссавийнинг онаси Қорасоч она ва отаси Иброҳим ота шу манзилда ётибди. Хўш, *сой* ва *Сайрам* сўзларини нима боғлаб туради? “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *сой* (сай) сўзининг туб илдизи “тошлоқ текислик” маъносини англатган ва ҳозирги маъноси кейин юзага келган, деб изоҳ берилади. Маҳмуд Кошғарийда *сай* – *қоратошли ер* деб изоҳланган. Очиги, бу икки изоҳ ҳам мени қониқтирмади. Менинг назаримда, негадир *сой* сўзининг таркибида *сув* сўзининг қисқарган шакли бордай туюлади. Фин лингвисти Густав Рамстед *сай* сўзини мўғул тилидаги *тошли дарё, дарё ўзани* маъноларини англатган *сайир* – *sajir* (“сайиргал”-*saijirgal*) сўзлари билан боғлайди.

Энди *Сайрам* сўзига келсак, Маҳмуд Кошғарий “Сайрам сув” сўзига “тўпикдан паст оқадиган сув” деб изоҳ берган. “Туркий тиллар этимологик луғати”га кўра туваликлар тилида дарё ўзанида шағал билан қопланган жойлар “сайырам” сўзи билан ифодаланади. Тилимизда фаол ишлатиладиган чуқур эмас мазмунидаги *саёз* – *сай+оз* сўзининг таркибида ҳам *сой* сўзи бор.

Катак, хатак ва украинча хата

Товуқлар яшайдиган уйчани *катак* деймиз. Бу сўзнинг бошқа маънолари ҳам бор-ку, лекин ҳозирча паррандалар яшайдиган жой мазмунидаги маъноси устида тўхталамиз. Тилимизда *катак* сўзи *хатак* шаклида ҳам қўлланади. “Алпомиш” достонида Қалмоқдан қайтган Алпомиш Қултой кўринишида келиб, Ултонтознинг энаси Бодом Бикач билан айтишув қилганида шундай деган экан:

*Мендайларни сен олмасанг
Патагингга, ёр-ёр,
Саккиз хўроз бирдан қамай
Хатагингга, ёр-ёр.*

Болалигимизда катталар болаларни “Уйингга жўна” деб эмас, “Қани, катагингга жўна” деб уришишарди.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бу сўз “ўтириш”, “ётиш” маъносини англатадиган тожикча *кат* отига кичрайтириш мазмунидаги **-ак** қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган. Лекин “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кўра, форсийда *кат*нинг “тахт”, “кенг ёғоч курси”, “кенг ёғоч каравот” деган маънолари ҳам бор. Барибир, бунда ҳам ўтириш ёки ётиш мазмуни яширинган.

Мени кўпроқ бошқа нарса қизиқтиради. Яъни, ўзбек тилидаги *хатак* сўзининг украинча *хата* сўзига шакл жиҳатдан жуда яқинлиги... Бу сўзлар фақатгина шакл жиҳатдан эмас, маъно жиҳатдан ҳам яқин. “Русча-ўзбекча луғат”да *хата* сўзига хата, кулба (Украина, Белорусия ва РСФСРнинг жанубида: деҳқон уйи) деб изоҳ берилган.

Қизиғи шундаки, манбалар асосан, *хата* сўзини қадимги хунгар (венгер) тилидан келган деб изоҳлашади. Бу сўз қадимги хунгар тилидан поляк тилига “chata” бўлиб ўтган, кейинроқ украин тилига ҳам ўтган. Хунгарлар туркий халқ. Чукчилар тилида ҳам хатани “хатуюн” дейишади. Баъзи манбалар “Авесто”да *ката* сўзи “уй, ертўла” маъноларини англатиши ҳақида хабар берадилар. Мен кўп йиллар бурун Китоб туманида адирдаги тепалик бағрида одамлар яшайдиган ертўлалар қилинганини кўрганман.

Хуллас, *катак*, *хатак* ва *хата* сўзлари битта илдизга эга бўлиши мумкин.

Қийин қийноқ

Қийналиш ва қийноқ сўзларини кўп ишлатамиз. Айниқса, қийналиш сўзини. Лекин қийналиш сўзининг илдизида аниқ кўриниб турган қийин сўзини пайқамаймиз. Маҳмуд Кошғарий кўрқинч ва ташвишни ифодалайдиган сўзни қийим (қїїм) шаклида берган. Қийин (қыйын) сўзининг илдизи қый. Василий Радлов бу сўзни *куј* шаклида кўрсатади ва бу сўз *эгмоқ, букмоқ, қийшайтириб юбормоқ, буриштириб ташламоқ* маъноларини англатади. Яна бошқа тилшуносларда қый “ғам чекмоқ, эзилмоқ” мазмунида деб ҳам изоҳланади. Эҳтимол, қайғу сўзининг илдизи ғам чек маъносидаги қай (қаз) қайсидир маънода қийин сўзидаги қий билан туташар.

“Қутадғу билиг”да қыйын сўзи “қийноқ”, “Девону луғотит турк”да қына сўзи “қийнамоқ, жазоламоқ” маъносида келган.

Туғун сўзига ҳам қийналиш сўзига қарагандай бепарқ қараймиз. Ҳолбуки, ундаги манаман деб кўриниб турган илдиз туг сўзи “боғла” деган маънони билдиради.

Тўмариснинг томири

Тўмарис момонинг исмини баъзи олимлар илдиз маъносидаги *томир* сўзидан “Томирус” дейишади. Бу теран мулоҳаза. Роза Эйвазова бу сўзни туркий “темир”, “демир” сўзидан деб изоҳлайди. Тўмарис сак қабиласининг етакчиси бўлган. Шу ўринда сак сўзи ҳақида ҳам икки оғиз сўз. Маҳмуд Саъдий сакни юнончада ва русчада сак бўлиб кетган аслида, соқ бўлиши керак, Ёқутиёдаги Саха худди шу соқдан келиб чиққан, соқчи сўзи ҳам соқдан бўлиши керак деб тушунтириш берган. Маҳмуд Кошғарий душмандан кўрғон, от ва бошқа нарсаларни сақлашда кўриқчи ва чегарачиларни огоҳ қилиш учун “хушёр бўл” деган маънода сақ-сақ сўзни қўллашган, сақ эр хушёр одам маъносини билдиради деган.

Шу ўринда *томир* сўзи ҳақида ҳам икки оғиз гапим бор. Маҳмуд Кошғарийда *тамур* сўзи қон томири маъносида изоҳланади ва унинг туб илдизи “там – тамчу”, “тамди”даги каби “томиш” маъносидан деб шарҳланади. Қон *томди*даги каби. Шунингдек, Кошғарий бадандан чиқадиган терни ҳам *тамур* сўзи билан ифодаланишини айтиб ўтади. Дарҳақиқат, тер ҳам томчи шаклида чиқади. *Томчи-томчи тер* деймиз-ку.

“БИЗ” сўзи қандай пайдо бўлган?

Хар куни, ҳар қадамда биз сўзини ишлатамиз. Тилимиздаги энг фаол сўз бу. Биз сўзининг пайдо бўлиши ҳақида турли фаразлар бор. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да қадимги тилимизда би сўзи “сўзловчи” маъносини билдирган ва унга “икки” (“кўп”) маъносини ифодаловчи **-з** кўшимчаси қўшилиб, биз сўзи ҳосил бўлган дейилган. Тилимизда бу усулда ясалган сўзлар бор. Худди *эгиз* (“икки+з”) сўзидаги каби.

Маҳмуд Кошғарий бизнинг миз шакли борлигини ҳам таъкидлаган. Дарҳақиқат, бизнинг миз шакли ҳозиргача сақланиб қолган ва фаол ишлатилади. Масалан, **борамиз**, аслида **борабиз** бўлган. Худди **борамен**, **борасен**даги каби. Фақат *борамиз* феълидаги мизнинг биз эканига эътибор қилмаймиз.

Олжас Сулаймонов С.Е.Маловнинг фикрига асосланиб, бизнинг туб маъносини излайди ва бу сўзнинг илдизи ҳақида би – “мен” дегани, си эса, “сен” дегани *би+си* қўшилувидан дастлаб *биси* сўзи пайдо бўлади ва у бизга айланади, деган. “Туркий тилларда *мен*нинг *бен* шакли ҳам бор. Дарҳақиқат, мен ва сен бирлашса *биз* бўлади. Бунда мантиқ бор.

Таниқли олимимиз Қосимжон Содиков ҳам биз сўзига батафсил тўхталган ва бу сўзни *биз* – сўзловчининг кўплиги, *сиз* – тингловчининг кўплиги дея изоҳлаган.

“Ўзим”даги “ўз”им

Ўз сўзи катта тарихга эга сўзларимиздан бири саналади. Бу сўзда инсоннинг моҳияти намоён бўлади. Ҳазрат Навоий айтганлар:

*Булбуллар олур нолани таълим, агар этса
Боғ ичра Навоий ўз-ўзи бирла тараннум.*

Хўш, Навоий ўз-ўзи билан қандай учрашади ва қандай куйлашади, бундай вазиятда Навоий қошида турган ўз ким ё нима бўлади?

“Қадимги туркий тил” китобида: “Ўз асли от бўлиб, у “нафс” ва “жон” маъноларида ишлатилган” дейилади. Маҳмуд Кошғарийда *ўз* сўзи *юрак*, *ўзак*, *руҳ* маъноларида келади ва “Девон”да *ўз қонуқ* ибораси “гавда ичида ҳаракат қиладиган нарсаси, руҳ” деб изоҳланади. Қадимги санскритчадан туркий тилга X асрда таржима қилинган “Олтин ёруқ” асарида *исиг өзумин тидгулик* – “иссиқ жонимни фидо қиладиган”, деган гап келади. Бунда *ўз* сўзи “иссиқ жон” маъносида кўриниш беради. *Иссиқ жон* ибораси ҳозир ҳам тилимизда ҳаракатда.

Хуллас, *ўз* сўзининг туб маъноси “ўзак”, “негиз”, “моҳият”, “мағиз” маъноларини англатишини бошқа туркологлар ҳам таъкидлаганлар. Демак, одам *ўзим* деётганда нафс ва жонини, ўзаги ва бутун моҳиятини пеш қилишини ҳис этмоғи лозим. Унинг *ўзими* ўзига муносиб бўлиши керак.

Йўлдан озиш ва танадаги озиш

Биз йўлдан озди деган иборани ишлатиб турамыз. Кимдир айний бошласа, қинғир йўлга кириб қолса, шу иборани қўллаймиз. Биров жуда ориқлаб кетган бўлса, *озиб кетибди* деймиз. Хўш, бу икки иборадаги *озди* сўзининг асл маъноси нима?

Бу сўзнинг туб илдизи *оз (аз)*. Қадимги тилимизда аз сўзи “адашиш” мазмунини билдирган. Демак, *йўлдан озди* дегани *йўлдан адашди* дегани. Кошғарий адаштирди сўзини азӣтти шаклида қўллаган. Кўраяписизми, *адашди* феълининг илдизи *аз* бўлган. Бу аз фақатгина *йўлдан озди* иборасида сақланиб қолган. Умуман, тилимизда “з”, “д” ва “й” товушларининг алмашиб туриш ҳодисаси бор. Масалан, *одоқ* ва *ойоқ*, *қадғу* – *қазғу* – *қайғу* ва ҳоказо.

“Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да *озғур* сўзига “оздирмоқ, адаштирмоқ, йўлдан урмоқ” дея изоҳ берилган ва “Хазойин ул маоний”дан Навоийнинг бир умрлик армонини ифодалаган ажойиб бир байт келтирилган:

*Каъба кўйига юз қўйдум, бу йўлдин ёнмағум,
Эй Навоий, ҳар нечаким йўлдин озғурсанг мени.*

Бу байтда Навоий руҳи Навоийнинг ўзига маломат қилаётгандай гўё.

Жуда ориқлаган одамни *озиб кетибди* дегандаги *оз* сўзи кам маъносида келади. Бу иборадаги *озиш* “камайиш” мазмунини ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам, одам озганда унинг танасида эт ва ёғ камаяди.

Товуқ тувди

Товуқ тувди деган гапда товушлар уйқашлиги мени ажаблантирди. Шунда ҳаёлимга *товуқ* сўзининг ўзи “туғиш” маъносидаги *тув* сўзидан келиб чиқмаганмикан, деган фикр келди ва бу сўзнинг изидан тушдим. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни *тақуқ* шаклида қўллаган ва “тақуқ – туркман тилида товуқ” деб изоҳ берган. Лекин Навоийда бу сўз *товуғ* шаклида келган. *Туғиш* маъносидаги *тув* сўзи жуда қадимий сўз. Туркийлар тилида, шумерлар тилида ҳам бу сўз азалдан бор. *Товуқ*даги **-уқ** қўшимча, худди ёзуқ (гуноҳ), қилиқ сўзларидаги каби қўшимча. Яъни, ёзуқ сўзи илдизи *йаз* – “ёмонлик қил” деган феълига ва қилиқ сўзидаги *қил* феълига –қ, -уқ қўшимчаси қўшилиб, от ясаляпти. Шундан келиб чиқсак, *товуқ* ҳам дастлаб “туғадиган” маъносида *тувуқ* бўлгандир, эҳтимол. Шу ўринда тилшунос Д.Бозорованинг бир фикрини келтириб ўтиш жоиз деб биламан. Унга кўра, *товуқ* сўзи асли *тақуқ* бўлган ва бу сўз “тақ” товушига тақлиддан пайдо бўлган. Бу ҳам ўйлаб кўришга арзийдиган фараз. Чунки товуқ донлаётганда тақ-туқ қилиб донлайди. Қолаверса, бу Кошғарийда келган *тақуқ* сўзига яқин. Кошғарий хўрозни эркак *тақағу* деб ёзган.

Тилимизда товуқ билан боғлиқ иборалар кўпроқ киноя ва дакки пардасида келади. Масалан: *товуқ мия*, *думи юлинган товуқдай*, *оёғи куйган товуқдай* кабилар. Навоий ҳам, “Товуқнинг таъмадан оғзи тинмагани учун унинг маскани катак зиндонидир”, деган.

Кўлик ва автомобил

Кўлик сўзи менга болалигимдан яхши таниш. “Уйда бир кўлик бўлиши шарт”, “Кўлигинг бўл-маса қийин”, “Бир кўлик олишим керак” каби гапларни кўп эшитиб қолардим. Одамларимиз от, эшак қатори ка-жавали мотоциклни, автомашинани, тракторни ҳам кў-лик дейишарди. Ҳозирги пайтда бу сўз тилимизда жуда кам қўлланади. Аслида кўлик сўзи жуда қадимий сўз. Минг йиллар давомида бу сўз *от-улов, юк тортувчи ҳай-вон* маъносини англатиб келган. XX асрга келиб, кўлик транспорт маъносини ҳам англата бошлаган.

Маҳмуд Кошғарий бу сўзни *көлік* – “юк ортиш мум-кин бўлган ҳайвон орқаси” деб изоҳлаган. Юк ортила-диган ва миниладиган туяси бор одамни *көлікчү* эр деб атаган. Бу иборага жуда ҳамоҳанг *көлікчү* *жэр* деган бирикма ҳам қадимги тилимизда бўлган ва у “соя жой” маъносини англатган. Шундан келиб чиқибми, А.Вамбе-ри кўлик сўзининг пайдо бўлишини кўланка маъносида-ги *көлік* сўзи билан боғлайди. Балки бу тахмин кўликли одам панаси бор, сояли одам деган маънода мулоҳаза қилишга ундар, лекин ундан кўра бошқа олимларнинг кўлик сўзининг ўзаги *күл (көл)* “қўшмоқ”, “ортмоқ” маъ-носида келади деган фарази асослироқ туюлади. Менда яна бир тахмин пайдо бўлди. Кўлик дастлаб юк кўтарати-ган ҳайвонга нисбатан қўлланган экан, унда *кўтармоқ* феълидаги “кў” билан “кўлик”даги “кў” ўртасида боғлиқ-лик бўлиши ҳам мумкин.

Нима бўлгандаям, ҳар кун автомобилда юрадиган одам онда-сонда ота-боболаридан қолган кўлик сўзини эслаб қўйса ёмон бўлмайди.

Ўрик

Хамид Олимжоннинг гўзал бир шеъри бор. Бу шеър *Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бў-либ гуллади* деб бошланади.

Биз ўрик деганда бугунги кунда фақат зардолу да-рахтини, унинг мевасининг пишгани ё қуритилганини тушунамиз. Лекин қадимда ўрик сўзининг қамрови кенг-роқ бўлган. Кошғарий бобо изоҳига кўра, ўрик (*эрюк*) шафтоли, зардолу, олхўри меваларининг умумий номи бўлган. Яъни, бу меваларнинг ҳаммасини ўрик дейиш-ган. Шунингдек, уларнинг алоҳида номлари ҳам бўлган. Масалан шафтолини – *тулуг (туклуг)* ўрик, зардолуни – *сариг ўрик*, олхўрини – *қора ўрик* деб аташган.

Скелет ва гавара

Тилимизда скелетни *гавара* дейиш бор. *Гавара*-даги *в* товуши *савр*даги *в* товушидай талаффуз қилинади. Мен бу сўзни форсий бўлиши керак деб ўйлаб юардим. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *гавара*, *гавра* сўзлари форсий бўлиб, *бешик* деган маънони англатади деб изоҳланган. Бироқ *скелет* маъносидаги *гавара* бошқа сўз бўлиши ҳам мумкин. Маҳмуд Кошғарий *кўврә* (*кўвра*) деган сўзни шундай изоҳлайди: “Ҳар бир ҳайвон ўлгандан сўнг, ичидагилари кетиб, гўшти суякларида қуриб қолган ҳолдаги гавдаси”. Мен бу сўзни қишлоғим одамларидан эшитганман. Улар ниҳоятда озиб-тўзиб, ориқлаб кетган одамга нисбатан *гавараси чиқиб қолибди* дейишарди. Бутунлай қариб-чуриб, эти суягига ёпишиб кетган қарияга нисбатан *қуруқ гавараси қолибди* деганларини ҳам эшитганман. “Скелет” маъносидаги *гавара*, *гавра* сўзи Кошғарий келтирган “*кўврә*” (*кўвра*) сўзига шакл жиҳатдан ҳам яқин. Қолаверса, тилимизда “к” товуши билан “г” товуши алмашилиб туради. Агар шундай бўлса, айнан “скелет” маъносидаги бу сўз туркий бўлиб чиқади.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да “гавда” сўзининг “говре”, “гувра” шакллари ҳам борлиги ҳақида айтилган. Булар ҳам “гавара” сўзига яқин.

“Бурун”нинг бурунги гурунги

Юз аъзоси, ҳид билувчи *бурун* маъносини изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Тилимизда олдин, аввал, илгари маъносини англатган *бурун* сўзи ҳам бор. Масалан: *Ўн йил бурун*. *Бурноғи йил* бирикмасидаги *бурноғи* сўзи ҳам шу бурунга алоқадор бўлса керак. Чунки *бурноғи* ва *бурунғи* сўзлари шаклан ва маънан жуда яқин. Хўш, нега ўтган даврларни *бурунги замонлар* деймиз? Эҳтимол, бунга сабаб тана аъзоси *бурун* ҳам, тоғ бурни ҳам, кема бурни ҳам нисбатан олдинда бўлишидир. Бурун олдинга туртиб чиқади. Бурунги замонлар эса, олдинги замонлар мазмунида келади. Маҳмуд Кошғарий “Ол мендін бурун барді” гапини келтирган ва бу гап “У мендан олдин борди” деган маънони англатади. Қадимда хотинларнинг пешонабоғини ҳам *бурунчак* дейишган. Бурунчак ҳам пешонада бўлгани учун нисбатан олдинда бўлади. Шу ўринда яна бир гап, баъзи манбаларда *вўгўп* – “ёпилмоқ, ўралмоқ” маъносида бўлиб, унинг илдизи *вўг* – “йиғмоқ” маъносини англатиши ҳақида айтилган. Унда *пешонабоғ* маъносидаги *бурунчак* сўзи “ёпилмоқ, ўралмоқ” мазмунидан келиб чиққан бўлиши мумкин.

Бурун сўзининг илдизи *бур* феълени аксарият тилшунослар “ҳидламоқ”, “ҳид билмоқ”, “ҳид сочмоқ” маъноларида изоҳлайдилар. Айни шу маънодаги *бур* феъли ҳозирги тилимизда ҳам сақланиб қолган. Биз бунини *буруқсимоқ* сўзида кўришимиз мумкин. Тутун *буруқсиганидай* ҳид ҳам *буруқсийди*. Биз яхши ҳидга нисбатан *анқиди*,

таралди сўзларини ишлатсак, ёмон ҳидга нисбатан буруқсиди, бурқиради сўзларини ишлатамиз.

Лекин баъзи олимлар аввалги маъносидаги *бурун* сўзини, юз аъзоси бурунга алоқадормас дейишади ва бу борада ўз фаразларини илгари сурадилар.

“Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”дан кўринадики, Навоий бобомиз ҳам *бурун* сўзини ҳар икки маънода қўллаганлар:

Бурнин тешиб, ип тақиб, икки қулоғин кесиб югуртти.

“Тарихи мулуки ажам” асаридан

*Қачонким боданўшум май ичарга изтироб айлар,
Бурунроқким ўзин маст айлағай, бизни хароб айлар.*

“Хазойин ул-маоний”дан

Бурунғи давлат муяссар бўлди.

“Муншаот” асаридан

Чайқалиш ёйилиши

Жуда қадимий ёдгорлик “Олтун ёруқ” асарининг қўлёзмасида ҳозирги тилимиздаги *чайқалди* сўзи *йайқалди* шаклида берилган. Мен “Яйлов билан чайла битта сўзми?” деган мақоламда *йай* ва *чай* сўзлари ҳақида батафсил тўхталганман. Бу сўзларнинг туб илдизи “ёйилиш” мазмунини ўзида яширганлиги ҳақида айтганман. Қадимги битикдаги *йайқалди* сўзига дуч келганимда, *чайқалди* сўзи ҳам ёйилиш маъносида бўлса керак деб ўйлаб қолдим. Биз чайқалишни у ён-бу ёнга тебранмоқ, тўлқинланмоқ, жунбишга келмоқ, безовта бўлмоқ маъноларида тушунамиз.

Хўш, сув қачон чайқалади? Тўлқинланганда. Сув қачон ёйилади? Тўлқинланиб тошганда. Демак, *чайқалди* сўзининг “Олтун ёруқ”да *йайқалди* шаклида келиши бекорга эмас.

Алишер Навоийнинг:

*Ким ул ҳолатдаким чайқалди дарё,
Сипоҳи мавжидин қўзғалди дарё, –*

деганларида ҳам *чайқалди* сўзи “ёйилмоқ, кенгаймоқ, қўзғалмоқ” маъноларида келади. Маҳмуд Кошғарийда бу сўз *йайқалди* шаклида келиб, аввало сувнинг чайқалишини ифодалаши ҳақида айтилган. Кошғарийнинг *Эр кўнгли йайлди, йайқалди* деб келтирган мисоли ҳам *чайқалди* сўзи ёйилиш маъносида эканлигига урғу беради.

Ранги ўнгибди

Ўнгимоқ деган сўз тилимизда “ранги йўқолмоқ, асл ранги ўзгармоқ, туси ўчмоқ” маъноларини англатади. Бирор матонинг ранги ўчиб қолган бўлса, ўнгиб кетибди деймиз. Нима учун ўнгибди деймиз? Қадимги туркий ёдгорлик “Олтун ёруқ” битигида *рангсиз* сўзи *ўнгсиз* (ёңсуз) деган сўз билан ифодаланган. Мен бу сўзни кўриб нахотки, *ўнг* (ёң) сўзи *ранг* маъносини англатган бўлса, деб ўйлаб қолдим.

Маҳмуд Кошғарий *ёң* сўзи “олд”, “ўнг томон” маъноларини англатиши билан бирга “ранг” маъносида ишлатишини ҳам таъкидлайди. Бобомиз яшил рангли тўнни *Јашил ёңлўк тон* дейди. У ҳолда нега ранги ўчган матони *ранги ўнгибди* деймиз? Бир қарашда *ўнгибди* дегани *рангибди* дегандай гап-ку. Менимча, *ўнгибди* сўзи “ўнг ебди”, “ранг ебди”, “рангини еб қўйибди” маъносидан келиб чиққан бўлса керак.

Қўйнинг қийи

Тилимизда қўйнинг тезаги, қумалоғини *қий* дейишади. Бу ҳозиргача бор. “Қўй кўрмаган бўлсак ҳам, қий кўрганмиз” деган мақолни эшитган бўлсангиз керак. Қўй қийидан энг яхши маҳаллий ўғит ва ўчоққа ёқилғи сифатида фойдаланишади. Қийнинг чўғи қип-қизил ва тез ўчмайдиган, яхши иссиқлик берадиган бўлади. Чўпонлар қора уй ўртасидаги ўчоққа қий ёқишиб, ўчоқни ловуллаб турган қип-қизил қий чўғига тўлдиришиб, устига сандал қўйиб қаҳратон совуғидан ўзларини, болаларини сақлаганларини кўрганман. Қадимда одам ахлатини ҳам *қий* дейишган экан. Бундан 1100 йил муқаддам ёзилган “Олтун ёруқ” битигида шу маънода *қиғ* сўзи ишлатилган. Тилимизда *ғ* товушининг *й* га айланиш ҳодисаси бор. Қолаверса, ҳозир ҳам чақалоқлар ва гўдаклар чичиб, иштонини булғаб қўйса, оналари *қиға қипти*, *қиға қипти* деб эркалатишади. Чақалоққа кўз тегиб қолмасин деган маънода гўё уни ёмонлагандай бўлишиб, *қиға-қиға* ёки *қиға-қиға* дейишади. Бу шунчаки тилга келиб қолган тасодифий эркалаш сўзлари эмас. Мен оналаримиз Она Тилнинг асл сўзларини қандай сақлаб келаётганидан ҳайратланаман. Уларнинг ўзлари тушунмай болаларини *қиға қипти* деб эркалаётганларида аллақачонлар ўлиб кетган *қиғ* сўзини тилларида тирилтираётганларига гувоҳ бўлганман.

Маҳмуд Кошғарий *қиғ* (*қіғ*) сўзини “ерни бўшатиш, юмшатиш учун фойдаланиладиган гўнг” деб изоҳлаган.

Яқин ва йироқ

Яқин-йироқ бирикмаси бизда ибора даражасига кўтарилган десам, ошириб юбормайман. Ҳатто, унда шеърият бор. Бир-бирига зид бўлган бу икки сўз яхлит бир образни намоён этади.

Яқин сўзининг маъносини ҳаммамиз яхши биламиз. Изоҳга ҳожат йўқ. *Йақин* сўзининг ўзаги *йақ* томон (*у ёқ-бу ёқ дегандай*) маъносида эканлиги ҳақида ҳам луғатларда айтилган. Олжас Сулаймонов шумерлар тилидаги томон мазмунидаги *заг* сўзини худди шу *йақ* (*жақ*) сўзига тақайди ва шумер тилидаги яқинлашмоқ маъносидаги *заг-гин* сўзи *йақ-қин* (*жақ-қин*) сўзи билан бир хил деган хулосани айтади. Ажабланарлиси, тилимизда *ин* қўшимчаси кўпроқ феълларга қўшилган. Масалан: *тўкин, чақин, сочин, оқин, тугун* кабилар. Шунинг учун *йақ-қин* сўзининг ёқимли маъносидаги *ёқмоқ* сўзига алоқаси йўқмикин деб ўйлаб қоламан. Мулоҳаза учун яна бир гап, Юсуф Хос Ҳожибда яқин маъносида яғуқ, “яқинлаштирди” маъносида *яғутмиш* деган сўз, “яқини” маъносида яғуғу деган сўз қўлланган. *Муны бу ёзўңғай йағутмыш йана.*

Йироқ сўзининг ўзаги *йир* (*йыр*) сўзнинг туб илди-зидан хабар бериб турибди. *Йирмоқ, йиртмоқ* сўзлари *айирмоқ, ажратиб ташлаш, узоқлатиш* маъносини англатади. Эътибор қилиб қарасангиз, *айир* сўзи таркибида ҳам *йир* сўзи бор. Мулоҳаза учун яна бир мисолни келтириб ўтсам. Тўньюқуқ битиктошидаги ёзувларга кўра,

қадимда жанубни *бери*, шимолни *йыра* деганлар. Нимагадир шимолни олис тутиш азалдан бўлган. Култигин битигидаги ёзувларга кўра, *бири (бери)* ўнгни, *йыр* эса чапни англатган, шунингдек, томонлар қуйидаги сўзларда ифодаланган:

ил – шарқ (*илгару* – шарққа дегани)

бир – жануб

қуры – ғарб

йыр – шимолни билдирган.

Шуни таъкидлаш керакки, қадимги тош ёзувларда ҳам “йироқ” сўзи “ырақ” шаклида бўлган.

Айғоқчи айтғувчими?

Тилимизда жосусни айғоқчи деймиз. Жосус арабча сўз, айғоқчи туркий. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да айғоқчи сўзи “фош қилувчи ахборот” маъносини билдирган айғақ отидан, унга -чи қўшимчаси қўшилган, деб изоҳланган. “Туркий тиллар этимологик луғати”да айғоқчи сўзининг ўзаги ай феъли бўлиб, “гапир” маъносини англатади. Тилимиз тарихида айтди сўзи айди шаклида қўлланган даврлар бўлган. Шундан келиб чиқиб, айтғувчининг айғувчи шакли ҳам бўлган дейиш мумкин. Алишер Навоий айғоғ сўзини “айғоқ, сир бой бериш” маъносида ишлатган. **“Нодонга сўз демак айғоғдур ва кўп демаги йўртоғдур”** (Маҳбуб ул-қулубдан).

Хуллас, айғоқчи ва жосуснинг маъноси бир хил. Лекин қадимги битиктошларда яна бир сўзга дуч келдим. Бу сўз айғучи деган сўз. Айғучи шаклан айғоқчига яқин. Бироқ айғучи сўзи битиктошлардаги ёзувларга кўра, “маслаҳатчи, хоқон маслаҳатчиси” деган маънони билдиради. Тўньюқ битиктошида айғучиси билга эрмиш, яъни “маслаҳатчиси донишманд эмиш” деган гап бор. Кўриниб турибдики, айғучи сўзининг ҳам ўзаги гапир маъносидаги ай сўзидир. Мантиқан ўйлаб қарасак, айғоқчи гап етказди, айғучи гапини айтади, иккисида ҳам маслаҳат бериш маъноси бор. Айғоқчи билан айғучи сўзларининг шаклан ва мазмунан бунчалар яқинлиги мени шундай тусмоллашга ундади.

Тилимизда Оғиз – айғоқ, тил – тайғоқ, Айғоқчидай искаланиб юриди каби мақол ва иборалар бор.

Қўчқор қочирувчими?

Қўйнинг урғочисини совлиқ, эркагини қўчқор деймиз. Совлиқ сўзи илдизидан кўриниб турибдики, “соғиладиган” деган маънодан пайдо бўлган. Баъзан сут соғди деган гапни сут совди деб ҳам айтамыз. Хўш, қўчқор сўзининг илдизи қандай маънога эга? Бу сўз қандай пайдо бўлган?

Маҳмуд Кошғарийда қўчқор сўзи қочқар шаклида берилган. Бобомиз *ікі қочқар баші бір ашїқта пішмаз*, яъни “Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас” деган мақолни ҳам айтиб ўтган. Менга қочқар сўзи қўчқор сўзининг илдизидан хабар бергандай бўлди. Менимча, қўчқор “қочирадиган” маъносида бўлса керак. Қўчқор сўзи илдизида қоч сўзи бор. Урғочи чорва молларини урчиттиш, уруғлантириш тилимизда қочириш сўзи билан ифодаланади. Эрванд Севортяннинг “Туркий тиллар этимологик луғати”да қўчқор сўзи мўғул тилида қўй ва ахталанмаган қўзи маъносини англатган қуча(н) сўзидан келиб чиққан дейилган.

Капсан

Ўтмишда ким хирмон янчса, устига келиб қолган одамга капсан берган. Капсан – ҳадя сифатида бериладиган дон. Янчув вақтида хирмонга келиб қолган одам куруқ қайтмаслиги керак бўлган. Маҳмуд Кошғарийда бу сўз *қэфсāң* шаклида берилган. Лекин “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *капсан* сўзи форсий деб кўрсатилган ва шундай изоҳланган: “Кимсанинг хирмонидан маъмур амалдорлар оладиган ҳақ”, “Хирмон кўтарилганда камбағалларга бериладиган садақа-сийлов”, “Бозорда сотилган ғалладан олинадиган ҳақ”.

Мен болалигимдан бу сўзни биламан. Лекин бизнинг қишлоқдагилар капсанни амалдорлар ё камбағалларга эмас-да, бир-бирларига ҳадя қилардилар.

Агар *капсан* сўзи “Изоҳли луғат”да кўрсатилгани каби форсий бўлса, у ҳолда унинг илдизи *кафт* сўзига бориб тақалиши керак. Чунки капсан асли кафтда берилса ҳам бўладиган ҳадя миқдорида бўлиши мумкин. Лекин бу шунчаки тахмин. Чунки Маҳмуд Кошғарий бу сўзни форсий деб изоҳламаган.

Айоз

Айоз (аёз) сўзи кеч куз ва қишдаги қора совуқни билдиради. Қора совуқ дегани нима? Қора совуқ қорсиз, ёмғирсиз, булутсиз совуқ дегани. Мен Маҳмуд Кошғарийда *ајас* деган сўзга дуч келдим. *Ајас (ајас)* – тоза, тиниқ маъносини англатади ва *ајас кōк* ибораси булутсиз, тиниқ осмон мазмунида келади. Менимча, *ајас* сўзи ҳозирги қаттиқ совуқ маъносидаги *аёз*нинг ўзи бўлиши керак. Тилимизда *аёз қисди* деган ибора бор. Аёз қачон қисади? Одатда, қиш кечалари ёғингарчиликсиз ва булутсиз бўлса, аёз қисади. Бундай пайтда осмон тоза ва тиниқ бўлади. Баъзан аёз қисганда юлдузларни кузатсангиз улар бошқа пайтлардагидан кўра равшанроқ порлаб кўринадилар. Аёзнинг қора совуғидан сўнг осмонга булут чиқса, қор ёғса, ҳаво илиқлашади. Булут ва ёғингарчилик ҳавони юмшатади. Демак, *айоз* сўзининг туб маъноси тоза, тиниқ мазмунида бўлиши мумкин. “Туркий тиллар этимологик луғати”да ҳам *аёз* сўзининг очиқ ҳаво, тиниқ осмон, ярқираш, нур, юлдуз маъноларини англатиши ҳақида айтилган. Бу луғатга кўра, *аёз* сўзининг ўзаги “ай” бўлиб, у ёруғ, порлоқ маъноларини англатган.

Маҳмуд Кошғарийдаги *ајас кōк* – “тиниқ осмон” бирикмаси менда яна бир мулоҳазани пайдо қилди. Рус тилида очиқ ҳаво “ясная погода” дейилади. Бу бирикмадаги *ясная* сўзи гўё аяснаяга жуда яқиндай. Рус этимологи А.В.Семёнов изоҳига кўра *ясная* сўзи рус тилида XI асрдан фаолият бошлаган. Бу сўз умумславян сўзи бўлиб, унинг ўзаги *ја (ја)* асли ҳинд-европача *aj (ай)*дан келиб чиққан. Қизиғи шундаки, бу сўз ҳам ёруғ, порлоқ маъноларини англатади.

Кофта ва қафтан

Аёллар кийими *кофта* сўзи тилимизга кириб келганига юз йилдан ошди. Бу сўз тилимизга рус тилидан XX асрнинг биринчи чорагида кира бошлаган ва кейин оммалашиб кетган.

Аниқроқ айтадиган бўлсак, *кофта* сўзи асли тилимизга бошқа тилдан кирмаган. Балки тилимиздан кетиб, етти юз, саккиз юз йил жаҳонгашталик қилиб, яна ўзимизга қайтиб келган. У қайтиб келганида, ҳатто Она Тилнинг ўзи ҳам уни таний олмай қолган эди.

“Русча-ўзбекча луғат”да *кофта* сўзига шундай изоҳ берилган: “Аёлларнинг қисқа пальтоси”.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *кофта* сўзига “калта қўйлак ёки плаш” деб изоҳ берилади ва бу сўз немисча *kift* – уй кийими сўзидан келиб чиққан деб таъкидланади. Лекин бошқа манбалар бу сўз асли туркий бўлиб, кейин немис тилига ўтганлигини таъкидлайди. Туркий тиллардаги *кафтан*, араб тилидаги *қафтан* сўзлари ўзимиздаги чакмон маъносини англатган. *Кофта* сўзининг илдизи худди шу *кафтан* сўзига бориб тақалади. Энди биров орқага қайтсак-да, Маҳмуд Кошғарий бободан гап сўрасак. “Девону луғотит турк”да *қафтан* сўзига шундай изоҳ берилади: “Тўн, устки кийим.” Агар туркийда “қоп, идиш” маъносидаги *қап* сўзи ва “гавда” маъносидаги *тан* сўзининг қўшилишидан *қафтан* сўзи ҳосил бўлган деб тасаввур қилсак, унда *қафтан* “тан қопи” (*қўлқоп, оёқ*

қопи каби) мазмунини ифодалаши мумкин. Бу шунчаки бир тахмин. Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да ёзади: “...сўрдиларки, Абдурраҳим Истаҳрий не учун сағбонлар била даштқа борур ва *қаптан* кияр? Дедиким, *Устидаги оғирлик енгиллайди*”.

Бу сўз рус ёзма манбаларида XV асрда пайдо бўлган. “Большая советская энциклопедия”га кўра, *кафтан* сўзи асли туркий бўлиб, ҳозирги қозоқ тилидаги “ёпмоқ”, “қопламоқ”, “қаптау” сўзи билан алоқадор.

Л.Будагов луғатининг 2-томи 60-бетида бу сўзга шундай изоҳ бор: “Тур.каз. кафтань, дж. кафтань, армяк, верхнее платье, иъ кр. Деревенская народная одежда, надъеваемая сверхъ камзола”.

Ачинмоқ

Ачинмоқ сўзи ачиниш, куйиниш, қайғуриш маъносини ифодалайди. Ачинмоқ сўзининг ўзига фаросат билан назар солсангиз, унинг илдизида аччиқ сўзи борлигини сезасиз. Ачинишни тилимизда яна ичим ачиди, жони ачишди деган иборалар билан ҳам ифодалашади. Мисол учун қалампирнинг аччиғи одамнинг тилини ҳам, ичини ҳам куйдиради. Куйган жой ачишади. Шунинг учун ачинмоқ сўзи куйинмоқ сўзи билан бир хил маънода келади. Аслида ачимок сўзи ҳам аччиқ сўзига бориб тақалади. Агар сут ё овқат ачиб қолса, аччиқ бўлиб қолади. Мен туғилиб ўсган қишлоқларда аччиқ сўзини фақат оччи деб айтишган. Ким билади дейсиз, балки, очликни билдирадиган оч (ач) сўзи ҳам аччиққа алоқадордир. Оч қорин ачишади-да. Бу бир тахмин. Қаям Каримовнинг “Қадимги туркий тил луғати” китобида ачы сўзи иштирокида Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридан шундай парча келтирилади:

*Айур эй казашым, барыр-мэн муңун
Эки неңа артуқ ачыр-мэн бу кун.*

Яъни:

Айтур: Эй қариндошим, мунг билан ўлаётирман,
Бу кун икки нарсага ачиниб афсусланаётирман.

Ура! Ура! Ура!

“Русча-ўзбекча луғат”да Ура сўзига “қичқириқ, ура, ура деб атакага кириш, кўтаринки руҳ билан, қизғин” деб изоҳ берилган. А.В.Семёновнинг “Рус тилининг этимологик луғати” китобида ура сўзи немис тилидаги “hurra” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “тез ҳаракатланиш” маъносини англатади ва бу сўз рус тилида XVIII асрдан кенг қўллана бошлаган деб изоҳланади.

Бироқ ура сўзи туркий сўз эканлиги ҳақида кўпгина манбаларда айтилган. Бу сўз бизнинг тилимизда X–XI асрларда ҳам фаол қўлланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Маҳмуд Кошғарий “Девон”да ури сўзига шундай изоҳ беради: “Ури – товуш, бақириқ, хуриш, фарёд”. Кошғарийнинг бу изоҳи “Русча-ўзбекча луғат”даги қичқириқ деган изоҳга тўғри келади. Кошғарий: “урі қобса оғуш ақлішур” яъни, ури кўтарилса, уруғлар тўпланадилар, деган мисолни келтириб ўтади. Бунда ура билан ури сўзлари ҳар жиҳатдан нақадар яқинлигини сезаётгандирсиз. Баъзилар ура! сўзини тилимиздаги урҳо-урдан келиб чиққан дейишади.

Озарбайжон олими Мамадали Қипчоқ ўзининг “Сўз оламига саёҳат” китобида ура сўзини қадимги шумерларда уруш маъбудининг номи бўлган Ур сўзидан келиб чиққан дейди ва жангчилар жангга киришдан олдин уруш маъбуди Урнинг номини айтиб бақириб-чақирганлар ва ундан ғалаба қилишлари учун ёрдам беришини сўраганлар, дея изоҳлайди. Семёновнинг бу сўз илдизини нима учун туркий тиллардан излаб кўрмаганининг сабабини билмадим-у, лекин юқорида келтирилган мисоллар ура сўзининг туркий эканлигини далиллайди.

Луков ва Идиевга салом!

Ўсмирлик йилларимда қишлоғимиздаги одамлардан иккитасининг фамилияси мени ажаблантирарди. Бирови – Луков, бирови – Идиев. Идиев русларга ўхшайдиган сариқ тусли одам бўлиб, ҳатто қошлари ҳам, сочлари ҳам сариқ эди. Лекин соф ўзбек эди. Исми – Жаббор. Колхоз фаолларидан бўлгани учун ҳамма у кишини фамилияси билан Идиев деб чақирарди, исмини айтишмасди. Бу одамнинг фамилиясини мен рус тилидаги *Иди* – бор феълидан бўлса керак деб ўйлардим. Лекин ўзи ўзбек бўлса-ю, нима учун фамилияси русча деб ажабланардим. Кўриниши русларга ўхшагани учун шундаймикин деб ҳам ўйлаганман. Қарангки, мен *иди* сўзининг маъносини яқинда билгандай бўлдим. *Иди* сўзи қадимги тилимизда “ҳоким”, “эга” деган маънони англатар экан. “Култигин” битигтошида *Ўтукан йишда йиғ иди* йўқ эрмиш, яъни “Ўтукан йишда **яхши ҳоким** йўқ эмиш”, деган жумла келади. Демак, *Идиев* дегани *Ҳокимов* дегани экан. Мен билган Идиевнинг фамилияси русча деб юрсам, аслида бу фамилия йўқ бўлиб кетган битта сўзимизни ўзида олиб юрган экан. “Қутадғу билиг”да **Китаб идиси өз узрын айур**, яъни “**Китоб эгаси ўз узрин айтур**” деган гап борки, унда *иди* сўзи “эга” маъносида келади.

Луковнинг кўриниши Идиевга ўхшамас эди. Баланд бўйли, кенг яғринли, кўзлари катта-катта, қорақош, қорасоч одам эди. Лекин бу кишининг ҳам фамилияси русча эди. Мен Луковни Пиёзов бўлса керак деб ўйлаган-

ман. Кейин билсам, бу киши Луковмас, Лўков экан. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да лўк сўзига шундай изоҳ берилади: **ЛЎК** (ф. Калта юнгли, юк ташувчи туя) Боши кичикроқ, бўйни узун бир ўркачли катта туя, етакчи туя. *Қаторига тиркалган лўк билан норча, Устига юкланган қирмизи парча.* (“Алпомиш”)

Энди шунча йиллар узоқда туриб, уларга “Салом, Идиев! Салом, Лўков!” дегим келади.

Доримоқ

Бахшилардан эшитганим бор:

Бир товоқ ош элга етар,
Бошига Хизр дориса.

Яна шундай гаплар бор: Ёмонни ёнинга доритма,
Бировга бошда, бировга оёқда бахт дорийди.

Изоҳли луғатимиз бу сўзни “Бирор томон қадам босмоқ, яқинлаб келмоқ, ораламоқ” деб изоҳлайди ва шевада деб таъкидлайди. Ҳолбуки, бу сўз жуда қадимий сўз, унинг миқёси ҳам торгина бир шевамас, кўплаб туркий тилларга дорийди. “Навоий асарлари луғати”да *дори* сўзи ҳозир бўлмоқ, келмоқ, майдонга келмоқ, пайдо бўлмоқ, йўлиқмоқ, дучор бўлмоқ маъноларида изоҳланади. “*Ва ҳазрат мўъжизасидин мулкига завол дориб, Шеруяки анинг ўғли эрди маъмур бўлди*”. (“Тарихи мулуки аҷам”-дан.)

Қадимий Кул тигин битиктошида “Яхши ва доно кишини, яхши баҳодир кишини йорытмаз эрмиш” деган жумла борки, ундаги *йорытмаз эрмиш* деган ибора “яқинига йўлатмас эмиш” деган маънони англатади. Демак, қадимги тилимизда *доримоқ* феъли йорымақ шаклида бўлган. Култигин битигидаги *йорытмаз эрмиш* деган гапни ўқиб, менга бир фикр келди. *Йорытмаз* (йоритмас) билан доритмас бир хил илдиздан. Яъни, *йоритмас эмиш* “йуритмас эмиш”, янаям аниқроғи, “юрдирмас эмиш” дегани. Фақат *йорытмаз* сўзидаги *й* товуши *доритмас*да дга айланиб кетган.

Ястанмоқ

Ястаниб ётган далалар, Ястаниб ётган қирлар,
Адирлар деган гапларни кўп ишлатамиз ва буни кенглик, гўзаллик, безаниш маъносида тушунамиз. Хўш, ястанди сўзи қандай маънога эга?

Ястанди сўзининг илдизи – *йас*, *йасси* сўзига алоқадор. Эътибор билан қарасангиз, *ястанди* сўзининг таркибида *ёстиқ* сўзини кўришингиз мумкин. Агар одамга нисбатан ястаниш сўзини қўлласак, уни *ястаниб ётибди* деб *ётибди* сўзини қўшиб ишлатамиз. Бунинг ҳам сабаби бор. Маҳмуд Кошғарий *ястади* сўзини *јасталді* – ёстиқ қўйди, деб изоҳлайди ва *јастуқ јастаді* деб бу икки сўзни бирга қўллаган. Бу суяниш учун ёстиқ қўйди мазмунини билдиради. Алишер Навоийда ҳам *ястанмоқ* сўзи “ёстиқ қилиб суянмоқ” ва “ёстиқ” маъносида келади. “Насоим-ул муҳаббат”да шундай жойи бор: Абулаббос Суҳравардий айтадики: “Мен рўзгорики, қум устига ётур эрдим. Қўлимни бошимга ястар эрдим.” Яъни, “қўлимни бошимга ёстиқ қилардим”.

Агар одам ёстиққа суяниб, ёнбошлаб ётган бўлса, ястаниб ётибди деймиз. Қирлар ҳам, адирлар ҳам худди ёстиққа суяниб ётгандай ястаниб ётади. Хуллас, *ястанди* сўзи “ёстиқ”нинг тирқишидан чиққан. Бу сўзнинг ўзаги *йаз* “ёймоқ, тўшамоқ; жойламоқ” маъноларини англатади.

Фахрий ёрлиқ

Мукофотлаш учун фахрий ёрлиқ бериш удумга кирган. Хўш, нима учун фахрий ёрлиқ берилади ва ёрлиқ сўзининг туб маъноси нимани англатади?

Алишер Навоийда ёрлиқ сўзи амр, фармон мазмунида келади.

Маҳмуд Кошғарий ёрлиғ сўзини жарлїғ шаклида келтиради ва хоқоннинг хати ва фармони, деб изоҳлайди. Шуниси қизиқки, Кошғарий *жарлїғ эр* деган иборадаги *йарлиғ* сўзининг ўзини “йўқсул, бечора” деб изоҳлаб, жарлїғ эр иборасини “ёрлақанган (раҳм қилинган) одам” деган маънода тушунтиради. Демак, *Худо ярлақанган одам* деганда Худо раҳм қилган одам тушуниланган. Шунингдек, Навоийда ёрлиқ сўзи дўстлик, ёрдам маъносида ҳам келади. Унда *Худо ёрлақанган одам* иборасини “Худо ёрдам берган одам” маъносида ҳам тушуниш мумкин.

Олти, етти, олтмиш, етмиш

Бу сўзларни ҳар куни қайта-қайта ишлатамиз. Мақоллару ибораларимизни кўп ўринларда ҳам шу сўзлар беаган. “Олтмиш кун атон бўлгунча, олти кун буғра бўл”, “Олти мучанг омон бўлсин”, “Олтмишгача ошир, етмишдан сўнг яшир”, “Етти ёшга етгунча ер тўқмоғин ерсан, етмиш ёшга етгунча эл тўқмоғин ерсан” каби ўнлар мақолу ибораларимиз бор.

Эрванд Севортяннинг “Туркий тиллар этимологик луғати”да олти, етти, олтмиш ва етмиш сонлари ҳақида қизиқарли маълумотлар ва фаразлар айтилган.

Карл Брокельман энг қадимги санок сонлар қаторининг охири етти бўлган, шунинг учун ҳам Хартман айтганидай етти рақами етиб келди маъносидаги “етди” сўзидан келиб чиққан ва “олти” сўзи паст, ост, кам маъноларини ифодалаб етти остидаги, пастидаги, еттидан кам деган маънони англатган деган. Агар ростдан ҳам шундай бўлса, олти сўзи олд сўзидан эмасмикин? Олти “еттидан олдинги” маъносини ифодаласмикин? Чунки туваликлар тилида олти алды сўзи билан ифодаланади. Маҳмуд Кошғарий алтїн сўзини “ост, қуйи” маъносида изоҳлаган. Баъзи олимлар олти сўзининг илдизини олмоқ маъносидаги ол феълига тақайдилар. Лекин бу тахминни асосли деб бўлмайди.

Шу ўринда айнан олти ва етти сўзларига алоқадор олтмиш ва етмиш сўзлари тарихи ҳақидаги баъзи тахминлар устида тўхталиб ўтмоқчиман. Масалан, Б.Мунчаки олтмиш сўзининг мыш қисмини “Авесто”га тақаб,

“катта” маъносидаги *tas* сўзидан деган фаразни илгари суради. У ҳолда *олтмиш* сўзи “катта олти”, *етмиш* сўзи “катта етти” маъносини ифодалаши керак бўлади. Лекин *олти* ва *еттига* боботарих қўшиб қўйган *миш* қўшимчаси ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Баъзи туркий тилларда, хакас, караим, телеут, шор тилларида *олтмиш* сони *алтон*, яъни *саксон* (*саккиз ўн*)даги каби *олти ўн* шаклида қўлланади.

Адирнинг ажралиши

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *адир* сўзига шундай изоҳ берилади: “Тоғларга яқин, тоғ этакларидаги алоҳида тепалик ерлар”. Изоҳда *алоҳида тепалик* дейилган. Алоҳида дегани ажралиб турадиган дегани. Ҳамма гап ана шунда! Қадимги тилимизда айирмоқ, ажратмоқ, фарқламоқ *адыр* деган сўз билан ифодаланган. Бу ҳақда “Қадимги туркий тил луғати”да айтилган. Юсуф Хос Ҳожиб худди шу сўзни икки хил шаклда *адыр* ва *азыр* шаклида қўллаган. Шу сўзлар қаторида *адырт* ва *азырт* сўзлари ҳам фарқ ва тафовутни, ажралишни билдирган. Демак, ҳозирги тилимиздаги “ажрат” сўзи худди шу “адырт” ва “азырт” сўзларидан келиб чиққан бўлиши керак.

Менда беихтиёр бир фараз, тахмин пайдо бўлди. Модомики, *адыр* сўзи “айирмоқ, ажратмоқ, фарқламоқ” маъноларини англатар экан, унда алоҳида тепалик ер маъносидаги *адир* сўзи ҳам шунга алоқадор бўлиши керак. Чунки кенг текисликлардан сўнг бошланадиган бундай жойлар текис ердан алоҳида ажралиб, фарқлашиб туради.

“Наққош”нинг туркийчаси қандай бўлган?

Тилимизда нақш солувчи ўймакор маъносини англатган *наққош* сўзи асли арабча *нақш* сўзидан келиб чиққан ва *нақш* “расм, безак, ўйма тасвир, гул” маъноларини билдирган. Бу сўз тўлиқ ҳуқуқ билан тилимиз фуқаросига айланиб кетган. Хўш, араблар таъсиридан олдин ҳам бизда наққошлар бўлганми, бўлса улар қандай аталганлар?

Наққошлик бизда жуда қадимий ҳунар. Исломдан аввал оташпарастлик ва бутпарастлик замонларидан ҳам олдин бу ҳунар бўлган. Қадимги туркий тилимизда наққошларни *бедизчи* деганлар. Хўш, *бедизчи* деган сўз қадардан пайдо бўлган ва ҳозирги тилимизда унга алоқадор бирорта сўз сақланиб қолганми? Бундай сўз бор. Менимча, *бедизчи* сўзининг илдизи бедзе бўлган. *Бедзе* “безак” маъносини англатган. Култигин битиктошида “...бедузчи келуртим, бедзеттим” деган гап бор. Бу гап “...наққош келтирдим, нақшлатдим” деган мазмунда келган. Бундан ташқари бу сўзнинг “тасвир; бино; чиройли; тик қомат” маънолари ҳам бор.

Маҳмуд Кошғарийда *бэзизлик эв* деган ибора “безалган уй” маъносини ифодалаган. Тилимизда *д* товуши билан *з* товушининг алмашинуви кўп кузатилади.

Авҳадиддун Кирмонийнинг буюк бир сатри борки, бу сатр мени ҳамisha ҳайратга солади. Тўртта сўздан иборат бу жумлани мен йигирма саҳифада шарҳлашга тайёрман. Бу сатр шундай:

Наққошнинг фитнаси ўз нақшидадир.

Уқуви бор одам

Тилимизда қобилиятли, удли-шудли, эпли, фаҳмли, қўлидан иш келадиган одамга нисбатан *уқуви, уқуви бор одам* дейилади. Болалигимда онам “Уқувинг бўлсин” деб кўп танбеҳ берарди. *Уқув* сўзининг ўзи илдиздан хабар бериб турибди. Бу сўзнинг илдизи “билмоқ, англамоқ” мазмунидаги *уқ* сўзидир. Дарҳақиқат, уққан одам уқувли бўлади. Уқмаган одам уқувсиз бўлади. Ҳамма соҳада шундай. Халқ орасида “Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга” деган мақол ҳам бор. Юсуф Хос Ҳожибда ҳам *уқуш* сўзи “уқув, фаҳм” маъноларида келди.

Уқушлуқ уқар ул, билигли билар.
(Уқувли уқар, билимли билар.)

Ёки,

Уқуш қадрини ҳам уқушлуғ билар.
(Уқув қадрини уқувли билар.)

Жарлик ва обрыв

Рус тилида *обрыв* сўзи жарлик маъносини англатади. Маҳмуд Кошғарий *обрї//опрї* деган сўзни чуқур, ўпирилган жой маъносида изоҳлайди. Тўғри рус тилидаги *обрыв* сўзи “узиш, узилиш, узилган жой” маъноларини ҳам англатади. Лекин ўпирилиш ҳам аслида узилишнинг каттароқ кўриниши эмасми? Аниқроғи, текисликда пайдо бўлган катта чуқурлик жарлик бўлади. Синчиклаб қаралса, *обрї* сўзи “ўпир”, “опир”га яқин. Жар – ернинг ўпирилган жойи. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *ўпир* сўзи “ич томонга тортил” маъносини англатган *оп* феълидан келиб чиққан дейилган. Рус тилининг этимологик луғатларида бу сўзнинг туркийга яқинлиги ҳақида ҳеч нарсa дейилмаган. Балки ростдан ҳам алоқаси йўқдир, шунчаки тасодифдир. Лекин шакл ва маънонинг бу қадар ўхшашлиги мени ажаблантирди. Юсуф Хос Ҳожибда ҳам жарлик *обры//опры* деган сўз билан ифодаланган: *Йазы тағ теңиз қутки обры йэриг* (Текисликлар, тоғлар, денгизлар, баландликлар, чуқурликлар ва ерни (яратдинг). Яна ким билади дейсиз?

Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, Турфон битикларида Bögü қап обидасида “эскирмоқ, бузилмоқ” маъносида *apra (anpa)* феъли қўлланган. Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос Ҳожибда бу сўз *opra (onpa)* шаклида гавдаланган. *Обрї – опрї – apra* сўзлари бир илдиздан *оп* дан ўсиб чиққан бўлиши керак.

Фалак ва эвран

Фалак сўзи арабча бўлиб, “осмон, осмон гумбази” маъносини англатади. Бу сўз тилимизга араблар таъсирида кирган. Ҳўш, унгача осмон гумбази маъносини англатадиган сўз туркийда бўлганми, бўлган бўлса у қандай бўлган?

Қадимги тилимизда фалак *эвран* сўзи билан ифода-ланган. Ҳозир бу сўз унутилган. Лекин бутунлай йўқ бўлиб кетмаган. Ҳамма гап шундаки, *эвран* сўзи шаклини ўзгартириб бўлса-да, тарих суронларидан ўзини сақлаб қололган. Тилимизда ҳозир ҳам қўлланадиган *эврилиш* сўзининг илдизида *эвранни* кўриш мумкин. *Эврилиш* айланиш маъносини англатади. Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра бор:

Йаратты көр эврән тучы эврүлүр.

Яъни,

Яратди, кўр, фалакни доим айланур.

Фалак айланади, эвран эврилади. Яна бир ўринда Юсуф Хос Ҳожиб юз ўгиришни йўз *эврар* деб ишлатган. Абдулла Орипов Шайхзода ҳақида шундай деган:

*Беқиёс эди у шеър лочини,
Хаёли бамисли Кўрагонийдек.
Гар тарих эврилса шуҳрат тожини
Унга кийгизарди султон Улуғбек.*

Кўряпсизми, шоир бу ерда *эврилса* сўзини нақадар тўғри қўллаган. Яъни бу мисраларда *эврилиш* сўзи бир нарсанинг бошқа бир шаклга кириб қолиши маъносида эмас, балки асрлар бўйлаб айланиб келиш мазмунида қўлланылган.

Хуллас, тилимиздаги *эврилмоқ* сўзининг асосида фалак маъносидаги *эвран* сўзи ётган бўлиши мумкин ёки аксинча, *эвран* сўзи асосида *эврилмоқ* феъли ётган бўлиши мумкин.

Тарихда осмон, фалак, коинот *эв* сўзи билан ифода-ланган вақтлар бўлган, *эвир* сўзи “айлантирмоқ”, *эврил* сўзи эса “айланмоқ” маъносида қўлланган.

Тин, тиним, тин олиш, тинч

Тилимизда *тин ол* дегани, *дам ол, ором ол* дегани. Нега *тин ол* деймиз? *Тиним* сўзининг ўзи қандай пайдо бўлган? Ёки ором олишни нега “дам ол” деймиз? Аввало *тин* сўзи ҳақида тўхталсам.

Маҳмуд Қошғарийда *тин* (тін) сўзи “руҳ, жон, нафас” маъноларида изоҳланади. Юсуф Хос Ҳожибда *тин* сўзи “нафас” маъносида келади ва у *нафасим қисди* гапини *тыным қысды* деб айтади.

Йурыб тын тоқығли охир өлгүси.
(Юриб нафас олувчи охири ўлади.)

“Изоҳли луғат”имизда ҳам *тин* сўзи нафас, *тин олмоқ* – нафас олмоқ маъносида изоҳланган.

Шу ўринда форсийдаги *дам* сўзи ҳам нафас мазмунини билдиришини ва ҳордиқ чиқариш маъносидаги *дам олиш* бирикмаси ҳам шунга алоқадор эканини таъкидлаб ўтиш керак. Вақт маъносидаги *дам* сўзи ҳам нафас мазмунидаги *дам* сўздан келиб чиққан. Чунки бир лаҳза бир нафасга тенг. “Дам бу дамдир ўзга дамни дам дема” дейилган “Алпомиш” достонида.

Демак, туркийдаги *тин* билан форсийдаги *дам* битта нарса – нафас. *Тин олиш* ва *дам олиш* ҳам битта ҳолатнинг икки хил ифодаси. Мени бошқа нарса ўйлантиради. Нега ором олиш, ҳордиқ чиқариш каби ҳолатлар нафас олиш билан боғланыпти? Ором ва ҳордиқнинг нафасга нима алоқаси бор?

Халқимизда “*Нафасингни ростлаб ол*”, деган ибора бор. *Тин олиш* ҳам шунга яқин. Қаттиқ ҳориган одам бепартиб ҳарсиллаб, дам олаётган одам бир маромда сокин нафас олади. Ичи куйган одамнинг нафаси оғир ва оҳли бўлади. Бу нафасдан қайғунинг овозини эшитиш мумкин.

Демак, *тиним* сўзи ҳам нафас ростлаш маъносидаги *тин* сўздан келиб чиққан бўлиши эҳтимолга яқин. Халқимизда “*тиниб ўтир*”, “*тиниб-тинчиб кетсин*” деган иборалар бор. *Тинч* сўзи шакл ва маъно жиҳатдан *тин* ва *тиним* сўзларига жуда яқин. Балки *тинч* сўзининг энг тубида ҳам нафас маъносидаги **тин** сўзи ётар. Чунки, “Қадимги туркий тил” китобида **-ч** қўшимчаси **-н** ли мажҳул феълдан кайфият англатувчи от ясайди” дейилган ва мисол тариқасида **ўкунч** сўзи келтирилган. Тилимизда *тин* сўзининг нафас маъноси унутилган, кўпинча бу сўзни феъл ўрнида қўллаймиз. Масалан: “*Тинасанми, йўқми?*”

Тўранинг жойи тўрда

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тўра* сўзига шундай изоҳ берилади: **ТЎРА 1** (*тарихий*) Юқори табақага мансуб киши, зодагон, оқсуяк, аристократ. 2. (*тарихий*) Хонлар даврида ва Чор Россияси даврида Туркистонда катта амалдор, ҳоким. Изоҳли луғатда бошқа изоҳлар ҳам бор-ку, лекин мавзумизга алоқадор шу икки изоҳ билан чекланамиз.

Хўш, қадимдан тилимизда кўп ишлатилган, ҳатто исм даражасига етишган, қолаверса, шахматда вазирдан кейинги мақомда турадиган сипоҳининг номини билдирган *тўра* сўзининг асл илдизи қандай маънога эга?

Маҳмуд Кошғарийда *төрә* сўзи “уйнинг тўри, юқориси” дея изоҳланади. Бир қарашда *тўра* тўрга муносиб маъносида бу сўзнинг илдизи “тўр”га тақалиши мумкиндай кўринади. Лекин Юсуф Хос Ҳожибда “тўра” (*төрә*) сўзи қоида ва қонун мазмунида келади. “Қара байлықи қылмыш өзга *төрә*”. Яъни, қора халқ бойлигини ўзига қоида деб билди. Балки, ҳар гапи қонун-қоида даражасида қадрланадиган, қоидалар соҳиби мақомида ҳурматга сазовор инсон маъносида *тўра* дейилгандир. Балки жойи тўрда деган маънода *тўра* дейилгандир. Юсуф Хос Ҳожибда тўғри сўзи “төрү” шаклида ҳам келган:

Нэ эдгу *төрү* урды бэгләр бэги.

Маъноси:

Қанчалик *тўғри сиёсат* юритди беклар беги.

Юсуф Хос Ҳожиб бу сўзни “сиёсатли” маъносида ҳам ишлатган: *Эй эдгү төрү*, яъни, Эй эзгү *сиёсатли*.

Энг қадимги битиктошларда бу сўз ҳокимият, ҳукумат маъносида қўлланган. Масалан, Култигин битигида “*Төрүңин ким артатти?*” деган гап “*Ҳукуматингни ким бузди?*” деган маънони ёки “*Бунча төрүг қазғанип*” деган гап “*Шунча ҳокимиятни қозониб*” деган маънони англатган.

Хуллас, *тўра* сўзи ҳукумат, қонун-қоида, ҳокимият маъноларини англатган.

“Эсиз”нинг эсизи

Тилимизда эсиз сўзи асосан, “Аттанг!”, “Афсус!” маъноларида, яъни ачиниш, афсусланиш ва увол мазмунида қўлланади. Бироқ қадимги тилимизда эсиз сўзи “ёмон” маъносида ишлатилган. Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра бор:

Бир эдгу, бир эсиз ажунда қалыр.

Яъни:

Бир яхши, **бир ёмон** дунёда қолади.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб эсиз сўзини қайда қўллама-син, уни “ёмон” маъносида қўллайди. Эътибор қилинг:

Эсизниң кунига минг ортар муңи.

Яъни:

Ёмоннинг кунига минг марта мунги ортади.

Хуллас, қадимдан эсиз сўзи ёмон маъносини англатган.

Маҳмуд Кошғарийда эссиз сўзи юзсиз, уятсиз, яхшилиқни билмайдиган одам, шунингдек, ҳайф ва афсус маъноларида келади. Ҳолбуки, юзсизлик, уятсизлик, ҳайф ва афсус ҳам ёмон ҳолатни ифода қилади. Аслида Кошғарийда ҳам эссиз эмас, эсиз бўлиш керак. Чунки бо-

бомизнинг ўзи “Бу сўзда “с” ҳарфининг такрорланиши муболаға учундир” деган. Кошғарий *эссиз аның жігітлігі* (Ҳайф, унинг йигитлигига) деган мисолни келтиради. Шундай эса-да, Кошғарий бобо эсиз сўзини ёмон ва ярамас маъносида ҳам қўллаган:

Алп эр Тоңа өлдімү
эсіз ажун қалдіми?

Яъни:

Алп Эр Тўнга ўлдими,
Ярамас дунё қолдими?

Демак, **эсиз** сўзининг туб илдизи “ёмон” деган маънога бориб тақалади. Ҳозир ҳам тилимизда ачиниш маъносида “ёмон бўпти” деган бирикма қўлланади. Аслида “ёмон бўпти” дегани эсиз сўзи билан бир хил маънода келади. Чунки ёмон бир иш, ёмон ҳодиса ё ёмон натижа бўлгандагина одамлар “Эсиз!” дейишади.

Эс сўзи тилимиз тарихида озайтирмоқ, камай-тирмоқ маъносида ҳам қўлланган. Бунга ҳам “Қутадғу билиг”да далил бор:

Эсизләр эсизликларин эстәсә
Сән эсмә қынын

Маъноси:

Золимлар золимликларин камай-тирмаса,
Сен **камай-тирма** уларнинг азобини.

“Соқчи” ва “сақлан” сўзларининг илдизи бир хилми?

Қадимги тилимизда сақ деган сўз бўлган. Маҳмуд Кошғарий сақлиқ сўзини “хушёрлик” маъносида қўллаган. Юсуф Хос Ҳожибда сақлық сўзининг маъноси янада аниқроқ кўринади. “Қутадғу билиг”да шундай мисра бор:

Бу сақлық билә көр элин башлады.

Яъни:

Бу хушёрлик билан элини бошқарди.

Хўш, бугунги тилимизда “хушёр” маъносидаги сақ сўзи сақланиб қолганми? Сақланиб қолган. Биз бутунлай ўлган деган сўзлар ҳам баъзан тил оламининг қайсидир буржида, қандайдир кўринишда яшаб юрганини сезмай қоламиз. Сақ сўзи ҳам шундай яшаб юрибди. Масалан, тилимизда энг фаол қўлланадиган сўзлардан бири сақлан сўзининг туб илдизида биз айтаётган сақ сўзи яшаяпти. Яна Юсуф Хос Ҳожибдан бир сатрни келтирамиз:

Осал болма, сақлан қамуғ ишдә сен.

Яъни:

Ўсал – ғофил бўлма, хушёр бўл барча ишда сен.

Яна бир мисра шундай келади:

Осал бўлма, сақлан, э қылқы қадыр.

Яъни:

Ғофил бўлма, сақ (хушёр) бўл, э қилиғи (феъли) қодир.

Демак, бугунги тилимиздаги сақлан феъли “хушёр бўл” деган маънони англатади ва туб илдизида шу мазмундаги сақ сўзи ётади. Соғ сўзи бунга алоқадорми, йўқми, билмадим.

Соқчи сўзи ҳам айна шу “сақ” сўздан келиб чиққан бўлиши керак. Зеро, соқчидан доимо хушёрлик, сезгирлик талаб этилади.

Аввал таъкидлаганимдай, баъзи олимлар Ёқутиядаги Сахалин оролининг ва ёқутларнинг саха дейилишини ҳам шу сақ сўздан келиб чиққан дейишади. Лекин бу ҳақда мен бир нарсa деёлмайман. Машхур тилшунос Эдуард Карлович Пекарскийнинг 50 йил давомида тузган “Словарь якутского языка” луғатида ҳам саха сўзининг соқчи маъносидаги сақ сўзига бориб тақалиши ҳақида аниқ бир маълумот учратмадим. Эдуард Пекарский сах сўзининг синонимларини келтириб, сўнг бу сўзни ёқут қабиласининг номи маъносида шарҳлайди ва ривоятга кўра қадимги биринчи паҳлавоннинг номи Саха бўлган дейди. Балки шу паҳлавоннинг исми хушёр ва сезгир маъносидаги сақга тақалар. Хакас тилида ҳам сах сўзи “хушёр” маъносини англатади. “Туркий тиллар этимологик луғати”да сақ сўзининг ўндан ошиқ маъноси санаб ўтилган, яъни эҳтиёткор, сергак, сезгир, зийрак, бетиним, синчков кабилар. Лекин буларнинг ҳам ҳаммаси барибир “хушёр” мазмунига жуда яқин. Академик А.М. Шчербак **сак** сўзининг бобошаклини тиклаб, бу сўзни эҳтиёткор, сезгир, ҳимоялаш маъноларига олиб бориб тақайди.

Сўзларнинг туб илдизи ҳақида ўйлаб уларнинг моҳиятини яхши англаса бўлади. Нима бўлганда ҳам, соқчининг сақлаши бор гап.

“Тинч-мотув”даги “мотув” нима?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *мотув* сўзига шундай изоҳ берилган: “Ўзаро дўстона муносабатли, иттифоқ, иноқ, аҳил”.

Бу сўзни биз кўп ишлатамиз. *Тинч-мотув, мотув оила* кабилар. Гап шундаки, *мотув* сўзи асли “тотли, ширин” деган маънони англатади. Қадимги тилимизда *мотув татығ* шаклида бўлган ва ҳаловат, роҳат-фароғат каби ҳоллар ҳам шу *татығ* сўзи билан ифодаланган. Юсуф Хос Ҳожиб шундай ёзган:

*Элиг сақлықы қылды элкә асығ,
Бу асғы билә болды элдә татығ.*

Яъни,

Элигнинг ҳушёрлиги элга фойда келтирди,
Унинг бу фойдалари туфайли элда **мотувлик** қарор топди.

“Қутадғу билиг”да яна шундай мисра бор:

Татығ барды андын йайы болды қыш.

Яъни,

Ундан **ҳаловат** кетди, ёзи қишга айланди.

Маҳмуд Кошғарийда ҳам *татығ* сўзи “ширинлик” маъносида келган.

Тузук одамнинг тузи

Тилимизда *тузук одам* ибораси жуда қадимдан бор. Биз ҳозирги пайтда *тузук* деганда “дуруст, бинойи, нисбатан яхши” маъносини тушунамиз. Аслида *тузук* сўзи анча юқори баҳони ифода этган. *Тузук* сўзининг илдизи *туз* “тўғри, рост, ҳақиқат” маъноларини англатган. Юсуф Хос Ҳожибда шундай қатор бор:

*Сөзи йумшақ эрди, тили **түз** тамар.*

Яъни,

Сўзлари юмшоқ эди, тилидан **ҳақиқат** томарди.

Маҳмуд Кошғарий *туз* сўзининг тўғри, текис, асл, асос каби маънолари ҳам борлигини таъкидлаб ўтган. Масалан: *әнің түбі, түзі кім?* Яъни, Унинг таги, асли ким?

Алишер Навоий *туз* сўзини тўғри, рост, келишган маъносида қўллайди ва тўғри бўлмоқни *туз бўлмоқ* иборасида ифодалайди. Навоийда *тузук* сўзи тоза ва яхши маъносида қўлланган. “Ўзининг зоти *тузук* ва сағйи *шоҳ эшигида тузуклук*” (“Маҳбуб ул-қулуб”дан). Демак,

тўғри, рост, тоза ва ҳалол одамни *тузук* одам дейиш удум бўлган.

Тўғри *туз* сўзининг тилимизда “ош тузи, текис ер (дала-туз)” маънолари ҳам бор. Лекин ҳозир мавзумиз **тузук** сўзининг асосидаги *туз* сўзи ҳақида. Аслида-ку, **тузмок** ва **тузатмок** феълининг илдизидаги **туз** сўзи ҳам тўғри маъносида бўлиб, “тўғирламок” мазмунини ифодалайди.

Халқимизда “*Гапнингнинг тузи борми?*” деган ибора бор. Биз бу иборадаги тузни ош тузи маъносида тушунамиз. Аслида ҳам шундай бўлиши керак. Чунки овқатнинг тузи бўлмаса, бемаза бўлиб қолади. Гапнинг маъноси ҳам ошнинг тузидай гап. Агар биз “*Гапнингнинг тузи борми?*” деган иборадаги *туз* сўзини “тўғри, рост” маъноларида қабул қилсак ҳам, мантиқдан кўпам узоқлашмаймиз. Чунки гапдаги тўғрилиқ ва ростлик унга маъно ва мақом беради. Тасодифми ё бошқами билмадим-у, лекин бу иборадаги *туз* сўзи икки маънода ҳам иборага туз бериб туради.

“*Менгзаш*”, “*йангзаш*” ва “*йанглиғ*” сўзлари ҳақида

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *менгзамок* сўзига шундай изоҳ берилган: **МЕНГЗАМОҚ** шв. Ўхшамок. Ўхшатмок. “*Жамолнинг менгзадим осмонда ойга, Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга*”. (“Равшан” достонидан) Дарҳақиқат, менгзаш ўхшатиш маъносида келади. Бироқ бу сўз изоҳли луғатимизда изоҳланганидай фақат шевадамас, катта миқёсда, ҳатто поэтик тилда ҳам кўп қўлланади.

Менгзаш жуда қадимий сўз. Маҳмуд Кошғарий ҳам бу сўзни ўхшатиш маъносида изоҳлаган: *Ол бір нәңні бір-гә мәнзәтти* – У бир нарсани бир нарсага ўхшатди. Менгзаш сўзининг илдизидаги *менг* (мэң) ҳақида бир нарса деёлмайман. Кошғарийда *мэң* сўзи хол, дон маъноларида, *мэңиз* сўзи одам ранги маъносида келади. *Менгиз* Навоийда чехра, юз, бет маъносини англатади: “*Менгизлари гул-гул, мижалари хор*”. (“Садди Искандарий” дан)

Шу ўринда қадимги тилимиздаги яна бир сўз ҳақида икки оғиз сўз. Қадимда *менгзаш* сўзига шакл жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан бироз яқин келадиган *йангзаш* деган сўз бўлган. Юсуф Хос Ҳожибда шундай байт келади:

Сөзин айды шағир муңар меңзәтү,
Тили лафзы бирла аңар **йаңзатү**.

Яъни,

Сўзин айтди шоир бунга ўхшатиб,
Тили ва лафзини унга **мослаб** (сўзлади).

Демак, *йаңзатү* сўзидаги *йаң* мос маъносини ифода-
лайди. *Йаң* ҳозирги тилимизда ҳам шу маънода сақла-
ниб қолган. Масалан, *йаңлиғ*. Бу кўмакчи тилимизда
каби, *сингари* мазмунида келади. Ҳолбуки, *каби*, *сингари*
сўзлари ҳам ўхшатиш маъносини ифодалайди. Масалан,
Шер янглиғ десак, “Шерга ўхшаб” деган бўламиз. Лекин
Маҳмуд Кошғарий “јаңзаттӣ” феълини “очиб ташлатди”
маъносида қўллаган.

“Телба”нинг “тел”и нима?

Телба сўзи тилимизда ақлдан озган, жинни, сав-
дойи каби маъноларни англатади. Маҳмуд Кош-
ғарийда бу сўз тэлwä шаклида келади ва “девона, телба,
аҳмоқ, ақлсиз” маъносида изоҳланади. Юсуф Хос Ҳо-
жибда ҳам бу сўз қўлланган:

*Нәкү билгә **тэлwә** билиг қадрыни.*

Яъни,

Нечук билгай телба билим қадрини.

Бизнинг қишлоқларда бир мақол бўларди. Мен бу
мақолни болалигимдан эшитганман:

Тентакка тел бер,
Икки қўлига бел бер.

Менимча, бу мақолдаги *тел* сўзи *телба* сўзи илди-
зидаги тел билан боғлиқ бўлиши керак. *Тентакка тел бе-
риш* дегани уни алдаб мақтаб, шишириш дегани. Тентак-
ни алдаб-сулдаб пуфлаб шишириб ишингни қилдириб
ол, деган маънода келаяпти бу мақол. “Туркий тиллар
этимологик луғати”да *телба* сўзи *делба* шаклида ҳам бе-
рилади ва *дә:ли* сўзи билан бир хил маънода изоҳлана-
ди ва бу луғатда *тел* “ақлдан озган, овсар” маъносида
келади, дейилган. “Қутадғу билиг”да *тэл* сўзи палапар-
тиш иш қилмоқ, эътиборсизлик билан қилмоқ” маъно-
сида келган. Шеваларимизда *телба* сўзи *далба* шаклида
ишлатилади. *Далли* сўзи ҳам ҳозирда тилимизда бор.

Иярчан, отадош, энадош

Иярчан деб хотин бошқа эрга текканда, унга эргашиб келган, аввалги эридан бўлган боласига айтилади. *Иярчан ўғил, иярчан қиз* деган иборалар шундан. Бу сўзнинг *иярчанг* шакли ҳам бор. *Иярчан* сўзи эргашиш маъносидаги ияриш феълидан келиб чиққан ва “онасига эргашиб келган” деган маънони англатади. “Алпомиш” достонида шундай гаплар бор:

Камарли бўбди белингиз,
Сахий бўб икки қўлингиз,
Мардлардан қолган молингиз,
Айланмай қолар тилингиз,
Қутлуғ бўлсин-эй, тўражон,
Иярчан Ёдгор улингиз.

Ота бир, она бошқа болаларга нисбатан отадош, она бир, ота бошқа болаларга нисбатан энадош сўзлари қўланган.

“ҚИЗ”ни қизғониш

Йўқ, гап қиз бола ҳақида эмас. Биз қиз сўзини фақат битта маънода “қиз бола” маъносида тушунамиз. Лекин Маҳмуд Кошғарий қиз сўзини уч хил маънода изоҳлайди. Унга кўра, қизнинг биринчи маъноси қимматбаҳо мазмунида келади. Сўнг бу сўз чўри ва қиз бола мазмунида изоҳланади. Мен ҳозир бу сўзнинг фақат биринчи маъноси ҳақида тўхталаман.

Юсуф Хос Ҳожибда ҳам қиз сўзи ноёб маъносида келган. Масалан, эр киши ҳақида гап бораётган қуйидаги мисраларга диққат қилинг:

*Бу мундағ кишиләр болур эди қыз,
Бу қыз қызлығы қылды қыз аты қыз.*

Маъноси:

Бундай кишилар жуда ноёб бўлади,
Ноёб ноёблигини қилади, **ноёб ўз оти билан ноёб.**

Юсуф Хос Ҳожибда яна шундай мисра келади:

Қыз эрмас киши кўр кишилиқ **қыз-ул.**

Маъноси:

Қиммат эмас одам, кўргин, одамлик **қиммат.**

Демак, Кошғарийда ҳам, Юсуф Хос Ҳожибда ҳам қиз сўзи ноёб ва қимматбаҳо мазмунида келган. Хўш, ҳозир-

ги тилимизда *қиз* сўзининг ноёб, қимматбаҳо маъноси сақланиб қолганми? Менга *қизғаниш* сўзида шу мазмун кўриниш берадигандай туюлади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўз шундай изоҳланган: **ҚИЗҒАНМОҚ 1** Бирор нарсани сарфлашга ёки бировга беришга оғринмоқ, эсиз деб билмоқ, ҳайф кўрмоқ, аямоқ.

Шу изоҳдан келиб чиқиб хулоса қилсак, одам қандай нарсани бошқалардан қизғанади? Шубҳасиз ноёб ва ўзи учун қимматли бўлган нарсани қизғанади. Лекин Кошғарийда *қисған* сўзи “бахиллик қилмоқ, қизғанмоқ” маъносида келади. У ҳолда “қизғанмоқ”нинг илдизи *қиз* эмас, *қис* бўлиб чиқади. Тилимиз тарихида “яширди” маъноси *қизлади* сўзида ифодаланган пайтлар ҳам бўлган. (“Китоб ат тухфа” XIV аср) Бироқ Кошғарий арғулар тилида бахил одамни *қиз киши* дейишади деган маълумотни қолдирган. **Қиз киши** *sawī jorīғlī болмас – бахил киши* сўзи шуҳратли бўлмас.

Шунингдек, кишини ҳайрон қолдирадиган ва ажаблантирадиган нарсани ҳам “қизик” сўзи билан ифодалаймиз. Албатта ноёб нарса кишини ажаблантиради. Тўғри, “қизик” сўзи “қизиган, қизишган, иссиқ” маъносида ҳам келади, лекин бу сўзнинг ноёб мазмунига тақалиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Бундан ташқари “қизни қизғаниш” иборасидаги икки сўзнинг уйғун келиши ажабланарли.

Барибир, “қиммат, қимматбаҳо, нодир, ноёб” маъносидаги *қиз* сўзи билан “қиз бола, бокира, қизалоқ” маъносидаги *қиз* сўзининг шаклдошлигининг ўзи қизик ҳодиса.

Топинмоқ

Топинмоқ сўзи ҳозирги тилимизда асосан “сиғиниш” маъносида келади.

Бу сўзга “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да шундай изоҳ берилган: **ТОПИНМОҚ 1** *дин*. Сиғинмоқ, чўқинмоқ. Оловга *топинмоқ*. Яна бу сўзнинг кўчма маъноси ҳақида шундай изоҳ бор: **2 кўчма** Сажда қилмоқ, бош эгмоқ. *Пулга топинмоқ*.

Қадимги тилимизда хизмат *тапуғ//тапығ* сўзи билан ифодаланган. Юсуф Хос Ҳожибда мисра бор:

Бу кўндә нару сән қыйылма тапын.

Маъноси:

Бу кундан буён сен оғишма, **хизмат қил**.

Яна шундай мисра бор:

Тапунмақ ўчўн кэлдим эвдин туруб.

Маъноси:

Хизмат қилмоқ учун келдим уйдан чиқиб.

Бу ерда *тапуғ* ва *тапын* сўзлари битта илдиздан ўсиб чиққанлиги кўриниб турибди. Маҳмуд Кошғарий

tandī сўзини уч хил маънода: “1. Топинди, ибодат қилди. 2. Хизмат қилди. 3. Топди” маъноларида изоҳлайди. “Топмоқ” маъносидаги “топди” феълининг “хизмат қил” маъносидаги *топин* феълига қай даражада алоқадорлигини билмадим. Бироқ топиниш ва хизмат қилишнинг бир-бирига яқин маънони ифодалаши қизиқ. Дарҳақиқат, ким нимага топинса, унга хизмат қилган бўлади.

“Қур”, белбоғ, давра

Қур сўзи тилимизда “давра, давра ўртасидаги қаймайдон, айлана” маъноларини англатади. Уй шиғфи тагидан айлантириб тутиладиган икки қарич энлик, узун сўзанани ҳам қур дейишади. Болалигимда томорқада бўладиган тўйларда ерга гилам ва кўрпалар тўшаб катта қур қилишганини кўрганман. Тўйга келатган меҳмонларни даврабошилар “Қурга ўтинг, қурга ўтинг!” деб таклиф қилишарди. Хуллас, қур “айлана давра” маъносини билдиради. Тилимизда қур *тортиб* деган ибора ҳам бор. Юсуф Хос Ҳожибда қур сўзи белбоғ, камар маъносида келган:

Ишиң этгәмән деб қатығ қур бады.

Маъноси:

Ишинг бажараман деб қаттиқ **бел боғлади**.

Яна бир ўринда Хос Ҳожибда шундай мисра келади:

Сэвинчин тирилгил бадын қут қуры.

Маъноси:

Севинчда яшагин, (чунки) **бахт камарини** боғладинг.

Маҳмуд Кошғарийда қур сўзи “белбоғ ва камар” маъ-

носида, шунингдек, мартаба, даража, рутба маъносида бор: *мэниң қурім улуғ* – менинг мартабам баланд. (Балки бу “менинг даврам улуғ” мазмунини ҳам ифодалар).

Алишер Навоийда ҳам *қур* сўзи ўрама белбоғ маъносида келади:

Белига зарришта қурин банд этиб.

(“Ҳайрат ул-аброр”дан)

Қур сўзининг “белбоғ, камар, давра” маъноларини англатиши унинг айлана мазмунида эканини билдиради. Чунки камар ҳам, давра ҳам айлана бўлади.

Индамади

Индамади деганда “ҳеч нарса демади, бир оғиз ҳам гапирмади” маъносини тушунамиз. Тилимизда *индамади* феълига икки томчи сувдай ўхшаш яна бир феъл бор. Бу *ундамади* деган феъл. *Ундамади* сўзи бирор ишни қилишга даъват этмади, чақирмади мазмунида келади. *Индамади* ва *ундамади* ёки *индади* ва *ундади* сўзлари, менимча, шунчаки ўхшаш бўлиб қолган сўзлар эмас. Яъни, ҳар икки сўзнинг илдизида товуш маъносидаги *ун* сўзи ётади. *Индамади* дегани “уни чиқмади” дегани. Бировни бир ишга даъват этиб ундаганда ҳам, индаганда ҳам одам ун (товуш) чиқариб гапирди. “Қутадғу билиг”идаги бир мисрада бу янада аниқроқ кўриниш беради:

Сөзин кэсти элиг ҳеч *ўндәмәди*.

Яъни,

Элиг сўздан тўхтаб ҳеч *индамади*.

Кўриб турганингиздай Юсуф Хос Ҳожиб бу ерда *индамади* сўзини *ундамади* сўзи билан деярли бир хил қўлайди.

Маҳмуд Кошғарий “У мени *чақирди*” деган гапни *ол мэни ўндәди* тарзида айтган.

“Навоий асарлари луғати”га кўра, Алишер Навоийда ҳам *индамак* сўзи чақирмоқ, “чорламоқ, таклиф қилмоқ” маъносида келади, биз билганимиз каби бир нарса

демоқ, сўз айтмоқ, гапирмоқ маъносида эмас. “Лайли ва Мажнун” достонида шундай байт бор:

Хушвақт ўлубон қўпуб тарабнок,
Индатти қабила аҳлини пок.

Кўриб турганингиздек, қабила аҳлини “чақир-тирмоқ” маъносида *индат* сўзи қўлланылган. Яъни, бу *индатти* аслида *ундатти* билан бир хил. Бундан ҳам яққолроқ яна бир мисол “Насойим ул-муҳаббат”нинг “Шайх Абулаббос ал-Мурсий” бобида келади: **“Бир қуни биров ани зиёфатқа индади”**. Бу ерда ҳам *инда* сўзи “ун (товуш) чиқариб чақирмоқ” маъносида келаяпти.

Жумур

Халқимизда *Жумурға жуқ (юқ) ҳам бўлмайди* деган ибора бор. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “жумур” сўзига шундай изоҳ берилган:

ЖУМУР 1 шв. Қориннинг бир бўлаги, ширдон, қорин, ошқозон.

Жумурига юқ бўлмади. Қорнимга юқ ҳам бўлмади, тўйдирмади (жуда кам овқат ҳақида).

2 фольк. Баъзи достон ёки эртак қаҳрамонлари ўзини танитмаслик мақсадида кал бўлиб кўриниш учун қўй қориннинг тескари томонидан ясаб олган қалпоқ. *Бошида жумури, танида жанда.* (“Нигор ва замон”).

Жумур қўй қориннинг ёнида бўлади. Муштрай катталикдаги нақшлангандай қоринча. *Қорин, жумур, ултувар* бу аъзолар ёнма-ён бўлади. Ўтмишда ўғил туғсин деб хотинларга *ултувар* едиришган.

Жовлибойнинг шуҳрати

Сурхондарё ва Қашқадарёда *Жовли* исми кўп бўларди. Айниқса, бизнинг болалигимизда. *Жовли* сўзини “мойли” маъносида тушунамиз. *Мойли* деган исмлар ҳам бор. Ёғни шевада *жов* ҳам дейишади. Хуллас, биз учун *Жовли* мойлидир. Мен “Қутадғу билиг”ни варақлаб ўтириб, “жавли” сўзининг бошқача маъносига дуч келдим:

Кэлир қут кишикә аты жавланур.

Маъноси:

Кишига бахт келади, оти *шуҳратланур*.

Маҳмуд Кошғарийда *жавли* сўзи *жавли* ва *чавли* шаклида берилиб, маъноси ёқиш учун қўлланилган ёнғоқ пўчоғи деб изоҳланади. Лекин Кошғарий *чавланди* сўзини “шуҳрат қозонди” деган маънода изоҳлайди. Тўнғуқ ва Моюн Чур битиктошларида *жав* сўзи “шуҳрат, донг, машҳур, номдор” маъноларида келади.

XIV асрга оид “Китаб ат туҳфа аз-закийя” луғатида *шавли* сўзи “таниқли, шуҳратли” маъноларида келган. Балки *шов-шув* сўзидаги *шов* ўша *шавли* сўзига алоқадор эмасмикин? “Изоҳли луғат”имизда *шов* сўзи шунга ўхшаш товушдан дейилган. *Шовқин* сўзи ҳам асли шу “шов-шув”даги “шов”дан келиб чиққан бўлиши керак.

Хуллас, шунча манбаларни кўриб, *Жовли* мойли деганимикин ё шуҳратли деганимикин деб ўйлаб қолдим. Лекин барибир биз учун *Жовлибой* мойли бой-да.

Бушқирмоқ ва “бушевать”

Қадимги тилимизда ғазабланмоқ ва қахрланмоқ *буш//пуш* сўзи билан ифодаланган. Юсуф Хос Ҳожибда шундай қатор бор:

Бушуб айды элиг сۆзы.

Маъноси:

Ғазабланиб айтди элиг сўзини.

Бу сўз қадимги тилимизда фаол қўлланган бўлиши керак. Чунки “Қутадғу билиг”нинг биргина 170-бетида (1971 йил нашри) бу сўз 6 марта ишлатилган.

Бушар о́дтā бэ́глāркā барма йағуқ.

Маъноси:

Ғазабланган пайтда бекларга яқин борма.

Хуллас, “Қутадғу билиг”да *бушы* сўзи ғазабли қахрли маъносида келган:

Бушы болса бэ́глāр бузар бегликни.

Маҳмуд Кошғарий *бушған* сўзини “асабий”, *бушуғ бушдī* (пушуғ пушди) иборасини “қахр қилди” маъносида изоҳлаган. Солиҳқори Муталлибов изоҳига кўра, “Ҳибат

ул-ҳақойиқ” (Аҳмад Югнакий)да *буш* сўзи “аччиқ”, “ғазабли” маъносида қўлланган. Алишер Навоийда *бушмак* “озорланмоқ, хафа бўлмоқ”, *бушурғанмоқ* ғазабланмоқ, аччиғланмоқ маъносида қўлланган.

Ҳозирги тилимизда ғазаб мазмунидаги “буш” сўзи йўқ. Бу сўзнинг бирор сўзда ўзгаришлар билан сақланиб қолганини ҳам кўрмадим. Фақат менга *пишқирди* сўзи *бушқирди*га яқиндай туюлди. Баъзан ғазабланиб бақиришни *пишқирди* сўзи билан ҳам ифодалаймиз. *Пишқириш* пишиллашдан бўлиши ҳам мумкин. Лекин тилимизда *п* ва *б* товушларининг алмашилиш ҳодисаси кўп учрайди.

Шу ўринда яна бир мулоҳаза мени ўйлантириб қўйди. Рус тилида *бушевать* деган феъл бор. “Русча-ўзбекча луғат”да бу сўз шундай таржима қилинган: **“БУШЕВАТЬ, -шую, -шуешь несов.** 1 қаттиқ тўлқинланмоқ, авжига олмоқ, қутурмоқ, шиддат билан кўтарилмоқ”.

Шунингдек, бу сўзнинг “ҳамма ёқни бошига кўтармоқ, тўс-тўполон қилмоқ”, деган маънолари борлиги ҳам шу луғатда айtilган. Кўриб турганингиздай, рус тилидаги *бушевать* феъли ҳам бизнинг қадимги тилимиздаги каби “ғазабланиш ва қахрланиш” маъносини англатади. Шакл ва маънодаги бу қадар ўхшашлик шунчаки тасодифмикин?.. Бу ёғи зукко олимларимизга ҳавола.

Куйидаги қудуқ

Қудуқ сўзига изоҳ бериб ўтиришга ҳожат йўқ. Ҳаммамиз бу сўзни яхши биламиз. Мен бу сўзнинг илдизига тўхталмоқчиман. Юсуф Хос Ҳожиб шундай ёзган:

Қатығ қорқты озкә қуды олды тын.

Маъноси:

Қаттиқ қўрқди ўзидан, **чуқур** нафас олди.

Бу мисрада қудуқ сўзининг илдизи **қуды** шаклида кўриниш беради ва бу сўз **чуқур** мазмунида келади.

Маҳмуд Кошғарийда бу сўз қудуғ, қузуғ ва қуйуғ шаклларида берилган. Ҳар уч шакл айни “қудуқ” маъносида “Қисаси Рабғузӣ”да ҳам акс этган. Кошғарий бу сўз иштирокида шундай мақолларни келтириб ўтади: Қулан **қудуғқа** тўшсә, қурбақа ајғір болур. Қузуғда суw бар йт бурнй тәгмәс.

Қуйи сўзи ҳам худда шу қуды сўзидан бўлиши керак. Чунки қуйи сўзи пастлик ва чуқурлик маъносини англатади. Бунда *д*, *з* ва *й* товушлари алмашилиб келади. Тилимизда яна **қуйди** деган феъл борки, бу феъл ҳам қудуқ ва қуйи сўзларига алоқадор бўлиши керак. Тилимиз тарихида қуд, қуз, қуй шакллари “қуймоқ” маъносини англатган. Агар бу сўзни сув қуйиш маъносида таҳлил қилсак, сув юқоридан қуйига қуйилади. “Қуймоқ” маъносидаги қуд сўзи дастлаб “Олтун ёруқ” ёдгорлигида воқеаланган.

Хуллас қудуқ сўзи “қуйи, чуқур” маъносидаги қуд сўзига (*у*)ғ қўшимчаси қўшилишидан пайдо бўлган.

“Ўктам” сўзи ҳақида

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да **ўктам** сўзига шундай изоҳ берилади:

“ЎКТАМ 1 Бошқаларга ўз таъсирини, сўзини ўтказадиган; шижоатли, ўткир”.

Изоҳ тушунарли. Хўш, **ўктам** сўзи қандай пайдо бўлган? Қандай одам бошқаларга ўз таъсирини ва сўзини ўтказа олади? Шубҳасиз, ақлли, тадбирли, фикрли одам шундай қила олади. Юсуф Хос Ҳожибда **ўктам** сўзи “өг-тәм” шаклида келади:

Бәдўг сөзләди сөз бу өгтәм тилинг.

Яъни,

Буюк сўзларни сўзлади бу **ўктам** тилинг.

Шундан келиб чиқиб, **ўктам** сўзининг илдизи **ўгит**-даги каби ўг эмасмикин деган мулоҳазага бордим. Ўг сўзи эса “ақл, эс” маъносини англатади. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни “өг – ақл ва зийраклик. Шунинг учун ёши улуг ва ақллиларга өгә лақаби берилади”, деб шарҳлайди.

Фартуқ ва партуқ

Болалик йилларимда аёллар этаги олдида тутадиган махсус тутқични *партуқ* дейишганини эшитганман. Пахта теришда тақиладиган этакни ҳам *партуқ* дейишарди. Кейинроқ мен бу сўзни рус тилидаги *фартук* сўзининг ўзгаргани бўлса керак деб юрардим. Лекин Маҳмуд Кошғарийда бу сўзга дуч келдим. “Девону луғотит турк” индексида шундай изоҳ бор:

Парту (барту) – партуқ, бир қаватли устки тўн – фартук, сюртук. 1, 393 – 21, ар. 348 – 16.

1-томда Кошғарийнинг изоҳи шундай:

Парту – яхтак, бир қаватли устки тўн, партуқ

Девоннинг 1-томидаги *парту* сўзига Солиҳ Муталлибов шундай изоҳ беради:

“Шайх Сулаймон луғатида *партуқ* деган сўз бор. Бизда ҳозирги орқаси боғичлик, иш ва овқат маҳалида тутиладиган *партуқ* сўзи каби.

Семёнов луғатида *фартук* сўзи рус тилига немис тилидан поляк тили орқали XVII асрда кирган, бу сўз кўйлак устидан кийилган кийим тури ёки бошқа уст кийим, “передник” деб изоҳланган.

Ҳолбуки, рус тилида XVII асрда пайдо бўлган бу сўз Кошғарий луғатида (XI аср) қайд қилинган.

Буюк ва катта

Буюк сўзи Маҳмуд Кошғарийда ва Юсуф Хос Ҳожибда *бэдўғ* шаклида келади. “Бузулмасу бэгләр *бэдўғлўк* билә” (Беклар *буюклигидан* айрилмасин), дейди Хос Ҳожиб. *Бэдў* феъли “Моний мадҳияси”да (VIII аср) “улғаймоқ, ошмоқ”, “Девон”да (XI аср) “ўсмоқ” маъносида қайд этилган. Кошғарийда ҳар нарсанинг каттаси, улуғи “бэдўк” сўзида ифодаланади. Ҳатто катта қоринли одам ҳам *бэдук қаринлиғ эр* дейилади. *Бэдўк тәwәј* – катта туя деб изоҳланади. Бу ўринда *бэдук* асосан катта маъносида келади. Сўнг бу сўз улғувор, юксак, мислсиз, азиз, мўътабар, муқаддас маъноларида ҳам қўлланган. Хос Ҳожиб ҳам *бэдук* сўз иборасини қўллаган. “Туркий тиллар этимологик луғати”да “буйу” феъли катта бўлмоқ, ўсиб улғаймоқ, баланд бўлмоқ, кенгаймоқ маъноларида изоҳланади. Бу сўзнинг туб илдизи *бэд, бэй, буй, бий, бай* сўзлари экани таъкидланган ва товушлар ўзгариши билан келган бу сўзлар катта маъносини англатади. Демак, *бек, бий* ва *бой* сўзлари ҳам асли катта маъносини англатар экан-да. Юсуф Хос Ҳожибда *бэзўк* сўзи “баланд, юқори, олий” маъноларини англатган: *Билиғни бэзўк бил, уқушны улўғ*.

Кўнгил

Энг кўп қўлланадиган сўзларимиздан бири *кўнгил* сўзининг пайдо бўлиши ҳақида турли фаразлар бор. “Туркий тиллар этимологик луғати”да бу сўз гөңүл шаклида берилган. Ушбу луғатда “кўнгил”нинг илдизи ҳақида турли тахминлар келтирилган. “Кўнгил”нинг илдизидаги *көң* “кутмоқ, интизор бўлиб кутмоқ, сабр, кузатмоқ” маъноларида келар экан. Туркий тилларда мавжуд бўлган сўзлардан *gөп –йк* – жуда таъсирчан, *көң-і* – кайфият, *көп-лә* – ўйламоқ, фикр қилмоқ маъноларини ифодалар экан. Менимча, айти шу охириги ўйламоқ, фикр қилмоқ мазмунидаги *көп-лә* туб асосга яқинроқ туюлади. Чунки Маҳмуд Кошғарийда *кўнгил*, юрак маъносида келиши билан бирга *кўнгиллик* эр бирикмаси ақлли, зийрак, сезгир киши маъносини англатиши таъкидланган: *көңүллик* эр. Шунингдек, Кошғарий фикрдош, ҳаммаслак одамни *көңүлдәш* сўзи билан ифодалаган. Бу сўз “Қутадғу билиг”да ҳам бор. Асл илдиз шу ерда бўлиши керак.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да *кўнгил* сўзининг туб илдизи истак, хоҳиш, эрк, эрка, хўжайин, севги изхори каби маъноларда ҳам изоҳланиши ҳақидаги тахминлар келтириб ўтилган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да инсоннинг ҳис-туйғу, кечинмалар оламини ифодалаган “кўнгил” сўзи *ҳис-туйғуга берил* маъносини англатган **көң** феълига **-(ў)л** қўшимчаси қўшилишидан пайдо бўлган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”ида энг кўп қўлланган сўзлардан бири чин, рост, тўғри, тўғрилиқ маъносидаги **көни**(лик) сўзидир. Мен бу сўзнинг *кўнгил* сўзига алоқаси бор-йўқлиги ҳақида аниқ бир нарсга деёл-

майман. Лекин тилимизда *ростини гапир, чинини айт* деган гап *кўнгилнинг* айт деган иборада ифодаланиши бу сўзларда алоқадорлик бормикин деган фаразга ҳам уйғотади.

Элиг айди көргил **көнилә** өзи
Тили **көңли** бирлә бирикәр сөзи.

Яъни,

Элиг айтди: Кўргин, **тўғриларнинг**
Тили, **кўнгли** билан сўзи бир бўлади.

Пўкон ва кўричак

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да пўкон сўзига шундай изоҳ бор: **ПЎКОН**. Йўгон ичак. *Пўкондан қилинган ҳасип*.

Шунингдек, изоҳли луғатда қийинчилик кўрмаган, меҳнат қилмайдиган одамлар *Пўконидан ел ўтмаган* деган ибора билан таърифланиши ҳақида айтилган. Балки бу сўз ичи ковак маъносини билдирувчи *пўк* сўзидан олингандир. Чунки ичакнинг ҳам ичи ковак бўлади.

“Девону луғотит турк” индексида *бөкән* сўзига шундай изоҳ бор: *бөкән I* – пўкон, кўричак – аппендикс. Девоннинг 1-томида ҳам бу сўз кўричак маъносида шарҳланади.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да эса бу сўз **бөкән** (*бөвен*) шаклида келтирилади ва унинг туб илдизи **бөге** (*буге*) сўзи “тўсиб қўймоқ, ёпмоқ” маъносида деб шарҳланади ва *бөкән* сўзи ўн икки бармоқли ичак ва кўричак маъноларини англатади дейилади.

Йангшади, жангшади, янгради

Хаммамизга яхши таниш бўлган *янгради* сўзининг туб илдизини очиш учун ўқувчимизга анча нотаниш туюлган бошқа бир сўз ҳақида тўхталишимга тўғри келади.

Менга *жаңшади* сўзи болалигимдан таниш. Биров кўп гапириб, эзмалик қилиб, вайсаб ётган бўлса, одамлар уни “жангшаб ётибди” дейишарди. Бир қарашда бу сўз ҳам тор доирадаги биргина овулга мос шева сўзидай кўринади. Лекин бу сўз жуда қадимий ва кенг миқёсга чиққан сўз. Чунки бу сўз қабарда балқар ва қирғиз тилида айнан *жаңша* шаклида ва баъзи туркий тилларда “йаңша” шаклида қўлланади.

Маҳмуд Кошғарийда *йангшат* сўзи келади: *ол анің башің јаңшатті* – у кўп сўзлаб унинг бошини оғритди.

Юсуф Хос Ҳожиб *йаңшадан* ясалган йаңшақ сўзидан қайта-қайта фойдаланган:

Кишида йавузы киши йаңшақы.

Яъни,

Кишиларнинг ёвузи – *бу эзма кишидир.*

Ёки

Ўғўш сўзләсә йаңшады тәр тилиг.

Маъноси:

Кўп сўзлаган тилни *эзма* дерлар.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўз ҳақида маълумот йўқ.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да *йангша* феъли лақилламоқ, кўп гапириб бошни оғритмоқ, жанжаллашмоқ маъноларида шарҳланган ва бу сўзнинг туб илдизи *йангра*даги *йанг* билан боғлиқ деб кўрсатилган. *Йангра* феълидаги *йанг* қаттиқ товуш тарқатмоқ, товуш билан бақирмоқ мазмунини ифодалайди дейилган. Шунингдек, *йангра* сўзи эзма, вайсақи, сафсатабоз, қуруқ гап сотувчи маъноларида ҳам изоҳланган.

Мен тилимиздаги *йангша (жангша)* сўзи деярли йўқ бўлиб кетган бўлса керак, деб юрардим. Қарангки, *йангра* феълида бу сўзнинг илдизи қайсидир маънода сақланиб қолган экан.

Яна мулоҳаза учун шунини айтиш мумкинки, М.Ряснен *йангшади* сўзини мўғул тилидаги сўкиш, жанжал мазмунидаги *jaŋša* сўзига тақайди.

Товар

Рус тилида ҳам фаол қўлланадиган *товар* сўзининг асли русча эмас, туркий эканини бугун кўпчилик билади. Шунинг учун бу ҳақда кўп тўхталмасдан, бир неча аниқ мисолларни келтириб ўтмоқчиман.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”ида шундай сатр бор:

*Чиғайқа улăди ўкўш нэң **тавар**.*

Маъноси:

Камбағалларга улашди кўп **мол-товар**.

Кўриб турганимиздек, бу ерда *товар* сўзи маҳсулот, мол маъносида келаяпти.

Маҳмуд Кошғарий жонли-жонсиз мол, мато ва поранинг ҳам *тавар* сўзи билан ифодаланишини таъкидлаб ўтган. Кошғарий *товар*нинг кўчма “пора” маъносида ҳам келишини қуйидаги мисолда кўрсатган:

***Tawar** таму қапуғин ачар.*

Маъноси:

Пора дўзах эшигини очади.

Юсуф Хос Ҳожибда урунч сўзи ҳам пора маъносида қўлланган:

***Урунчын** йа малын этилмăс ишим.*

Маъноси:

Пора ёки **мол** билан ишим битмайди.

Кошғарийда ҳам урунч сўзи шу маънода келган.

Баъзилар рус тилидаги *товариш* сўзининг илдизини ҳам туркийдаги *товар* сўзига боғлашади. Бу алоҳида мавзу.

Қарши ва Қаршибой

Қашқадарё вилоятининг маркази – Қарши шаҳри. Тилимизда Қарши деган исмлар ҳам бор. Нега Қарши? Асли бу сўз қандай маънони англатади? Қарши сўзининг тескари, зид, қарама-қарши маъносидан бошқа яна қандай мазмуни бор?

Юсуф Хос Ҳожиб ёзади:

*Кэлиб **қаршықа** кирди кőңли тўшўғ.*

Маъноси:

Келиб **саройга** кирди кўнгли тушкун ҳолда.

Демак, Юсуф Хос Ҳожибда *қарши* сўзи “сарой” маъносида келаяпти. (Баъзи ўринларда қаср маъносида ҳам берилган.)

Маҳмуд Кошғарий ҳам шоҳ саройини *қарши* деб атаган ва бу сўзнинг яна тескари, қарама-қарши маъноси

борлигини таъкидлаб ўтган. Лекин бу ерда сўз шаклдош сўзлар ҳақида борган. “Бобурнома”да шундай парча бор: “Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили биладерлар. Ғолибо, бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлгандур”.

Мен кексалардан *Қарши* исмининг маъноси ҳақида сўрадим. Улар айтишдики, бир вақтлар қизамиқ ё чечак касаллиги эл орасида ойиндай (эпидемиядай) тарқалган пайтларда туғилган болаларга *Қаршибой*, *Қаршигул* деб исм қўйиш удум бўлган экан. Балки, бундай вақтда туғилган бола шу касалликка қарши тура олсин деган мақсадда шундай қилишгандир. Мен ўзимча туғруқ чоғида она қорнидан тескари келиб қолган болага *Қарши* деб от қўйишган бўлса керак деб ўйлаб юрардим. Ундай эмас экан.

Халтура ва ўликлар

Мен мансуб авлодга бу сўз яхши таниш. Уни кўп ишлатганмиз. *Халтурани* русча сўз дейишадик, лекин бу сўз русча эмас, асли лотинча – *chartularium*. “Русча-ўзбекча луғат”да бу сўзнинг лотин тилига тааллуқли эканлиги ҳақида айтилмаган.

Хуллас, палапартиш, наридан-бери, сохта, мендан кетгунча, эгасига етгунча қабилида хўжақўрсинга қилинган иш ёки шу тахлит ёзилган сийқа асарни *халтура* дейиш удум бўлган эди. Шундай ишлайдиган одамларни *халтурачи* дейиш ҳам урфга кирган эди. Бир пайтлар бу сўз бизда кенг ёйилган. *Халтура* сўзи устидан тўхталишимга сабаб бошқа. Бу сўзнинг туб илдизи ғаройиб маънога эга эканки, уни сизга айтиб ўтмасам бўлмас. 1965 йилда “ФАН” нашриётида чоп этилган “Ўзбек тилидаги русча-интернационал ўзлаштира сўзлар изоҳли луғати” китобидаги маълумотга кўра, *халтура* сўзи лотинчада *chartularium* – **руҳоний эълон қиладиган ўликлар рўйхати** маъносини англатган экан. Ғаройиб-а? Ҳақиқатан ҳам халтура китоблар ўлик китоблар эмасми?

“Қув” сўзи ҳақида

Қув сўзининг “оқ ва оқ-сарик” маъносини англи-
тиши ҳақида “Ранги қув ўчди” (53-сўз) деган
мақоламда айтиб ўтган эдим. Лекин қув сўзининг бошқа
маъноси ҳам бор. Маҳматмурод бахши Ражабов бир тер-
масида айтади:

*Тов бошида оппоқ қор,
Сув бўлади бир қуни,
Ям-яшил дарахтлар ҳам
Қув бўлади бир қуни.*

Бу ерда қув сўзи қуриган маъносида келаяпти.

Халқ орасида қув *елин* деган ибора ҳам бор. Қуриган,
сутсиз елинни шундай дейишган. Мен ҳам “Севги” деган
шеъримда:

*Қув елиндан сутлар келди сирқираб,
Қора бошга қорлар ёғди ярқираб, –*

деб ёзганман.

Дўмбирани қув *ёғоч* ҳам дейишади.

Маҳмуд Кошғарий қув сўзини *қови* шаклида қўлла-
ган: *қови јіғач* – қуруқ, чуруқ ёғоч, деб изоҳлаган. Шунинг-
дек бобомиз бахтсиз одамни *қови эр* деганлар.

Хуллас, қув сўзи “қуриган” маъносини ҳам англата-
ди.

Сергак

Сергак сўзи “зийрак, сезгир, фаросатли” маънола-
рида келади. *Сергак* туркий сўз. Унинг таркибида-
ги *серни сергап* сўзидаги форсий *сер* (қўп маъносидаги)
сўзи билан чалкаштирмаслик керак. Маҳмуд Кошғарий
сергак сўзини ишлатган. Бироқ бобомиз бу сўзни зийрак
маъносига мутлақо зид мазмунда қўллаган. Яъни, *сэргай*
деб мастликдаги гандираклашни айтган. Бу ўринда *сер-*
гак сўзи бошини у ён-бу ёнга чайқатмоқ маъносидаги
сарак-сарак сўзига яқин келади. Маст одамнинг ҳам ав-
вало боши чайқалади.

Сергак сўзи устида ишлаб, менда яна бир фикр пай-
до бўлди. Тилимизда *сер солди* деган ибора бор. Атрофга
ё бирор нарсага зийраклик ва диққат билан қараш шу
иборада ифодаланади. *Сер солди* иборасида *сергак* сўзига
яқинлик бор. Яна бир мулоҳаза: қадимги тилимизда сабр
сер сўзи билан ифода қилинган. Сабрли кишини серин
дейишган. Юсуф Хос Ҳожибда шундай байт бор:

*Қамуғ иштā эвмā сэрин өз бақа
Сэримлўг кишилār тэгир арзуқа.*

Маъноси:

Ҳамма ишда шошилма, **сабрли бўл**, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар етар орзуга.

Маҳмуд Кошғарийда ҳам сэрди сўзи сабр қилди маъ-
носида қўлланган: **ол сэрдī** – у бир ишда сабр қилди.

Аслида атрофга диққат билан сер солиб қарашга ҳам сабр керак бўлади.

Балки бизнинг *сергак* билан Маҳмуд Кошғарий *сергаки* бошқа-бошқа сўзлардир. Муҳими, мен келтирган бу мисоллар ўқувчига *сергак* сўзи ҳақида сергак бўлиб ўйлаб кўришга туртки берар деган умиддаман.

Сиёҳдоннинг туркий номи

Сиёҳдон тилимизга форсийдан кирган. Хўш, тилимизга *сиёҳдон* сўзи киргунча, бу нарса қандай сўз билан ифодаланган?

Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра бор:

Битигўнлә алды бу қағаз битиг.

Маъноси:

Сиёҳдон билан ёзув қоғози олди.

Бу ерда *сиёҳдон битигўн* сўзи билан ифодаланяпти.

Маҳмуд Кошғарийда *bitigü* сўзига “турклар ва бошқаларнинг *сиёҳдони*” деб изоҳ берилган. Бу сўз қадимда ёзув ва китоб маъносини англатган “битиг” сўзи билан жуда яқин.

“Туркий тиллар этимологик луғати”га кўра, *битиг* сўзининг илдизидаги *бит* сўзи “ёзмоқ, чизмоқ, расм солмоқ” маъноларини англатади. В.Радлов, Г.Рамстед каби олимлар *бити* сўзининг илдизини хитой тилида мўйқалам маъносини билдирган **pi – piet** сўзига олиб бориб тақайдилар. Шунингдек, мўғул ёзма манбаларида *bici* – *бичих* сўзи ҳам “ёзиш, чизиш” мазмунини англатади. Г.Дёрфер битик сўзини санскритча хужжат маъносини англатган **pitaka** (тохар. **pidaka**) сўзидан олинган дейди. Бошқа олимлар бу фаразларни рад этадилар ва *битик* сўзининг илдизини туркий деб айтадилар.

Олтой тилларида *бит* сўзи *бичи*, тува тилида бижи шаклида келади. Тилимизда хунук ёзувни *ажичуви* дейишади, бунда буви сўзи тува тилидаги *бижи* сўзига алоқадордир эҳтимол. Йўғ, менимча, “ажичуви” *олабўжи* сўзидаги *бўжидан* бўлса керак. Чунки олабўжи болалар тасаввурида энг хунук махлуқ бўлган. Туркий тилларнинг аксариятида ёзув, хат, китоб, асар, ёрлиқ, қоғоз, хужжат, битим сўзлари кўпроқ *битик* сўзига яқин шаклда ифодаланади.

Кўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, Маҳмуд Кошғарий қорамол ва бошқа ҳайвонлар шохидан қилинадиган *сиёҳдоннинг шўтўк* деб аталиши ҳақида ҳам маълумот берган.

Ўсал бўлди

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *ўсал* сўзига шундай изоҳ берилган: “Беморнинг ниҳоят-да оғир, ҳеч нарсани билмайдиган ҳолати, тузалишига умид қолмаган оғир касал”. Шунингдек, *ўсал* сўзи ярамас, ёмон, бемаъни маъноларини англатиши ҳақида ҳам айтиб ўтилган. Тилимиздаги *ўсал бўлди* ибораси хижолат бўлмоқ, уялиб қолмоқ, шарманда бўлмоқ мазмунида қўлланади.

Юсуф Хос Ҳожиб *оса//усал (осал)* сўзини “ғофил, лоқайд, ғафлат”, *осаллық* сўзини “ғофиллик, лоқайдлик” маъноларида қўллаган:

Осал йаңлуқ оғлы өкүш нэң тэрәр.

Маъноси:

Ғофил одам ўғли кўп нарса йиғади.

Ёки:

Ынанма бу дунйака бўтмә осал.

Маъноси:

Ишонма бу дунёга, ишонма ғафлатга.

Маҳмуд Кошғарийда *осал (усал)* кīшī ибораси “ғафлат босган одам, иш билмаган киши” мазмунида келган.

Алишер Навоийда *ўсал* сўзи “ёмон, ярамас” мазмунида қўлланган:

Чу борди киши билгали шарҳи ҳол,
Ки, ўз хидматин нечун этмиш *ўсал*.

(“Садди Искандарий”дан)

Э.Севортяннинг “Туркий тиллар этимологик луғати”да *ўсал* сўзи *осал* шаклида берилиб, унинг “ялқов, дангаса, ишёқмас, бепарво, лоқайд, бефарқ, ёмон, заиф, қўлидан ҳеч иш келамайдиган, масъулиятсиз” каби маъноларни англатиши ҳақида айтиб ўтилган. Ушбу луғатда *осал* сўзи эски ўзбек тилидаги “бекорчиликдан зерикши, тўйиб кетмоқ” маъносидаги *осан/усан* сўзларининг ўзгарган шакли дейилган ва эски ўзбек тилида чарчаш мазмунидаги *ос/ус* феълига –л қўшимчаси қўшилиб, *осал* сўзи ясалганлиги таъкидланган. Юсуф Хос Ҳожибда ҳам бу сўз *осанма* шаклида қўлланган: “Ўлимга осанма (ғофил бўлма) кўнглингни хушёр тут!”. Мўғул тилида ҳам *osal osul* сўзи бўлиб, бу сўз “бахтсизлик” маъносида келади. Баъзи тилшунослар бу сўзнинг тарихини шунга ҳам тақайдилар. Лекин бу ерда эски ўзбек тилидаги *ос* феъли *ўсал, осал* сўзига кўпроқ асосдай кўринади.

Энди бир эътибор қилинг, биттагина сўзнинг пайдо бўлиши учун қанча тарих, қанча тажриба керак. Йўқса, ўлим олдидан кома ҳолатида *ўсал* ётган одам билан қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган, лоқайд ва бепарво, ғофил одамнинг ўртасида қандай ўхшашлик бўлиши мумкин? Сўз ҳам тирик жонзотлар каби табиий пайдо бўлади ва ўзида катта тарихларни яшириб юради, генга яширилган тарихлар каби.

“Тариқ”нинг тарихи

Халқимизда “Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди” деган ажойиб бир мақол бор. Хўш, *тариқ* сўзининг асл маъноси нима?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзга шундай изоҳ берилади: **“ТАРИҚ 1** Бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ғалла ўсимлиги ва унинг оқлаб сўк қилинадиган майда дони”.

“Алишер Навоий асарлари луғати”да бу сўз *ториқ* шаклида берилган ва у дон маъносида изоҳланган. Навоий *ториқ-ториқ* сўзини мажозий маънода “майда-майда” мазмунида ишлатган.

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *тариғ* сўзига “дона, уруғ, буғдой, тариқ, экин” деб изоҳ берилган.

Мен худди шу “экин” маъносидаги *тариқ* сўзига тўхталмоқчиман.

Маҳмуд Кошғарий *таріғ отулді* деган иборани “Экин ўталди, ўтоқ қилинди” деб изоҳлаган.

Юсуф Хос Ҳожибда *тариғ* сўзи экин маъносида келади:

*Тарыглағ эрўр дунйа қуты,
Тарыса орар эл тирилгў оты.*

Маъноси:

Экинзор эрур дунё, эй қутли элиг,
Экин унса, ўрар эр ейдиган ўтини.

Шу байтнинг ўзидаёқ, *тариқ* сўзининг туб илдизини кўриш мумкин. Яъни, унда *тарыса* деган сўз “экин унса” деган мазмунни англатаяпти. Маҳмуд Кошғарий *таріді* сўзини “экди” маъносида изоҳлаган: *Ол таріғ таріді – У экин экди*. Агар *таріді* сўзи экди маъносини англатган бўлса, унда *тари* сўзи “эк” маъносини англатгани аниқ. Демак, “*тариқ*” сўзининг илдизи *тари* “экмоқ” мазмуни билдиради.

“Уйғон” сўзи қандай пайдо бўлган?

“Уйқудан турмоқ” маъносидаги *уйғон* сўзининг шеваларимизда *уйон*, *уйон* шакли ҳам бор. “Хуррият” деган шеъримда мен бу сўздан фойдаланганман:

Тол бешикка гулдай таянган, синглим,
Саҳар-саҳар қушдай ўйонган, синглим.

Нима учун *уйғон* шевада *уйон* (ўйон) бўлиб келаяпти? *Уйғон* сўзи қандай пайдо бўлган?

Менимча, *уйғон* сўзининг пайдо бўлиши қуйидагича жараёнда кечган:

Уйғон – *уйон* – *удон* – *удун*. Бу жараёнда *д* товуши *й* га айланиб кетган.

Мен бу ерда шунчаки тахмин қилиб кўраётганим йўқ. Чунки қадимги тилимизда *уйғон* сўзи *удун* шаклида бўлган. Энг қадимий битиктошлар ҳам бунга гувоҳлик беради. *Д* товушининг *й* га айланиш ҳодисаси тилимизда кўп учрайди.

Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра бор:

Нэкў тэр эшитгил удунмыш киши.

Маъноси:

Неки дер эшитгил **уйғоқ** киши.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида *уйғоқ* ва ҳушёр маъносида энг кўп қўлланган сўз *удун* сўзидир. Бобомиз *уйғоқ* бўл, ҳушёр бўл деган гапни *удуғ тур* деган иборада ифодалаган.

Йўрға ва йўриқ

Майда қадам ташлаб тез юрадиган отни *йўрға* деймиз. Йирик қадам билан тез юришни *йўртиш* деймиз. *Йўрға* сўзининг ҳам, йўртиш сўзининг ҳам илдизида ҳаммамизга таниш бўлган *йур* феъли борлиги шундоқ кўриниб турибди.

Юсуф Хос Ҳожиб *йўрға* сўзини “йорыға” шаклида қўллаган:

*Йайылмаз йорыға кэвәлдин тўшўб
Эдәрсиз ығач мингў муңлуғ болуб.*

Маъноси:

Чарчамайдиган **йўрға** отдан тушиб,
Эгарсиз ёғоч отга мунгли минади.

Шунингдек тилимизда *йўриқ* деган сўз ҳам бор. *Йўриқ* сўзининг илдизида ҳам *йур/йоры* феъли кўриниб турибди.

Юсуф Хос Ҳожибда байт келади:

*Йава қылма эмди бу қалмыш кўнўң
Ўзўңни унутғыл йорықын йолуң.*

Маъноси:

Беҳуда қилма энди қолган кунларингни,
Ўзингни унутгин, **йўригинг**, йўлинг шу.

Эътибор қилинг, бу ерда *йўриқ* сўзи юриш маъносида келаяпти. Биз тилимизда *йўриқ* сўзига кўпинча *йўл* сўзини қўшиб, *йўл-йўриқ* деб ишлатамиз. Бунда ҳам *йўл*да юриш, қай *йўсинда* юриш мазмуни бор. Шундай экан, *йўрға* ва *йўриқ* асосан юриш усулини, қайтарзда юриш маъносини ифодалайди. Аслида *йўр* ва *йўл* сўзлари шунчаки оҳангдош эмас, уларнинг айнан *йў* билан бошланиши ҳам туб илдиздан хабар беради.

Маҳмуд Кошғарийда *йўрға* от *йоріға ат* шаклида берилади. *Йўриқ* сўзига “Девон”нинг 2-томининг 47-бетида батафсил изоҳ берилган. Кошғарий *йўриқ* сўзини муомала, характер, ҳол маъносида ҳам қўллаган *аниң јурікі нэтәк* – унинг ички аҳволи қандай? Айни шу изоҳда ҳам *йуриқи* сўзи *йуриди* сўзидан ясалган дея таъкидланган. Шунингдек, Кошғарий “Девон”нинг 3-томида *йўриқ* сўзига юриш, юрамоллик, *йўрғалик* деб ҳам изоҳ беради ва шундай мисол келтиради: *ат јорікі нэтәк* – отнинг юриши қандай? Бобомиз сув ва бошқаларнинг оқишига ҳам бу сўз қўлланади деган.

Кўмоч

Ўтмишимизда иссиқ кулга кўмиб пиширилган нонни *кўмоч*, *кўмач* дейишган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “Ёзи билан Зебо” достонидан шундай парча келтирилган: “Кўчиб кетар вақтида Зебо Ёзи келса ер деб, бироз унни кўмач қилиб, кўрга кўмиб кетган экан”.

Кўмоч сўзи ҳам ўз илдизи ҳақида ўзи гапириб турган сўзлар сирасига киради. “Девон” индексида *кўмач* сўзи *кўм* феълига от ясовчи *-ач* қўшимчаси қўшилишидан пайдо бўлган деб кўрсатилади. Биз *кўмир* сўзининг ҳам кўмилган маъносидан келиб чиққанлиги ҳақида айтиб ўтган эдик.

Кошғарий “Девон”нинг 1-томида ҳам *кўмач* сўзи “кул ва бошқаларга кўмди” деганда қўлланувчи *кўмді* феълидан ясалган дея таъкидлайди ва *сэwinч* сўзи ҳам шундай пайдо бўлган дейди.

Менимча, *чўмич* сўзи ҳам худди шу тариқа *чўм* феълига *-ч* қўшимчаси қўшилишидан пайдо бўлган. Чўмич суюқликка чўмади.

Шунингдек, *кўмүч* сўзи қадимги тилимизда “хазина” маъносини англатган. Кошғарий “Девон”нинг 1-томида (341-бет) *ол кўмүч булді* гапини “у хазина топди” маъносида изоҳлаган. Дарҳақиқат, хазина ҳам кўмилган бўлади. Кўмоч ҳам кулга кўмилади. Ҳозир ҳам баъзи шеваларимизда жамғарилган пул ё хазина “кўмма” сўзи билан ифодаланиши ҳақида айтиб ўтган эдим.

Тилимизда *Ўз кўмачига* кул *тортар* деган ибора ҳам бор.

Кузатди ва тузатди

Кузатди сўзини кўп ишлатамиз, маъносини ҳам яхши биламиз. Агар кузатди сўзини яхшироқ кузатсак, унинг туб илдизини ҳам кўришимиз мумкин. Гап шундаки, кузатди (кўзатди) феълининг илдизиди кўз сўзи бор. Маҳмуд Кошғарийда кузатди сўзи кўзят-ти шаклида берилади ва шундай изоҳланади: *Ол мэнї кўзятти* – У мени кутди, менга кўз тикди. Бунинг асли “кўз атти”дир. У менга кўз отиб – тикиб мунтазир бўлди, демакдир.

Дарҳақиқат, кузатиш кўз воситасида содир бўладиган ҳолатдир. Атрофни кузатиш, бировни кузатиш кабилар.

Мен кузатди сўзи ҳақидаги мулоҳазалардан сўнг унга жуда уйқаш бўлган тузатди деган сўз ҳақида ўйлаб қолдим. Хўш, тузатди феъли қандай пайдо бўлган? Менимча, бу сўзнинг илдизиди “тўғри, рост” мазмунидаги туз сўзи ётади. Аслида тузук сўзи ҳам шундан. “Тўғирламоқ, тартибга солмоқ” мазмунидаги тўз сўзига (ў)к қўшимчаси қўшилиб, “тўғри, ҳақиқий” маъносидаги тўзук сўзи пайдо бўлган, яъни феълдан от ясалган. Алишер Навоий туз сўзини “тўғри, рост, келишган” маъносида қўллаган. Маҳмуд Кошғарий эса бу сўзни олти маънода изоҳлайди ва шулардан бири тўғри мазмунида келади деб тушунтиради. Тилимизда Ухатосини тузатди деган гапни У хатосини тўғирлади шаклида ҳам ифодалаймиз-ку. Шундан келиб чиқиб, бизга унутилгандай туюлган “тўғри, рост” мазмунидаги туз сўзи тузатди сўзининг ичиди яшириниб яшаб юрибди десак бўлади.

Чорламоқ

Тилимизда чорламоқ сўзи ҳузурига чақирмоқ маъносида келади. Чорла феълининг “чақирмоқ” маъноси “Ўғузнома”да акс этган: *Ақа ақаларны, ініларні чарлап кэлтурді* – Оға оғаларни ва иниларни чорлаб келтирди. Бироқ Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”ида чарладі сўзи “чинқирди, бақирди, йиғлади” мазмунида изоҳланади. Шу изоҳга дуч келганимдан сўнг, менга яхши таниш бўлган, лекин анча узоқлаб кетган бир сўз эсимга тушди. Мен болалигимдан “у чар-чарлаб бақираверди” гапини кўп эшитганман. Одатда, кимдир нимадандир қаттиқ кўркса ё кимнидир илонми, чаёнми чақиб олса, унинг бақириғини чар-чарлаб сўзи билан ифодалашган. Бунда ҳам чақириш маъноси бор.

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да “чарла” сўзи “чақир ва баланд товуш билан айтиладиган хабар” маъносида изоҳланган ва никоҳ тўйидан кейин куда томонни зиёфат қилиб чақириш маросими – чарлар ҳам асли шу чарла сўзидан пайдо бўлган дейилган.

Киндигини кесган онаси

Киндик сўзи “қориндаги болани йўлдош орқали онасининг танаси билан бирлаштирувчи ва болани озиқлантиришга хизмат қилувчи ичак” маъносини ифодалайди. Шунингдек, бола туғилгач, шу ичак-найни кесиб ташлаш натижасида қорин ўртасида ҳосил бўладиган кичик чуқурчани ҳам *киндик* деймиз. (ЎТИЛ.)

“Туркий тиллар этимологик луғати”га кўра, *киндик* сўзи дастлаб *кин* шаклида бўлган. Ундаги *-дик*, аслида *-тик* қўшимчаси кичрайтириш маъносида келган. Шохсиз кийик эркагининг киндиги ёнида мушк беги бўлади. Ана шу беги қадимги тилимизда *кин* дейишган. Маҳмуд Кошғарий тубут қабиласидагилар кийикнинг киндигидан кийик мушкни тайёрлашга уста бўлгани ҳақида айтиб ўтган.

Кеча туркманларнинг “Келин” деган ажойиб фильмини томоша қилдим. Унда бир ҳолат бор. Доя эндигина туғилган чақалоқнинг киндигини келинга кестиради ва унга “Энди сен бу боланинг онаси бўлдинг, киндигини кесган онаси”, дейди. *Киндигини кесган онаси* деган ибора жуда қадимдан бор. Қишлоғимизда Зумрад момо деган бир доя бўларди. Шу момо менинг ҳам киндигимни кесган. Зумрад момо овулимиздаги кўплаб болаларга оналик қилган. Эътибор қиляапсизми, киндик билан боғлиқ нарсалар бизда муқаддас саналган. Ҳатто киндикни кесган хотин она ўрнида қўрилган. *Киндик қони тўкилган ер* ибораси ҳам шундай. Менимча, одам ер юзига тушган илк лаҳзаларда унинг бу дунёдаги ҳаёти киндиги кесилиши билан бошланиши бунга сабаб бўлган. Яъни, киндиги кесилиши билан бола бошқа оламдан ҳам кесилади ва бу оламга киради.

Урғочи туя ва эркак туя

Кўйнинг эркагини *қўчқор*, урғочисини *совлиқ* деймиз. Отнинг эркагини *айғир*, урғочисини *бия* ё *байтал* деймиз. Туянинг эркагини нар, урғочисини эса моя деймиз. “Нигор ва Замон” достонида шундай гаплар бор:

*Бир қари нор пўпаклини кўрдингми?
– Бизнинг элда қолган учта мояси.*

Маҳмуд Кошғарий бир мақолни келтиради: *иңән иңрәсә боту бозлар*. Бу мақолнинг маъноси “Девон” индексиде ва 1-томининг 142-бетида шундай изоҳланади: “Урғочи туя инграса, эркак туя бўзлайди”. Демак, қадимгиларимиз урғочи туяни *иңан* дейишган экан. Лекин мақолдаги *боту* сўзи “эркак туя” маъносида нашрда нотўғри изоҳланган. Чунки бошқа бир ўринда айнан шу *боту* сўзи “бўталоқ” мазмунида келган. Маълумки, бўталоқ туя боласи маъносини билдиради. Чингизхоннинг бир ўғлининг оти ҳам Боту бўлган. XX аср бошида Боту деган оташин бир шоиримиз ўтган. Гарчи *Боту* ва *бўта* сўзларининг талаффузида анча фарқ бўлса-да, “Девон”да *бўтанинг боту* тарзида ифодаланиши бу сўзларда яқинлик бўлиши мумкин деган мулоҳазага ундайди.

Профессор Ҳамидулла Дадабоев “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари” китобида эркак туя аждодларимиз тилида “*буғра*” сўзи билан ифодаланганини, кейинроқ бу сўз атоқли отларга қўшилиб ишлатила бошлаганини ва қорахонийлар сулоласининг дастлабки вакилларида бирининг номи *Буғра қара хан* бўлганлигини таъкидлаб ўтади.

Шу ўринда яна шуни қўшимча қилишни истардим, XIV асрдаги “Китоб ат-тухфа” (“Изысканный дар тюркскому языку”, Ташкент, 1978) туркий сўзлар луғатида эркак туя – *бăсрăк*, *бийсăрăк*, урғочи туя – *ингăн тева* деб кўрсатилган. Қадимги тилимиздаги бу ноёб сўзлар ҳозир бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган.

“Қурол-яроқ”даги “яроқ” нима?

Тилимизда уруш ва жанг аслаҳалари *қурол-яроқ* сўзида ифодаланади. Бизга *қурол* сўзи тушунарли. Хўш, унга қўшилиб қолган *яроқ* сўзи қандай маънога эга? “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзга шундай изоҳ берилади: **ЯРОҒ**. Хужум ёки ҳимоя қилиш учун ишлатиладиган асбоб; қурол-аслаҳа.

Ушбу изоҳга кўра, *яроғ* ва *қурол* сўзи деярли бир хил маънога эга. У ҳолда *яроғ* сўзини қурол сўзига қўшиб, бир хил маънони такрорлаб ўтиришнинг нима кераги бор эди?

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *йариқ* (*јаріқ*) деган сўзни келтириб шундай изоҳлайди: *јаріқ* жанглarda кийиладиган темир қўйлак (зирх) ва қалқоннинг ҳар иккисига қўлланадиган турдош исмдир. Бу сўз ҳозирги тилимиздаги *йароқ* (*йароғ*) сўзига жуда яқин. Эҳтимол, айни шу *йариқ* (*јаріқ*) сўзи кейин *йароққа* айланган бўлиши мумкин.

Ўзбекча пальто

Болалигимизда отамнинг тўқ сариқ рангли қалин жун чепкани бўларди. Бу чепкан соф жундан қўлда тўқилган бўлиб, қишнинг ҳар қандай совуғидан сақлай оларди. У пайтларда белбўйи қорлар ёғарди. Тунлари қаттиқ аёз қисарди. Отамни қаҳратоннинг қаҳридан ўша чепкани асарди. Шунгами ҳозир ҳам ўша чепканни аниқ-тиниқ, чокларию тўқималаригача эслайман. Мен билган чепкан адабий тилимиздаги *чакмонга* тўғри келади. “Китоб ат-тухфа”да (XIV аср) бу сўз *чакмāн* шаклида берилган. (Маҳмуд Кошғарийда ёпинчиқ қилинадиган бўз тўқилма *чэк* дейилган.) Қадимда боболаримизнинг пальтоси шу *чепкан* бўлган. Пальто ўзбекчасига нима бўлади дейишса, *чепкан* ё *чакмон* бўлади, десам кўпам хато бўлмас. Чепкан ҳам аслида астарсиз пальтодай гап. Рус тилидаги пальто сўзи ҳам асл рус сўзимас, у француз ва латин тилларига оид бўлиб, “енгсиз, халат-симон кийим, ридо” деган маъноларни англатар экан. Бу сўзнинг биз билган маъноси кейин пайдо бўлган.

Чепкан сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да йўқ. Мен бунинг боиси бу сўзнинг тор доирадаги шева сўзи эканлигида бўлса керак деб ўйладим. Кейинроқ билсам, чепкан фақат менинг қишлоғимда эмас, озарбайжон тилида ҳам бор экан. Карачай малқар тилида бу сўз жуда фаол экан. Ҳатто карачай малқар чепканининг ўнлаб турлари мавжуд экан.

Қатов ва матов

Шундай бир халқ термаси бор:

*Туялар юрар матовга,
Кийиклар юрар қатовга.*

Шу байтдаги қатов сўзининг изидан тушиб, кўп нарсаларни билиб олдим. Ўзбекистон халқ бахшиси Абдиназар бахшига телефон қилиб, шу термадаги қатов сўзи ҳақида сўрадим. Бахши бобо айтдики, қатов – бу тоғнинг қат-қат бўлиб қатланиб кетган жойлари. Тоғ баландлаган сари унда шундай қат-қат қатлам кўпаяди. Кийиклар кўпроқ тошдан-тошга сакраб қатовда юради. Бунга сабаб, кийикнинг кушандаси – бўри қатовда юришга қийналади, кийикни овлай олмайди.

Қатовни қот ҳам дейишади. Халқ термасида шундай гап бор:

*Йигитлар юрар от билан,
Кийиклар юрар қот билан.*

Туялар юрар матовда деган мисранинг ҳам ўз маъноси бор. Туяларни ип билан бир-бирига матаб боғлаш матов дейилади. Туяларни ингичкароқ ип билан матасангиз ҳам улар тартибни бузмай, бир-бирига маталиб, изма-из эргашиб кетаверади, матовни ҳар томонга

тортқилашмайди. Бу борада туяларда қатъий тартиб бор. Бошқа жонворларда бундай эмас, уларни қалин арқон билан матасангиз ҳам ҳар томонга тортқилашиб, тартибни бузишга ҳаракат қилишади. Туялар азалдан карвон бўлиб юргани учун бу интизом уларнинг қонига сингиб кетгандир. Туялар матовда юришнинг фойдасини биладилар, шундай ҳолда улар карвонда адашмайдилар, ортда қолиб кетмайдилар.

Қашқадарёда Қамаш томонларда Қатов деган тоғ ҳам бор. Бу баланд тоғ ҳам қат-қат бўлиб қатланиб туради. Қарангки, ўзбек халқ термаларида келган бу сўз, ҳатто мамлакатимизда бир тоғнинг номи бўлган бу сўз “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кирмай қолган.

Бўктар

Бир халқ термасининг шундай жойи бор:

*Баланд тоғлар чиройли
Бошида бўктар қор билан.*

Бу термадаги бўктар сўзи ҳозир деярли истеъ-
молда эмас. Бўктар сўзи “қалин, кўп” деган маъ-
нони англатади. Дарҳақиқат, баланд тоғлар бошидаги
қалин қори билан чиройли кўринади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бўктар сўзи йўғ-у,
лекин унда бўктарги сўзи келтирилиб, бу сўз икки хил
маънода изоҳланган. Биринчи маъноси: қарчиғайсимон-
лар оиласига мансуб йиртқич қуш. Иккинчи маъноси:
эгарнинг орқасига боғлаб қўйиладиган лўла ёстиқча.
Айни шу иккинчи маъно бўктар сўзининг “қалин” маъно-
сига яқинроқ. Чунки “Ўзбекистон миллий энциклопедия-
си”да шундай изоҳ бор: “Бўктарги оддий газламадан эски
пахта солиб тикилади ва у сағриси камгўшт от устида
эгарнинг текис мустаҳкам туриши учун хизмат қилади”.

“Навоий асарлари луғати”да бўктар сўзи туркий
тилга оидлиги кўрсатилиб, икки маънода изоҳланган:

БЎКТАР 1. Темир ҳалқачалардан тўқилган уруш ки-
йими.

2. Эгар орқасига буклаб қўйиладиган ёпиқ (отлиқ
аскарнинг уруш кунларидаги тўшаги, бўктарга)

*Чиқса уруш бўктару хафтонидин,
Кийса тараб ҳуллау каттонидин.*

“Ҳайрат ул-аброр” достонидан.

Кафан ва капанак

Кейинги пайтларда биз унутиб юборган мақоллар-
дан бири будур:

*Кафан кийган келмайди,
Капанак кийган келади.*

Менимча, бу мақолда ўқувчига биттагина – *капа-
нак* сўзи тушунарсиз. “Навоий асарлари луға-
ти”да бу сўзга алоҳида изоҳ берилган:

КАПАНАК ф. Жундан қилинган устки кийим, жул
(босма) чакмон, дарвишларнинг жул кийими:

*Салтанат хилъатидин ортуқ эрур дайрда маст,
Судрасам, бода гадолиғида йиртуқ капанак.*

(“Ғаройиб ус-сиғар”дан)

Адабиётшунос Неъмат Убайдов келтирган маълумотга кўра, Воиз Кошифий XIV–XV асрларда сўфийлар ва футувват аҳли киядиган либослардан 14 хилини санаб ўтади, шулардан бири капанакдир.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Бобо Са-
риғ Пўлод ҳақида шундай ёзган: “Киймак жинсидин бир
капанакдин ўзга нима ҳаргиз қабул қилмади ва емак
жинсидин ҳаргиз ҳеч кимдан ҳеч нима тиламади”.

Ҳолбуки, мумтоз адабиётимизда, тасаввуф оламида
фаол қўлланган, кейинчалик мақолларимизга-да кириб
кетган бу сўз бизнинг давримизга келиб, тилимиз кема-
сидан тушиб қолган.

Иртиш дарёси ҳақида

Узунлиги 4248 километр бўлган, Хитой, Қозоғистон, Россия ҳудудларидан ўтадиган, дунёда олтинчи ўринда турадиган Иртиш дарёсини ҳамма билади. Хўш, бу улкан дарёнинг номи *Иртиш* қандай пайдо бўлган ва унинг маъноси нимани англатади?

712–716 йилларда тошга ўйиб ёзилган Қутлуғ (Тўнюқуқ) битиктошида шундай гап бор: “Эртиш дарёсини кечигсиз кечдик, тун тўхтамадик, Бўлчга тонг оттириб етдик”. Шундан сўнг 732 йилда тошга ёзилган Култигин битиғида яна шундай бир жумла келади: “Эртис дарёсини кечиб юрдик. Тургаш халқини уйқуда босдик”. Кўриниб турибдики, қадимги туркий ёдгорликларда ҳам бу дарёнинг номи Эртиш (Эртис) шаклида келтирилган.

Маҳмуд Кошғарий Девонида *Эртиш* сўзи “дарёдан ўтиш” маъносида, *эртти* сўзи эса “ўтди” маъносида изоҳланган ва “Бу сўз сувдан ўтишда “ким тез ўтар” маъносида қўлланадиган эртїш(мăк) сўзидан олинган”, дейилган.

“Циркул”нинг ўзбекчаси

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *циркуль* сўзига *паргор* деб изоҳ берилган. *Паргор* форсий сўз. “Фарҳанги забони тожик”да *паргор* сўзи 5 хил маънода изоҳланган ва буларнинг ҳаммаси доира, айлана, *циркуль* маънолари атрофида айланади. “Навоий асарлари луғати”да бу сўз паргар, *циркуль* маъносида изоҳланиб, етти паргор – *етти қават* осмон мазмунида тушунтирилади.

Хўш, *циркул*нинг соф ўзбекчаси борми?

“Китоб ат-туҳфа”нинг муаллифи бу китобдаги сўзларга қипчоқ диалекти асос бўлганини ўзи айтиб ўтган. Худди шу китобда (158-бет) *циркул*ни муаллиф *баймақ* сўзи билан ифодалаган.

Творогнинг ўзбекчаси

Б олалик йилларимизда агар сут ачиб қолса, оналаримиз “Сут ириб қолибди” дейишарди. *Ириган* сут ибораси тилимизда бўлган. Мен буни кўп эшитганман. Қизиғи шундаки, *ириган* сут аслида творог эди. Мен уни кичкиналимизда татиб ҳам кўрганман. Яқинда 1884 йилда Қозонда нашр этилган “Олтой – Олатоғ луғати”-ни ўқиб ўтириб, унда “иритки” (ирітке) сўзи туркий тилларда творог маъносини англатгани ҳақидаги маълумотга дуч келдим. Мен бу сўзни “эритилган” маъносидаги *эритки* сўзидан бўлиши мумкин деган ўйга ҳам бордим. Лекин тилимизда бир пайтлар мавжуд бўлган *ирик* сут ибораси бошқа фаразга етаклади. Луғатда дуч келганим “иритки” сўзи менга онамнинг бир замонлардаги “сут ириб қолибди” деган гапини эслатиб юборди. Мен бу билан творогни *иритки* деб айтишимиз керак демуқчи эмасман. Фақат тилимизда *ириган* сут ва *иритки* деган ибора ва сўз бўлганлигини эслатиб қўймоқчиман, холос.

Қумиқлар тилида творог “увма бишлакъ”, хакаслар тилида “эжигэй” дейилади.

Норин – таом, Норин – дарё

Н оринни яхши биласиз. Пиширилган хамирга от гўшти ва қазини майда тўғраб, аралаштириб тайёрланадиган хуштаъм овқат. Норинни кўпроқ тошкентликлар яхши кўришади ва маромига етказиб тайёрлашади. Бу овқат бизга Қозоғистондан ўтган.

К.Сейдахметовнинг “Қирғиз тилининг қисқача этимологик луғати”да *норин* сўзининг туб илдизи “майда тўғралган гўшт” деган маънони англатади деб изоҳланган. Мўғул тилида *нарийн* ички деган мазмунни, озарбайжон тилида эса, майда, майдаланган деган маънони англатар экан.

Юртимизда *Норин* номли туман ва дарё ҳам бор. Энди бу бошқа масала. Носир Улуқовнинг “Ўзбек тили гидронимларининг тарихий лисоний тадқиқи” номли китобида Норин дарёсининг номи ҳақида батафсил маълумотлар бор: “Ҳозирги мўғул тилида нарийн сўзи бўлиб, омоним сифатида **“нозик, ингичка, тор, сиқик юпқа, танг, лазиз, гўзал, латиф, яхши”** каби маъноларни англатади. Бу сўз қадимги мўғул тили ёзма манбаларида норын шаклида, айнан, ҳозирги шаклига монанд тарзда кузатилади. Шунингдек, тунгус-манжур тилларига оид эвенк тилида фольклор манбаларида норын шаклида **“сойлик (чуқур дара, ўзан)”** маъносида кузатилади. *Норин* сўзи бошқа бир қатор тилларда турли шакл ва маъноларда қўлланади: қалмиқ, тилида “нарн” – *тор*, халха-мурул тилида “нарийн” – **“ин-**

гичка", "тор", ёқут тилида – "ингичка", "нозик" каби. Суюн Қораевнинг кўрсатишича, норин этноним ҳамдир: норин деган ўзбекларнинг **лақай**, юз қабилалари, шунингдек, Фарғона қипчоқлари уруғи қайд қилинган. Далиллардан кўринадики, норин қардош тилларда турли шаклларда учрайди, асосан **"тор, ингичка, сиқиқ, нафис, гўзал"** маъноларини англатади. Тўра Нафасов фикрича, турли тилларда **норин** қандай шакл ва вариантда бўлмасин айнан бир сўз. Умуман, предметнинг белгисини билдирувчи сўз.

Демак, бу дарё ўзани торлиги ва ингичкалигига кўра Норин деб аталган". Тўра Нафасов "норин" сўзини мўғул сўзи эмас, туркий сўз деб хулоса беради.

"Бор" ва "бой"

Ўзбек халқ термаларида шундай сатрлар бор:

*Шер боласи, ёронлар, шер бўлади бир кун,
Бор боласи бориб-бориб бор бўлади бир кун.*

Бу термада *бор боласи* ибораси "бой боласи" маъносида келаяпти. *Бой* ва *бор* сўзлари бизда фақат молу дунёси кўп, пули кўп мазмунинигина ифодаламаган. Пири бадавлат, обрў-эътиборли, назаркарда, саховатпеша кишиларга ҳам бу сўзлар қўлланган.

Халқимизнинг "Бор бўлсанг, кўра олмайдилар, йўқ бўлсанг бера олмайдилар", "Бор бўлсанг ошма, йўқ бўлсанг шошма", "Борга – баковул, йўққа – ясовул", "Борга – бор дунё, йўққа – тор дунё" каби мақолларида ҳам *бор* сўзи *бой* маъносида келади.

Академик А.Н.Кононов *бор* ва *бой* сўзларини битта илдиздан пайдо бўлган деб изоҳлайди. Унга кўра, қадимги туркий тилда *баа* сўзи "эгалик қилиш, қўлида бўлиш, бор бўлмоқ" маъноларини англатган. Бу икки сўз шу илдиздан ўсиб чиққан.

Бор сўзининг мавжуд маъноси ҳаммамизга маълум. Уни изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Масалан, *"Шу жойда бир кўча бор"*, *"Бор гап шу"*даги каби. Тилимизда ҳамма мазмунида келадиган *барча* сўзининг илдизида ҳам *бор* сўзи бор. *Барча* сўзи асли *борича* сўзига жуда яқин.

"Олтун ёруқ" ёдгорлигида *бар байағут* – "бой, мулкдор" маъносида, Култигин битиктошида *йоқ чығай* – "қашшоқ, йўқсул" маъносида келган.

“Безгак”даги “без” нима?

Вақти-вақти билан иситма чиқариб, қалтиратадиган юқумли касаллик тилимизда *безгак* сўзи билан ифодаланади. Кўриниб турибдики, *безгак* сўзи “титрамоқ, қалтирамоқ” маъносидаги *без* сўзига от ясовчи *-гак* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган. Худди *сергак*, *тиргак*даги каби. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *бэзӣк* сўзи титроқ, ларза маъноларини англатади. Қадимги тилимизда титрамоқ *бэзди* сўзи билан ифодаланган: *эр тумлӣдӣн бэздӣ*, яъни, *эр совуқдан титради*.

Ҳозирги тилимизда “зада бўлмоқ, безор бўлмоқ” маъносидаги *безмоқ* сўзи бор. Шунингдек, қўрқмоқ, ҳадик ва қўрқинчга тушмоқ мазмунидаги *безилламоқ* сўзи ҳам бор. Бу сўзнинг илдизи ҳам *безгак* сўзининг илди-зи билан бир хил бўлиши керак. Чунки одам ҳадик ва қўрқувга тушганда ҳам титрайди. *Юраги безиллаб қолган* деган иборамиз шундан. *Безгак* текканда одам исит-малайди, титрайди, қалтирайди, ваража тутаяди. *Безгак* сўзидаги *без* феъли шуни ифодалайди.

Без сўзининг “шиш” маъноси ҳам тилимизда бор. Тана учун зарур бўлган моддаларни ишлаб чиқарадиган безлар шамоллаб яллиғланганда, ёнғоқдай-ёнғоқдай бўлиб шишиб чиқади. Буни ҳам *без* деймиз. Тилимиздаги безбет, без одам, без бўлиб ўтиради каби иборалар шу билан боғлиқ бўлса керак. Чунки шишган без танадаги этга нисбатан қаттиқ бўлади. Унинг айна шу қаттиқлиги бу ибораларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. “Олтун ёруқ”да жароҳат ва яралар *қарт* бэз бирикмасида ифодаланган.

Жигар ва бағир

Жигар тушунчаси бизда азалдан қадрли тушунчалардан бири бўлган. Жигар танадаги энг муҳим аъзолардан бўлгани учун уни ифодаловчи сўз халқ тилида образ даражасига кўтарилган. Ака-укани, опа-сингилни, энг яқин қариндошларимизни *жигарим* деймиз. Бундай атов туғишганларга “Мен сизларсиз яшай олмайман” деган муносабатдан келиб чиққан. Чунки одам жигарсиз бир кун ҳам яшай олмайди. Жигар форсий сўз. Туркийда бу сўз *бағир*, *бовур* сўзлари билан ифодаланади. Қозоқ тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам *жигарим* сўзи ўрнида *бовурим* дейиш бор. Тилимизда *бағир* одамнинг қучоғи мазмунини ҳам ифодалаб келади. *Бағрига босди* ибораси шундан.

Юсуф Хос Ҳожибда *бағырсақ* деган сўз “меҳрибон” маъносини англатади:

Бағырсақ киши-ол кишидә чыны

Маъноси:

Меҳрибон киши кишиларнинг асилдир.

Маҳмуд Кошғарий берган маълумотга кўра, аёлларнинг сийнабанди қадимги тилимизда *бағирдақ* дейилган. Бу нарса аёлнинг кўкрак, жигар, тўш қисмини ёпгани учун шундай аталган бўлиши керак. Қолаверса, тананинг бўйиндан қорингача бўлган олди қисмига *бағир* дейилган. Баъзи туркий тилларда *бағир* сўзи юрак мазмунида ҳам келади. Қадимги Турфон ёдгорликларидан “*Sekiz jükmaḳ*”да *бағир* сўзи “қариндош, қондош” маъносида қўлланган.

“Кўкрак”, “кўксим” ва “кўкай” сўзлари ҳақида

Тилимизда *кўкракни кўксим* сўзи билан ҳам ифода-
далаймиз. Лекин *кўкс* сўзи *кўкрак* сўзи каби
алоҳида келмайди, фақат эгалик қўшимчаси ишти-
рокида қўлланади: *кўкси, кўксим, кўксида* кабилар. Бу
ажабланарли ҳол. Ростдан ҳам ҳозирги тилимизда ҳеч
бир ерда бу сўзнинг ўзи алоҳида келмайди. Маҳмуд
Кошғарийда *кўкрак* мазмунида *кўкўз* деган сўз ишла-
тилади. Менимча, бу ҳозирги *кўкси (кўкс)* сўзининг
ўзидир. Шунингдек, бобомиз, *кўкўз* сўзининг илдизи
кўк – асл, томир, таг, асос маъноларини англатиши-
ни айтиб ўтганлар. “Навоий асарлари луғати”да *кўкус*,
кўкс сўзлари келтирилиб, уларга *кўкрак* деб изоҳ бе-
рилган. *Кўкрак* сўзи Навоийда дил, юрак, бағир маъно-
ларида қўлланган:

*Кўкрагим чокини тикмак била бутсун демангиз,
Субҳининг қўнглакининг чокини ким кўрди бутун.*

(“Хазойинул маоний”)

Халқимизда яқин қариндошни *томирим* дейиш
бор. Модомики, томир қадимги тилимизда *кўк* сўзи би-
лан ҳам ифодаланган экан, унда қозоқлардаги *кўке* сўзи
яқин қариндош маъносида шунга алоқадор бўлиши мум-
кин. Маҳмуд Кошғарийда *кўкўј* (*кўкуй*) сўзи “амма, хола”
маъносида келган.

“Девон”нинг II томида (328-б) “Аслинг ким?” деган
савол “*кўкўң ким?*” деб берилган. Тилимизда бу савол
“*Томирларинг кимлар?*” тарзида ҳам қўйилади.

Шунингдек, ўзбек тилида кўнгил маъносида *кўкай*
деган сўз ҳам бор. Эҳтимол, *кўкай* сўзига ҳам “асл, то-
мир, асос” мазмунидаги *кўк* сўзи замин бўлган бўлиши
мумкин. Чунки кўнгил одамдаги ҳамма нарсанинг асо-
си ва илдизидир. Ҳозирги пайтда тилимизда деярли
ишлатилмай қолган шундай бир ибора бор: “*Кўкайим
қуриди, кўк томирим чириди*”. Бу ибора жуда дардли,
чуқур маъноли иборадир. Ундан ҳасрат ва қайғу овози
эшитилади.

“Оқшом”ми, “ағшам”?..

Мен *оқшом* сўзини ҳамиша бир хил маънода – тун олдидан, оқариб турган шом маъносида тушунганман, шундай тасаввур қилганман ва бу сўзнинг пайдо бўлишини ҳамма қатори *оқ* ва *шом* сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган деб ўйлаганман. Аслида шу талқин менга жуда ёқади, чунки унда поэтик руҳ бор. Лекин Маҳмуд Кошғарийда *оқшом* сўзи бошқачароқ шарҳланган экан. Бобомизда бу сўз *ағшам*, *ахшам* шаклида келган ва унинг илдизи *а:ғ* “чиқмоқ, пайдо бўлмоқ, ўзгармоқ” мазмунида изоҳланган. Ҳозирги пайтда тилимизда *ағди* (*оғди*) феъли “пасайди” маъносида ишлатилади. Лекин қадимги тилимизда бу сўз “чиқиш, кўтарилиш” мазмунини ифодалаган. Ҳозирда ой оғди десак, ойнинг энг баландга кўтарилиб, уфқ томон пастлай бошлаганини тушунамиз, лекин бу қадимда ойнинг юқорига кўтарилганини англатган. “Девону луғотит турк” индексининг “Грамматик кўрсаткич” бўлимида Қ.Маҳмудов *ахшам* сўзидаги *шам*ни қўшимча тарзида (“ша+м”) изоҳлаган.

Қизиғи шундаки, ҳозир ҳам юртимизнинг кўпгина ҳудудларида бу сўзни *оқшом* деб эмас, *ахшам* деб ишлатадилар.

“Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да бу сўз ақшом шаклида берилган:

*Шарҳ эттики фитнаи ҳаводис,
Ақшом не иш этмиш эрди ҳодис.*

“Лайли ва Мажнун” достонидан

Навоий *кечқурун* сўзини *ақшомқурун* шаклида ишлатган. Бунда *қурун* сўзи “вақт” маъносида келаяпти.

Қаюм Каримов “Қадимги туркий тил луғати”да *оқшом* сўзи кўпроқ *ахшам* шаклида қўлланганини кўрсатиб ўтган.

Қайирдаги қумқайроқ

Тилимизда бугунги кунда деярли ишлатилмай қолган *қайир* сўзи менга болалигимдан яхши таниш. Қишлоғимиз дарё бўйида бўлгани сабаб биз болалар соҳилга томон кўп энардик. Ўша вақтларда дарёдаги қумликларни *қайир* дейишларини тез-тез эшитиб қолардим. Мен бундай жойларнинг *қайир* деб аталишини ўзимча қумлоқда сувнинг қайрилиши, айланиб оқиши билан боғлиқ бўлса керак деб ўйлаганман. Бироқ ундай эмас экан.

Бу сўз бир қанча туркий тилларда ишлатилади. “Туркий тиллар этимологик луғати”да изоҳланишича, *қайир* сўзи “қумли ер, дарё қуми қуйқуми, сув оқими қирғоққа чиқариб ташлаган майда қумлар, сувнинг қайтишидан ҳосил бўлган қумлик ва қовун экиладиган бўз ер” маъноларини англатади. Густав Рамстед туркий *қайир* сўзининг туб илдизини мўғул тилидаги “дарё қуми” мазмунини билдирган **qajir** сўзига тақайди. Шунингдек, мўғул тилида “саёзлик, шағал, майда тош” **хайр** сўзи билан ифодаланишини таъкидлайди. Тилимизда *қайроқ* сўзининг туб илдизида ҳам айна шу *қайир* сўзи бўлиши керак. Чунки қайроқ қумдан қилинган ва шунинг учун қум *қайроқ* деб аталган. Эътибор қилинг, *қайир* ва *қайроқ* бир-бирига жуда уйғун сўзлар. Демак, *қайир* асли қум маъносини англатган бўлиши керак. Маҳмуд Кошғарий-

да ҳам қайир сўзининг биринчи маъноси “қум”, иккинчи маъноси “юмшоқ ер” деб изоҳланган.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қайир сўзига изоҳ берилган. Лекин бу биз айтаётган қайир эмас. Чунки, унда қайир сўзи арабча деб кўрсатилган ва чуқур теран мазмунидан келиб чиқиб, дарё тошганда сув бо-садиган жойлар ва ерости суви юқори бўлган ерлар деб изоҳланган.

Қайирма

Ўтмишда хотинлар туққандан сўнг то чилласи чиққунга қадар қайирма нон едиришган. Қайирма бошқа нон турларидан фарқ қилади ва ширин бўлади. Бундай нонни тайёрлаш жараёнида зувалани қайта-қайта қайириб, муштлаб-муштлаб пишитишган. Сўнг юзига нонпар (чакич) уриб, тандирда роса қизартириб пиширишган. Туққан хотинларга қайирма едиришларига сабаб чақалоқларнинг қорни дамлаб кетмаслиги учун. Чунки қайирманинг хаами бошқа нонларга нисбатан жуда яхши пишитилган бўлади.

Болалигимдан менга қадрдон бўлган сўзлардин бири қайирма. Қишлоғимизнинг қаеридадир чақалоқ дунёга келса, онам тезда қайирма пиширар ва чақалоқли уйга мени жўнатарди. Бундай қутлуғ уйларга ҳамма қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлари навбатига қайирма юборишар эди. Шунинг учунми бизга қайирма яхшилик хабарчисидай азиз бўлиб қолган.

2008 йилда чиққан “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қайирма сўзига берилган изоҳ мени умуман қониқтирмади. Унда “қайриладиган, букиладиган” деган гаплар бор-у, лекин қайирма нон ҳақида кичик бир эслатма ҳам йўқ.

Худо-хуйдо-хуйдо!

Қишлоғимизда бир пайтлар боланинг чукини кестириш бутун бошли маросимга айланиб кетарди. Қўрқиб-пусиб турган болани қариндошлари мақтаб-мақтаб уйга олиб киришар, сўнг алқаб-алқаб қалин бахмал кўрпалар устига ётқизишарди. Боланинг ёнига энг яқин ошналарида бирини ҳам ётқизишарди. Кейин бобо-момо, ота-она, тоға-жиян, амма-холалар тўпланган хонага уста бобо кириб келарди. Маросим шу тарзда бошланарди. Эпчил уста боланинг чукини кесаётган чоғида “Хуйдо-хуйдо-хуйдо!” деб қичқирарди. Сўнг бошқалар унга жўр бўлишарди:

Бобоси, момоси, аммаси,
Хуйдо-хуйдо-хуйдо!
Тоғаси, холаси, ҳаммаси,
Хуйдо-хуйдо-хуйдо!

Сўнг оғриқдан чинқариб йиғлаётган боланинг кесилган чуки устига дўппи қўйишар ва дўппи устига чиройли белбоғ ташлаб ёпишарди. Кейин ҳамма қариндошлар болага беш-ўн сўмдан пул беришар, боланинг кичик қўллари пулга тўлиб кетарди.

Мен “хуйдо” сўзининг маъноси ҳақида суриштирдим. Лекин бахшилардан ҳам, момолардан ҳам аниқ бир гап ололмадим. Улар айтишдики, бу сўз қўрқиб турган болани чалғитиш ва овутиш учун қўлланган. (Менга хуй-

до сўзи Худо сўзининг ўзгарган шаклимасмикин деган ўй ҳам келди. Лекин бу ўй асоссиз туюлди). Тилимизда қушларни чўчитиш, ҳайдаш учун ҳуйт деган сўз бор. Балки бобо-момоларимиз *ҳуйдо* деб қўрқувни ҳайдашгандир. Чунки, *ҳуйт* ҳам *ҳуйдо* ҳам ундов сўз.

Адабиётшунос Абдулла Улуғов билан шу сўз ҳақида гаплашиб қолганимда, у “*Хуйдо*” сўзи асли “*ҳайда*” сўзидан бўлса керак, чунки бу маросим пайтида жинлар боланинг соғлиғига рахна солмасин деб қариндошлари бақир-чақир қилиб, жинларни қўрқитиб, ҳайдаш маъносида “*Ҳайда! Ҳайда!*” деб шовқин кўтаришган”, деган фикрни айтди.

Шунингдек, ота томонидан айтиладиган аллага “*ҳуйя-ҳуй*” деб нақорат қилишган:

*Ҳуйя, улим, ҳуйя-ҳуй,
Жоним улим, ҳуйя-ҳуй!*

Бу сўзлар ўртасида товушлар жуда уйғун келади. Лекин уларнинг туб маъноси ҳақидаги яқинлик ҳақида аниқ бир нарса айтилмайман. Фақат унутилган, эски қадрдон бир сўзни эслагим келди.

Осмон суви, ер суви

Юртимизда Оқсув ва Қорасув номи билан аталадиган анҳорлар, сой ва дарёлар бор. Уларнинг нега бундай номланиши ҳақида ўйлаб кўрганмисиз? Шундай савол берилса, “Ҳа, энди, суви оқиш рангда бўлса, оқсув, қорамтир рангда бўлса, қорасув дейилган-да”, деган жавоб миянгиздан лип этиб ўтади. Бу гапда ҳам жон бор. Лекин туб моҳият бошқачароқ. Мен тилшунос Носиржон Улуқовнинг “Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи” номли китоби билан танишиб, бу ҳақда яхши маълумотларга дуч келдим. Гап шундаки, баланд тоғлардаги қорнинг эришидан ҳосил бўлган сувлар оқадиган дарё ва жилғаларга *Оқсув* дейилар экан. В.Бартольд ҳам табиий ўзандан оқадиган сувни *оқсув* деган. Ер остидан чиқадиган булоқ сувлари ва сизот сувлари билан тўйинадиган сойлар ва жилғалар *Қорасув* деб аталар экан. Бу ҳақда яна бир қизиқ маълумот бор. П.Ғуломовнинг “Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати”га кўра, Туркияда булоқ сувларига *қорасув* дейилади. *Қорасув* атамаси ранг маъносидаги қора сўзидан эмас, “ер” маъносидаги *қора* сўзидан олинган, яъни, *қорасув* дегани “ер суви” деганидир. Айни шу талқин менга жуда ёқди. Бу гўё поэтик образга ўхшайди, баланд тоғлардан тушадиган оқсув – осмон суви, ер бағридан чиқадиган қорасув – ер суви!

Бу талқин халқ орасида одамларни оқсуяклар ва қораларга ажратиш талқинига ўхшайди.

Дик этиб турди

Биров сакраб ўрнидан турган бўлса, унга нисбатан *дик этиб ўрнидан турди* деймиз. Ҳўш, нега *дик*? Мен ҳам авваллари бу сўзга унчалик эътибор қилмаганман. Шунчаки, тез жойидан туриш ҳолатини тасвирлайдиган сўз деб ўйлаганман. Кунларнинг бирида Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *дік турді* (дик турди) деган сўзга дуч келдим. Ҳолбуки, дик турди дегани “*тик турди*” дегани экан. Бобомиз *дік* сўзига бирон нарса тикка турганда *дік турді* дейилади деб изоҳ берган. Шундан *дик* сўзи *тик* сўзи билан бир хил деган хулосага келиш мумкин.

Яна бир мулоҳаза: тилимизда *диконгламоқ* деган феъл бор. Бу феъл “дик-дик этиб, сакраб юриш” маъносини англатади. Бунда *дик-дик* сўзи тикдан кўра, кўпроқ паст-баландга сакраб диконглаб бораётган одам ё ҳайвоннинг ҳолати тасвирини ифодалайди. Масалан, қўшоёқ ва кенгуру шундай югуради.

Кўсем султон ва кўсам сарка

“Кўсем” деб номланган Туркия тарихи ҳақидаги бир сериал жуда машҳур бўлиб кетди. Бу фильмда Кўсем туркий маликалардан бирининг лақаби. Аслида у Моҳпайкар бўлган. Кўсем султон усмонлилар султони Аҳмад I нинг учинчи хотини. У волидаи султон унвонига мушарраф бўлган. 1589 йил Юнонистонда туғилган. 1651 йили Истамбулда вафот этган. *Кўсем* сўзи “етакчи” маъносини англатар экан. Бу сўз бизнинг тилимизда ҳам бор. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати”да шундай изоҳ бор:

“КЎСАМ” катта, қўйларни етаклаб юрувчи етакчи сарка.

*Сари кўсам саркалар қўйни бошлар, ёр-ёр,
Қалам қошли янгалар ўлан бошлар, ёр-ёр.*

Баъзиларнинг Кўсем Султондаги *кўсем* сўзини биздаги кўсам серкага боғлаши менга жуда эриш туюлди. Бу шунчаки ўхшашлик, деб ўйладим. Лекин кўсам сўзининг етакчи, йўлбошчи маъносини англатиши юқоридаги фараз устида мулоҳаза қилиб кўришга ундайди. Яна ким билади дейсиз? Бу ёғи зукко тилшуносларимизга ҳавола. Балки бу сўзларнинг бир-бирига умуман алоқаси йўқдир. Лекин тилимизда кўсам серка ибораси бўлган. Гап шу унутилаётган сўз ҳақида.

“Қутадғу билиг”да ҳам кўсамга яқин кўсă сўзи бор. Унда кўсă// кōсă сўзи “соғинмоқ, қўмсамоқ, айрилиқдан ўта қийналмоқ” маъносини англатган.

Номсиз бармоқнинг номи

Қўлимиздаги бешта бармоқнинг тўрттаси қандай номланишини ҳамма, ҳатто ёш болалар ҳам яхши билишади. Булар: *бош бармоқ, қўрсаткич (суқ) бармоқ, ўрта бармоқ ва жимжилоқ*. Лекин нимагадир ўрта бармоқ ва жимжилоқ орасидаги бармоғимиз номсиз қолиб кетган. Шунинг учун уни *номсиз бармоқ* ҳам дейишади. Аслида қадимги замонларда бу бармоқнинг номи бўлган. Маҳмуд Кошғарий бобомиз бу бармоқнинг номи *жижамуқ* (їїјамуқ) бўлган деган маълумотни келтириб ўтган. “Девону луғотит турк” I томининг 449-бетида шундай маълумот бор:

їїјамуқ – жимжилоқ ёнидаги бармоқ. Буни кам одам билади.

Қарангки, жимжилоқ ёнидаги номсиз бармоқ номи ни Кошғарий замонида ҳам кам одам билган экан.

“Иштон” асли ичтўнми?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *иштон* сўзига шундай изоҳ берилган: **ИШТОН** тананинг белдан пастки қисмига кийиладиган узун икки почали ички кийим.

Маҳмуд Кошғарий “иштонли бўлди” маъносидаги *иштонланди* сўзини асли *ичтонландидир*, чунки *ш* билан *ч* нинг маҳражлари бир-бирига яқин бўлгани учун *ч* товуши *ш* га айланган деб изоҳ беради. Агар шундай бўлса, *иштон* сўзи *ичтўн* (ички тўн) сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Маъно жиҳатдан ҳам иштон ички кийимга яқин туради.

Кошғарийдан ҳам аввалги уйғур ёзувидаги Турфон битигидан *tiši kišinič ičtoni* – *тиши кишининг ичтўни* – *аёл кишининг ичтўни* деган жумла қолган.

В.Вербицкийнинг “Алтай – Алатағ луғати” (1864 йил)да ички сўзи “иштине”, “иштинда” шаклида ҳам берилган. Бу ерда ҳам “ч” билан “ш” алмашяпти.

Алишер Навоий бу сўзни “иштон” шаклида қўллаган:

*Йўқ эрса ул уй ўхшар бир кишига
Ки анда бўлмағай иштонун белбоғ.*

(“Хазойин ул-маоний”)

Халқимизда *иштон* сўзи билан боғлиқ кинояли кўплаб мақол ва иборалар бор. Масалан, *Иштони йўқ тиззаси йиртиққа қулибди, Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан, Иштонсизнинг тушига икки қарич бўз кирибди, Иштони бошига салла қилиб олади* кабилар.

“Япроқ”нинг илдизи

Тилимиздаги энг кўркем сўзлардан бири – *япроққа* диққат билан қарасангиз, бу сўз ҳам ўз илдизи ҳақида ўзи гапиришига амин бўласиз. *Япроқ* сўзининг асосида *ёп* (йап) сўзи шундоқ кўриниб турибди. *Япроқ* (*йапроқ*) ёп (*йап*) сўзидан пайдо бўлган. Мантиқан ўйлаб қаралганда ҳам япроқлар дарахт шохларини ёпиб туради. Япроқсиз дарахт – яланғоч дарахт.

Маҳмуд Кошғарийда бу сўз *йапурғақ* шаклида келади ва туб илдизга янада яқин бориб, “ёпиб турувчи” маъносини англатиши аниқ кўриниб қолади.

Алишер Навоийда *япроқ яфроқ* шаклида қўлланган, бу даврга келиб, *п* товуши *ф* га айланган, балки бундай ўзгаришга шеър санъати сабаб бўлгандир.

*Хазоний боғ аро ул ой тану чеҳрамни кўрган чоғ,
Дегайким, бир қуруқ шох узра қолмиш бир сориг
яфроғ.*

(“Муншаот”)

“Эмлаш” сўзи қандай пайдо бўлган?

Эмлаш сўзининг маъноси ҳаммамизга маълум. Одамлар юқумли касалликларга қарши эмланади. Хўш, асли бу сўз қандай пайдо бўлган?

Қадимги тилимизда *эм* сўзи “даво, дори” маъносини англатган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни шундай изоҳлаган: *эм* – даво, дори; даволовчига *эмчи* дейилиши шундандир.

Юсуф хос Ҳожибда шундай мисралар келади:

*Ўлүмкә асығ қылды эрсә от эм
Отачы туру қалғай эрди улам.*

Маъноси:

Ўлимга фойда қилсайди **дори** ва **даво**
Табиб абадий ҳаёт бўлиб қоларди.

Бу ерда табиб маъносидаги *отачи* сўзи менимча *ўтчи* бўлса керак, чунки у замонларда дорилар асосан ўт ва гиёҳлардан тайёрланган, деб ўйлагандим. *Отачи* ўзга ота “даволамоқ, тузатмоқ” маъносини англатар экан. Юсуф Хос Ҳожибда яна шундай бир мисра келади:

Бу иғкә эми йоқ, тиләмә оты.

Маъноси:

Бу касалликка **даво** йўқ, дори тилама.

Бу мисрада даво сўзига зид бўлган касаллик сўзи *иғ* сўзи билан ифодаланаяпти. Демак, қадимги тилимизда касаллик – *иғ*, даво – *эм* сўзи билан ифодаланган. Мен касалликни билдирган *иғ* сўзи бугунги тилимизда қайсидир сўз ичида яширин сақланиб қолмаганмикин деб қизиқиб кўрдим. Лекин аниқ бир асос тополмадим. *Эгик* сўзи бунга бироз яқинлашгандай туюлди-ю, бироқ ишончлимас.

Қуён ва товушқон

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *қуён* сўзининг маънодоши бўлган *товушқон* сўзи шевада деб кўрсатилган. Бу сўз асло тор шева сўзи эмас. Маҳмуд Кошғарий *қуён* йилини тавишган (*тавишган*) йили деб кўрсатган. 712–716 йиллар оралиғида тошга ўйиб ёзилган Тўнжукўк битигида бу сўз табысган деб тилга олинган:

Кэйик йэйу, табысган йэйу олурур артимиз.

Маъноси:

Кийик еб, **қуён** еб ўтирар эдик.

Алишер Навоий ҳам бу сўзни айни *товушқон* шаклида ишлатган:

*Товушқон уйқуси андин олиб ҳуш,
Соғиниб дилбаридин хоби харгўш.*

(“Фарҳод ва Ширин”)

Аниғини билмадим-у, Кошғарий луғатида ҳам, “Навоий асарлари луғати”да ҳам *қуён* сўзига алоҳида изоҳни учратмадим. Лекин иккисида ҳам *товушқон* сўзига изоҳ бор. Шу ўринда *товушқон* сўзининг туб маъноси ҳақида фаразимни айтиб ўтсам. Маҳмуд Кошғарий **тавиш** (*tawīsh*) сўзига “сезиш ва қимирлаш” маъносини ифодалайди, деб изоҳ берган. Балки *товушқон* сўзининг туб илдизи шу сўзга бориб тақалар. Чунки товушқон уйғоқ пайтида бир лаҳза ҳам тинмай доим ҳаракатда бўлиб туради. Бу менинг тахминим. Энди *қуён* сўзининг келиб чиқиши ҳақида икки оғиз сўз. “Туркий тиллар этимологик луғатида” *қуён* сўзи *қойан* шаклида берилган ва у мўғул тилидаги *қодан* сўзига алоқадор бўлиб, туб илдизи “узун қадам билан югурувчи” ёки “калтадум” мазмунини англатади дейилган.

“Эсди” ва “эснади” сўзлари ҳақида

Шамолнинг эсиши билан одамнинг эснаши ўртасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкин, деб ўйлаётгандирсиз? Келинг, яхшиси, аввало *эсди* сўзи хусусида тўхталсак. Бу сўзни биз бугунги кунда фақат шамол, шабада, насим сўзларига қўшган ҳолда ишлатамиз. *Шабада эсди* – бу ҳаммага тушунарли. Хўш, эс феъли қандай пайдо бўлган?

Бир куни Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”ини ўқиб ўтириб, қизиқ бир мисрага дуч келдим. Бу шундай:

Эринчиг қышығ сўрди йазқы эсин.

Маъноси:

Зерикарли қишни ҳайдади **баҳор насими**.

Бу мисрада *эсин* сўзи насим, шамол маъносида келаяпти. Бу сўз Маҳмуд Кошғарийда ҳам шу маънода келган: *эсін* – *шамол, шабада*. Демак, худди шу *эсин* сўзи бугунги кунда фаол ишлатиладиган *эсди* сўзига асос бўлган бўлиши мумкин. Эҳтимол, аксинчадир, яъни икки сўзнинг асосида ҳам эсининг ўзи ётар. Кейинроқ Маҳмуд Кошғарийда яна бир жумлага дуч келиб қолдим ва бу жумла бошқа бир сўз илдизига калит солди:

Тэңрі Эсін Эснәтті – Тангри *шамол эсдирди*.

Бу жумлада ихтиёрсиз чуқур нафас олиб, ҳомуза тортиш маъносидаги *эснади* феълининг илдизи кўриниб қолаяпти. Одам эснаганда оғзидан шамол чиқаргандай бўлади. Бу ҳолда ҳам эсиш бор.

“Мумкин”нинг “имкон”и

Имкон ва мумкин сўзлари бир-бирига нечоғли алоқадор эканини кўпчилик билмагани учун ҳам улар хусусида тўхталиб ўтишни маъқул кўрдим. Ҳолбуки, бу сўзлар тилимизда энг фаол қўлланадиган сўзлардан саналади. (Айниқса, *мумкин* ҳар қадамда ишлатилади.) Лекин кўпчилик уларнинг қариндошлигидан беҳабар. Мантиқан ўйлаб қаралса, мумкин бўлган жойда имкон бўлади. Мумкин эмас жойда имкон ҳам йўқ. Имконияти бор нарсага мумкин дейилади.

Мумкин сўзи ҳам, *имкон* сўзи ҳам тилимизга араб тилидан кириб келган. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”даги изоҳга кўра, *имкон* сўзи асли *takuna* феълининг “амалга оширди” маъносини англатувчи *ʔatkana* сўзидан ҳосил қилинган *масдар* бўлиб, “амалга оширишга хизмат қиладиган шарт-шароит” маъносини англатади. Айни шу луғатда мумкин сўзи *ʔtkana* сўзидан ҳосил қилинган аниқ нисбат сифатдоши бўлиб, “амалга оширса бўладиган” деган маънони англатиши ҳақида айтиб ўтилган.

Араб тилидаги сўзларнинг илдизини кўриш нисбатан ўнғайроқ. Айниқса икки ундош ёнма-ён келганда, кўпинча улар қариндош чиқиб қолишади. *Мумкин* ва *имкон*даги *мк* ёки *мактаб*, *мактуб* ва *китаб*даги *кт* каби.

Яна бир гап, тилимизда *имкон* ва *мумкин* сўзлари қанчалик фаол бўлмасин, лекин мақол ва ибораларимизда уларнинг иштироки жуда кам. Чунки мақол табии аниқликни яхши кўради, иккиланишни ёқтирмайди. *Мумкин* сўзида эса, ҳамиша иккиланиш бор.

Осон ва ўнғай

Кийин бўлмаган, кўп меҳнат талаб қилмайдиган иш тилимизда *осон* сўзи билан ифодаланади. *Осон* сўзи тилимизга форсийдан кирган ва бутунлай сингишиб кетган. Ҳатто кўпчилик бу сўзнинг форсий эканини билмайди ҳам. Хўш, туркийда *осон* маъносини англатган қайси сўз бор?

Юсуф Хос Ҳожибда шундай мисра келади:

Айытмақ **оңай** болды тэрси жаваб.

Маъноси:

Сўрамоқ *осон*, жавоб бермоқ қийин.

Демак, Юсуф Хос Ҳожиб *ўнғай* сўзини “осон” маъносида қўллаган. “Қутадғу билиг”да *оңай* сўзига кўп дуч келасиз. *Оңай* сўзининг *оңғай* шакли бу дostonнинг Қоҳира нусхасида қўлланган.

Маҳмуд Кошғарийда *оңәкәј* – *ўңақай* деган сўз “ўнг, қулай (иш)” маъносини англатиб келган.

Алишер Навоийда бу сўз *ўнғой* шаклида қўлланган ва “енгил, осон, арзон” маъноларини ифода этган:

Элга зиён анинг суди, ўнғай олиб, оғир сотмоқ анинг мақсуди.

(“Маҳбуб ул-қулуб”дан)

Навоий *ўнғай* сўзини ҳам, *осон* сўзини ҳам қўллаган: “Эмас осон бу майдон ичра турмоқ”.

Халқимиздаги *Ишинг ўнгидан келсин, Йўли ўнг бўлсин* каби иборалар ҳам ишнинг осон ва енгил кўчишига ишора қилади.

Тилимизда *осон* ва *ўнғай* сўзлари қатори баъзан *енгил* ва *қулай* сўзлари ҳам қўлланади.

Равоч, чуқури, ишғун

Равочни яхши биласиз. Тоғда ёввойи ҳолда ўсади. Пояси серсув, кўп йиллик ўсимлик. Баҳор ойларида айна ейишлик вақти бўлади. Унинг оқ-қизил поясида нордон сув тирсиллаб туради. *Равоч* – форсий сўз. Мен равочни *чуқури* деб таниганман. Бизнинг қишлоқларимизда бу ўсимлик шундай аталар эди. Нега чуқури, билмайман. Тўра Нафасов Ғузор томонларда чўпни чуқур дейишади деганди. Навоий бобомиз шийда ва чўкир-такни *чўкур* деган эканлар. Балки бизнинг чуқурининг илдизи шуларга тақалар. Яна ким билсин?

Равочнинг яна бир қадимий номи бор экан. Маҳмуд Кошғарий бобомиз равочни *ишғун* деганлар. Равочга мос чиройли сўз. Лекин бошқа бирор жойда бу сўзни учратмадим. Наҳотки, шундай кўркем сўз ўлган сўзлар қаторига кирса... Равочни қадимда *қошғун* ҳам дейишган.

Иркиллаб семириш

Сурхондарёда ҳаддан ташқари семириб кетган одам ёки молни *иркиллаб семирган* деб айтишади. Йиринглаб катталашиб кетган, ёрилиш ҳолига келган ярани ҳам *иркиллаб қопти* дейишади. Изоҳли луғатимизда *иркиллаб* сўзи йўқ, фақат унга яқинроқ бўлган *иркит* ва *иркилмоқ* сўзлари келтирилган. Лекин уларнинг маъноси бошқача, яъни киши ирганадиган даражада кир, ифлос мазмунини билдиради. Менимча, *иркит* сўзида семизликка ҳам ишора бордай туюлади.

Мени семириб кетиш маъносидаги *иркиллаб* сўзининг илдизи қизиқтириб қолди. Маҳмуд Кошғарийда *ирк* деган сўз келган ва бу сўз “тўрт ёшга қадам қўйган қўй” маъносини билдиради. Албатта қўй тўрт ёшга етганда анча катталашиб, семириб етилади, йириклашади. Балки *иркиллаб* сўзининг илдизи шунга тақалар. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *ирк* сўзи ахта қўй маъносини англатиши ҳақида ҳам айtilган. Қўчқор нима учун ахталанган? Фақат семиртириш учун. Шунингдек, Кошғарий *иркил* сўзи тўплаш, йиғиш мазмунини англатиши ҳақида айтган.

Тилимизда катта мазмунидаги *йирик* сўзининг халқ тилида *ирик* шакли ҳам бор. Масалан, катта отни *ирик* от дейишади. “Навоий асарлари луғати”нинг 1973 йилдаги нашрига кўра, Навоий ҳам *йирик* сўзини *ирик* шаклида ишлатган. Балки *ирик* аслига тўғридир.

Бўрдоқига бўрланган

Бўрдоқи сўзига тўхталишимга кичкиналимдан бота-боболаримдан эшитиб келганим бир ибора сабаб бўлди. Кўполроқ бўлса-да шу сўзга тўхталай. Қишлоғимиз одамлари қўйни *бўри пўқи* деганларини тез-тез эшитганман. Айниқса, бир йиғин ё маросимга битта қўйни сўйишга тўғри келиб қолса, “Ҳа, бор-йўғи бир бўри пўқи экан-да, шунга шунчами?” дейишарди. Ё бировнинг қўйи ҳаром ўлиб қолган бўлса, унга “Ээ, бир бўри бўқини деб хапа бўлиб ўтирма”, деб таскин беришарди. Қўйни бундай дейишларига тарихий сабаблар бор. Чорвадорларнинг қўйларига тез-тез бўрилар ҳужум қилиб турган. Бўри қўйни егандан кейин шу қўй қорнида ҳазм бўлиб, унинг ахлатига айланади. Чорвадорлар ҳам аччиқ устида, ҳам киноя билан шу сўзни ўйлаб топишган.

Тўра Нафасовнинг “Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари” китобида қўйни боқиб семиртиришни *бўриламоқ* ва *бўрламоқ* дейишлари ҳақида айtilган. Менга бу сўз илдизида ҳам *бўри* сўзи бордай туюлди.

Бироқ “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да *бўрдоқи* сўзининг туб илдизи (“Туркий тиллар этимологик луғати”га асосланиб) қадимги туркий тилда *бөрүт* феъли бўлиб, бу феъл “шиш”, “семир” деган маънони англатган деб изоҳланади.

Алишер Навоийда бу сўз *бўрдамоқ* шаклида келади: *бўрдағон бат* – семиз ўрдак, *бўрдағон макиён* – семирган макиён товук.

Қўриқчи, қўриғич, қўрқитгич

Қайси бир замоннинг қайсидир бир даврида одам экинларини, боғларини қароқчи қушлар ва бошқа ҳайвонлардан ҳимоя қилиш учун ғаройиб бир нарсани ўйлаб топди. Бу полиз ва боғ ўртасида қаққайиб турадиган устига жанда кийдирилган гадойсифат ёғоч қўғирчоқ эди. Полиз ва боғ эгаси ўз тимсолини шундай яратди ва унга *қўриқчи* деб ном берди.

Бу қўғирчоқнинг ўзидан ҳам содда яна бир номи бор – *қўриғич*. Икки сўзда ҳам қўриқлаш, қўриш маъноси бор. Иккиси ҳам қўрқитгич вазифасини ўтайди. Шу лаҳзаларда менда эҳтимол *қўрқитгич* сўзининг ҳам илди-зида *қўри* сўзи бордир деган фикр ўтди, гарчи қўришга қўрқитиш зид бўлса-да.

Содда қушлар, гўл жониворлар бу жонсиз тулумни одам деб ўйлаб чўчидилар. Қўриқчи қўриғичлигини қилди. Кейинроқ, одам экинларини иссиқ уриб ё ҳосилга кирганда касалланиб қолиб, талафот кўравергач, бу зиённи кўзу суқдан деб ўйлади. Шунда у қўриғични янада абгорроқ жандаларга ўраб, дала ўртасига сўппайтириб қадаб қўйди. “Кўз билан суқни қайтар!” деб буюрди. Албатта бундай рўдапони кўрган кўз қайтиши керак эди. Шундай қилиб қўриғич-қўриқчи одамга узоқ йиллар ҳамроҳлик қилди.

Маҳмуд Кошғарийда қўриқчи ўрнида *абачи*, *абақи*, *кўсгўк* (*кўсгўк*) ва *кўснўк* (*кўснўк*) сўзлари берилган ва ғаллазорларда, токзорларда кўздан (қуш ва бошқа ҳайвонлардан) сақлаш учун тиклаб қўйиладиган одам шаклидаги қўриқчи, деб изоҳланган. Менимча, *кўсгўк*

(*кўсгўк*) ва *кўснўк* (*кўснўк*) сўзларининг илдизида кўз сўзи яширинган бўлиши керак. Бобомиз бу сўз қатнашган кўп ибратли бир мақолни ҳам келтириб ўтганлар:

Алін арслан тутар, кўчўн кўснўк тутмас.

Маъноси:

Тадбир билан арслонни тутиш мумкин, зўрлик билан бир жойда қаққайиб турадиган *қўриғични* ҳам тутолмайсан.

“Қисаси Рабғузий”да *қубаш* сўзи “қўриқчи” маъносида келган.

Аслида одамнинг қўриғични ўйлаб топиши ҳам яхши бир тадбир бўлган.

Араб адиби Халил Жаброн Халилда қўриғич ҳақида яхши бир фалсафий ҳикоя бор:

Бир куни қўриғичдан сўрадим:

– Бўм-бўш дала ўртасида серрайиб туравериш наҳотки жонингга тегмаган бўлса?..

– Қарғаларни қўрқитиш шундай чексиз ҳузур-ҳаловатки, – жавоб берди у, – бундай ҳузур ҳеч қачон бадга урмайди.

– Тўғри, – деб қувватладим уни, – бундай завқ менга ҳам танишдай.

– Кимнинг ичига сомон тиқиб қўйилган бўлса, бундай завқдан бегона бўлолмайди, – дея мингиллади қўриғич.

Ўша пайтда қўриғич мени маъқулламоқчи бўлдим, йўқми, билолмай йўлимда кетавердим. Орадан кўп вақт ўтиб, мен яна бир гал ўша ердан ўтаётганимда, қўриғичнинг шляпаси остига икки қарға уя қуриб олганини кўрдим.

Қулоқ неға динг бўлади?

Одамнинг бирор шарпа ё товушни, ё гапни эшитиб бирдан хушёр тортиб, шу гап ё товушни пойлаб қоладиган ҳолатини ифодалайдиган *динг* сўзи ҳақида тўхталишимга бир нарса сабаб бўлди. Мен шу пайтгача *қулоғи динг бўлди* иборасини қулоқнинг қоматга келиши каби бир ҳолат деб тушунганман.

Карантин кунларида китоб ўқиб ўтириб, *тингла* сўзига эътибор қилдим. Нима учун *тингла* деб ўйлаб қолдим. Тинг-ла. Бу сўзда -ла қўшимча бўлиши керак. У ҳолда *тингла* сўзининг илдизи *тинг* бўлади. Бирдан гап пойлаётган одам ҳақидаги *қулоғи динг бўлди* деган ибора эсимга тушди. Қулоқнинг динг бўлиши билан тинглаш орасида яқинлик бор-ку. Ҳа, бирор нарсани тинглаш учун қулоқ динг бўлади. Қолаверса, *тингладаги тинг* билан *динг* сўзлари икки томчи сувдай ўхшаш.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да *тингла* сўзи *диңле* шаклида берилган. Шунингдек, биздаги *қулоқ* сол иборасига ўхшаш *диң сал* бирикмаси “диққат билан эшитмоқ, гап пойламоқ, сездирмай эшитмоқ” маъносини англатади. Тилшунослар орасида *динг* сўзи қулоқ мазмунини билдириши мумкин деган фараз ҳам бор. Ҳатто, баъзи туркий тилларда *диңчи* сўзи *айғоқчи*, *жосус* маъносида ҳам келар экан. Ўтган асрнинг мустабид тузум ҳукмронлик қилган йилларида жосуслик, айғоқчилик қилиб КГБга гап ташиганларни қулоқ дейишган. Қадимги туркий тилда *тың//дың* сўзи “диққат билан эшитиш, гап пойлаш” маъносини билдирган. Қадимий туркий ёдгорликларда *тыңчи//дыңчи* сўзи “гап пойловчи, чақимчи, жосус” маъноларида келган. Қарангки,

Ип неча хил боғланади?

Мен бу масалада ёшларимиз учун тўхталмоқчи-ман. Чунки улар ипни боғлаш масаласида фақат битта сўзни *боғлади* деган сўзни биладилар. Ҳолбуки, ип бир қанча усулларда боғланади ва бу усулларнинг ҳар бирининг номи бор. Катта авлод вакиллари буни озми-кўпми биладилар. Лекин ёшлар фақат *боғлаш* сўзининг ўзигагина боғланиб қолишган.

Арқон ёки ипни тугиб боғлаш бор. Буни *тугун* дейишади. Тугун қилиб боғланган ипни ечиш жуда қийин. Буни халқ тилида *чийиб боғлаш* ҳам дейишади. Ипни *чийиб ташлабди* деганда қайта-қайта тугун қилиб боғлаб ташлаш тушунилади. Чийиб ташланган ип осонликча ечилмайди. Қизлар кашта тикаётганда, иплар бир-бирига аралашиб тугун бўлиб қолишини *чийриқ* ёки *чийин бўлиб қолибди* дейишади. Ипни илгак қилиб боғлаш ҳам бор. Бу усулда ип осонгина ечилади. Халқ орасида буни *курмов* ҳам дейишади. Тўра Нафасов қўй, эчки, қорамол каби ҳайвонларни бўйнидан бўғилмайдиган қилиб боғлаш усулини *курмак* деган. Қўй-қўзиларни бир қаторга тизиб, арқон билан кўганлаб боғлаш *кўганламоқ* дейилади. Бирор нарса ё жонворни жойидан жилмайдиган қилиб боғлашни *чандиб* ёки *танғиб боғлаш* дейишади. Маҳмуд Кошғарий гиламнинг барча ипларини тартиб билан бир-бирига боғлаб турувчи кўндаланг қўйилган ипни *арқоғ* деган. *Арқоғ*, *арқов* сўзлари ҳозир ҳам тилимизда бор. Ип билан боғлашнинг кўп номдаги кўп усуллари борки, улар ҳақида кўп тўхталмадик.

Юлун ва илик

Мол сўйилганда бўйин суяги ва умуртқа поғонаси ичидаги оқ иликни кўрганмисиз, уни ҳаром мағиз ҳам дейишади. Айни шу нарса ҳозир ҳам тилимизда *йулун*, баъзи жойларда *жулун* дейилади. Бу сўз қадимий сўзларимиздан лекин жуда кам ишлатилади. Маҳмуд Кошғарий ҳам бу сўз ҳақида тўхталган. Эҳтимол, йулун ҳаром мағиз бўлгани сабаб мол сўйилгандан кейин уни юлиб ташлаш кераклиги учун *йулун* дейилгандир, деган ўйга бордим.

Шарқшунос Дж.Клосон *йулун* сўзининг ўзаги *йул* сўзини “чиқариб, суғуриб, тортиб олмоқ, юлиб ташламоқ” маъносида изоҳлайди. М.Рясянен эса, “умуртқа поғонасидаги оқ илик” маъносини билдирган *йулун* сўзини “суяк ичидаги ёғ” мазмунини ифодалаган *илик* сўзига боғлайди ва булар бир илдиздан ўсиб чиққан деган фикрга келади. М.Рясянен олтой тилларида *илик* сўзи *йулук* шаклида эканини таъкидлайди. Бундай ҳолда *йулун* ва *йулук* сўзлари бир-бирига жуда яқин келади. Бизда ҳам *илик* сўзи *йилик* шаклида ҳам қўлланади.

Жижи, жажжи ва Жўжи

Андижонда гўдакни, кичкина болани жижи дейишади. Менга бу сўз *жажжи* сўзини эслатди. “Жажжи” сўзи ҳам кичкина, кичик, мўъжазгина деган маъноларни англатади. Тилимизда *жичча* деган сўз ҳам борки, бу сўз ҳам “жиндак, озгина, кичик” мазмунида келади. Маҳмуд Кошғарий тилимиздаги кичкина бармоқни билдирган *жимжилоқ* сўзи аслида *жижамуқ* бўлганини айтиб ўтган. Ёш бола ва гўдакларни *жужуқ* деймиз. “Туркий тиллар этимологик луғати”да *жужуқ* асли *жожуқ* бўлгани ва бу сўз *ёш* – *жош* сўздан пайдо бўлган деб айтилган. Баъзи лаҳжаларимизда *ёшни жош* дейиш бор. Шунингдек, тилшунослар А.М.Щербак, Дж.Клосон ва М.Рясянен *жожуқ* сўзи асли *чожуқ* бўлган ва бу сўз *чочқа* (*чўчқа*) сўздан келиб чиқиб, унинг илдизи *чўчқа боласи* деган маънони англатган деган фаразни илгари суришган. Гарчи болалари ҳаддан ошиб, шўхлик қилганида баъзи оналарнинг *чўчқа* деб койиганини эшитган бўлсам-да, барибир менга бу фараз унчалик маъқул туюлмади. Шарқда гўдакларни *чўчқа* боласига менгзаб эркалатиш ёқимсиз ва анъаналарга зид.

Тилимизга форсийдан кирган *жўжа* сўзи ҳам юқорида келтирилган сўзларга оҳанг ва маъно жиҳатдан яқин келади.

Шу ўринда яна бир гап, дўстларимдан бирови гурунглариимиздан бирида “Чингизхоннинг тўнғич ўғлининг оти Жўжи бўлган. Балки *Жўжи* сўзи ҳам *жижи*, *жажжи*,

жуужуқ сўзларига алоқадордир”, деб қолди. Унинг гапи мени ўйлантириб қўйди. Чунки тарихда мўғул тили ва туркий тил ўртасида олди-бердилар бўлиб турган. Жўжи Чингизхоннинг биринчи хотини қўнғиротлардан бўлган Бортэнинг ўғли. Бироқ Жўжи сўзининг юқоридаги сўзларга алоқадорлиги ҳақида бир нарса дейиш қийин. Чунки Жўжи мўғулчада Зучи экан. Агар у шу тилда Жўжи бўлган тақдирда ҳам, “Монгол тиллари этимология луғатида” “јујауан” деган сўзга пишиқ, чидамли, мустаҳкам, семиз деб изоҳ берилган. Қолаверса, Абулғозийнинг ёзишича, Жўжи – “янги келган меҳмон” маъносини англатади. Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи”да Жўжи – “йўлдан келган меҳмон” мазмунини билдиради деган.

Ача – бувими, опами, амакими?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ача сўзи шевада деб кўрсатилган ва бу сўзнинг “буви”, катта буви”, “она” маъноларини англатиши ҳақида айтиб ўтилган. Бу сўз кўпроқ Наманган томонларда қўлланади. “Тўлан ботир” достонида “Оқсут берган ачам қолди” деган дардли бир мисра бор.

Кошғарий “Девон”ида бу сўзга шундай изоҳ берилган: ача – ака, яъни катта қиз (опа) маъносида. Бу ерда ч харфи к га айланган”.

Демак, ака сўзи “опа” маъносини ҳам англатган экан-да. Шунингдек, Кошғарий ачи сўзига ҳам изоҳ берган: “ачи – кекса хотин. Барсағанлар луғатида”. Биздаги “буви” маъносидаги ача шунга тўғри келади.

Энди Маҳмуд Кошғарийнинг 1068 йилда ёзилган “Девону луғотит турк” асаридан яна олдинроққа, ундан-да 336 йил аввалги 732 йилдаги тарихга ўтсак-да, Култигин битиктошига назар солсак, унда ҳам ачи/а́чи сўзига дуч келамиз. Битиктошда шундай битик бор:

Алты йағирми йашинга а́чим қаған а́лин тёрүсин анча қазғанты.

Маъноси:

Ўн олти ёшида амаким хоқон давлатини, ҳокимиятини шундай қозонди.

Кўраяпсизки, бу ерда ачи сўзи амаки мазмунида келаяпти. “Олтун ёруқ” битиктошида бу сўз ака маъносида келган: ай ачыларым – эй акаларим.

Нима бўлганда ҳам ача сўзи асосан яқин қариндош маъносини англатади.

Кирпич ва ғишт

Бугунги кунда рус тилида “ғишт” маъносини билдирадиган *кирпич* сўзининг асли туркий сўз эканлигини кўпчилик билади. Мен фақат бу сўзнинг қайси қадимий манбаларимизда қўллангани ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман. Шу билан *кирпич*нинг айнан бизнинг тилимизга оид сўз эканлиги қуруқ гап билан эмас, аниқ манба асосида очилади.

Маҳмуд Кошғарийда бу сўз кэрпич шаклида келади. “Девон”нинг 1-томида шундай изоҳ бор: *кэрпич – кирпич, ғишт. Бйшғ кэрпич – пишиқ ғишт.*

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида улуғлардан Қосим Ҳарбий ҳақида шундай дейди: “Боши остида бир *кирпич* эрди ва яна остида бир пора буриё (бўйра)”. Шунингдек, Навоийнинг “Вақфия” асарида бир гап бор: “Ҳамоноки, ул тошни меҳнат тоғидан тошиб эрдилар ва девори ҳам хом *кирпичдин* эрди”.

Баъзилар *кирпич* сўзини асли *кирбиш* бўлган ва у *кир + биш*, *кир* “лой”, *биш* эса, пиширилган маъносидаги пиш сўзларидан, пиширилган лой мазмунида *лой* ва *пиш* сўзларидан ҳосил бўлган дейишади. Гарчи бу фикрлар қизиқ бўлса-да, уларни аниқ ва асосли дейиш шубҳалироқ. Чунки Кошғарийда бу сўз *кирпичмас*, *кэрпич* шаклида келган. Қолаверса, Кошғарийда *кир* сўзи *лой* маъносида келмаган, “кир” ва “ифлос” маъносида келган. Рус тилида лойни *гряз* дейишади, лекин бизда лойга нисбатан *кир* ва *ифлос* сўзлари қўлланмаган. Балчиққа нисбатан бундай муносабат бўлган. Ҳолбуки, лой бошқа, балчиқ бошқа.

Қўлоғоч

Бу қадимий сўз тилимизда кам ишлатилади. Ҳозир ҳам ўсиб, катталашиб, йўғонлашиб кетган нарсага *қўлоғочдай* бўлиб деб ўхшатиш қилинади. Ҳатто бу ўхшатиш баъзи шеваларимизда ибора даражасига етган. Хўш, қўлоғочнинг ўзи нима? Бу сўзга тилшунос Тўра Нафасов шундай изоҳ беради: Ўртасида тутқич тешиги бўлган, келидаги нарсаларни туйишда ишлатиладиган асбоб.

Мен қўлоғочни кўп кўрганман. Бу ўз даврида зарур буюм, мослама бўлган. Бурунги замонларда бу нарса кўп уйларда бўларди. Қўлоғоч яхшилаб йўнилиб, қуритилган тутдан қилинган. Бўйи бир қўлоч, диаметри 20–30 сантиметр келадиган ғўладан тайёрланган. Қўлоғочнинг нақ ўрта қисмида икки қўл бемалол кириб ушлайдиган каттагина тешик бўларди. Худди шу жойдан ушлаб одамлар келидаги бугдой ёки шолени туйиб янчишган. Бу жараёнда одамнинг кучи билан қўлоғочнинг оғирлиги бирлашган. Бу нарса уй-рўзғор учун жуда керакли буюм саналган.

Бир йили Жанубий Кореяга борганимда, мени қадимий бир қишлоққа олиб боришди. Бу қишлоқ очиқ осмон остидаги музей қишлоқ эди. Аниқроғи тирик музей эди. Яъни, бу жойда Кореянинг қадимги X–XII асрдаги қишлоқлари ҳаёти, яшаш тарзи, истиқомати, хуллас, ҳамма нарсаси ўша даврга мос қилиб тикланган эди, ҳатто шу ерда яшаётган одамлари ҳам. Сизга қандай тушунтирсам

экан, бу ерда ишлар шундай ташкил қилинганки, замонавий ҳеч нарса йўқ, дейлик X асрдаги темирчи қандай ишлаган бўлса, унинг устахонаси ва иши худди ўшандай қилинган ва темирчи ҳозир ҳам қадимги даврдагидай ишлаб ўтирибди. Шолини боғлаётган деҳқон ҳам, сават тўқиётган кампир ҳам, тўйга тайёргарлик қилаётган келин ҳам, тартиб-интизомни назорат қилиб юрган миршаб ҳам, хуллас ҳаммаси бундан минг йил олдинги ҳаётга мослаб қилинган. Мен шу қишлоқда ўзимизнинг кели ва қўлоғочни кўриб қолдим, ҳа, булар деярли бизники билан бир хил эди. Кейин қўлоғочни кўлимга олиб, келидаги шолини тўйдим. Афсуски, ўшанда қўлоғочнинг уларда қандай аталишини сўрамабман.

Менимча, *қўлоғоч* сўзи “қўлёғоч” деган маънони англатади. Уни қўл билан ушлаб кўрганингизда бунга амин бўлардингиз.

Танглай ва кўмакай

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *танглай* сўзига шундай изоҳ берилган:

ТАНГЛАЙ. Оғиз бўшлиғининг юқори девори; қаттиқ ва юмшоқ танглайдан иборат бўлиб, оғиз бўшлиғини бурун бўшлиғидан ажратиб туради.

Демак, *танглай* сўзи оғиз бўшлиғининг юқори деворини англатади. Хўш, тилимизда тилнинг танглайга қўшилган жойини ифодалаб берадиган яхлит бир сўз борми? Бор. Лекин у изоҳли луғатимизга кирмай қолган. Бу сўз ҳозир ҳам тилимизда ишлатилади. Тўра Нафасов “Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари” китобида *кўмакай* деган сўзни келтиради ва уни “тилнинг танглайга қўшилган жойи” деб изоҳлайди. Эҳтимол, бу сўз шева сўзи деб изоҳли луғатга киритилмагандир. Ҳолбуки, бу сўзни Алишер Навоий ҳам *кўмак* шаклида ишлатганлар:

*Куйдум ишқимни аён айламагимдин,
Чеккай эдилар кош тилларимни кўмагимдин.*

(“Бадоеъ ул-васат” девонидан)

“Навоий асарлари луғати”да *кўмак* сўзи “танглай” деб изоҳланган. Лекин юқоридаги байтга диққат қилсангиз *кўмак* “танглай”дан кўра, тилнинг танглайга қўшилган жойини ифодалаб келаётганини сезасиз. Чунки байтнинг иккинчи сатри “Кошки тилларимни кўмагим-

дан (танглайга қўшилган жойидан) суғуриб олсалар” деган мазмунда келаяпти. Навоий ҳам бу сўзни халқдан олган. Зотан, халқ орасида ҳозиргача “Тили кўмакайдан узилсин” деган бир қарғиш юради.

Тилимизда кўма сўзи “уюм, тўплам” маъносини англатади. Бу ҳақда изоҳли луғатда ҳам айtilган. Эҳтимол, кўмакай сўзи шунга алоқадордир. Агар тилингизнинг танглай билан туташувчи ост қисмига тил текизиб кўрсангиз, у ерда кичик томирлар тўплами борлигини сезасиз. Лекин бу йўл-йўлакай келган шунчаки бир тахмин, холос.

“Туркий тиллар этимологик луғати”да кўмакай сўзининг қозоқ, бошқирд, қалмиқ каби туркий тилларда борлиги айтиб ўтилган. Бу сўз илдизи мўғул тилига бориб тақалиши мумкинлиги ҳам қайд этилган. Мўғулчада *көмей* сўзи “ҳалқум, бўғиз, томоқ” маъноларини билдиради, дейилган. Бошқирд тилида кўмакай– кўмак – танглай, қозоқ тилида – “кичик тил”, қалмиқ тилида – “шиш, ғурра, қўштомоқ, кекирдак” мазмунини билдиради.

Қашқадарёнинг Чироқчи туманида Ўмакай деган бир қишлоқ бор. Бу қишлоқ *Ўмакай жиз* деган таоми билан машхур. Мен *Ўмакай* сўзида кўмакай сўзига яқинлик кўриб, шу ерлик аҳолидан бу қишлоқ номининг маъноси ҳақида сўрадим. Оқсоқоллар айтишдики, *Ўмакай* “бўғиз, ҳалқум” маъносини билдиради, у кўмакай сўзининг ўзгарган шакли. Бу қишлоқ бир замонлар сойлик бўғизда жойлашган кичик бир қишлоқ бўлган. Шундан Ўмакай деб аталган, дейишди.

Она сути қандай ияди?

Қадимги тилимизда *уғи* ва *ийи* сўзлари “яхши”, “меҳрибон” маъноларини ифодалаган. Бу ҳақда “Китоб ат-туҳфа” (XIV аср) хабар беради. Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос Ҳожибда *йиг* (йэг) сўзи “яхши” маъносини ифодалаб келади. Бу юқоридаги *уғи* сўзига яқин. Кошғарий бир мақолни келтиради:

Қонақ баші сәзрәкі жіг.

Маъноси:

Тарик бошининг камдон бўлгани **яхши**.

Мени “меҳрибон” мазмунидаги *ийи* сўзи ўйлантириб қўйди. Ҳозирги тилимизда *ийимоқ* деган сўз бор. Сигир бузоғини кўрганда сути ийиб кетади. Ёки биров кимгадир меҳрибонлик қилган бўлса, *кўнгли ийиб кетди* деган иборани ишлатамиз. Айни шу сўзлар таркибида қадимги *ийи* сўзи кўриниш беради. Менга ҳатто *ойи* сўзи ҳам меҳрибонликни ифодалаган *ийи* сўзига алоқадордай туюлди.

Суту ийди деган ибора онага нисбатан ҳам ишлатилади. Айтишларича, онада шундай бир ички сезги бор эканки, агар гўдаги ундан анча олисда, овозини эшитиш мумкин бўлмаган жойда, ҳатто ўн чақирим узоқда очқаб йиғласа, шу пайтда беихтиёр онанинг кўксидаги сути ийиб кетар экан. Бу рост гап. Менга бу гапни оналар айтиб беришган. Улар бундай ғаройиб ҳолатни ўз тажрибаларида кўришган.

Чиғаноқ ва момотирноқ

Мен дарё бўйидаги қишлоқда катта бўлганман. Болалик йилларимнинг кўп кунлари дарё бўйларида ўтган. Қишлоқ болалари қирғоқдаги қумликлардан чиғаноқ териб ўйнаб юардик. Ғаройиб шаклдаги чиғаноқ тошларни биз *момотирноқ* деб атар эдик. Ростдан ҳам чиғаноқлар бир қарашда қариб-чуриб қолган момоларнинг тирноқларига ўхшаб кетарди. Шунинг учун бўлса керакки, биз уларни, чиғаноқлар эмас, момоларимизнинг бармоқларидан кўчиб тушган тирноқлари деб тасавур қилар эдик. Чиғаноқни қачон, кимлар момотирноқ деб атаганини билмадим-у, лекин уни ким топган бўлса, унда шоирлик бўлган, чунки бу сўзда бадиият бор, образ бор.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да чиғаноқ сўзига шундай изоҳ берилади: **ЧИҒАНОҚ** 1 айн. **шилликқурт** қ. **шиллик** II (қориноёқли, ўпкали молюскалар)

2 Баъзи умуртқасиз жониворларнинг, масалан, молюскаларнинг турли шаклда бўладиган косаси; уларнинг танасини қоплаб ҳимоя вазифасини бажарувчи скелет тузилмаси.

3 анат. Тирсак; тирсак суяги.

Балки, *чиғаноқ* чиқариб ташланган мазмунида *чиғқан* сўздан пайдо бўлгандир. Унинг ичидаги шиллик чиқиб кетган мазмунида ёки чиғаноқнинг ўзи чиқитига айланган маъносида. Бу ҳақда аниқ маълумотни тополмадим. Тилшуносларимиз бирор аниқ гапни айтишар. Қумиқлар тилида чиғаноқ *жыгъыржак*, хакаслар тилида *чылаңмас* дейилади.

“Мунчоқ” сўзи қандай пайдо бўлган?

Аёллар бўйнига тақадиган мунчоқни яхши биласиз. Бу одат қадим-қадимдан қолган. *Мунчоқ* сўзи ўз ичида бир сўзни яшириб турадики, уни бирдан пайқаш қийин.

Маҳмуд Кошғарийда бу сўз *мунчуқ*//*мончуқ* шаклида берилади ва “мунчоқ, қимматли тошдан қилинган маржон, от бўйнига тақилувчи мунчоқ, қимматли тош, шер тирноғи ёки тумор” деб изоҳланади.

“Китоб ат-туҳфа”да *мунчоқ* сўзи *бончуқ* шаклида берилади ва айни шу шаклда мунчоқ сўзининг туб илдизини кўриш мумкин. Яъни, *бончуқ* сўзи *бўйинчуқ* сўзининг ўзгарганидир.

Тилимиз табиатида *б* товуши билан *м* товушининг алмашилиб туриш ҳодисаси кўп кузатилади. Масалан, *буни* сўзини гоҳо *муни* деймиз. *Мурч* сўзи аслида *бурч* бўлган. Худди шу каби тилимизда *бўйин* сўзи *мўйин* ҳам дейилади. Бу ҳозиргача баъзи шеваларимизда бор. Яна бир нарсга эътибор қилиш керак, ҳозирги имломизга кўра биз *мунчоқ* деб ёзамиз, лекин кўп ҳолларда бу сўз *мўнчоқ* деб талаффуз қилинади ва шу шаклда аслига яқин бўлади.

Хуллас, *мунчоқ* сўзи “мўйинга – бўйинга тақиладиган тақинчоқ” маъносидан келиб чиққан.

Қиз бола кимнинг хасми?

Халқимизда қиз бола бировнинг хасми деган бир нақл юрадики, кези келганда у мақолликка даъво қила олади. Хўш, нега қиз бировнинг хасми? Хасм дегани ўзи нима?

Хасм сўзи асли арабча бўлиб, унинг илк маъноси душмандир. Эл орасида юрадиган тожикча хасми кунанда ибораси “душманлик қилувчи” мазмунини билдиради.

Алишер Навоий ҳам хасм сўзини “душман” ва “рақиб” маъносида қўллаган. Масалан, “Насойим ул-муҳаббат”да шундай гаплар бор: “Аббос Фақир Ҳиравий манга дедиким, “Ҳар киши бу илмдин сўз десаким, анинг ҳужжати Ҳақ субҳанаҳу таолло бўлмаса, Ҳақ таолло анинг хасмидур”. Бу ерда хасмидур сўзи “душманидир” деган маънода келаяпти.

Хўш, унда нега бировга узатиладиган қизга хасм – душман сўзи қўлланади?

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”га кўра, ростдан ҳам қиз болага нисбат бериладиган хасм сўзи билан “душман” маъносидаги хасм сўзи бир илдиздан – араб тилидаги **xašama** феълидан ўсиб чиққан. Лекин **xašata** феълининг “ҳисобдан чиқариш” деган маъноси ҳам борки, қиз болани бировнинг хасми дейиш айна шу маънога таянади.

Бир яшарлар

Аввалги мақолаларимизда отлар ва қўйларнинг ёши ҳақида айтиб ўтган эдик. Хусусан, бир яшар отнинг *тойчоқ* ва *тойлоқ*, бир яшар қўйнинг *тўхли* дейилиш ҳақида айтгандик. Яқинда “Китоб ат-туҳфа”да яна бошқа маълумотларга дуч келдим.

Бир яшар тойчоқ – йабағли

Бир яшар туя – бўта(лоқ)

Бир яшар бузоқ – тона (тана)

Бир яшар эчки – шишак (икки ёшли қўй ҳам шундай аталади)

Икки ёшли туя – кашак

Икки ёшли хўкиз – кўна ва дўна.

Ҳайвонлар ҳақида гап кетганда бу луғатда келтирилган баъзи ҳайвонларнинг қадимги номларини ҳам қистириб ўтсам.

Қўшоёқ – йалман

Каптар – кўкарчин (кёкарчин), ўкарчин (ёкарчин)

Олмаҳон – тийин

Буйурчуқ – бедананинг модаси

Тартаз – бедана хўрози

Калтакесак – кесалтки

Лочин – балабан, йағлабай, тўған

Қалдирғоч – қарлуғач, қарлағаш

Турна – калак (кәләк)

Сувсар – кўганак (көгәнәк)

Асбоб-анжом

Биз асосан қурол-яроғ, уй-рўзғор буюмлари, кетмон, белкурак, ранда каби нарсаларни асбоб деймиз. Қизиғи шундаки, *асбоб* сўзи асли арабча бўлиб, сабабнинг кўплигидир, яъни, “сабаблар” дегани. Янаям қизиғи шундаки, сабаблар деган сўз қандай қилиб, кетмону белкурак, арраю болта каби буюмларнинг умумий номини англатадиган сўзга айланиб қолган? Балки бел ерни ағдаришга сабаб, болта бир нарсани чопишга сабаб, ранда ёғочни текислашга сабаб ва восита бўладиган ускуналар бўлгани учун улар *асбоб* деб аталгандир. Алишер Навоийда *асбоб* сўзи кўпроқ аслига яқин, яъни “сабаб” мазмунида қўлланган: “...анга нафс бўлмағай ва кўнгул бўлмағай ва мулк бўлмағайки, ҳар нимага асбобдин боқса...”

Биз *асбоб-анжом* сўзини кўп ишлатамиз. *Анжом* сўзининг маъноси ҳам қизиқ. *Анжом* асли форсий сўз бўлиб, “туғаш, охир, оқибат, ижро” деган маъноларни англатади.

Демак, икки сўз ҳам ўзбек тилига кўчма маънода қабул қилингин.

Бошқон ва директор

Баъзи туркий халқларда директорни *бошқон* дейишади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида айрим идора раҳбарлари хонасининг эшигига *бошқон* деб ёзиш удум бўлганди. Мен ҳам шундай ёзувларни кўрганман. Лекин негадир бу сўз оммалашмади. Жаноб “директор” ўз креслосини “бошқон”га бўшатиб бермади.

Хўш, *бошқон* сўзининг асл маъноси нима? Биз ўша йиллари *бошқон* сўзи таркибида *бош* сўзи бўлгани учун уни “бошлиқ” деб тушунганмиз. Аслида “бошқон”нинг туб илдизи бошқа нарсаси.

Маҳмуд Кошғарий бу сўзга шундай изоҳ беради:

Башған – элик-юз ритл оғирлигида бўладиган катта бир балиқ. Жамоанинг каттасини ҳам шунга ўхшатиб, “бодун башғани” – жамоа улуғи, раиси деб атайдилар.

(Имом Бухорийнинг “Ҳадис” китобида ўлчов бирлиги “ратл”га 1ратл – 449,28 грамм деб изоҳ берилган.)

Ҳозирги турк тилида “давлат бошлиғи, президент” маъноси ҳам *başkan* сўзи билан ифодаланади.

“Қурб” қайгача етади?

Бирор нарсага куч ва имконият ё маблағ етиши ҳақида гап кетганда “Қурбинг етадими?” деймиз. Хўш, қурб сўзи асли қандай маънога эга?

“Ўзбек тилининг этимологик луғати”да арабча қурб сўзига “яқинлик, қариндошлик” маъносини англатади, деб изоҳ берилган. Ҳолбуки, бу сўзнинг маъноси бизнинг ҳозирги тилимизда бутунлай ўзгариб кетган. Ҳатто, “Қурби қанчага етади?” деган гапни “Пули қанча?” деб тушунамиз. Хуллас, қариндошлик ўрнини пул ва бойлик тортиб олган.

“Навоий асарлари луғати”да қурб сўзининг қариндошлик маъносини англатиши ҳақида ҳеч нарса дейилмайди ва қурб – яқинлик, яқин бўлиш, қурбат – яқинлик, етишиш, деб изоҳланади. Яқин қариндошлик Навоийда қаробат сўзи билан ифодаланган.

“Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да қурб сўзи яқинлик, яқин бўлиш маъноси билан бирга қобилият ва лойиқлик маъносида ҳам изоҳланади. Лекин барибир илк маъно “яқинлик” бўлиб қолаверади.

Навоийда қурб сўзи Худога яқинлик маъносида келади. Масалан, “Насойим ул-муҳаббат”да Абулхусайн Ибн-нулҳинд ал-Форсий таърифида шундай гаплар бор: “Ҳар кишини Ҳақ таоло ўз қурби бисотида ўлтуртқай, ҳар не анга етса, ани рози ва хушнуд қилғай, нечунки, қурб бисотида норизолиқ ва нохушнудлуқ бўлмағай”. Бу ерда қурб сўзи Оллоҳга яқинлик маъносини ифодаб келаётгани яққол кўриниб турибди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳозирги пайтда пул ва мол-дунёга яқинлик маъносини ифодалашга мажбур бўлиб қолган “Қурби етадими?”, “Қурби қандай?” деган гаплар бир замонлар тилимизда “Худого яқинлиги қандай, имон-эътиқодда даражаси қандай” деган маънони англатган бўлиши мумкин.

“Тумов” ва “туман” қариндошми?

Тумовнинг нима эканлигини ва туманнинг нима эканлигини ҳамма яхши билади. Шунинг учун уларнинг мазмуни ҳақида тўхталиб ўтирсак, қўшимчага бешимча бўлади. Халқимизда “Кунинг туман бўлсин, дардинг тумов”, деган мақол ҳам борки, у тумандан сўнг ҳаво очилиб кетиши ва тумовнинг енгил, ўткинчи дард эканлигига ишора беради.

Аслида *тумов* ва *туман* бир қориндан талашиб чиққан сўзлардир. Қадимги тилимизда *тум* деган сўз “совуқ” мазмунини ифода қилган. Дарҳақиқат, тумов совуқда келади, туман совуқда тушади. Маҳмуд Кошғарий бу сўзга шундай изоҳ беради: *тум//том* – совуқ. Аслида совуқ маъносида шу *тум* сўзи ишлатилса ҳам, яна шу маънода *тумлуғ* сўзи ҳам қўлланади. Совуқ нарсага ҳам шундай дейилади. Бобомиз бу сўз иштирокида бир шеърни ҳам келтиради:

*Тумлиғ кэлиб қапсади,
Қутлуғ јайіғ тэпсади.*

Маъноси:

Совуқ келиб қоплади
Қутли баҳорга ҳасад қилиб, қор ёғдирди.

Аниғини билмадим-ку, лекин менга *тумшаймоқ* сўзи ҳам “совуқ” маъносидаги *тум* сўзига алоқадордай туюлди. Тумшайиб ўтирган одам совуқ ва тунд ўтиради-да. Лекин *тумшайиш* *тумшуқ* сўзи билан боғлиқ бўлиш ҳам мумкин. Чунки *тумшайиб ўтирибди* ибораси билан *тумшуқ қилиб ўтирибди* ибораси маъно жиҳатдан анча яқин.

“Чал” ҳақида

Чалманинг нима эканини бугун кўплар билмайди. Айниқса, ёшлар билмайди. Шунинг учун бу сўзга тўхталяпман. Бу жуда қадимий сўз ва ҳозир ҳам шу сўзда ифодаланган нарса бор. Шунинг учун ҳам у яшашга ҳақли. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзга шундай изоҳлар бор:

ЧАЛМА 1 Қўй-эчки оёғи остида тўпланиб қатлам ҳосил қилган гўнг.

2. Мол гўнгидан катта чамбарак қолипга солиб ясалган ёқилғи.

Бунда биринчи изоҳга шундай қўшимча қилиш мумкин: *Молхона ва қўрада* қўй-эчки ва бошқа моллар оёғи остида тўпланиб *қотиб* қатлам ҳосил қилган гўнг.

Мен катта-катта чалмаларни ва уларни қандай кесиби олишларини кўрганман. Бундай чалмалар оғилхона ё қўраларда ойлар ва йиллар давомида гўё қотирилган қиринди пол (ДСП) ҳолига келарди, кесиби жойидан кўчирилганда ҳатто бир метр квадрат ҳажмида кўчириларди. Улардан асосан ёқилғи, баъзан гўнг сифатида фойдаланиларди. Қиш совуғида ғишт печларда чалма кўмирдай ёнарди. Чўпонлар олис яйловларга кетишаётганда чалмани эшакларга ортиб олиб кетишарди. Кимсасиз ва ўтинсиз яйловларда чалма ёзда ҳам, қишда ҳам чўпонлар жонига ора кирган.

Маҳмуд Кошғарий замонида бу сўз фаол бўлган ва бобомиз унга шундай изоҳ берган:

Чалма – қўй, туя ва бошқа моллар қийидан кесиби олиб, қишда ёқиш учун қуритиладиган тезак.

Лўттибоз ва фокусчи

Тилимизда лўттибоз сўзи асосан “фирибгар, ҳийлагар, алдоқчи, найрангбоз” маъноларида келади. Қўғирчоқ ўйнатувчиларни ҳам шу сўз билан ифодашган. Абдулла Қодирийнинг 1920 йили 13 июнда “Иштирокиюн” газетасида чиққан “Кула-кула ўласан” номлик кичкина фелетўни шундай жумлалар билан бошланади: “Бир вақтларда атоқли бир лўттичи турли лўттилар (фўксларни) кўрсатар эди. Айниқса, анинг чигилдак бир қоғозни оғзига солуб ҳеч бир поёнсиз узун қилуб, оғзидан чиқаруви бизни ҳайрон қолдирар эрди. Лўттибоз йўқ кунларда анинг ўрнига лўттичилик қилатурғон бир мажнун бор эди...”

Кўриниб турибдики, XX аср бошларида фокусчиларни лўттичи, лўттибоз дейишган. Бугунги кунга келиб, алдамчи фирибгарларни ҳам шу сўзда ифодалаймиз. Хўш, лўттибоз сўзи қандай пайдо бўлган?

“Ўйин, найранг” маъносини англатган арабча *лаъб* сўзидан “қўғирчоқ”, “ҳийла-найранг” маъносидаги *луъбат* сўзи ясалган. *Луъбат* сўзига -боз қўшимчаси қўшилиб, “қўғирчоқ ўйнатувчи”, “найрангбоз, ҳийлагар” маъносидаги *луъбатбоз* сўзи пайдо бўлган. *Луъбатбоз* сўзи Навоий асарларида кўп қўлланган. *Лўттибоз* айти шу *луъбатбознинг* сўзлашув тилидаги шаклидир.

Тилимизда *қўзбойлоғич* сўзи ҳам фокусчи мазмунини ифодалайди. Бироқ кейинги даврларда бу икки сўз-

нинг фаоллиги сусайиб, кўпроқ *фокусчи* сўзини ишлатадиган бўлиб қолдик.

Фокус сўзи асли лотин тили ва немис тилига оид. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кўра, лотинчадаги *fokus* сўзининг туб илдизи “ўчоқ, олов” маъносини билдириб, “оптик система орқали ўтган параллел нурлар дастасининг ўзаро кесишган ёхуд тўпланган нуқтасини билдиради. Немисча *Hokus pokus* – ҳийла, қўзбойлоқчилик маъноларини билдиради.

Қортиқ

Қортиқ сўзи бугунги кунда тобора истеъмолдан чиқиб кетаётган, эски сўзларимиздан бири саналади. Гарчи шундай эса-да, тарихимиз учун ҳам бу сўзни унутмаслигимиз керак. Тилимизда бу сўзнинг *қориқ* шакли ҳам бор. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да унга шундай изоҳ берилган:

ҚОРИҚ. Табибчиликда қон олиш учун ишлатиладиган, сугирнинг шохидан махсус ясалган асбоб.

Ўтмишда қон олувчи, қортиқ солувчи табибларни *қориқчи* дейишган.

Қортиқ асрлар давомида кенг қўлланган тиббий ускуна бўлган. Қортиқ солдиришни ҳижомат қилдириш деб ҳам ифодалаганлар. Кейинги вақтларда Тошкентда баъзи бинолар пештоқида “Ҳижома” деган ёзувлар пайдо бўлди. Бундай жойларда табиблар қон олиш билан шуғулланишади.

Имом Бухорийнинг “Ҳадис” (1992 йил нашри) китобида қортиқ солдириш билан боғлиқ бир неча ҳадислар келтирилган:

“*Жобир ибн Абдуллоҳнинг ривоят қилишларича, ул киши Муқаннаъ (ибн Синон ат-Тобий)ни зиёрат қилмоқ ниятинда ҳузурига борибдирлар ва: “Токим менга қортиқ солмас экансиз, ҳеч ерга жилмасмен, чунким мен ҳижомат қилдирмоқда (қортиқ солдирмоқда) шифо мавжуд эканини Жаноб Расулуллоҳдан эшитгандирмен”, – деб айтибдирлар.*”

Шу китобда яна шундай ҳадис келади:

“*Абдуллоҳ ибн Бухайнанинг айтишларича, Расулуллоҳ саллаллаҳу алайҳи васаллам Лаҳйу Жамал деган жойда бошларининг қоқ ўртасидан қортиқ солдирибдилар. Ибн Аббос ҳам: “Расулуллоҳ саллаллаҳи алайҳи васаллам бошларига қортиқ солдирдилар”, дейдилар.*”

Гирдоб, уйрум, қуюн

Гирдоб сўзи асли форсча бўлиб, “сув уюрмаси, камар, ўпқон” маъноларини англатади. Болалигимизда қишлоғимиз ўртасидан оқиб ўтадиган каттагина анҳорга чўмилишга борардик. Мен гирдобларни дастлаб ўша сув тўлиб оқадиган анҳорда кўрганман. Биз гирдобни *уйрум* дер эдик. Бир маромда оқиб келаётган сув бир ерга етганда уйрилиб-уйрилиб оқа бошлар ва кўрқинчли ўрама гирдобни ҳосил қиларди. Катта уйрумга тушиб қолиб, чиқиб кетолмай, чўкиб ўлганлар ҳақида эшитиб қолардик. Шунинг учун оналаримиз бизни чўмилишга жўнатишаётганда, “уйрумга тушиб қолманглар”, деб таъинлашарди. Мен *уйрум* сўзини луғатларда учратмадим. Уйрум... Шундай ғаройиб сўз негадир йўқ бўлиб кетаяпти.

“Девону луғотит турк”даги *қасирқу*, яъни, “қуюн” сўзига Солиҳ Муталлибовнинг берган изоҳи эътиборимни тортди. Изоҳ шундай: “Шу маънода Навоий асарларида “қуюн” ва “эгрим” сўзлари қўлланган:

*Ишқ даштида қуюн эрмаски мен девонага,
Дашт аро саргашталик хаттин чекар саркори давр.*

*Ҳам илдамликда сарсардек равона,
Ҳам айланмоқда эгримдин нишона.*

Мен қайсидир гирдобда йўқотиб қўйган *уйрум* сўзи Навоийда *эгрим* шаклида бор экан. Дарҳақиқат, сувнинг гирдоби уйрум бўлса, ҳавонинг гирдоби қуюндир. Аслида иккиси ҳам бир ҳодиса.

Рўзгор

Рўзгор сўзи тилимизда кўп ишлатиладиган сўзлардан. Мумтоз адабиётимизда ҳам бу сўз фаол қўлланган. Унинг *рўзгор* шакли ҳам бор. *Рўзгор* тожик тилидаги “кун” маъносини англатган *рўз* сўзига *-гар* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган.

“Навоий асарлари луғати”да бу сўзга шундай изоҳ берилади: РЎЗГОР *форсий*. 1. Турмуш, тирикчилик, кун кечириш. 2. Давр, замон; **Рўзгор элтмак** – Вақт ўтказмоқ, ҳаётни чўзмоқ. **Тийра рўзгор** – Ёмон турмуш, қора кун.

Таъкидланганидай, Навоий замонида *рўзгор* сўзининг биринчи маъноси “давр”, “замон”, “вақт” маъноларини ифодаламақда. Алишер Навоий “Насойим ул муҳаббат”да Шайх Низомий ҳақида шундай деган: “Ва ҳаргиз бошқа шоирлардек ҳирс ва ҳаво ғалабасидин дунё **арбобиға** илтижо қилмайдурлар. Балки *рўзгор салотини* алар мулозаматиға табаррук тиларлар эркандур”. Бу жумлада *рўзгор салотини* ибораси “давр султони” маъносини англатиб келади. Бобур Мирзода шундай бир мисралар келади:

*Қаро зулфунг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгинг иштиёқида не сабру, не қарорим бор.*

Биз ҳозирги вақтда *рўзгор* деганда фақат оила, турмуш маъносини тушунамиз. Ҳолбуки, бу сўз миқёси кенг. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кўра, “*рўзгор*” сўзи давр, вақт, тақдир, насиба, ҳолат, шароит, имконият, олам, жаҳон маъноларини ҳам англатган.

“Ароқ” сўзи қандай пайдо бўлган?

Кизиғи шундаки, биз фақат ўткир спиртли ичимлик маъносида тушунган ароқ сўзи асли арабчада “тер” маъносини англатади.

Алишер Навоийда шундай байт бор:

Икки рухсоринг эрур гул чаман аро,
Арақинг юз уза шабнам суман аро.

Маъноси:

Икки рухсоринг чаман аро гул эрур,
Юзингдаги тер гўё ёсмин (сариг рангли, хуш исли гул) аро шабнамдир.

Ҳофиз Хоразмийда ҳам ароқ сўзи тер маъносида келади. Ўтибор қилинг:

Тўкмаса деҳқон ароқ, пойи бел,
Емишининг фойдасин топмас эл.

Лекин ҳозирги тилимизда ароқ асосан ичкилик маъносини ифодалайди. Бунга ароқ тайёрлашда ичимликни буғлантириб, кейин тер томчиларидай томчиларга айланиши сабаб бўлган бўлса керак.

Мисвок тайёрланадиган дарахт номи ҳам арақ дейилар экан.

Навоий замонида маст қилувчи ичимлик туркийча бўза, чоғир, арабча шароб, хамр, форсча май ва бода сўзларида ифодаланган. (Лекин булар ароқ эмас). Маҳмуд Кошғарийда ичкилик дўкони кэбит (кэбит) сўзида ифодаланган ва Солиҳ Муталлибов изоҳида рус тилидаги кибитка сўзи шундан келиб чиққан бўлса керак, дейилган. “Туркий тиллар этимологик луғати”га кўра, қадимги туркий тилларда маст қилувчи ичимлик, хусусан, пиво сыра сўзида ифодаланган ва бу сўз илдизи санскритчага тақалиши мумкинлиги таъкидланган.

Тарихимизда оқишоқ, курмак, жуvari кабилардан қилинадиган спиртли ичимлик бўза деб аталган. Маҳмуд Кошғарийда бундай ичимлик бор сўзи билан ифодаланган. Баъзилар рус тилидаги бар сўзини шу сўздан дейишади. Бобомиз бу сўз иштирокидаги шундай мақолни келтириб ўтади: Бор болмазін сиркә болма – Шароб бўлмасдан олдин сирка бўлма.

Ўрмон ёнғоғи

Ўрмон ёнғоғи... Бу умумий ифода. Биз буни баъзан Кавказ ва Қримда ўсадиган ёнғоқ дарахтига сифатлаб “фундук” деймиз. Негадир тилимизда ўрмон ёнғоғини ифодалайдиган алоҳида сўз йўқ. Ростдан ҳам йўқми?

Тилимиз тарихига қарасангиз, ўрмон ёнғоғини ифодалаган бир эмас, бир нечта сўз бўлган. “Китоб ат-туҳфа”да ўрмон ёнғоғи *шатловуқ*, “Девону луғотит турк”да *кусиқ* ва *чилғуза* сўзлари билан ифодаланган.

Алпомишининг Барчини

Алпомиш ва Ойбарчин муҳаббати халқимизнинг Абутун бошли эпосига асос бўлган. Ойбарчин ўзбек қизларининг бадий тимсолига айланган. Шундай экан, *Барчин* сўзининг туб маъноси кўпчиликни қизиқтирса керак.

Маҳмуд Кошғарий *барчин* сўзини “ипак” маъносида изоҳлайди ва шундай шеърни келтиради:

*Тўрлўг чэчэк janıldi,
Барчін jazım kэрилди.*

Маъноси:

Турли чечаклар очилди,
Ипак гиламлар ёзилди.

Кошғарий устки кўйлак учун ишлатиладиган ипак кийимликни *эшўклик барчін*, бир қулоч шойини *бір қулач барчін* деб ифодалаган. Алишер Навоий макиён ўрдакни *бўрчин* сўзида ифодалагани ҳақида айтган эдик. Йўқ, Барчинойнинг исмини бунга тақаш асоссиз. Бундан кўра, менга “ипак” маъносидаги *барчин* сўзи бу исмга мосроқдай туюлади.

"СИЙМОҚ" СЎЗИ ҚАНДАЙ ПАЙДО БЎЛГАН?

Маҳмуд Кошғарийда "сийдирди" сўзи "сізітти" шаклида, "сийди" сўзи эса, "сізті" шаклида келади. Кошғарий "Хотин ўғлини сийдирди (тўсди)" деган гапни "Урағут оғлін сізітти" деб ифодалайди. Бобомиз "одам сийди" деган гапни *эр сітти* шаклида келтиради ва қўшимча шундай изоҳ беради: "Асли "сізті" дир (сізәр, сізмәк).

Шу ўринда бир мулоҳаза келади. Агар қадимда "сийди" сўзи "сізті" (сизди) бўлган бўлса, у ҳолда *сиймоқ* сўзи *сизмоқ* сўзига алоқадор бўлиши керак. Чунки сув сизиб чиқади. Сийдик ҳам сизиб чиқади. Тоғдан сув сизиб чиққандай, одам танасидан сизиб чиқади. Қолаверса, тилимизда "з", "й", "д" товушларининг алмашилини туриши қадимдан бор.

"Туркий тиллар этимологик луғати"да "сийди" сўзининг туб илдизи ҳақида турли фикрлар айтилган. Бу сўз мўғул тилидан деган қарашлар ҳам бор. Лекин Кошғарийда келган ("Асли "сізті" дир (сізәр, сізмәк) биргина гап улардан кўра менда кўпроқ қизиқиш уйғотди.

Қўшимча маълумот учун: "Девон"да *сиз-//сит-феъли* (2-том, 341-бет) – *сиймоқ* маъносини англатган. Феълнинг қадимги шакли *сид-* (ДТС,499).

СИЙЛОВ ВА СИЙЛАМОҚ

Тилимизда кимнидир алқашни, иззатлашни, кимгадир совға ё меҳр беришни "сийлади", "сийлов" сўзлари билан ифодалаймиз. Одамни тўн билан ҳам, яхши сўз билан ҳам сийлаш мумкин. Хўш, "сийлаш" сўзи асли қандай пайдо бўлган?

Вербицкийнинг Олтой-Олатоғ луғатида "сий" сўзи абақанлар тилида "совға" маъносини англатиши ҳақида айтиб ўтган. Тўра Нафасовнинг "Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари" китобида "сий" сўзи иззат, обрў, ҳурмат, эътибор маъносида, "сийли" сўзи Кўкабулоқ ҳудудида ҳурматга сазовор маъносини англатиши ҳақида айтилган ва "Сийинг борида сийроғингни ёп", "Сийлига син битар" деган мақоллар келтириб ўтилган. Баъзи туркий тилларда меҳмонни "сыйлы киж" (сийли киши) деб аташ ҳозиргача бор. Дарҳақиқат, меҳмон сийловга лойиқ, ҳурматли киши саналади. Г.Рамстед "сый" сўзини келин учун бериладиган қалин маъносида шарҳлайди.

Момоларимизнинг бирон-бир фалокат ё ёмонликдан қутулиб қолган одамга қарата "Сыйлығана қутулиб қобсан" деган гапини кўп эшитганман. Мен яқин-яқингача бу гапнинг маъноси нима экан деб юрардим. Энди билсам, бу гап, "Иззатинг борида қутулиб қолибсан", деган маънони англатар экан.

ТЎЛҚИН ВА ТУЯНИНГ ЎРКАЧИ

Туянинг ўркачи нима ва қандай кўринишдалигини яхши биламиз. *Ўркач* сўзи асли қандай маънога эга? Маҳмуд Кошғарийда *ўркач* сўзи *өркўч* шаклида келади ва мавж, тўлқин маъносида изоҳланади, сув ўркачланди (сув *өркўч*ланди) ибораси мисолга келтирилиб, сув тўлқинланди деган маънони ифодалаши айтиб ўтилади.

*Ўркач*нинг илдизидаги *ўр* сўзи ўрлаш маъносида кўтарилиш, баландлаш маъносини билдирса керак. Чунки туянинг ўркачи ҳам кўтарилиб туради. Сув тўлқини ҳам сув сатҳидан кўтарилишни англатади.

Баъзи шеваларимизда одам елкасининг қопқоғини *ўркан* дейишади.

Қўшимча маълумот учун: “Девон”да *өркўч* (1-том, 121-бет) – *мавж*, тўлқин. *Өркү* (1-том, 149-бет) – туя ўркачи. *Өрк* – қорамолларнинг бошвоғи ва от тушови (1-том, 78-бет). *Өр* сифати қадимда “тепа”, *Өр*- феъли “кўтарилмоқ”ни ифодалаган.

ҚАҢШАР, ҚАҢШИРИК, ҚАҢКАЙМОҚ

Қишлоғимизда Қурбон деган сап-сарик, бурни пучуқ бир одам бўларди. Бу кишини ҳамма Қурбон қаңки дер эди. Қурбон акага нега бундай лақаб беришганини мен болалигимдан то шу кунларимгача тушунмаганман. Яқинда Тўра Нафасовнинг “Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари” китобида *қаңки* деган сўзга дуч келиб қолдим. Бурун, иякнинг уст қисми ясси бўлса, *қаңки* дейишар экан. Халқимиз тилида “*қаңкайиб юради*” деган бир ибора бор, бу ибора гердайиб юриш маъносини англатади. Яна “*қаңшириги кўтарилиб қолган*” шаклидаги ибора “ияги, бурни кўтарилиб қолган” деган маънони англатган. *Қаңширик* сўзининг *қаңирик* шакли ҳам тилимизда қадимдан бор. *Қаңширик* сўзи одам бурнининг учини, жўган нўхта солинадиган ҳайвонларнинг бурун уч қисмида туртиб чиққан жойи ва қорамолларнинг бурни усти, қаңшари, тумшуғи маъноларини билдиришини Тўра Нафасов изоҳлаб ўтган. Демак, *қаң* ва *қаң* сўзлари бурун учи мазмунини ифодалаган.

Маҳмуд Кошғарийда *қаңрақ* сўзи *энгак ости*, *тумшук* маъносида келади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *қаңшар* сўзи *қаншар* шаклида берилган ва “Буруннинг икки қош ўртасидаги юқори қисми” деб изоҳланган.

АЛП ЭР ТҮНГАНИНГ “ТҮНГА”СИ НИМА?

Афросиёб Алп Эр Тўнга деб аталишини биласиз. Минг йиллар давомида шон-шухрат унинг изидан юради. Хўш, бу буюк қаҳрамоннинг номидаги “тўнга” сўзи қандай маънони англатади?

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ининг 3-томида шундай изоҳ борки, бу изоҳ бизга Алп Эр Тўнга номининг маъноси ҳақида етарлича маълумот беради:

“Тоңа – йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Бу сўзнинг асосий маъноси шудир. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз кўпинча одамларга лақаб ўрнида ишлатилади. Чунончи *тоңахон*, *тоңа тэгин* ва шу кабилар. Туркларнинг улуғ хони Афросиёбни *Тоңа алп эр* деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли, баҳодир одам демакдир”.

СЎЗЛАР ГУВОҲЛИГИДА

“Девону луғотит турк”да ва қадимги битиктошларда туркий халқларнинг урф-одатлари, удумлари ва анъаналари, яшаш тарзи ва кечмишлари билан боғлиқ жуда қизиқарли маълумотларга дуч келасиз. Ва уларнинг то ҳозирга қадар қайсидир шаклларда сақланиб келаётгани ёхуд тарихнинг қайсидир манзилларида қўмилиб қолиб кетгани ҳақида ўйга толасиз. Қадимги ҳаёт ҳақида сўзлар гувоҳликка ўтади. Улар олис момоларимиз ва боболаримизнинг сирли ҳаёти сари бизни етаклаб кетади. Зеро, сўзнинг пайдо бўлиши миллатнинг майдонга келиши билан боғлиқ жараёндир.

“Яда” тоши

Яда номли ғаройиб бир тош бўлган. Бу тош билан қадимгилар фол кўрганлар, башорат қилганлар. Бу ҳолат тарихдаги шомонизм билан боғланган бўлиши ҳам мумкин. Қадимги туркийлар Яда тоши билан шамолни чақирганлар. Тангридан шу тош воситасида ёмғир ёғишини сўраб илтижо қилганлар. Ёмғир сўраш маросимининг ўзи қабилалар ҳаётидаги муҳим тадбирлардан бири бўлган. Чунки бу кўчманчи қабилаларнинг чорваси ҳам, экини ҳам фақат ёмғирдан “паноҳ” топган.

“Қизлашув”

Кошғарийдан аввал ҳам, ундан кейин ҳам туркий қабилаларда ўртага қиз қўйиб гаров ўйнаш удуми бўлган. Қабилалараро ўтказилган камондан ўқ отиш мусобақаларида, катта пойгаларда, кўпқарида ва бошқа ўйинларда бокира қизларни худди бир буюмдай совринга қўйганлар. Афсуски, бу жаҳолат Марказий Осиёнинг баъзи жойларида ҳатто XX аср охирларига қадар хуфийона тарзда сақланиб қолган. Қашқадарёлик “Якка бўри” лақабли машҳур чавандоз – Дўстмамат чобағон ўтган асрнинг 80-йилларида қўшни мамлакатлардан бирида

бўлиб ўтган бир кўпкарида совринга қиз тикилганини менга айтиб берган эди. Дўстмамат чавандоз кўпкарида қизни ютиб олади. Сўнг қизнинг яқинлари чавандозга қиз ҳақиқига тилла беришиб, қизни қайтариб олишган экан.

“Уйлашув”

Иллат ҳамма замонларда ҳам бўлган. Қадимда мусобақаларда совринга қиз тикилиши *қизлашув* бўлса, қиморга ўз уйини тикишни *уйлашти* (*эвләшти*) деганлар. Маҳмуд Кошғарий бир мисолни келтирган: *Ол бэг бірлә эвләшти ойнаб* – У амир билан уйини ўртага қўйиб қимор ўйнашди. Бундан минг йил олдин қиморда уйини ютқизган одамнинг ҳолини тасаввур қилиб кўринг. Бугун ҳам қайсидир кавакда қиморга борини ютқазаётган одамлар бор. Одамзоднинг ўзидаги бир иллатни йўқотишига икки минг йил камлик қилади-ю, бир фазилатнинг йўқолишига эса, икки йил етарли бўлади.

Бундан 1200 йил олдин яратилган “Ирқ битиги”да шундай сатрлар бор:

Қизиққон йигит ўғли ва хотинини

Отга миндириб

Тажрибали қиморбозни олиб

Қимор ўйнашга жўнади.

Мен шу сатрларни ўқиганимда титраб кетаман. Қизиққон йигит ҳам, у билан бирга ўйинга бораётган тажрибали қиморбоз ҳам мени қизиқтирмайди, лекин от устида мунғайиб бораётган хотин ва унинг қиморга тикиладиган гўдак ўғлини ўйлаб титраб кетаман. Бундан 1200 йил олдинги бу ғамгин манзара ҳозир содир бўлаётгандай дилимни оғритади.

“Кийик мушки”

Қадимги туркий қабилалар орасида кийик мушки ғоят қадрланган. Хусусан, тубут қабиласидагилар бу нарсани тайёрлашга уста бўлишган. Улар кийикнинг киндигини кесиб олишиб, қуришиб, талқон қилиб, унга бошқа хушбўй гиёҳларни қўшиб, кийик мушкини тайёрлаганлар. Кийикнинг киндигидаги хушбўй ҳид туркийларга қадим-қадимдан маълум бўлган. Бу мушкдан келин-куёвлар, аслзодалар фойдаланишган.

“Бутун оламга кин ипор ҳидини таради” дейди Юсуф Хос Ҳожиб. Бу гапдаги *кин* сўзи кийикнинг “мушк беzi, мушк” маъносини англатади.

“Қатланди”

“Девону луғотит турк”да *ййғач қатланди* деган ибора бор. Бу бирикма “дарахт мева тугди” деган маънони беради. Менга *қатланди* сўзи билан ҳомиладор аёлларга нисбатан ишлатиладиган *иккиқат* сўзи ўртасида қандайдир боғлиқлик бордай туюлади. Чунки *қатланиш* – “мева тугиш” маъносини англатса, унда ҳомиладор, яъни иккиқат аёл ҳам мева тугаётган дарахтга қиёсланиши мумкин. Дейлик, *аёл мева тугди*. Ҳозир ҳам жанубий вилоятларимизда ҳомиладор бўлган аёлга нисбатан *туйнак тугибди* деган ибора қўлланади. У ҳолда нега *аёл қатланди* эмас, нега “иккиқат” деймиз? Бу ерда орадаги икки сўзи қандай қўшилиб қолган? Бу ўринда яна бир фарз мени ўйлантириб қўйди. Эҳтимол, *иккиқат* сўзи *икки қават* маъносидадир. Чунки ҳомиладор хотин вужудида иккита одам бор. У икки қаватли. Бир танада икки вужудли.

“Эгиз”

Аслида қадимги тилда *эгиз* сўзи *иккиз* – *икки+з* бўлган. Яъни иккита бола *эгиз* бола маъносини англатган. Бу ерда -з қўшимча, худди *си+з*даги каби кўплик қўшимчаси.

“Отни кузатиш”

Маҳмуд Кошғарийда “У отни кузатиш мақсадида эди, унга эришди”, деган жумла келади. Отни сақлаш, боқиш, унга эгалик қилиш *кузатиш* сўзи билан ифодаланган. Эҳтимол, бу ҳол отга нисбатан туркийларнинг ҳурмат-иззатининг белгисидир. Ўша пайтларнинг энг машҳур мақолларидан бири “Қуш қаноти билан, эр оти билан” бўлган. Яна бошқа бир мисол: “Одамларини, отларини бизга топширди”, дейилади таслим бўлган одам ҳақида. Кўряписизми, бу ерда таслим бўлган одамнинг асосий бойлиги сифатида ҳазиналари эмас, унинг одамлари ва отлари эътироф этилмоқда.

“Имо” сўзи паролни билдирганми?

Қадимги туркийларда, “Им билса, эр ўлмас”, деган мақол бўлган. *Им* сўзи “имо, аломат, парол, белгилар” каби маъноларни англатади. Мақолнинг маъноси – яширин белгиларни, ишорат ва аломатларни билган киши ноҳақ ўлмайди, яъни жувонмарг кетмайди. Шунингдек, қадимда ҳарбийлар тилидаги парол ҳам *им* сўзи билан ифодаланган. Қарангки, бутун ҳаётимиз, бизни ўраб турган атроф-олам аломатларга тўла. Ҳар нарсадан аломат ва ишоратни англашга интилиш бизга азалий мерос. Бу донишмандлик белгисидир. Бундай фазилят халқимизда бор. Бизнинг кўриб-кечирган одамларимиз ҳамиша ҳар нарсадан аломат излайдилар.

“Патли ўқ”

Манбаларда қадимда бизда патли ўқ бўлгани ҳақида айтилган. Ёй ўқиға елим билан пат ёпиштириш кўп ҳам эътибор бериб ўтирадиган нарса эмасдир. Чунки ўққа пат ёпиштирилса, унинг учиши қулайлашади. Бироқ айни шу нарсани, яъни камон ўқиға пат ёпиштиришни Америка ҳиндулари ҳам одат қилишган. Ҳолбуки, бизнинг тарихимизда патли ўқ бўлган пайтда Америка

қитъаси ҳақидаги тасаввурнинг ўзи ҳам йўқ эди. Бир вақтнинг ўзида бир-бирига номаълум бўлган икки дунё одамларининг бундай бир хил одати уларнинг илдизи бир эканлигига далолат қилса, ажаб эмас.

“Учиб кетган одам”

Қадимги туркийлар ўлган одамга нисбатан *учди* сўзини қўллашган. Масалан, “Култигин битигтоши”да Култигин қўй йилида, ўн еттинчида *учди* дейилган. Демак, ўлган одамнинг қайгадир учиб кетиши ҳақидаги тасаввур ўша даврларда шаклланиб бўлган. Одамнинг ўлими унинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши дегани эмас, балки бошқа оламларга учиб кетиши деган қарашлар азалдан то бугунга қадар мавжуд.

Бўридай улиган одам

Бўри тунда, асосан ой чиққанда ойга қараб улийди. Тўқайда улиган бўрининг товуши овулга қанча ваҳима солишини кўрганман. Бўрининг улишида ваҳима билан бирга йиғиға ўхшаш нимадир борлигини ҳам сезганман. Одам ҳам бўридай улийди. Энг яқинидан айрилганда улийди. Алп Эртўнга ўлганда шундай бўлган:

*Эрлар бўрилардек улидилар,
Улишиб ёқаларини тилдилар,
Қайғули чолғудай фарёд қилдилар,
Кўзлар кўзёшларга тўлиб қолдилар.*

Бўри атрофидаги ғийбатлар

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида шундай гап бор: “Орқасидан минглаб итнинг овозини эшитгани билан бўри итга қайрилиб қарамайди”. Бугунги кун учун жуда асқотадиган ҳикмат бу. Баъзан кўп яхши одамлар ҳақида интернетда турли хил ғийбатлар айланиб

қолганда Юсуф Хос Ҳожибнинг шу гапининг соясида ҳимояланиш мумкин. Лекин бу ҳимояланиш шоқол ё тулки учун эмас, чунки шоқол ё тулки минглаб эмас, бор-йўғи биттагина ит хурса ҳам ортига қайрилиб қарайди, ўпкасини қўлтиқлаб қочади ҳам.

Хэмингуэй тошни чайнарни

Маҳмуд Кошғарий бир мақолни келтирган: “Тошни чайнашга қодир бўлмаган одам уни ўпиши керак”. Мақол ишни осон битириш учун айтилган. Бироқ нима бўлгандаям, тошни чайнашга одам истаса ўзида куч топади. Хэмингуэй айтган-ку: “Одамни ўлдириш мумкин, лекин уни енгиб бўлмайди”, деб. Хэмингуэй ҳеч қачон тошни ўпиб ўтирмас эди, уни чайнаб ташларди.

Одамни билиш илми

“Девону луғотит турк”да бир мақол бор: “Ҳайвонлар бир-бирларини ҳидлашиб билса, одамлар бир-бирларини сўзлашиб билади”. Бир нарсани аниқ, одамни фақат бафуржа гаплашгандан сўнггина билиш мумкин. Мен қоши ё юзи, бурни ё қулоғига қараб одамни билиш мумкин деган гапларга унчалик ишонмайман. Одам фақат сўзида билинади. Ким биландир икки оғиз гаплашдингизми унинг савияси, дунёқараши, маънавий ҳоли бирдан сезилади. Шунинг учун қош ё кўз, бурун ё қулоққа кўп ҳам қараб ўтирманг, одамнинг сўзига қаранг. Шунда мақсадга эришасиз. Навоий бобо айтганлар-ку: “Сўзчи ҳолига эмас, сўз ҳолига боқ”, деб. Одамнинг сўзи қандай бўлса, ўзи ҳам шундай бўлади.

Йўл ва мақсад

Қадимда “Қанча эгри, қинғир-қийшиқ бўлса ҳам йўл яхши” деган мақол бўлган. Гапни қаранг-а?! Қандай машаққатли ва оғир бўлмасин, одам мақсадга йўл орқали боради. Йўл бўлмаса, у ҳар қадамда чалғийди, адашади,

бутунлай гангиб қолади. Мақсадга яхшими, ёмонми, фақат йўл олиб боради. Бир неча минг йиллар аввал ҳам шундай бўлган, бир неча минг йиллар кейин ҳам шундай бўлади. Навоий бобо айтганлар-ку:

*Йўл ёмон-у, яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ дегилу қўйғил қадам.*

Кийик кўзи

Тўғри кетган кийикнинг кўзидан бошқа яраси йўқ. Кошғарий ҳазратлари бу мақолни шундай шарҳлайди: “Яъни ҳақиқатда кўзи яра эмас демакдир. Оғир ишга тушиб қолиб, ҳар кимнинг маломатига йўлиққан киши ҳақида айтилади”.

Кийикнинг кўзи қанчалар чиройли бўлади. Бечоранинг айби кўзининг чиройлилигида! Шунинг учун ҳам унинг кўзидан бошқа яраси йўқ. Кийикнинг оғриқ нуқтаси – унинг кўзи!

Замон тадбиркорларига эски насиҳат

Маҳмуд Кошғарийда бир мақол келади, бу мақол жуда эски, шу билан бирга ҳамиша янги. “Тадбир билан арслонни тутиш мумкин, куч билан сичқонни ҳам тутиб бўлмайди”.

Аламли мерос

Жуда қадимдан бор экан бу мақол: “От курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб қолади”. Яғир нимадан бўлади? Тинимсиз, машаққатли қўлларча меҳнатдан бўлади. Ота-она тинмай меҳнат қилди, елкаси яғир бўлди, энди фарзанд ҳам шундай бўлиши керакми?

Куракдаги яғир тез тузалмайди. Бунга дуо кетган. Бу яғирдан қутулиш учун авлод янгиланиши керак.

Илик узилди

Одамлар рутубатли қиш чилласидан чиқишиб, баҳорга етадилар. Баҳор бошларида одамларда қувват камайган, вужуд ўз ичига яширган захираларини қиш бўйи сарфлаб бўлган бўлади. Бу пайтларда одам анча дармонсизланади, илигида ёғи камаёди. Хуллас, бу даврни *илик узилди* дейишади.

Болалигимизда касалдан турган одам кўпроқ ҳаракат қилиб қўйса ё бирор ишга қўл урса, унга: “Сиз уринманг, узликиб қоласиз”, дейишарди. *Илик узилди* ибора-сидаги “узилди” ва “узликиш” сўзлари бир-бирига боғлиқ сўзлар. Мен *узликиш* сўзини шу пайтга қадар фақат шевага хос сўз деб ўйлаб юрардим. Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *ўзәлді* деган сўзни келтиради ва бу сўз “чарчади” маъносини англатишини айтиб ўтади. Шунингдек, бобомиз бу сўзнинг касал ва касаллик билан боғлиқ эканига ишора беради. Хуллас, *узликиш* сўзи кичкинагина бир овулнинг сўзи эмаслигини англашим учун туркий дунёнинг ярмини айланиб келишимга тўғри келди.

“Умай энадан ўғил сўраш”

Умайға топинса, ўғил бўлур деган кўҳна мақол бўлган. Туркийлар тарихида Умай образи алоҳида ўрин тутади. Умай она билан боғлиқ маросимлар, анъаналар, удумлар ва иримлар мавжуд бўлган. Ғани Абдураҳмонов ва Алибек Рустамов изоҳига кўра: “Умай – қадимги туркларнинг оналик сифатларига эга бўлган маъбудаси. Маҳмуд Кошғарий *умай* сўзига шундай изоҳ беради: “(бола) хотин кишининг ичидан тушиб бўлганда чиқадиган қопчиққа ўхшаш нарса. У боланинг қориндаги эгаси дейилади”. Демак, туғилган боланинг йўлдоши Умайга тааллуқли деган тасаввур бўлган. Ҳозир ҳам халқ орасида боланинг йўлдошига қараб кейинги туғиладиган фарзанднинг қиз ё ўғил бўлишини олдиндан башорат қиладиган доялар бор.

“Қондаги бола”

Кошғарий *қоп* – *қап* сўзини “ғилоф, жилд, ҳар бир устки ўров” дея изоҳлаш билан бирга яна бир қизиқ нарсани айтиб ўтган. Яъни, “қап – она қорнида бола ўралиб турган парда, халта”. “Агар бола парда билан туғилса, қутлуғ деб фол қилинади. Уни қаплиғ ўғул деб аталади”, – деб тушунтирилган. Ҳозир ҳам парда билан туғилган болаларга бундай қараш қисман сақланиб қолган. Аввало бундай болалар ўз исми билан туғилган дейишиб, уларга *Пардабой* ёки *Пардахол* деб исм қўядилар ва бола ўралиб тушган пардани муллага дам солдириб, сақлаб қўйишади.

“Ўз қулоғини кесган одам”

“Билга хоқон битиги”да хоқон вафот этгандан сўнг “...шунча халқ сочини, қулоғини, яноғини кесди” деган гап айтилган. Ҳозир ҳам Марказий Осиёнинг айрим жойларида жаноза пайтида аёллар сочини юлиб, юзини тирнаб-тимдалаб, қонатиб йиғлайдилар, шундай ҳолатда йўқлов айтадилар. Бу удум айрим жойлардагина сақланиб қолган. Битикдошдаги бу жумлага қараганда, қадимда аза пайтида қулоқни кесиш урфи ҳам бўлган экан.

“От думидан тўқилган кўзойнак”

Кошғарийда бу сўзга дуч келганимда ҳайрон қолдим, чунки минг йил аввал ҳам бизнинг ўтмишимизда кўзойнакка ўхшаш нарсадан фойдаланилганмикан, деган фикрга бордим. Бўлиши мумкин. *Кўзулдурук* (*көзүл-дүрүк*) сўзига бобомиз “от думидан тўқилган, кўз оғриганда ёки қамашганда кўзга тутиладиган нарса. *Кўзлук* (*көзлүк*) шакли ҳам бор” деб изоҳ берганлар.

“Хўкизни еган қумурсқа”

Туркийлар азалдан катта нарсаларнинг ҳалокатини майда-чуйдалардан деб билганлар. “Ирқ битиги”да “*Бир қари хўкизнинг белини кичик қумурсқалар ейишибди*” деган жумла бор. Мен бу жумлани ўқиганимда, Габриэль Маркеснинг “Ёлғизликнинг юз йили” романида бутун бир сулола тақдири ҳақида айтилган гап, яъни “Авлоднинг сўнгги вакили қумурсқаларга ем бўлади” деган гап эсимга тушди. IX аср бошларида яратилган туркий ёдномадаги қумурсқалар ҳақидаги гап XX аср адабининг гаплари билан нақадар ҳамоҳанг.

Эн солиш ва қулоқ тишлатиш

Қишлоғимизда уйдаги қўйларни чаганага ёки чўпон сурувига қўшаётганларида уларнинг қулоғига махсус белги солишарди. Бу иш қўй қулоғини маълум бир шаклда кесиш билан амалга ошириларди. Ҳар ким қўйининг қулоғига ўзи билган белгини солар ва бу белги қўйларни адаштириб юбормаслик учун керак бўларди. Шу нарсани *эн солиш* деганлар. Бу иборадаги “эн” сўзи белги маъносида келади. Чўпонлар қўйнинг қулоғидаги энига қараб, бу қўйнинг кимники эканлигини айтиб берганлар.

Маҳмуд Кошғарий “Девон”да *Ол қојін энәдi* деган гапни келтиради ва бу гап “танирли бўлсин деб у қўй қулоғининг бир қисмини кесди”, янаям қисқароқ айтганда, “У қўйини энлади” деган мазмунда келади.

Эн солиш деган иборани одамга нисбатан ҳам қўлайдилар. Кимдир бировнинг қизини келин қилмоқчи бўлса, унга “Эн солиб қўймадингизми?”, “Белги қилиб қўйинг-да”, дейишади. Менимча, *қулоғини тишлатди* ибораси ҳам белги қилиш маъносида келади.

Ҳайвоннинг ҳам хунасаи бўладими?

Ҳайвонларнинг хунасаини Кошғарий *арсалиқ* (ўғузча) деган сўз билан ифодалаган. Демак, ҳайвонларда ҳам хунаса бўлар экан-да. Мен бу ҳақда тиббиёт фанлари доктори Жуманазар Бекназаровдан сўрадим. У киши шундай деди: “Ҳайвонларда ҳам бу ҳодиса бор. Лекин кўпроқ одамларда бўлади. Ҳайвонлар орасида хунаса камдан-кам учрайди. Ҳайвонларда бу касалликнинг пайдо бўлишига овсил (ҳайвонлар гриппи) касаллиги пайтида уларнинг қовушиб қўйиши сабаб бўлади”.

Болқулоқ ёки тош туғадими?

Болқулоқ – тақинчоқ сифатида тақиладиган тошнинг номи. Мен ўрик данагидан сал каттароқ бу тошни онам тақинчоқлари орасида кўрганман. *Болқулоқ* – ғаройиб оппоқ, узунчоқ тош. Тош қорнининг қоқ ўртасида узун ёриқ бор. Ёриқнинг икки четида ичкарига арра тишларидай тортилган қатор тишчалар бор.

Болқулоқни ўтмишда аёллар бўйнига тақиб юришган, болаларига ҳам тақиб қўйишган. Айтишларича, болқулоқнинг қорнида ҳомиласи бўлар эмиш. Шунинг учун бу тошни аёллар кўза тагига ё ўтов керагасининг оёғи остига қўмиб қўйишиб, тошнинг туғишини узоқ кутиб юрганлар. Менга болқулоқ ҳақида сўзлаган аёллар бу тошнинг қорни тобора катталашиб бораверишини, вақти етгач, яна ўзига ўхшаган кичкина тошчани туғишини мароқ билан ҳикоя қилганлар. Битта одамнинг пайдо бўлиб, туғилиши учун тўққиз ою тўққиз кун керак. Тирноқдай тошнинг пайдо бўлиши учун эса, бир неча минг йил камлик қилади. Шунинг учун ҳам одам 70–80 йилда адо бўлади. Шунинг учун ҳам тош минг йилда ҳам емирилмайди.

Менга *болқулоқ* сўзи атрофидаги гаплардан тошнинг ҳомиласи бўлиши ва тошнинг туғиши ҳақидаги гаплар кўп ёқди. Бу гапларда адабиёт бор.

Бобоғўр ёхуд бир тош ва бир туя

Бобоғўр ҳам тош. Уни ҳам аёллар тақиб юришган. Бу тошнинг катта-кичик, хилма-хил кўринишдаги турлари бор. Бобоғўр тошини ўтмишда келинчаклар ва аёллар эрим устимга хотин олмасин деган мақсадда нақ ҳалқумининг устига тақиб юрганлар. Гўёки бу тош аёлни кундош балосидан асрар эмиш. Кампирлар менга айтдиларки, бурунги замонларда хотинлар бир қўлига бобоғўр олиб, бир қўли билан бир туяни етаклаб дуохонларнинг олдида боришар экан. Улар дуохонга туяни бериб, бобоғўрга жоду солдириб ва бу тошни ҳалқумининг устига тақиб, уйларига қайтишган ва эрларига суюкли бўлишган эмиш. Албатта, тошга жоду қилиш хурофот. Лекин мен сизга биттагина бобоғўр сўзи атрофидаги гапларни айтаяпман, холос.

Ўтмишда момоларимиз бу тош ҳақида қўшиқ ҳам тўқишган:

*Бобоғўрим болдирмас,
Устимга хотин олдирмас.
Устимга хотин олдирсаям,
Назар кўзини солдирмас.*

Хуллас, қадимгиларнинг гапларига кўра, бобоғўр тоши аёлни эрига суюкли кўрсатар эмиш, юлдузини иситиб, чеҳрасига нур берармиш.

Оладур

Оладур деган тошни ҳам қишлоғимиздаги аёлларнинг тақинчоқлари орасида кўрганман. Лекин бу тошни аёллардан кўра болаларга кўпроқ тақишган. Ниятлари болани ёмон кўздан асраш бўлган. Гўёки, бу тош ҳар қандай кўзу суқни, ҳасадни қайтара олар экан ва кўз қилаётганларга қараб:

Ҳап, кўзингга шудиринг,
Бориб қозиққа сурин! –

деб турар эмиш.

Ўтмишда аёллар бутун оладурдан кўра синиқ оладурни қимматлироқ санаганлар. Чунки бундай оладур ёмон кўзу суқни қайтараётган чоғида синиб кетган ва синовдан ўтган бўлар эмиш.

Мен бу гапларнинг ҳақ ё ноҳақ эканлиги ҳақида бир нарсa деёлмайман. Лекин мен оладурни кўрганман ва бу тошда биз тушуниб етмайдиган аллақандай белгилар, ғаройиб чизиқлар бордай туюлган менга. Лекин бу белгилар ва чизиқларни, Пикассо асарларидагиданда нозик ва мураккаб шаклларни ўша тошларга қандайдир буюк қўл чизиб қўйгандай. Мен тошлардаги чизиқларни томоша қилишни яхши кўраман. Баъзан менга шундай туюладики, ўзга мавҳум дунёларнинг, олис сайёралару юлдузларнинг калитлари бизнинг атрофимиздаги оддий нарсалар ичида беркингандай. Шайх Ҳасан Басрий айтганларидай, бир ҳовуч нурнинг қаердан келиб, қаёққа кетаётганини ҳеч ким билмаганидай, бир зарра тупроқда ё бир кичик тошда қанча-қанча сиру синоатлар бўлиши мумкин.

Обрў

Обрў сўзи форсий сўз. Унинг таржимаси “юз суви” дегани. Бизда ҳурмат, эътибор ва нуфуз шу сўз билан ифодаланади. Тилимизда обрў соф туркийда юз суви деб ишлатилган. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибда:

*Байуса бэдўса йадылса жавы
Кэтър-мэн аындын кэтър йуз сувы.*

Яъни,

У киши бойиса, шуҳрати ёйилса,
Мен ундан кетаман, унинг обрўси ҳам кетади.

Тилимиздаги “*Бетингнинг суви борми?*” ибораси ҳам шу маънода.

Соғин

Менинг момом, Ойсут момом жониворларни ҳам сизлаб гапирар экан. “Нимага ҳайвонларни сизлайсиз?” дейишса, “Уларнинг бизда ҳаққи кўп”, деб жавоб берар экан. Болалигимдан одамлар ва жониворлар ўртасида ғалати бир битим бордай туюларди менга. Айниқса, бу соғин пайтида сезиларди.

Аёллар сигир соғишаётганда шундай куйлашарди:

Кўтармагин бутингди,
Ийиб бергин сутингди.
Жонинг боланг ёнингда,
Тўйиб егин ўтингди.
Хўўш... хўўш, энам-ов, хўш.

Совлиқ соғаетган аёллар эса шундай куйлайдилар:

Тўралай қўйдинг боласи,
Оппоқ товдинг оласи.
Тўрай-тўрай, жонивор,
Тўрай-тўрай, жонивор.

Туйилиш

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *туюлмоқ* ва *туйилмоқ* сўзлари фақат икки хил маънода изоҳланган. Биринчиси, кукун қилмоқ, *ҳавончада туйилган талқон* ва

иккинчиси, *ўхшаб кўринмоқ* маъносида. Лекин *туйилди* сўзининг учинчи маъноси ҳам бор. Овқатга ё сувга туюлган одамни *туйулиб қолди* дейишади. Бундай ҳолатда нон ё сув одамнинг ўпкасига ўтиб кетади. Овқатдан кўра сувга туйулиб қолиш жуда оғир кечади. Шунинг учун халқда:

Нонга туйулсанг, сувга югур,
Сувга туйулсанг, гўрга югур, –

деган гап бор. Бу яна бир мақолда бироз ўзгартирилиб, бошқача айтилган:

Нонга туйулсанг, сув ич,
Сувга туйулсанг, кафан бич.

Кўзи тўқнинг кўнгли тўқ

Халқимиз *кўзи тўқ, кўнгли тўқ* деган ибораларни кўп ишлатади. Мундоқ қарасангиз, кўз ва кўнгил оч ҳам, тўқ ҳам бўлмайди, чунки улар емайдилар ҳам, ичмайдилар ҳам. Мундоқ қарасангиз, донишмандлик билан топилган рамзлар. Қадимги тилимизда *кўзи бой, кўнгли бой* каби иборалар бўлган экан. Юсуф Хос Ҳожиб Кунтуғди элигга берган таърифида шундай деган:

Тили чын, бўтун ҳам көңли бай.

Яъни,

Тили рост, етук ҳамда кўзи ва кўнгли бой.

Отнинг кавш қайтариши ва ёнғоқнинг олов гули

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида *tiği* – “зиёратчи арвоҳ, хаёлий кўланка” сўзига шундай изоҳ берилади:

Tiki – кечаси эшитиладиган гувиллаган овоз. Турклар тушунчасида ўликларнинг руҳлари ўзлари яшаган шаҳарга ҳар йили бир кечаси тўпланадилар, у шаҳар халқларини зиёрат қиладилар. Кечаси гувиллаган ана шу товушни эшитган киши ўлади.

Мен болалигимда момоларимдан шунга ўхшаш гапларни эшитганман. Улар айтардиларки, от бир йилда бир марта ярим кечаси қиблага қараб, чўккалаган ҳолда кавш қайтаради, шунда отнинг оғзидан олов отилиб чиқади. Бу ҳолни кўрган киши ўлади, кўрқмаса, жуда бойиб кетади. Ёнғоқ дарахти ҳам бир кечада бирдан гуллайди, унинг гули олов кўринишида бўлади. Ёнғоқнинг гуллаганини кўрган одам ҳам ўлади. Аждодларимиз ғайб сирларини шу тариқа бадиий талқин этганлар.

Тангри қули Қулбақ

Бу одам ҳақида Маҳмуд Кошғарийдан шундай ёзув эсдалик қолган: “Турклардан бир тақводор киши исми. У Балосоғун тоғларида яшар эди. Айтишларига кўра, у қўли билан катта қора тошга “Тангри қули Қулбақ” деб ёзса, оқ хат ёзилар, агар оқ тошга ёзса, қора хат пайдо бўлар эди. Унинг излари ҳалигача ҳам турибди, дейдилар”.

Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”ига кўра, шунга ўхшаш ҳодисани бошқа бир замонда, бошқа бир манзилда Шайх Зуннун Мисрий кўради. У зот қоп-қора бир зангининг ҳар гал “Оллоҳ!” деганда ранги оқарганини кўради. Сўз тошга ёзиладими, тилда айтиладими, чин юракдан ёзилса ва айтилса, унинг сири намоён бўлади. Мен бу ҳақда бир шеър ёзган эдим:

Вожаб, бир занги кўрдим бу дунда,
Минг кеча зулматин кийган бир занги.
У ҳар гал оҳ ила “Оллоҳ!” деганда,
Ботаётган ойдаи оқарди ранги.
Вожаб! Ҳолинг не, эй осий банда,
Вужудингда балқмиш оламнинг тонги.
Сен ҳар гал ошиқиб “Дунё!” деганда,
Тутилган ой каби қорайди рангинг.

Бой берди

Тилимизда *бой берди* деган ибора “ютқизди”, “бирор нарсасидан айрилиб қолди”, “бир нимасини йўқотди” деган маъноларда келади. Мени бир нарса ўйлантиради. Нега кимдир ютқизиб қўйганда, *бой берди* деймиз? *Бой* сўзининг маъносини яхши биламиз. Мол-дунёси кўп, бадавлат, қўли узун дегани. Унда *бой берди* ибораси қандай пайдо бўлган? Менимча, *бой* дегани мулк ва давлат дегани бўлиши керак. *Бойлик* сўзи ҳам шундан келиб чиққан. *Бой берди* иборасида “мулкни, давлатини берди” деган маъно яширинган бўлса керак.

Нон толли бўлди

Нон толли бўлди, яъни, *нон тотли бўлди* деган ибора йўқчилик ва очарчилик йилларида пайдо бўлган иборалардан биридир. Халқимизда ёмон нарсанинг отини айтишдан қочиш одати бор. Масалан, чаённи *оти йўқ* дейишади. Бу ерда ҳам “очарчилик бўлди” дейиш ўрнига *нон толли бўлди* ибораси ишлатилган. Бу иборанинг маъносини “Йўқчиликнинг нонининг бетига асал суртилади, тўқчиликнинг нонининг бетига захар сепилади”, деган мақол янада аниқроқ ифодалаб беради.

Ўн саккиз яшар қиз қайғуси

Элда шундай мақол бор: “Ўн саккиз яшар қизи бор уйнинг ўтовидан қон томиб туради”. Бу мақол бугунги кунда жуда кам ишлатилади. Унутилган мақоллардан бири десак ҳам хато бўлмайди. Мақолнинг мазмуни қизни вақтида эрга бериш ҳақида. Қизнинг номусини асраш оиланинг ҳаётини асраш билан баробар бўлган. Шунинг учун вақтида узатилмаган қиз бор уйда хавф ва хатар бор деб қаралган. Бундай уйнинг ўтовидан қон томчилаб туради. Гапнинг кучига қаранг-а?

Қора тер

Тилимизда *терлади* сўзи бор, *қора терга тушди* ибораси бор. Тер ҳам қора бўладими? Шудрингдай шаффоф бўлади-ку. Бу жуда теран образ. Одамнинг азоб ва уқубатини, машаққат ва дардини ифода этадиган *қора тер* образи минг йиллар аввал пайдо бўлган. Тўнжукү битиктошида шундай нидо бор:

*Тунда ухламай, кундуз ўтирмай,
Қизил қоним тўкиб, қора терим тўкиб,
Иш ва куч бердим.*

Қора тер... Арзон ибора эмас. Бу иборанинг пайдо бўлиши учун миллат қанча азоб ва машаққат тортган. Неча юз бор қора терга тушган. Шунинг учун ҳам у қимматли, тер ва қон билан тикланган.

Шунингдек, *манглай тери* деган самимий ибора ҳам бизда бор. Манглай тери – ҳалоллик ва эзгулик, ризқ ва насиба рамзи. Манглай тери билан одамнинг чарчоғи, ғам-алами чиқиб кетади. Қодир бахши айтади-ку:

*Ганди айтсам бирма-бир,
Манглайдан чиқди энди тер,*

*Қияда кўрдим қирқ ғажир,
Бирини отайинми, барини?*

Қозон қусиб қолди

Кўпинча сумалак пиширилаётган пайтда қозоннинг узоқ қайнаши натижасида таомнинг бетига майда-майда қора қириндига ўхшаш нарсалар чиқиб қолади. Ана шундай ҳолатни аёллар *қозон қусиб қолибди* деган ибора билан ифодалядилар. Бундай ҳолат бошқа овқатлар пиширилаётганда ҳам бўлади.

Кўз билан қулоқ орасида йўқолган бир сўз

Кўз билан қулоқ орасини тилимизда қайси сўз билан ифодаляимиз? Бор йўғи 4–5 сантиметрлик бу жойни бирон-бир сўзда ифодалашга эҳтиёж борми?

Биз уни “чакка” деймиз. Аёллар чаккасига райҳон тақадилар. Лекин тилимиз тарихида чаккани ифода қилган яна бир ғаройиб сўз борки, у кейинги даврларда унутилиб кетган. Маҳмуд Кошғарий кўз билан қулоқ ораси, яъни чакка *тулуң* дейилгани ҳақида айтиб ўтган. Шунингдек, бобомиз отнинг боши ва юзидан ўтган қайишларни бириктирадиган от қулоғи тагида бўладиган юган ҳалқасини ҳам “тулуң” сўзида ифодаланишини таъкидлаб ўтган.

ЁНДАФТАРДАГИ ТУРЛИ ҚАЙДЛАРДАН

Бўйдоқ ва яйдоқ

Бўйдоқ ва *яйдоқ* сўзлари гарчанд мазмунан бир-бирдан йироқ бўлса-да, уларнинг ясашида яқинлик бор ва бу яқинлик икки сўзнинг ҳам туб илдизини англашга ёрдам беради. *Яйдоқ* сўзи эгар-жабдуқсиз, яланғоч отга нисбатан ва ўт-ўлан ўсмайдиган жойга нисбатан ишлатилади. Ўзаги *бўй* бўлган *бўйдоқ* сўзи эса, уйланмаган, сўққабош маъносини ифодалайди. “*Бўйдоқнинг ақли икки кўзида*” деган мақол бор.

Кафтдаги капгир

Капгирнинг қуюқ овқатларни қовлаш ва сузишда ишлатиладиган рўзғор буюми эканлигини ҳаммамиз яхши биламиз. *Капгир* сўзининг илдизи “кафт” сўзига бориб тақалади ва бу сўз “кафтда тутувчи” маъносини англатади, деган фараз ҳам бор. Бу жўяли фикр. Лекин, “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да бу сўзнинг пайдо бўлишига бошқача изоҳ бор: “КАПГИР. Бу от тожик тилида “гўшт қайнай бошлаганда ҳосил бўладиган дағал кўпик” маъносини англатадиган *кафк* отига “ол” маъносини англатадиган *гирифтан* феълининг *гир* ҳозирги замон асосини қўшиб ҳосил қилинган. Кўряпсизми, ҳеч бир сўз шунчакига пайдо бўлиб қолмайди.

Оразнинг арази

Алишер Навоийнинг:

*Оразин ёпқоч қўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш, –*

деган байтини ҳаммамиз ёддан биламиз ва бу байтдаги *ораз* сўзи “юз”, “чеҳра” маъносини англатишини ҳам би-

ламиз. Айни шу *ораз* сўзи билан *аразлаш* маъносидаги “араз” сўзи битта илдиздан ўсиб чиққан. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, бу сўзларнинг илдизи битта бўлиб, арабча *ораз* сўзи “кўрсатди”, *араз* сўзи эса, “терсга ўгирилди” деган маъноларни англатган.

Учмох

Қадимда тилимизда “жаннат, беҳишт” маъноси *учмох* деган сўз билан ифодаланган. Манбалар бу сўзнинг илдизини жуда қадим замонларга олиб бориб тақайдилар. Бу сўзнинг “осмон” маъноси ҳам бўлган. Баъзи манбалар *учмох* сўзининг асосини “учиб кетмоқ”, “ўлмоқ” сўзларида деб кўрсатади. Яна баъзи манбаларда эса, *учмох* сўзи “чўққи”, “олий макон”, “охирги манзил” маъноларини ҳам англатади.

Қадимги даврларда ёмон кучлар таъсирида кўрқиш, чўчиш сабабли пайдо бўладиган бетобликни *учуниш*, *учунмоқ* деб аташган. Бу сўз ҳозир ҳам тилимизда ишлатилади. *Учуқ* сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Бу сўзларнинг ҳам туб илдизи “учиш” маъносидаги *уч* феълига бориб тақалади.

Қайрағоч

Ёғочи қаттиқ, сувсизликка чидамли дарахт тилимизда *қайрағоч* сўзи билан ифодаланади. *Қайрағоч* икки сўздан ҳосил бўлган. Ундаги *қайр* сўзи “қаттиқ”, “пухта” мазмунини, *оғоч* сўзи эса, “дарахт” маъносини англатган.

*Тутёғочдай мевали онам,
Қайрағочдай сояли онам...*

Халқ қўшиғидаги бу сатрлар ҳикматга, дардга ва муҳаббатга тўла сатрлардир.

Ўмган

Тилимизда энг қадимий сўзлардан бири бўлган *ўмган* “кўкрак”, “тўш” деган маъноларни англатади. Бу сўзнинг туб илдизи қадимги тилимизда “бўртиб тур” деган маънони билдирган *ўм* феълидир. Тилимиздаги *ўмров* сўзининг илдизи ҳам *ўмган* сўзининг илдизи билан туташади. Шунинг учун ҳам *ўмров* сўзи “кўкрак”, “отнинг кўкраги” маъносини англатади.

Жўяли гап

“Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да *жўя* сўзи “жўяк”, “ариқ” маъносини англатиши таъкидланган. Деҳқонлар полиз ариғини *жўя* дейишади. Тилимизда маъноли гапнинг *жўяли гап*, мантиқсиз фикрнинг *ножўя фикр* дейилиши ҳам шундан келиб чиққан. Жўясиз экин унмайди, тез қуриб қолади. Жўясиз гапнинг ҳоли ҳам шу.

*Токи бир жўя аро кесмакта ток,
Айлади они йилон санчиб ҳалок.*

(Алишер Навоийнинг
“Лисон ут-тайр” асаридан)

Камёб

Камёб сўзи тилимизда “кам топиладиган”, “нодир”, “танқис” маъноларини англатиб келади. *Камёб* сўзи асли тожикча *кам* ва *об* сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлиб, унинг туб илдизи “суви кам” деган маънони англатган. Қизиғ-а?

Қирчин

Қирчин сўзи ҳозирги пайтда камроқ ишлатилса-да, мақол ва маталларда, халқ ибораларида кўп қўлланган.

Қирчин сўзининг туб илдизи “ниҳол”, “новда”, “навқирон” деган маъноларни англатган. Демак, бировга *қирчинингда қийилгур* деган иборани ўйлаб айтган маъқул.

Беҳуда ва ҳуда

Беҳуда сўзини кўп ишлатамиз, хўш, ундаги *ҳуданинг* ўзи нима? *Ҳуда* сўзи тилимизга форсийдан кириб келган бўлиб, асли “фойда” деган маънони билдирар экан. Лекин тилимизда *ҳуда* сўзининг ўзи алоҳида ишлатилмайди.

Кўкай

Жанубий вилоятларимизда кўп қўлланадиган *кўкай* сўзи “кўнгил, дил” маъносини билдиради. Бу ҳақда “Кўкрак, кўксим” сўзлари қисмида (369-сўз) тўхталганман.

Кўшимча қилиб, яна шуни айтишим мумкин, тилимиздаги *кўкайини кесди* деган ибора “дилини оғритди”, “куйдириб ўлдирди”, “қаттиқ хафа қилди” маъноларини англатади. Шунингдек, *кўкайимни кесди* ибораси фарзанд ё яқин одам учун куйиш, яқин кишининг дардида азоб чекиш мазмунини ифодалаб келади. Бу ибора эртак ва дostonларимизда кўп учрайди.

*Болам деб бағрингга босдинг,
Менинг кўкайимди кесдинг.*

(“Маликаи айёр” достонидан)

Баҳя

Биз одатда *бир баҳя қолди* деганимизда бирор ишнинг битишига озгина қолганини тушунамиз. Хўш, *баҳя* сўзи ўзи қандай маънога эга? *Баҳя* – чок, кийим-кечакнинг чок билан бостирилган қирғоғи, четидир. Демак, *бир баҳя* – “бир чоклик жой, бир игна уришлик чок” маъносини англатади.

Ҳазм ва харажат

Тилимизга араб тилидан кирган ҳазм сўзи таомнинг организмга сингишини ифодалайди. Қарангки, ҳазм сўзи асли “тор-мор қилиниш”, “енгилиш” деган маъноларни билдирар экан. Бу жуда қизиқ-ку. *Харажат* сўзининг маъноси бундан ҳам қизиқ. Арабчада *харажат* сўзи “чиқиш”дан ташқари “дафн маросими” деган мазмунни ҳам билдирар экан. Дарҳақиқат, баъзи одамларга харажат қилдиргандан кўра, обориб гўрга кўмиб келганингиз маъқул тушади.

Қорабовур

Навоий бобо *қорабовур* қушини *бағри қора* деб ишлатган эканлар. Чўл ва даштларда яшайдиган, кўкраги қора тусли, каптарсимон ов қуши тилимизда *қорабовур* деб аталади. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида шундай мисралар бор:

*Чун барғи тушарга майл қилди,
Бағри қора дашт уза ёйилди.*

Яъни, лола барглари тўкила бошлаганда, бағри қоралар галаси дашт узра ёйиладилар.

Жир ва мой

Алибек Рустамовнинг “Сўз хусусида сўз” китобида таъкидланишича, *жир* сўзи тилимизда “ёғ”, “мой” маъносини англатади. Озғин кишига нисбатан *Бунга ҳеч жир битмаяпти* ёки *Бунинг ҳеч жири йўқ* деган иборалар шу мазмундан келиб чиққан (Ўзбек тилидаги *жир жар* сўзидаги “ж” каби талаффуз қилинади). Шуниси қизиқки, рус тилидаги *жир* сўзи асли бизнинг тилимиздаги айни шу *жир* сўзининг ўзидир. Чунки *жир* сўзининг туркий сўз эканлиги Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида қайд этилган.

Лўлаболиш

Лўлаболиш, *лўла кабоб* сўзларини тез-тез ишлатамиз. Хўш бу бирикмалардаги *лўла* сўзи қандай маънони англатади? Ҳойнаҳой, “лўлининг болиши” эмасдир. Ҳа, шундай. *Лўла* сўзининг туб илдизи “қувур”, “труба” мазмунини ифодалайди. Эътибор қилсангиз, *лўлаболиш* қувур шаклида, ғўласимон бўлади. Каттароқ қийма кабоб ҳам шу шаклда бўлади.

Полапон ва балапон

Тилимизда дастлаб қуш боласига нисбатан *полапон* сўзи қўлланилган, кейинчалик бу сўз рамзий маънода одам боласига нисбатан ҳам ишлатила бошлаган. Ундаги *пола* сўзи *бола* эканлиги сўзнинг шаклидан кўриниб турибди, яъни бу сўз *балапон* шаклида бўлган. Ҳозир ҳам бу сўз баъзи туркий тилларда *балапан* шаклида қўлланади. *Полапон* сўзидаги *пон* қўшимчаси қандай маънони англатиши ҳақида луғатларда аниқ маълумотлар учратмадим. Тилшунослар Ф.Корш ва П.Хорн *балабан* сўзини форсча *pahlivan* (пахлавон)га боғлайдилар. Лекин *балапан* сўзининг асосида манаман деб *бола* сўзи кўриниб турибди.

Қўйлиқ

Жой маъносини ифодалаган *Қўйлиқ* сўзининг туб илдизи, айрим манбаларда таъкидланишича, “қуйилик”, “пастлик” деган маънони англатган. Эҳтимол, бундай манзил дарёнинг қуйи қисмида жойлашган жой маъносида *қуйилик* деб аталгандир. Маҳмуд Кошғарий водийнинг текислик жойини *қой* (қој) сўзи билан ифодалаган. Дарҳақиқат, водий текислиги ҳам қуйида, пастликда бўлади.

Дафина ва кўмма

Ерга кўмилган зебу зийнат буюмлари, қимматбаҳо тошлардан иборат бойлик, хазина тилимизда арабча *дафина* сўзи билан ифодаланади. “Хазина” мазмундаги *дафина* сўзи асли “дафн” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “кўмилган” деган маънони англатган. Арабча *дафина* сўзи ўрнида қадимги тилимизда *кўмма* сўзи бўлган. Бу сўз жуда кам бўлса-да, ҳозир ҳам ишлатилади.

Сайгил

Сайгил сўзи нарсаларнинг саралангани, энг яхшиси деган маънони англатади. Бу сўзнинг *сайгул* шакли ҳам бор. Унинг *сайгул* шакли “сайлаб олинган гул” маъносига яқин келади.

Ўшанга

Миртемир домла *ўшанга* сўзи билан “ўшанга” сўзини маҳорат билан яқинлаштирган:

*Ўшангада кўзлар илҳақ бўлмоқда,
Куёвбола талпинади ўшанга.*

Бизда чимилдиқ *ўшанга* сўзи билан ҳам ифодаланади. Никоҳдан сўнг куёв билан келиннинг бошқалардан холи қолиши учун уй бурчагига тортилган оқ чодир *ўшанга* деб аталган. Бу сўз асли *ўша* сўзидан келиб чиққан. *Ўша* сўзи “бурчак”, “овлоқ” маъноларини англатган.

Тош мойи

Мумиёни биласиз. Қояларнинг ёриқларидан сиғиб чиқадиган смоласимон шифобахш модда. Шарқ табобатида мумиёдан синган суякларнинг битишини тезлатиш, меъда яраси ва ташқи нерв фалажини да-

волашда фойдаланишгани ҳақида манбаларда кўп айтилган. “Мумиёни ярим тундан сўнг иту қушнинг саси ўчиб диму дирс бўлган палла ичса яхши фойда қилади”, дер эди онам. Мумиё халқ тилида *тошмойи* сўзи билан ҳам ифодаланади. Бундай дейилишига мумиёнинг тош ичидан сиғиб чиқиши сабаб бўлган бўлиши керак. Ер мойи, ўсимлик мойи, мол мойи бўлгани каби тош мойи ҳам бўлади-да.

Кайпанг

Сурхон томонларда фаҳми-фаросати кам, дидсиз, маданиятсиз, ақлсиз одамга нисбатан *кайпанг* сўзини қўллашади. Шунингдек, йўналишини тез-тез ўзгартириб турадиган шамол ҳам *кайпанг шамол* ибораси билан ифодаланади.

Пишанг бермоқ

Халқимизда *Пишанг бериб ўтиради* деган ибора бор. Бу ибора бировни бирор хатти-ҳаракатга ундаш, атайлаб гижгижламоқ мазмунини ифодалайди. Хўш, *пишанг* сўзи асли қандай маънога эга?

Пишанг сўзи “ричаг” сўзининг ўзбекчасидир. Маълумки, бирор қурилма ё мосламанинг ҳаракатлари ричаг воситасида бошқарилади. *Пишанг бермоқ* ибораси ҳам шундан келиб чиққан.

Каср топди

Халқ орасидаги *каср топди* деган ибора кимнингдир жиддий зарар кўриши, синиши маъносида қўлланади. Математика фанида “каср сон” деган тушунча бўлиб, у бутун соннинг қисми маъносини ифодалайди. Бунга *каср* сўзининг туб илдизи “парчаланиш”, “синиш”, “синиқ парча” маъноларини англатиши сабаб бўлган.

Юз мулки

Мени *рўмол* сўзининг туб илдизи ажаблантирди. Поэтик мазмун бор бу сўзнинг илдизида. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *рўмол* сўзи аслида форсийдаги “юз” мазмунидаги *рўй* сўзига “мол-мулк” мазмунидаги *мол* сўзининг қўшилишидан ҳосил бўлган бўлиб, у “юз мулки” деган мазмундан келиб чиққан. Жуда ажойиб!

Варақ ва япроқ

Тилимизда дафтар ё китоб саҳифаси, қоғоз маъносини англатган *варақ* сўзи “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да *варақ* “япроқ”, “барг”, “юз”, “чеҳра” деган маъноларни англатиши ҳақида ҳам айтиб ўтилган.

Алмисоқ ва Даққиюнусдан қолган иборалар

Алмисоқдан қолган, Даққиюнусдан қолган деган ибораларни эскириб кетган, жуда эски маъноларида ишлатамиз. Бу ибораларнинг туб маъносини билмайдиганлар ҳам бор. Шунинг учун эслатиб ўтганимиз маъқул. *Алмисоқ* сўзи арабчадаги *алмийсоҳ*, “аҳд”, “қасам” сўзидан келиб чиққан. *Даққиюнус* эса, қадимги Римда милодий 284–305 йилларда императорлик қилган *Diocletianus*нинг Шарқ халқлари орасидаги номи бўлган.

Дўл ва дўлана

Дўлана еётганингизда унинг дўлга ўхшашлигини сезганмисиз. Сариқ дўлнинг ўзгинаси. Бу мева бекорга *дўлана* деб аталмаган. Унинг туб илдизи “юмалоқ муз шаклидаги ёғин” маъносини англатган *дўл* сўзи экан. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да изоҳланишича, *дўл* сўзига “ўхшаш” маъносини ифодаладиган *она* қў-

шимчасини қўшиш билан “дўлона” сўзи ҳосил бўлган. Бу сўз аслида “дўлга ўхшаш” деган маънони англатади.

Савоб

Тилимизда *савоб* сўзи энг фаол қўлланадиган сўзлардан биридир. Араб тилидан кирган бу сўзнинг туб илдизи “ажр”, “эваз”, “хайрли иш”, “мукофотлади”, “тақдирлади” маъноларини англатади. Дарҳақиқат, савоб ишни қилаётган одам аввало ўзини мукофотлаган бўлади. Тақдирлашга лойиқ хайрли ва эзгу ишларга нисбатан тилимизда *савоб* сўзи қўлланилади.

Йўл

Бу сўзнинг ҳозирги маъноси ҳаммамизга маълум. Манбаларда изоҳланишича, *йўл* сўзи асли “бахт”, “омад”, “муваффақият”, “улуш”, “шараф”, “тақдир” каби маъноларни англатган. Менга бу талқин жуда ёқди.

Итузумнинг эски номи

Майда қора ёки қизил мевали бир йиллик ёввойи ўсимликни итузум деймиз. Итузум ҳақиқатан узумга, айниқса, қора кишмишга ўхшайди. Лекин уни еб бўлмайди, меваси жуда тахир ва ёқимсиз. Шунинг учун уни итузум деб аташган бўлса керак. Ўзи еёлмайдиган нарсага хунук ном бериш одамзотга хос нарса. Маҳмуд Кошғарийга кўра, итузумнинг қадимги номи *шуғлу* бўлган.

“Гаров”даги “тутуғ”

Гаров сўзи тилимизга форсийдан кирган. У кафолат маъносини англатади. Хўш, қадимги тилимизда кафолат маъносини билдирган сўз бўлганми? Маҳмуд Кошғарий *тутуғ* сўзини айнан “гаров” мазмунида қўллаган. Шайх Сулаймон луғатида бу сўз *тутақ* шаклида берилган экан. Бизнингча *тутуғ* сўзи кафолат ё омонат ўрнида тутиб туриладиган нарса мазмунида бўлиши керак.

Қуда суйди

Қадимдан халқимизда *қуда суйди* деган овқат бўлган. Ҳозир ҳам бу овқат жанубий вилоятларимизда бор ва шу номда сақланиб қолган. Уни қудалар меҳмонга келишганда тайёрлашади. Бу овқат нон ва гўштдан қўй ёғида қозонкабоб услубида тайёрланади. Мен бу овқатдан татиб кўрдим. Жуда мазали. Лекин менга овқатнинг ўзидан ҳам кўра, унинг номи қизиқ туюлди: *Қуда суйди!*

Тос тўбангдан урсин

Шундай қадимий қарғиш бор. Кимдир бировдан қаттиқ жабр кўрган бўлса ё кимдир аёвсиз зулм қилган бўлса, ундайларни “Тос тўбангдан урсин!” деб қарғайдилар. Бу қарғиш ҳозиргача халқ тилида сақланиб келади. “Китоб ат туҳфа аз-закийя фил луға ат турк” луғатида *тўба* сўзи *бошинг тепа қисми, бош суягининг тепа қисми* дея изоҳланган. Демак, “Тос тўбангдан урсин!” деган қарғиш “Бошингнинг қоқ тепасидан урсин!” деган маънони англатади.

Эркак юрса, йўли очилади

Бир қадимий мақол бор экан: *Эркак юрса, йўли очилади, хотин юрса, кети очилади*. Халқимиз бу мақолни аёллар ҳали қишлоғидан нарига чиқиб кўрмаган замонларда яратган. Лекин бу ҳикмат айнан бугунги кунга қарата айтилгандай. Чунки савдо-сотиқ қиламан, пул топаман, айланиб келаман деб қанчадан-қанча аёллар мамлакатма-мамлакат кезиб, аниқроғи изғиб юрибдилар. Натижада уйлар бузиляпти, оилалар вайрон бўлаяпти, тирик етимлар кўпайиб бораяпти. Халқ ҳамиша билиб гапиради. Мен бу мақолни Анвар Омонтурдиев ва Ботир Раҳмоновнинг “Сурхондарё диалектал-этнографияк мақолларининг изоҳли луғати” китобида учратдим.

Тўлак деган исм ҳақида

Баъзан *Тўлак* исми ё *Тўлаков* шарифли кишиларни учратиб қоламиз. Бизга бу ғалатироқ, кўполроқ туюлади. Аслида ундай эмас. Маҳмуд Кошғарий *тўлак* сўзи тинч ва оғир киши маъносини англатади деб таъкидлаб ўтганлар.

Ишбара хоқоннинг балбали

Унгин битиктошида *Алп эрлар балбал тикди* деган ёзув бор. “Қадимги туркий тил” китобида *балбал* сўзига шундай изоҳ бор: “Балбал – қаҳрамонларнинг мозори олдида у ўлдирган ҳар бир душман учун қўйилган тош устунча”.

Чил-чил

Пиёлами, чинни косами қўлимиздан тушиб кетиб, майда-майда бўлакларга бўлиниб кетса, *чил-чил* бўлди деймиз. Деймиз-у, лекин *чил-чил* ўзи нима эканига эътибор қилмаймиз. *Чил-чил* сўзи форсийдан “қирқта-қирқта” дегани. Яъни, пиёла синиб, қирқ-қирқ бўлакларга бўлиниб кетди дегани.

Ўпканинг ўпкалагани

Тилимизда *ўпка* сўзи гина, араз, кек маъноларини ҳам англатади. *Ўпкаламоқ* феъли гина қилиш, аразлашни ифодалайди. Қизиқ гина ва кекнинг тана аъзоси ўпкага нима алоқаси бор? Маҳмуд Кошғарий *ўпка* сўзига шундай изоҳ беради:

опкă – ўпка, оқ жигар.

Ўпкă – ғазаб; унинг шундай айтилишига сабаб ғазабнинг ўпкада пайдо бўлишидир. Бу сўзнинг шу маънода қўлланиши сўзнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра келиб чиққандир.

Менимча, *ўпка* сўзининг гина ва *ўпкалаш* маъносида қўлланишига сабаб одам *ўпкалаганда* *ўпкаси* тўлиб кетиши, нафаси оғирлашиши, гапиришга қийналиши, хуллас, *ўпкада* ўзгариш бўлишидир.

Кўкгуруч ва момочечак

Кўкгуруч нима? Пишиб етилиш арафасидаги, лекин ҳали пишиб етилмаган шolini бошоғидан ситиб оладилар, қозонга солиб қовурадилар, офтобга ёйиб қуритадилар, сўнг келида туюб, қобиғидан ажратадилар ва ошга соладилар. Бундай гуруч жуда танқис, доим ҳам топилавермайди. Мен кўкгуручдан қилинган паловни еб кўрганман. Таъми бошқача, унда кўкат исига ўхшаган хушбўй бир ҳид бўлади. Кўкгуручни хомлигича еса ҳам бўлади, дейишади. Менимча, кўкгуручдан фойдаланиш очарчилик ва қаҳатчилик замонларида бошланган бўлса керак. Чунки оч одамлар шолнинг пишиб етилишини кутиб туришолмаган, аввал татиб кўришган, таъмини билгач, ош тайёрлаб кўришган. Қарасалар, кўкгуруч бошқа гуручлардан яхши экан. Ҳозир ҳам жануб томонларда кўкгуруч қадрли саналади.

Момочечак ҳам ғаройиб сўз. Болалигимизда оналаримиз палов қилишаётганда, болалар ўчоқ бошида айланиб қолишар ва ош пишгунча сабр қилишолмай бетоқат бўлишарди. Шунда, дамлаб қўйилган ошни капкирда бир ағдариб олиб, гуручнинг етилган-етилмаганини текшириб кўрган оналаримиз бизга бир-икки капгир ошни лаганга солиб беришарди, сўнг яна қозонни ёпиб қўйишарди. Ана шуни *момочечак* дейишарди. Ҳозир ҳам болалик йилларимизда шом чоғида ўчоқ бошида айланаётган болаларнинг “Момочечак беринг! Момочечак беринг!” деган қичқириқларини аниқ-тиниқ эслайман.

Ўтсиз ва ўлик

Қарачай-малқар тилида кўрқоқ одамни *ўтсиз* (ötsüz) дейишар экан. Бизда бундай одамни *ўлик* дейишади, ғайратли одамни эса *олов* дейдилар. Иккисида ҳам ҳикмат бор.

ОНА ТИЛ ҲАҚИДА ШЕЪРЛАР

ТЎҚҚИЗИНЧИ ФЕВРАЛЬ¹ ТУНИДА

Мен эртага ўламан, она,
Агар сен бу кеча бошимда
Ўзбек тилидаги қўшиқларни айтиб турмасанг.

Мен эртага ўламан, она,
Агар сенинг келинларинг бу кеча
Буюк шоирларни туғмаса агар.

Мен эртага ўламан, она,
Агар сенинг бахшиларинг бу кеча
Тонггача тугатолмаса “Алпомиш” достонини.

Мен эртага ўламан, она,
Дарахт шохларида қушлар бу кеча
“Лисон ут-тайр”ни такрор этмаса
Мен эртага ўламан, она.

Ухлаёлмадим мен...
Бошимда қадимий қўшиқлар айтдинг,
Келинларинг туғди улўғ шоирларингни.
Бахшилар... Нафаси тикилиб бўғизларига
“Алпомиш” сўнгини айтдилар тонгда.
Қушлар... Дарахт шохларида титраган қушлар,
Навоий тилида гапириб чиқди.
Мен ҳеч қачон ўлмайман, она!

1982 йил

¹ 9 февраль – Алишер Навоийнинг туғилган куни.

КОШҒАРИЙ ЁДИ

Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?
Тошни ёриб чиқар улуғ йўлчилар...
Тошлар тўлғоғига доя бўлмасми
Ўзбекистондаги тилчилар?

Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?
Тилнинг гул чеҳрасин ёрган қамчилар
Синмасми, озод бир Сўзга айланса
Ўзбекистондаги ҳамма тилчилар?

Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?
Ҳоритиб қўйдими адашган йўллар.
Тунлари “Девону луғотит-турк”да
Қушлардай чуғурлаб чиқмасми диллар?

Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?
Тил – эга, даврлар аниқловчилар...
Йиғларми, ўлган сўз узра “Болам!” деб
Ўзбекистондаги тилчилар.

Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?
Юракдай ёрилиб бормоқда тошлар,
Улардан шоирлар чиқиб келмоқда,
Кўксини тўлдирган алвон қуёшлар.

Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?

1984

МУТОЛААДАН СЎНГ

Айланар сўзларга суриниб дилгир
Шафақларга тўлиб қолган кенгликлар.
Сўзларга суриниб, тиниб-тинчимай
Осмон елинларин соғар ерликлар.

Қуроқ кўрпаларга айланиб тушлар,
Олов нафас билан аврар бизларни.
Тун ва тонг оралиғида қисилган қушлар
Олмадай чўқийди қадим сўзларни.

Битиктошлар дардин кўзимга битдим,
Кўнглимга чўктириб нолаларини.
Кул бўлган боғлардан тергани кетдим
Боболарнинг олтин олмаларини.

1984

АНЖУМАН

Сўзлар қийғос гуллар бу кеча...
Бир жом оби замга айланар сабр,
Яшилланиб кетар қарри дарича,
Пешонангни силар лайлатул-қадр.

Бу боғда анжуман замони еткан,
Бу муслим дарахтлар жаннатдан қиёс...
Тангри қачонлардир тилингга эккан
Сўзлар гуллаётир қийғос ва қийғос.

1994

ОНА ТИЛ

Тоғлар, дарёларни тинглаб кўрганман,
 Ер ва осмон билан сирлашганман кўп.
 Мангу Шамол билан суҳбат қурганман,
 Олтин боғлар билан шеърлашганман хўб.

Эртақлар тингладим капалақлардан,
 Гулларнинг тилидан тера олдим бол.
 Ва Она Сўзларни таниб олганман
 Қалдирғочлар билан сўрашганда ҳол.

Осмонлар, оламлар, тошлар, гиёҳлар...
 Неки бор азал ва абад йўлида,
 Неки бор... Сўйлаган менга муқаррар
 Сирларини фақат ўзбек тилида.

Ҳикматлар диёри, о, Она Тилим,
 Жондай оқажаксан томирларимда.
 Сен кўнглим меҳвари, сен – руҳим йўли,
 Ҳар лаҳза гуллайсан сатрларимда.

Агар сен бўлмасанг, қайдадир иқбол,
 Аждодсан, авлодсан, Ватансан, элсан.
 Миллатни тарихлар ичидан алҳол,
 Етаклаб ўтган сен – Онажон Тилсан.

Агар сен бўлмасанг, юртни танитай,
 Саёқ бир ит каби ўтиб кетардим.
 Ҳаётни танитай, ўзни танитай,
 Жаҳолат ичинда йитиб кетардим.

Оламини ҳижжалаб ўргатган сенсан,
 Дилларга туйғулар олиб кирган Сен.
 Бутун бир миллатнинг манглайин силаб,
 Мангу Она каби кулиб турган Сен.

Осмонлар, оламлар, тошлар, гиёҳлар...
 Неки бор азал ва абад йўлида,
 Неки бор... Сўйлаган менга муқаррар
 Сирларини фақат ўзбек тилида.

17.10.2013

ҚЎШМА СЎЗЛАРИМ

Момомеҳрим, момосўзлимсан,
 Сингилдилим, сингилюзлимсан.
 Ўтардунё, келардунёда
 Кўнгилтилим, кўнгилкўзлимсан.
 Оғабғрим, бағрибаҳримсан,
 Аёзқаҳрим ва ёзмеҳримсан
 Кўнгилтўйим, кўнгилуйимда
 Онабешиқ, отақабримсан.
 Момоерим, боботоғимсан,
 Энадарём, болабоғимсан
 Ўтардунё, келардунёда
 Вақтичоғим, бахтичоғимсан.
 Отауйим, бобойўлимсан,
 Онадардим, Онатилимсан,
 Кўзёшимда, кўзкулгумдаги
 Оқардилим, ёқардилимсан.

2.01.2018

МИЛЛАТ ВИЖДОНИ

*(Ҳазрат Навоий таваллудининг 572 йиллиги
тантаналарида ўқилган шеър)*

Сафма-саф ўтаркан эллар карвони
Тарихлар, замонлар довларида,
Порлаб кўринади миллат виждони
Ҳазрат Навоийнинг девонларида.

Мангу сафардошлар Сўз ва Ҳақиқат,
Нур бермиш азалнинг чироқларига.
Ястаниб ётади улуғ мамлакат
“Ҳамса”нинг муборак варақларида.

Бунда ҳар бир сатр – беш юз йиллик йўл,
Ҳар сўз фариштадай силкитар қанот.
Ҳар бир умидворга узатади қўл
Байтлар орасидан Ҳикмат ва Нажот.

Она Тил, Она Юрт, азиз Она Ер –
Аждодлар руҳи бу, авлодлар шони!
Бу жаҳон мулкида ҳазрат Алишер
Маъно оламининг Ўзбекистони.

Бобо Тарих ўзи ҳақ сўзга ровий,
Вақтни-да кесолгай рост қалам шахти.
Олти аср бўйлаб ҳазрат Навоий –
Тафаккур пойтахти, Туйғу пойтахти.

Сафма-саф ўтаркан эллар карвони
Тарихлар, замонлар довларида,
Порлаб кўринади миллат виждони
Ҳазрат Навоийнинг девонларида.

2012

МАҚОЛАЛАР

ОНА ТИЛ ТУЙҒУСИ
(ёхуд мақолдан эпосгача)

Миллатнинг минг йилликларини ҳис этиш учун унинг тилини ҳис этиш керак, қалбини англаш учун тилини англаш керак. Она Тилимиз ўз кўламида жуда буюк тарихларни мужассам қилган.

Бор-йўғи учта-тўртта сўздан иборат битта кичкинагина мақол халқнинг бутун бир авлоди кечмишидан хабар беради. Яъни шу ихчамгина битта жумлага катта бир авлоднинг муайян йўналишдаги юз йиллик тажрибаси тўпланган бўлса, ажаб эмас. Эътибор қилсангиз, тилимиз мақолларга жуда бой. Минг-минглаб мақолларимиз бор. Биргина “Ўзбек халқ мақоллари” китобининг ўзида ўн мингга яқин мақол жамланган. Ҳолбуки, бу китобга кирмай қолган яна қанчадан-қанча мақоллар тилимиз бағрида яшаб юрибди. Мақоли кўп тил қудратли бўлади. Шунинг учун болаларга мақолларни кўп ёдлатиш керак. Шунда улар ҳам ҳикматни илғайди, ҳам ўз тилининг рангларини сезади, тафаккур доираси кенгаяди. Чунки бу ажойиб дурлар фикр чиғаноғи ичида асрлар мобайнида пайдо бўлган. Мақол айтишга осон, англашга келганда эса у қалб ва фикр меҳнатини талаб қилади ва бусиз ўз сирларини очмайди. Қайси миллатнинг мақоли кўп бўлса, унинг маънавияти шунча теран бўлади. Дуч келган одамдан ҳикмат чиқмагани каби мақол ҳам ҳар жойдан қўзиқориндай потирлаб чиқавермайди. Бу мўъжазгина ажойиботларнинг пайдо бўлиши учун тафаккур ва туйғуга тўйинган тупроқ керак.

Халқнинг катта дostonларига ҳам мақол оналик қилган. Зеро, дарё бирдан пайдо бўлмайди, у жил-

ғалардан, керак бўлса томчилардан йиғилади. “Алпомиш”дай дostonни яратолган Тил, шубҳасиз, ижод ва тафаккур тилидир. “Алпомиш”дай монументал дostonни бор халқлар жаҳон айвонида унчалик ҳам кўп эмас. Бу мангу тирик маънавий обидада тарихнинг бир неча минг йиллик манзаралари бутун моҳияти билан, ҳа, бутун моҳияти билан намоён бўлади. “Алпомиш”нинг ўзида айтилганидай ушбу дoston яратилган замонларда “бу дунёлар ёш эди”. Шундай оламшумул дostonни бизнинг Она Тилимиз жаҳонга берди. Ўзбек қалби, ўзбек руҳининг қиёфасини кўраман деган одам “Алпомиш”га қараши керак. Қолаверса, бу дoston бугунги кунда ҳам ҳақиқий маънода яшаяпти. Бахшиларимиз “Алпомиш”ни куйлаётганда, унинг саҳифаларида олис аждодларимиз кечинмалари билан бизнинг кечинмаларимиз учрашишини ҳис этса бўлади.

Она Тилимиз халқ оғзаки ижодиётидан тортиб, қадимги ёзма ёдгорликларимизга қадар, ёзма ёдгорликларимиздан тортиб, бугунги адабиётимизга қадар миллатнинг чинакам хазиначарини ўз бағрида сақлаб келмоқда. Қадимги битиктошлардаги ёзувлар, Эр Билга, Алп Эртунга каби қаҳрамонлар тарихи ўша вақтлардаёқ юксак санъат билан абадиётга шу тилда муҳрланган. “Девону луғотит-турк”ни варақлаётиб, ўзингиз кўп ишлатадиган, кўнглингизга яқин қадрдон сўзларга дуч келасиз. Бу қадрдон сўзлар сизга минг йил нарироқдан боболар нигоҳи билан қараб турганини ҳис этасиз. “Қутадғу билиг”да яшаб келаётган муҳташам адабиёт бундан кейин ҳам жаҳон адабиётини нодир манбалар билан таъминлашга қодир. Бу тил минг йиллар мобайнида қандай гўзал мўъжизаларни яратиб келаётгани унинг маънавий обидаларидан аён кўриниб туради.

Ҳар қандай одам ўз Ватанини Она Тили орқали танийди, дунёни ҳам, ўзини ҳам шу улуг куч воситасида

англайди. Онасидан биринчи сўзни ўрганган гўдакни тасаввур қилинг. У шу сўз билан Она Тил сари илк қадамини ташлайди. Она Тил эса унинг қўлидан тутиб аста-секин олам сари етаклаб кетади. Тили чиқаётган гўдак билан бошқа тилни ўрганаётган катта одамни солиштириб кўрсангиз, ғаройиб ҳолга дуч келасиз. Тил ўрганаётган катта одам ўша тилнинг қонун-қоидаларини йиллар мобайнида ҳижжалаб ўқиб-ўрганади. Шу тилни тушуниш, унда гаплашиш учун қаттиқ меҳнат қилади. Ақлини, хотирасини аямай ишлатади. Тили чиқаётган бола эса ҳеч қандай қийинчиликсиз Она Тилини ақл бовар қилмас даражада тез ўзлаштиради. Унга биров на бу тилнинг грамматикасини, на стилистикасини, на бошқа қоидаларини ўргатади. У ҳаммасини ўзи англаб олади. Бунга сабаб Она тил унинг қонида бор, руҳида бор, унинг жонида шу тил яшамоқда. Она Тил шунинг учун ҳам азиз ва муқаддас. Бир пайтлар ўқигандим. Уйқусида гапирадиган бир аёлнинг эри ўзгача бир ҳолни сезиб, руҳшунос шифокорга мурожаат қилади. Шифокор унга хотинининг уйқусида гапирган тушунарсиз гапларини магнитофонга ёзиб келишини сўрайди. Эр шундай қилади. Шифокор магнит лентасига ёзилган овозни мутахассисларга эшиттириб кўради. Қарангки, аёл тушида соф испан тилида равон гаплашар экан. Ҳолбуки, аёл аслида испан тилидан бирор сўзни ҳам билмас экан. Унинг бу тилдан мутлақо хабари бўлмаса, қандай қилиб тушида шу тилда равон гаплаша олиши мутахассисларни ҳайрон қолдиради. Узоқ текширув ва суриштирувлардан сўнг шу нарсa маълум бўладики, бу аёлнинг момосининг момоси испан бўлган экан.

Демак, Она Тил туйғуси худди Ватан туйғуси каби одамнинг руҳида яралган бўлади. Одамнинг дунёқараши, туйғулари, тафаккури, оламга ва одамга муносабати, шубҳасиз, ўз Она Тилининг ҳолати билан боғлиқ бўлади.

Дейлик, Алишер Навоийнинг “Хамса”сини олинг. Бу асар миллат тафаккурини бир неча босқич даражага кўтариб юборди. Агар тарихимизда “Хамса” яратилмаганда, тилимизнинг даражаси бу қадар катта кўламга эга бўлолмасди. Миллий тафаккур тараққиёти шу кўлам билан боғлиқ эди. “Алпомиш”, “Хамса” каби гигант асарлар қанча бўшлиқларни тўлдирганини оддий гап билан изоҳлаб бўлмайди. Бунинг юракдан ҳис этиш керак. 52000 мисрадан иборат бу асар ўзбек тилида яратилиши маънавий ятимиз тарихидаги катта ҳодиса эди. Зеро, “Хамса” яратишга бардош беролган тиллар бармоқ билан санарли. Ўн бешинчи асрга келиб Алишер Навоийнинг “Хамса”си билан бу тил яна қудрат ва абадиёт ёрлиғини олган эди.

Миллат тарихидаги энг буюк ҳодисалардан бири Она Тилимизга давлат тили мақомининг берилиши бўлди. Тили эътироф этиладиган халқнинг ўзи эътироф этилади. Миллатнинг биринчи маънавий шаҳодатномаси ҳам унинг тилидир.

Ҳар биримиз ўз тилимизга бу тил менинг онам деб қарай билишимиз керак. Болаларимизни ҳам шунга ўргатайлик. У бизнинг қалбимиз ва тафаккуримизни парвариш қилгани каби биз ҳам уни севишимиз шарт. Зеро, бу азиз Тил азиз Ватанимизнинг тилидир.

1996 йил

*“Ўзбекистон адабиёти
ва санъати” газетаси*

ОНА ТИЛИМИЗНИНГ АБАДИЯТИ НИМА БИЛАН КАФОЛАТЛАНАДИ?

Бизда ота билан ўғил, она билан қиз, дўст билан дўст, оила, борингки қариндош-уруғлар муҳим гапларини ўзаро гаплашиб олишга ўрганган. Ўзаро! Бу жуда яхши одат. Энди замон шуни тақозо қиляптики, бутун миллат ҳам худди шундай зарур гаплар ҳақида гаплашиб олишга ўрганиши керак экан. Биз миллат бўлиб, бир бўлиб гаплаша олаяпмизми? Ҳамма гап шунда. Кўп йиллардирки, биз бундай меҳр-оқибат майлисларидан йироқлашиб кетдик. Бунинг ўзига хос бир қанча сабаблари борки, уларга тўхталиб ўтирмакчи эмасман. Чунки гурунгимизнинг йўриғи бўлак. Ўтган ўтди, бўладиганини гаплашайлик. Муҳими, мамлакатимизда шиддат билан янги давр бошланди. Энди ҳар биримиз нигоҳларимизни бироз янгилаб олишимизга тўғри келаяпти.

2019 йилнинг 21 октябрида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чоратадбирлари тўғрисида” Фармони эълон қилинди. Бу тарихий ҳодиса бўлди. Чунки бир неча юз йилликларга назар солсангиз, ўзбек тилининг тарихида бундай муҳим ҳужжат эълон қилинмаган. Бу муболаға эмас. Фармонда она тилимизнинг ривожини, ҳимоясини, тараққиёти учун зарур бўлган аниқ чора-тадбирлар белгилаб берилган. Ўша кунлар ўзбек зиёлилари Тил байрамини қутлуғ сана сифатида кутиб олган бўлса, бу Фармонни ҳам бир байрам сифатида кутиб олди.

Дарҳақиқат, миллатни миллат сифатида тутиб турадиган устунлар бор. Булар миллий тафаккур, миллий маънавият, миллий дид, миллий маданият каби тарихий ақлимиз ва салоҳиятимизнинг мажмуаларидир. Лекин буларнинг барчасининг заминидан битта ганжина ётадики, усиз ҳеч бир устун ўзини тик тутиб туролмайди. Бу миллий тилдир.

Фармон эълон қилинган кунлари кўнглимдан бир ўй ўтди: Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ойбек, Миртемирлар Она Тилимиз ҳақидаги шундай ҳужжатни кўрганларида қатағон хандақларидан буюк тоғлардай ўсиб чиқмасмидилар? Яна бир ўй ўтдики, узоғи билан бир-икки ойнинг ичида ҳар бир одамдан тортиб, мамлакатимизнинг ҳамма жабҳаларида тилга муносабат кескин ўзгаради. Бу борада ижобий маънодаги инқилоб содир бўлади. Афсуски, бундай бўлмади. Шундай муҳим Фармонга биз муносиб жавоб бера олмаёпмиз. Ҳаракатларимиз анча сушт кечаяпти. Ланжлик қиляёпмиз. Келинг, бу борада қилинаётган ва қилинган ишлардан эмас, тезда қилишимиз керак бўлган ишлардан гаплашайлик. Амалга оширилган амаллар ўзимизники. Бундай вазиятда беихтиёр Қонун, ижро ва оммавий савия ҳақида ўйлаб қолар экансан. Чунки оммавий савиянинг даражаси Қонуннинг моҳиятини очади ва ижросини таъминлайди.

Биз нега шундаймиз? Имконият берилмаса, иложи йўқ, тақиқлар бор, тилимизни тийиб ўтирайлик, деймиз. Имконият берилса, ривоятда айтилганидай, оёғидаги занжир ечилса-да, жойидан қимирлашни истамаган фил каби қимирламаймиз. Ҳолбуки, Шайх Саъдий “Қимирлаган қудратлидир” деганлар.

Кўп узоққа бормайлик-да, ҳар куни, ҳар соатда кўзимиз тушадиган нарсаларга эътибор қилайлик. Фармондан сўнг мамлакатимизнинг юраги саналган Тошкент шаҳри кўчаларидаги пешлавҳаларда, ёзувлару рекламаларда ажнабий сўзлар босими неча фоизга ўзгарди? Уч ойда уч фойизгайм ўзгармаган. Ҳамон шаҳарнинг муҳташам кўчаларидаги ҳар 20 та дўконнинг учдан икки қисми ажнабий номда. Ҳамон ўзбек тилидаги ёзувлардан кўра бошқа тилдаги ёзувларнинг салмоғи анча баланд. Хусусан, ёшларимиз ҳар куни томоша қиладиган, кўрсатувларининг 80 фойизи ажнабий сўзлар билан номланган хусусий телеканалларнинг нечта кўрсатуви

номини ўзгартирди? Биттаси ҳам ўзгартирмаган. Дунёда бефарқликдан ёмон нарсаси йўқ. Яъни, на у ёқлик, на бу ёқлик! “Нима бўлса бўлар, менга нима?” деган ақида билан яшаш... Бефарқлик ҳамма иллатларнинг инкубаторидир.

Бунинг устига Тил қоидалари ҳар қадамда бузил-япти. Оммавий ахборот воситаларини оласизми, идоралараро ҳужжатлар айланишини кузатасизми, кино ё сериалларни кўрасизми, ҳатто китобларни оласизми ва ҳоказо ва ҳоказоларда тилга эътиборсизликка дуч келасиз. Биз ўтган йили ашаддий қоидабузарлар ва тартиббузарларни ҳам бор-йўғи 3–4 ой ичида қатъий тартибга олиш мумкинлигини амалда кўрдик, бунга ўзимиз гувоҳ бўлдик. Йўл ҳаракати қоидаларига амал қилиш бўйича кескин чоралар кўрилиши қисқа муддатда ўз натижасини берди. Тил қоидалари масаласида ҳам худди шундай қатъий ва кескин чоралар зарур, назаримда. Гап шундаки, Тил қонунини кўпол равишда бузганларга масъуллар нари борса огоҳлантириш, огоҳлантириш ҳам эмас, “предупредить”, деб қўя қолишади. Бўлмаса шу ҳам йўқ. Бундай чора билан ҳозир бировнинг пишагини пишт деб бўладими? Давлат тили тўғрисидаги Қонунга беписандлик билан қараганларга, уни бузганларга яхшигина жарима солиш, керак бўлса лавозими билан боғлиқ аниқ чоралар кўриш керак бўлаяпти, худди йўл қоидаларида қилинганидек.

Ёшлар тили ташвишланарли ҳолда. Тўғри, билимдон зукко ёшларимиз бор, улар тилга эътибор қиладилар. Умидимиз ҳам шулардан. Лекин ёшларнинг оммавий ҳолида тил масаласида жиддий муаммолар бор. Уларнинг кўпчилигининг тили гўё ўзбек тили эмас, аллақандай жаргон тилига ўхшаб қолаяпти. Баъзи болаларимиз гапираётганда эшитиб туриб, мен ўз она тилимни танимай қолаяпман. Ўзбек тилини ҳақорат қиладиган даражадаги эстрада кўшиқлари пайдо бўлаяпти. Уларда тил хўрланади. Биз бунга индамайгина йўл бераяп-

миз, ҳатто тарғиб ҳам қилаяпмиз, қарсақлар чалайпмиз. Кўпчилик ёшлар она тилидан кўра ўша қўшиқлардаги жаргонни ўзига тезроқ сингдираяпти. Хоҳлаймизми, хоҳламаймизми, ёшларда тил қандай бўлса, фикрлаш даражаси ҳам шундай бўлади. Ундан ортиқча бўлиши мумкин эмас. Бу математикадаги формуладай гап. Қўшилувчиларнинг ўрни алмашган билан йиғинди ўзгармайди. Ёшлар тилидаги маънавий нўноқлик эса бевосита таълим тизимидаги тилга муносабатга бориб тақалади. Ўқитувчи қандай фандан дарс бермасин, ундан ўқувчилар тил маданиятини ҳам ўрганишлари керак. Дарс ўз оти билан дарс. Ҳатто аниқ фандан дарс берилган бўлса-да, унда билим тил воситасида сингдирилади. Демак, ўқитувчининг тил маданияти фанни қандай тушунтира олишини ҳам белгилаб беради. Жонкуяр, фидойи, заҳматкаш, закий ўқитувчиларимиз қаторида, таассуфки, битта маълумотнома ёзишга қўли қалтираб қоладиган чаламуллалар ҳам учраб туради. Келажак эса, ўқувчидан ҳам аввал, ота-онадан ҳам аввалроқ яхши ўқитувчилар билан боғлиқ. Яхши ўқитувчи тилни ҳам, элни ҳам яхшилайди. Шундай ўқитувчиларимиз кўпайсин.

Тилимизнинг тақдири ёшларнинг зиммасида. Ахир Она тилимиз эртага шу ёшлар тилида ва дилида яшайди-ку. Ёшларимиз кўп вақтини ижтимоий тармоқларда ўтказаяпти. Ижтимоий тармоқларда жамиятга фойдаси тегаётган фикрли блоггерлар бор. Лекин яна шундай блоггерлар тоифаси пайдо бўлаяптики, уларнинг баъзиларига иншоми, диктантми ёздириб кўрсангиз, ҳар саҳифада 20 та хато қилиши тайин. Оқибатда улар бузуқ тили билан элнинг дилини бузаяпти. Савод дегани шундай нарсаки, у биттагина жумлада ўзини намоён этади. Саводсиз одамнинг оммага мақола эълон қилиши жарроҳликдан беҳабар аравакашнинг бир касални операция қилиши билан баробардир.

Миллий маънавиятнинг асоси миллий тил дедик. Шу масалада яна бир гап. Кейинги пайтларда ижтимо-

ий тармоқларда “маънавият шахсий масала, унга давлат ҳам, бошқалар ҳам аралашмаслиги керак” деган маънодаги чақириқлар пайдо бўляпти. Халқимизда эл тушунчаси жуда азиз тушунча. Эл худбинликни, индивидуализмни, якка шумшукликни ёмон кўради. Маънавият шахсий масала эмас. У осмондан тушгандай ё ердан чиққандай бир одамнинг ичида тўсатдан пайдо бўлиб қолмайди. Одам дўконда сотиладиган ажодсиз қўғирчоқ эмас-ку. Ота-она, бобо-момо деган гаплар бор. Мен ўз ичимдаги маънавиятнинг 55 фоизини ота-онам, бобом ва момомдан олганман десам, тўғри бўлади. Қолган 45 фойизи кўриб-кечирганларим ва ўқиганларимнинг туҳфаси. Менинг маънавиятим менинг маъномдир. Бу маънони фақат ўзим тиклаганман десам, ёлғончилик ва худбинлик бўлади. Айтганимдай, бобом, момом, отам, онам, қадрдон мактабим, университетим, элим, она ерим... Маънавият элга тааллуқли. Маънавиятли одамларнинг бирлашувидан эл пайдо бўлади. Янаям аниқроғи, одамлар маънавиятни эмас, маънавият одамларни бирлаштиради, худди Она Тил каби. Маънавиятсиз одамлар бирлашса, пода пайдо бўлади. Миллий тил маҳв этилган жойда маънавиятсизлик заҳарли қўзиқоринлардай потирлаб гуллайди. Чунки унда эл йўқолади. Бундай фалокатдан ҳар бир халқни Худонинг ўзи асрасин!

Кейинги пайтларда ўзбек тили фани бўйича давлат аттестациясини жорий этиш масаласида гаплар бўляпти. Бу жуда яхши. Ушбу давлат аттестацияси мактаблар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари ўртасида ҳам, шунингдек, корхона ва ташкилотлар раҳбарлари миқёсида ҳам ўтказилиши керак. Шунда ҳар қандай корхона ё ташкилот раҳбари ўзи раҳбарлик қилаётган жойда давлат тилига муносабат қандайлигини яхшироқ ҳис этади. Қолаверса, бу иш давлат тилининг нуфузини оширишда амалий чора бўлади, масъулиятни кучайтиради.

Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини ошириш борасида олдимизда улкан ва шараф-

ли ишлар турибди. Олимларимиз, адиб ва шоирларимиз амалга оширадиган қатор вазифалар борки, бунинг ўзи алоҳида катта мавзу. Ёзсак бир китоб бўлади. Муҳими, инсоният бошидан кечираётган хатарли кечмишлар олдида бефарқ бўлмайлик. Она Тил, Она Ер, Она Ватан тақдирига ўз тақдиримиз деб қарайлик. Ана шунда бир-биримизга қараб “Биз нега шундаймиз?” деган афсусли саволни бермаймиз.

Глобаллашув сабаб дунёда ўнлаб тиллар таназзулга учраяпти. Мутахассислар фикрига кўра, XXI асрда 600 та тил йўқ бўлиб кетиши мумкин. Бу дунё миқёсидаги катта хатар. Тиллар йўқолиши миллатлар, ватанлар йўқолиши, тарихлар йўқолиши деганидир. Бундай вазиятда ҳар бир халқ ўз тараддудини ўзи кўриши керак. Она тилимизнинг абадияти бизнинг муҳаббатимиз ва садоқатимиз билан кафолатланади.

Бир сўз билан айтганда, Президент томонидан эълон қилинган Давлат тили тўғрисидаги бу Фармон ижросига ҳар биримиз ва ҳаммамиз масъулмиз. Шу билан миллатмиз, шу билан халқмиз.

Манба: “Янги Ўзбекистон” газетаси №1(1) 25 январь, 2020 йил.

ХАЛҚ ВА ТАРИХ ТИЛИ

Халқ қалби, миллий руҳ деган тушунчалар борки, Хулар мавҳум тушунчалар эмас. Уларни англамоқчи бўлган одам, бор бўйи билан кўрмоқни истаган одам халқимизнинг минг йиллар мобайнида сўзма-сўз, ҳарф-ма-ҳарф, товушма-товуш бунёд этилган дostonларини билиши керак. “Алпомиш” дostonини бахшиларимиз ўн кечалаб айтишган, “Гўрўғли” туркуми ўзида 100 га яқин дostonни жамлаган. Худди шу дostonлар ичига кирган одам халқ қалби билан, миллий руҳ билан юзма-юз келади ва унинг нима эканлигини билади. Бизнинг бахшиларимиз минг-икки минг демайман, неча минг йиллар мобайнида халқ қалбини, миллий руҳни даврларнинг турли суронларидан, тўзонларидан бутун олиб чиқа олган. Ана шу дostonлар ичига жойлаб олиб чиққан. Агар халқ қалбининг уйи қаерда, халқ қалбининг манзили, макони қаерда деса, мен ҳеч иккиланмасдан, халқ дostonларида, халқ оғзаки ижоди асарларида деб жавоб берган бўлардим. Шунинг учун бахшилар бутун бир халқнинг тили, тарихимизнинг тили бўлганлар ва халқнинг орзу-армонлари, дардини, интилишларини мана шу дostonларда ифода этганлар.

Мен ўзим кўрган бахшилар орасида ҳам 70–80 та дostonни ёд биладиган бахшилар бор эди. Шунча дostonни ёд билиш нима эканлигини биз тасаввур қилишимиз керак. Масалан, биргина “Алпомиш”нинг ўзи 600–700 саҳифа китоб бўлади. Шунча нарсани улар ёд билган ва шуурида асраган, бор меҳри-муҳаббати билан авайлаган. Ҳолбуки, баъзи одамлар билан гаплашганда, тўрт қатор шеърни ёд биласизми, десангиз ўйланиб қолади, тутилиб қолади. Демак, далаларда қўй боқиб ёки мол боқиб юрган битта бахшининг қалбида қанақа маънавий мерос сақланиб келаётганлигини, қандай бойлик шу одамнинг ичида яшаётганлигини англашимиз керак-да.

Қаранг, қандай яхши кунларга етиб келдик, Ҳалима

Худойбердиева айтганларидай, "Бу кунларга етганлар бор, етмаганлар бор". XX асрнинг 30–40-йилларидан на-ри-берида биз бахшичилик санъатидан узоқлаша бошладик. Аввалига аста-аста, кейин тезлик билан узоқлашиб кетдик. Бунинг устига XXI аср арафасида оммавий маданият ўз юришларини халқларнинг қадимий санъатларини емиришдан бошлади. Шўролар тузумида бахшичилик санъати чеккага суриб ташланди. Бахшиларга муносабат ёввойиларга муносабат каби масхараомуз шаклда намоён бўлди. Бизга қўшни мамлакатларнинг ҳам жуда катта бахшилари, оқинлари бор эди. Уларда ҳам бу санъат йилдан-йил ғариблашиб борди. Шу ўринда яна бир нарсани айтишни истардим, дунёда халқлар борки, уларнинг ҳар бирининг тарихида бахшичилик санъати қандайдир кўринишда мавжуд бўлган. Фақат қайсидир халқ бу қадимий санъатини сақлаб қололган, қайсидир халқда эса унутилиб, аста-секин йўқ бўлиб кетган. Масалан жаҳонга машҳур "Илиада", "Одиссея" дostonларини яратган Ҳомер ҳам аслида бахши бўлган. Биласиз, Ҳомернинг қўзи ожиз эди, у бахшиларга ўхшаб дostonларни қўшиқ қилиб айтиб юрган. Анча кейин улар китоб ҳолига келган. Хуллас, ҳамма халқларда ҳам ёзма адабиётга довлур юрт қаҳрамонларини, элнинг орзу-армонларини куйлаб юрган бахшилар бўлган. Шунинг учун Термизда бўлиб ўтаётган бахшичилик санъати фестивалининг халқаро миқёсда ўтиши ҳам диққатга сазовор. Шу кунларда турли мамлакатлардан бахшилар, оқинлар, фольклоршунос олимлар юртимизга келишяпти. Мен аминман, улар бу фестивалнинг тарихий аҳамиятини ўз халқлари мисолида ҳам теран ҳис этадилар. Чунки ҳар бир халқнинг маънавий хазиналарининг асл бешиги худди шу бахшичилик санъатидир. Ёзма адабиётгача бўлган даврлар ҳақидаги тасаввурни ҳам ва ёзма адабиётга энг катта манбани ҳам шу санъат беради. Ҳамма гап шундаки, ёзма адабиётгача бўлган, неча минг-минг йил олдинги аждодларимиздан қолган қандай эзгу сўз бўлса, қандай эзгу амал бўлса, улў бахшиларимизнинг шарофати билан етиб келган. Бу бахшилар йўлма-йўл,

уйма-уй, қишлоқма-қишлоқ юриб, айтиб юрган дoston ва қўшиқларида жуда катта маънодаги мафкурани, Инсон мафкурасини одамларга сингдирган. Уларнинг ҳар бир ҳаракатида, ҳар бир сўзида халқнинг катта адабиёти яшаб келган.

Дунёда катта эпоси бор халқлар жуда кўп эмас. Ғурулансак арзийди, ўзбек халқида "Алпомиш" бор. Гап шундаки, халқларнинг бадий тафаккурини барометр каби ўлчайдиган нарсa бу – шу халқнинг эпоси бўлади. Бизнинг халқимизнинг бадий тафаккури азалдан жуда катта талабларга жавоб бера олган. Бўлмасам, "Алпомиш"га, "Гўрўғли"га ўхшаган дostonлар яратилмасди. "Алпомиш" дostonининг ҳар саҳифасига катта тарих, катта ҳикматлар яширинган. Алпомиш Қултой кўринишида келиб, Ойбарчинга уйланмоқчи бўлиб тўй бераётган Ултонтозга "қутлўғ бўлсин" қилганини бир эсланг:

Номуслар билан-эй орингиз,
Қаторда лўкчаю норингиз,
Сағирга ўтибди зўрингиз,
Юракдан чиққандир черингиз,
Қуллўқлар бўлсин-эй, тўражон-эй,
Бир марддан қолған-эй ёрингиз.

Ёки Ултонтозга тегишга мажбур қилинаётган Ойбарчиннинг сўзларини эслаб кўринг:

Уюримда қулуним от бўлмасми, бобожон,
Бегонани кел десам ёт бўлмасми, бобожон.
Вақти келиб бу кўнгил шод бўлмасми, бобожон,
Мард кишининг боласи мард бўлмасми, бобожон,
Ит боласин суйган билан ит бўлмасми, бобожон.
Сунбул-сунбул сочимни тарамай ўлай, бобожон,
Ойна олиб оқ юзима қарамай ўлай, бобожон.

Мен "Алпомиш"ни Қодир бахшидан эшитиб кўрганман. Қодир бахши сиймосида Бобо шоир, Умр бахши, Эргаш Жуманбулбул, Фозил Йўлдош, Пўлкан шоирларнинг

тимсолини кўрганман. У Худо берган одам эди. Қодир бахшининг овозида ҳам, дўмбира чертишида ҳам, айтишида ҳам сеҳр бор эди. "Алпомиш" достонининг бир жойига келганда, тингловчиларни шундай йиғлатарди, шундай йиғлатарди, яна бир жойига келганда эса, шундай кулдиарди, шундай кулдиарди. Хуллас, бутун бошли манаман деган жуда катта театр жамоаси қилиши мумкин бўлган ишни биргина Қодир бахши қўлида дўмбираси билан қилганини мен кўрганман. Ачинарлиси, Қодир бахши айтган "Алпомиш" тўлиқ ҳолда ҳали йиғиб олинмади. Халқнинг орасида ҳар хил эски ленталарда сочилиб ётибди. Ўнлаб достонлар айтган у киши. Буларнинг ҳаммасини бугунги замонавий аудио техникаларга кўчириб олиб, халққа берсак жуда катта иш бўлар эди. Қодир бахши Тожикистонда бир даврада "Ҳазрати Хизр" деган достонини айтган. У пайтларда мумкин эмасди бундай достонларни айтиш. Ўша даврада Тожикистоннинг уламолари, адиблари, олимлари бўлишган. Бу достонни бахши яширин бир уйда, хос даврада яшириб айтган. "Ҳазрати Хизр" достони ҳам ҳозирда йўқ. Бундай достонларни излаб топишимиз керак.

Менинг қишлоғимдан ҳам Поён бахши деган бахши ўтган. 30-йилларда даҳшатли очарчилик бўлиб турган бир даврда Тожикистондан Сурхондарёга дон олиб қайтаётган одамларнинг буғдойини Боботоғда беркиниб юрган қароқчилар тортиб олади. Бола-бақра, хотин-қиз, кексаю ёш йўл қараб кутаётган карвон куп-қуруқ қўл билан қайтади. Оқсоқоллар бўлган воқеани эшитишиб, миршаб жўнатайлик деса, "активлар"ни юборайлик деса, иш чиқмайди, беҳуда қон тўкилади, холос. Охири улар Поён бахшининг бир ўзини Боботоққа жўнатишади. Поён бахши қароқчиларни топади, уларга "Мен сизларга бир дoston айтман, эшитинглар!" дейди. Сўнг Поён бахши юртда аёллар, болалар, кексалар очдан ўлаётганлигини, кечаётган қаҳатчилик ва очарчилик даҳшатларини шундай дард ва алам билан куйлайдики, қароқчилар бошлиғи чидаёлмай йиғлаб ўрнидан туриб кетади-да, ҳамма донни битта донасигача қолдирмай қайтариб бе-

ришларини, ҳатто ўзлари учун йиғиб қўйган донни ҳам қўшиб беришларини буюради.

Мана кўряпсизми, бахшиларга халқнинг тили, эл юрагининг овози бўлиш Худо томонидан юқтирилган. Энди ўтган даврдаги эътиборсизлик ва беписандликни қарангки, 70–80 талаб дostonни ўз қалбида асраб элга етказиб келган бахшиларнинг ҳозир қабри қаерда деса, биров билмайди. Ахир улар ҳақиқий маънода халқ ва миллатнинг жуда катта хизматчилари эдилар. Ўша давр мафкурасини биласиз. Қуллик мафкураси элу халқ бахшичилик санъатидан узоқ бўлишидан манфаатдор эди. Шу сабаб қанчадан-қанча бахшилар ўзга юртларга сургун қилинди, ўз элида қолганларининг бошида ойболта ўйнаб турди. Бунга ҳамманинг ичи куяди. Юз йиллик бу муддатда қанчадан-қанча хазиналар тили боғланган бахшиларнинг ичида куйиб кетди. Бу фестивалнинг ташкил қилинишидан мақсад ўша хазиналарни борица қайтариш, қадрини англаш, бу қадим санъатнинг қаддини кўтаришдир. Кейинги даврдаги катта маънавий ҳодисалардан бири бўляпти бу анжуман. Чунки кейинги пайтларда бахши, бахшичилик санъати деса ёшлар у нима экан дейдиган даражага бориб қолганди. Мен яқинда Сурхондарёда бўлиб чоллардан, кампирлардан кўп яхши гапларни эшитиб келдим. Улар учун гўё йўқотган азиз нарсаси қайтаётгандай, ботиний бойлиги қайтаётгандай... Ёшларимиз бошқа арзимас ва бачкана нарсаларга чалғимаслиги учун мана шундай миллий санъатлар билан уларнинг қалбини бойитиш йўллари излашимиз керак. Мен кўп одамлар билан гаплашиб бир нарсани англадим, бизнинг одамларимизнинг ичида ҳозир ҳам катта адабиёт яшаб келяпти. Буни оддийгина турмуш тарзида кўрса ҳам бўлади. Масалан, дарёнинг олдидан ўтиб кетишаётганда, ассалому алайкум, дейишади. Қишлоғидаги қари бир тутни боботут деб, ўз бобосидай кўришади. Сувнинг олдидан ўтаётганда ҳам эҳтиёт бўлишади. Эҳ, жуда кўп бундай мисоллар. Булар бахшиларимиз айтган дostonлардан қон-қонимизга сингган нарсалар.

Оммавий маданият, глобализация бутун жаҳон

зиёлиларини ташвишга солиб турибди. Дунёдаги аҳли фикр олдида: “Бу қалтис ва хатарли жараёндан қандай халқлар бутун чиқади?” деган савол турибди. Ривожланган мамлакатлар ҳам шунга эътибор қаратяпти ҳозир. Гап шундаки, миллатга тааллуқли ҳар бир одамнинг ичи бутун бўлса, халқнинг ичи ҳам бутун бўлади. Бунинг учун асл илдизларни яхши англаш керак. Асл илдизларни би-лиш учун эса, бизга тил ва руҳ берган, тафаккуримизни парвариш қилган қадимий санъатларимизни ҳис этишимиз керак бўлади. Қадимий дostonлар, бахшиларимиз айтиб юрган қўшиқлар ҳар биримизнинг қалбимизни ҳимоя қилади. Уларни сақлаш миллатни сақлаш дегани. Чунки бахшилар айтган бу дostonлар миллат руҳида, миллат руҳи эса шу дostonлар ичида яшаб келган. Уларни бир-биридан айириш вужудни руҳдан, руҳни танадан айиришдай гап. Тасаввур қилинг, битта дostonнинг яралиши учун қанча вақт керак? Биттагина мақолнинг яралиши учун юз йил керак бўлса, битта халқ дostonининг бунёд бўлишига неча асрлар керак. Халқ ижод маъносида шошилмайди.

Мен баъзида нима учун бахшиларимиз ички овозда айтишлари ҳақида ўйлаб қоламан. Инсоннинг ботиний овози бу. Бахши куйлаётганда овозига эрк беради, бор туйғулари, жисму жони билан айтади. Унга қўшилиб, табиат куйлайди, тарих куйлайди. Бахшининг овози бу тарихнинг овозига ўхшайди. Бу дард ва изтироб овозига, қадимият овозига ўхшайди. Мен бу овозда табиат, тарих ва кўнгилнинг қоришиқ симфониясини сезаман.

Қодир бахши айтган “Алпомиш” мана бундай бошла-нади:

Бу савдолар ўтганда бу дунёлар ёш эди.

Гапни қаранг-а? Алпомиш билан боғлиқ тарих ўтганда бу дунёлар ҳали ёш эди дегани бу неча минг йиллар олдин бу асар яратилган деганидир.

Дostonни ўқиш яхши, лекин дostonни бахшидан эшитиш керак. Дoston ичидаги сир дostonни эшитганда очилади. Ёшларни дoston эшитишга ўргатишимиз

керак. Бунинг таъмини олган одам кейин билади унинг сири нимада эканлигини. Бунинг завқини сезган киши орқасидан ўзи эргашиб кетаверади.

Мамлакатимиз Президенти ташаббуси билан бўлиб ўтаётган Халқаро бахшичилик санъати фестивали – бу халқимизнинг, адабиётимизнинг, дostonларимизнинг байрами. Халқ даҳосига катта эҳтиром бу!

Шу ўринда мен кўпроқ ёшларга мурожаат қилишни истардим. Ҳозир мактаб партасида ё университет ауди-ториясида ўтирган бу ёшлар ҳам вақти келиб 70–80га киради, бобо бўлади, буви бўлади. Ўшанда уларнинг бо-лаларига, набираларига қолдирадиган эзгу сўзи бўлиши керак. Авлод учун бу энг муҳим меросдир. Эзгу сўзни эса халқ дostonлари беради. Бахшичилик санъатининг буюк қадри ҳам шунда. Яна шуни айтишни истардимки, олдимиздан улкан дарёлар оқиб турганда, кўза кўтариб бошқа жойлардан сув излаб юрмайлик. Бу дарёларни та-нийлик, қадрига етайлик ва улардан мангу баҳраманд бўлайлик.

2019 йил, апрель.
“Ўзбекистон овози” гезетаси

МУНДАРИЖА

Жаннатга мактуб	4
1. “Яйлов” билан “чайла” битта сўзми?	7
2. Ултонтознинг оти нега Ултонтоз?	10
3. Кимсанбойнинг ўзи ким?	13
4. “Йўқла” сўзини йўқлаб	15
5. Беқасам тўн кийган “чўт”	17
6. “Чўпчак” – хас-чўпми ё?	18
7. “Чалғай” да чалғиманг	19
8. “Кичик” билан “Кучук”	20
9. “Қозон”нинг болалиги	21
10. “Йиғлади” нега “йиғлади”?	22
11. Етти ва ҳафта	24
12. “Уйа” ва “уй”	25
13. “Чаноқ”даги пахта ва мия	26
14. “Чавандоз” билан “чапандоз”	27
15. “Қорувли”нинг лойи қандай қорилган?	28
16. “Амма”м билан “амаки”м	29
17. “Тун”даги “кун”	30
18. Елиб келди	31
19. “Турлан” қандай турланади?	33
20. Ташқаридаги “тошқин”	34
21. “Керага”нинг керилгани	35
22. Қаймоқ – қуймоқ – суймох	36
23. Қўлимдаги “эллик”	37
24. “Тулум”да қолган “тул”	38
25. Бедананинг туллаги	39
26. Қулоч оч	40
27. Орқамдаги одам	41

28. “Эл”нинг “эл”лиги нимада?	42
29. “Ўтинч” қарзми, тилак?	44
30. “Чигал”нинг чигили	45
31. Қозиқ устидаги сочиқ	46
32. “Син”нинг синчиси	47
33. “Чил берди”	48
34. “Ёзуқ”нинг ёзуғи не?	49
35. “Ёзёвон”даги ёз	50
36. Саҳродаги “ёввойи”	51
37. “Тирик” нимаси билан тирик?	52
38. Тутилган тутқун	53
39. Кесилган кесак	54
40. Машрабнинг “ўртар”и	55
41. Қил устида “қилтирик”	56
42. “Ўшакчи” ушоқчими?	57
43. “Юксак”даги пат	59
44. Ўнта бўлса ўрни, қирқта бўлса қилиғи	60
45. “Сўқоқ”даги оқ кийик	61
46. Парвардигор	62
47. “Эринчак”нинг эртаги	63
48. Бешиккертти	64
49. Совчининг сўзи кимники?	65
50. Гапнинг “дангал”и	66
51. “Ичак-чавоқ”даги “чавоқ”	67
52. “Олчоқ” сўзининг икки маъноси	68
53. Ранги қув ўчди	69
54. Ялангдаги “яланғоч”	70
55. Қовуқ, қовоқ, қовун... ..	71
56. Соғиниш	72
57. Кундуз ва юлдуз	74
58. Куёв ва косов	75
59. Отарчи ўтлайдими?	76
60. “Юр” ва “юрт” сўзлари ҳақида	77
61. “Аямоқ” кафтда авайламоқми?	78
62. “Тегирмон”нинг “тегра”си	79
63. Соғин сигир	80
64. “Инак”нинг энаси ҳақида	81

65. Тарғил сигирнинг тароғи	83
66. Тароқнинг тармоғи	84
67. Кийизга қанор кийгиз	85
68. “Сочилган сочингдай сочилса сириг”	86
69. Чумчуқ ва чивин	87
70. Туновун – туновкун	88
71. Кенжа – кечки ҳосилми?	89
72. Тўп ва тўпиқ	90
73. Қилич кесолмайдиган мўйлов	91
74. Мурутини болта кесмайди	92
75. Соқол ва сақоқ	93
76. “Музей”даги музика	95
77. “Тариф”нинг таърифи ва тарихи	96
78. Қоплон қопадими?	97
79. “Бирпас”ми, “иккипас”?	98
80. Лайлак ва лаққи	99
81. Келин келди	100
82. Қўшни қуш	101
83. Тулки ясовул экан	102
84. “Арча”ми, “ардча”?	103
85. “Гир айланиб ўйнасам, чир айланиб ўйнасам...”	104
86. “Овлоқ”даги ов	105
87. Қораёғ ва ермойи	106
88. “Нефть” излаб	107
89. Кўча	108
90. “Урғочи” “уруғ очувчи”ми?	110
91. “Ҳаммол” ва “ҳомила”	111
92. Магазиндаги хазина	112
93. Организм ва арғанун	113
94. “Зангори”га тушган занг	114
95. “Қозонди” феълидаги “қозон” ҳақида	115
96. “Ғаладон”даги ғалла	116
97. Бир онани эмган сўзлар	117
98. Каклик каккиллайди	118
99. “Дакки”нинг чаккиси	119
100. “Далда”	120
101. “Кийик”	121

102. “Қағаноқ” ва “гилағай”	122
103. “Шағал”дан қилинган “шакар”	123
104. “Чайир”га доир	124
105. Тол туш	125
106. Санскритчани биладиган “бахши”	126
107. Улоқ ва улов	127
108. “Ўдаға”нинг ўдағайлагани	128
109. “Ўтов”даги “ўт”	129
110. “Балчиқ”даги “балиқ”	130
111. “Қапчиғай”	131
112. “Қумғон”даги “қимиз” ва “қимрон”	132
113. Ялқов ёлғон билан ёлчимайди	134
114. “Чиғириқ” ва “чигит”	135
115. Дарвозанинг қопқоғи	136
116. Масту аласт	137
117. “Пичан” ва “пичоқ”	138
118. “Синчи” ва “синчков”	140
119. Чол	141
120. “Олтин”даги “ол” ва “тун”	142
121. Орол	143
122. Нархнинг навоси	144
123. Гармсел ва гармдори	145
124. Итнинг кўйлаги борми?	146
125. Набототнинг наботи	147
126. Тўқмоқланган сўқмоқ	148
127. Олақор	149
128. Юпатди	150
129. Йигит ва ўгит	151
130. Улус ва улуш	153
131. Пайпоқ, носки, уйуқ	154
132. Эртақнинг ўтмиши	155
133. “Қарз”нинг “қаволаси” нима?	156
134. “Мўлдираш” ва “мулдур”	157
135. “Қошиқ” ва “қўшиқ”	158
136. “Мужмал” асли мужмалми?	159
137. “Тайёр”даги “тайр”	160
138. Шашвар ҳам йўқ, лекин шашпар бор	161

139. Ғаройиб “ғариб”	162
140. “Сурбет”нинг сурлиги	163
141. “Конфет”ми, “гулқанд”?	164
142. “Кечқурун”даги “қурун” нима?	165
143. “Қушуйқу” ва “қишуйқу”	166
144. “Мучал” ва “муча” сўзлари ҳақида	167
145. Сарак-сарак жонсарак	168
146. Ишқирмоқ, ушқурмоқ ва ўшқирмоқ	169
147. Бошни қоплаган қалпоқ	170
148. “Иноқ” ва “инон” сўзлари дўстми?	171
149. Озиқ тишдаги озуқа	172
150. Ўнг қўлнинг ўнглиги нимада?	173
151. Ҳайвонларга аталган сўзлар	174
152. Қадимда опа-сингиллар ва ака-укалар	175
153. “Оқ” ва “оппоқ” сўзлари ҳақида	176
154. Ували-жували	177
155. Оломон	178
156. Ит бўйнидаги тасма	179
157. “Анач” ва “эгачи”	180
158. Ойнадаги ойнажон	181
159. Ўртоқлар ўртасидаги ўрталик	182
160. Илғор ва илгари	183
161. Отюррак	184
162. Кунгай ва терскай	185
163. Чўпон ва чўлиқ	186
164. Мушук ва шумшук	187
165. “Олқинди” ва “қолдиқ”	188
166. Овқат ва ақвот	189
167. “Оёқ”ми, “адоқ”ми?	190
168. Марварид хизматкор	191
169. Жиғовул ва шиғовул	192
170. Жиғибийроннинг жағи бийронми?	193
171. Мис чақа ва чақалоқ	194
172. Ундамоқ ва уннамоқ	195
173. Йогурт	196
174. “Наждак” қайроқтошми?	197
175. “Бошоқ” ва “машоқ”	198

176. “Ҳисор” тоғми, қўрғон?	199
177. Тол ва канизак	200
178. Ёш ва кўкат	201
179. Боди ва бодринг	202
180. Жиззаки ва жизза	203
181. Панд-насиҳат	204
182. Куз	205
183. Тўқол ёки шохсиз хотин	206
184. Сутхотин ва сузхотин	207
185. Сурув ва уюр	208
186. Ажриқ	209
187. “Чапани”нинг чаплиги	210
188. Бигиз	211
189. Дўзах дарахти	212
190. Ёро, яроқли ва ярамоқ	213
191. Чўмич ва чўмилиш	214
192. Қоя ва қия	215
193. Ташриф	216
194. Айил ва айланай	217
195. Йалпи, йалпай ва йалпоқ	218
196. Чалтов ва дўнгса	219
197. Ашқол-дашқол	220
198. Бу отларнинг ёши нечада?	221
199. Бу қўйларнинг ёши нечада?	224
200. Суқ ва суқбармоқ	226
201. Бармоқ ва тирноқ	227
202. “Сарт” сўзига қайтиб	229
203. Қайин ва қайнона	230
204. Гибралтар бўғозидаги бўғоз сигир	231
205. “Сайл” ва “сайр”	232
206. “Лўнда” эзмалигини қачон ташлаган?	233
207. Бўзлаётган бўзтўрғай	234
208. Изуқуллу бўлсин	235
209. Ҳужрадаги ҳужайра	236
210. Қишлоқ ва қушлоқ	237
211. Тўқсон	238
212. Анғиз ва андиз	240

213. Сувлиқ ва сўлиқ	241
214. Даҳанаки жанг	242
215. Ўсимлик ва ўсмир	243
216. Балу-балу	243
217. Гунг	244
218. Жайдари жавдар	245
219. Данак донаси	246
220. Супрадаги супрақулоқ	247
221. Булдуруқ	248
222. Лаган ва лагун	249
223. Сандал атрофидагилар	250
224. Гупсардай одам	252
225. Жаноби жануб	253
226. Жавлон урмоқ	254
227. Бозордаги бози	255
228. Қозоннинг юқи ва юқори	256
229. Маҳмуд Кошғарийнинг эски зонтиги	258
230. “Ўғиди” сўзи ҳақида	259
231. Қовуз ва памперс	260
232. Лаваш ва ош	261
233. Тантқиқ ва танти	262
234. Овчи қуш ва долбой	263
235. Экин ва кашта	264
236. Басир ва басират	265
237. Қумғоғ ва саксовул	266
238. Улапа ва улуфа	267
239. Кезанак	268
240. Овул	269
241. Галагов	270
242. Майна қушми ё мия?	271
243. Нўхта ва нуқта	272
244. Ўрдакнинг хўрози	273
245. Ўрқач	274
246. Тетик чол ва тетапоя гўдак	275
247. Оғам ва тоғам	276
248. Қадам ва қадим	277
249. Сумалақдан сўз топдим	278

250. “Ақча”ми, “оқча”?	279
251. Хаспўши ва хаспўшлаш	280
252. Типратиканнинг киприги	281
253. Бир тошбақа ва қирқ эшак	282
254. Болдиз – қайнсингил	284
255. Болдир	285
256. Табулға ва таволға	286
257. Қирғоқ	287
258. Ўчоқ ва очаг	288
259. “Ўксиган” ва “ўксик”	289
260. “Ирганч” ва “жирканч”	290
261. Ичкуяр	291
262. Тонг қолиш ва тўнглаш	292
263. Елда қолган желак	293
264. Қуймич	295
265. Қуюшқондаги қуйруқ	296
266. Тан олиш ва тан бериш	297
267. “Чағот” сўзи бизга керакми?	298
268. Туянинг қўшани ва қўйнинг қўшоғи	299
269. Иссиқ-совуқ ва севги	300
270. Киндикдан кўкарган ғаров	301
271. Сабов, сабоғ, сабачўп	303
272. Қамиш	304
273. Қарғиш асли қоралашми?	306
274. Ўпиш, хўплаш, ўпка ва ўпқон	307
275. Белбоғ ва белқарс	308
276. “Қамбағал”нинг “бағал”и нима?	309
277. Йилқи	311
278. Олқиш ва олқиш	313
279. Арлон, арслон ва сиртлон	314
280. Атоқли	315
281. Эмаклаш – меҳнат қилишми?	316
282. Қўшқнинг сояси	317
283. Қадимги ойлар	319
284. Широқми, Чироқми, ё?	322
285. “КАТТА” сўзининг катталиги	324
286. Сой ва Сайрам	325

287. Катак, хатак ва украинча хата	326
288. Қийин қийноқ	328
289. Тўмариснинг томири	329
290. “БИЗ” сўзи қандай пайдо бўлган?	330
291. “Ўзим” даги “ўз” им	331
292. Йўлдан озиш ва танадаги озиш	332
293. Товуқ тувди	333
294. Кўлик ва автомобил	334
295. Ўрик	335
296. Скелет ва гавара	336
297. “Бурун”нинг бурунги гурунги	337
298. Чайқалиш ёйилишми?	339
299. Ранги ўнгиди	340
300. Қўйнинг қийи	341
301. Яқин ва йироқ	342
302. Айғоқчи айтғувчими?	344
303. Қўчқор қочирувчими?	345
304. Капсан	346
305. Айоз	347
306. Кофта ва қафтан	348
307. Ачинмоқ	350
308. Ура! Ура! Ура!	351
309. Луков ва Идиевга салом!	352
310. Доримоқ	354
311. Ястанмоқ	355
312. Фахрий ёрлиқ	356
313. Олти, етти, олтиш, етмиш	357
314. Адирнинг ажралиши	358
315. “Наққош”нинг туркийчаси қандай бўлган?	359
316. Уқуви бор одам	360
317. Жарлик ва обрыв	361
318. Фалак ва эвран	362
319. Тин, тиним, тин олиш, тинч	364
320. Тўранинг жойи тўрда	366
321. “Эсиз”нинг эсизи	368
322. “Соқчи” ва “сақлан” сўзларининг илдизи бир хилми?	370
323. “Тинч-тотув”даги “тотув” нима?	372

324. Тузук одамнинг тузи	373
325. “Менгзаш”, “йангзаш” ва “йанглиғ” сўзлари ҳақида	375
326. “Телба”нинг “тел”и нима?	377
327. Иярчан, отадош, энадош	378
328. “ҚИЗ”ни қизғониш	379
329. Топинмоқ	381
330. “Қур”, белбоғ, давра	383
331. Индамади	385
332. Жумур	386
333. Жовлибойнинг шуҳрати	387
334. “Бушқирмоқ” ва “бушевать”	388
335. Куйидаги қудуқ	390
336. “Ўктам” сўзи ҳақида	391
337. Фартук ва партук	392
338. Буюк ва катта	393
339. Кўнгил	394
340. Пўкон ва кўричак	395
341. Йангшади, жангшади, янгради	396
342. Товар	398
343. Қарши ва Қаршибой	399
344. Халтура ва ўликлар	401
345. “Қув” сўзи ҳақида	402
346. Сергак	403
347. Сиёҳдоннинг туркий номи	404
348. Ўсал бўлди	406
349. “Тарик”нинг тарихи	408
350. “Уйғон” сўзи қандай пайдо бўлган?	410
351. Йўрға ва йўриқ	411
352. Кўмоч	413
353. Кузатди ва тузатди	414
354. Чорламоқ	415
355. Киндигини кесган онаси	416
356. Урғочи туя ва эркак туя	417
357. “Қурол-яроқ”даги “яроқ” нима?	418
358. Ўзбекча пальто	419
359. Қатов ва матов	420
360. Бўктар	422

361. Кафан ва капанак	423
362. Иртиш дарёси ҳақида	424
363. “Циркул”нинг ўзбекчаси	425
364. Творогнинг ўзбекчаси	426
365. Норин – таом, Норин – дарё	427
366. “Бор” ва “бой”	429
367. “Безгак”даги “без” нима?	430
368. Жигар ва бағир	431
369. “Кўкрак”, “кўксим” ва “кўкай” сўзлари ҳақида.....	432
370. “Оқшом”ми, “ағшам”?	434
371. Қайирдаги кумқайроқ	435
372. Қайирма	436
373. Хуйдо-хуйдо-хуйдо!	437
374. Осмон суви, ер суви	439
375. Дик этиб турди.....	440
376. Кўсем султон ва кўсам сарка	441
377. Номсиз бармоқнинг номи	442
378. “Иштон” асли ичтўнми?	443
379. “Япроқ”нинг илдизи	444
380. “Эмлаш” сўзи қандай пайдо бўлган?	445
381. Қуён ва товушқон	446
382. “Эсди” ва “эснади” сўзлари ҳақида	448
383. “Мумкин”нинг “имкон”и	449
384. Осон ва ўнғай	450
385. Равоч, чуқури, ишғун	451
386. Иркиллаб семириш	452
387. Бўрдоқига бўрланган	453
388. Қўриқчи, қўриғич, қўриқитгич	454
389. Қулоқ нега динг бўлади?	456
390. Ип неча хил боғланади?	457
391. Юлун ва илик	458
392. Жижи, жажжи ва Жўжи	459
393. Ача – бувими, опаи, амакими?	461
394. Кирпич ва ғишт	462
395. Қўлоғоч	463
396. Танглай ва қўмакай	465
397. Она сути қандай ияди?	467

398. Чиғаноқ ва момотирноқ	468
399. “Мунчоқ” сўзи қандай пайдо бўлган?	469
400. Қиз бола кимнинг хасми?	470
401. Бир яшарлар	471
402. Асбоб-анжом	472
403. Бошқон ва директор	473
404. “Қурб” қайгача етади?	474
405. “Тумов” ва “туман” қариндошми?	476
406. “Чалма” сўзи ҳақида	477
407. Лўттибоз ва фокусчи	478
408. “Қортиқ” сўзи ҳақида	480
409. Гирдоб, уйрум, қуюн	482
410. Рўзғор	483
411. “Ароқ” сўзи қандай пайдо бўлган?	484
412. Ўрмон ёнғоғи.....	486
413. Алпомишнинг Барчини	487
414. “Сиймоқ” сўзи қандай пайдо бўлган?	488
415. Сийлов ва сийламоқ	489
416. Тўлқин ва туянинг ўркачи	490
417. Қаңғшар, қаңширик, қаңкаймоқ.....	491
418. Алп Эр Тўнганинг “тўнга”си нима?.....	492
Сўзлар гувоҳлигида	493
Ёндафтардаги турли қайдлардан	512
Она тил ҳақида шеърлар	525

МАҚОЛАЛАР

Она тил туйғуси	531
Она тилимизнинг абадияти нима билан кафолатланади?.....	535
Халқ ва тарих тили	541

УЎК: 821.512.133-4 (082)

КБК: 60.56г(5Ш)

Ш 91

Шукур, Эшқобил

Ш 91 **Бобосўз изидан** [Матн]: / *Сўзлар билан сўзлашув* / Э. Шукур.

– Тошкент: «ADABIYOT» нашриёти, 2022. – 560 б.

ISBN 978-9943-5161-7-5

Адабий-илмий нашр

Эшқобил ШУКУР

БОБОСЎЗ ИЗИДАН

Сўзлар билан сўзлашув

Муҳаррир *Дилрабо Мингбоева*

Бадий муҳаррир *Шамсиддин Ходжаев*

Мусахҳиҳ *Иқбола Исамуҳамедова*

Саҳифаловчи *Азамат Қаямов*

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

«ADABIYOT NASHRIYOTI» МЧЖ

Нашриёт лицензияси: № АА 0043. 27.01.2020

100129, Тошкент, Марказ 15. 1/90.

 (+98) 127-30-04.

Босишга 2021 йил 22 ноябрда рухсат этилди.

Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. “Cambria” гарнитураси.

Шартли босма табағи 12,44. Нашриёт босма табағи 14.

Адади 1000 нусха. Буюртма №

«AZMIR NASHR PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди. 100200,

Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.